

84(5/443)-4
K25

ӨМІР
КӘРІПҰЛЫ

ҚОҢЫР САРЫН

Қарағанды облысының әкімдігі

Ақылдастар алқасы:

Әбдішев Б., төраға

Жұмабеков Б., төраға орынбасары

Жайлыбай Ғ., төраға орынбасары

Аймағамбетов Е.

Ақсұңқарұлы С., жауапты хатшы

Ахметов К.

Ғазалиев А.

Дулатбеков Н.

Исабеков Н.

Көбеев Е.

Қаңтарбекова Г.

Омаров Ә.

Редакциялық алқа:

Асанов Қ.

Әскербекқызы Ж.

Бексейітов С.

Кәпұлы Д.

Қазанқапов Ж.

Құрмансейіт Қ., жауапты редактор

Мұхиден Б.

Рамазан Д.

Тұрлынова Р.

ӨМІР КӨРІПҰЛЫ

ҚОҢЫР САРЫН

Әңгіме-хикаяттар, тәмсілдер

FOLIANT
БАСПАСЫ

Астана-2014

УДК 821.512.122 – 3
ББК 84 (5 Қаз) – 4
К 25

Сарыарқа кітапханасы

К 25 Кәріпұлы Ө.
Қоңыр сарын: әңгіме-хикаяттар, тәмсілдер. / Өмір Кәріпұлы. –
Астана: Фолиант, 2014. – 392 б.

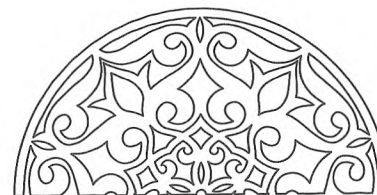
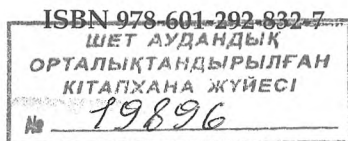
ISBN 978-601-292-832-7

Өмір Кәріпұлының бұл жинағына кейінгі жылдары жазылған шығармалары топтастырылған. Кітапқа енген әңгіме-хикаяттарының мазмұны қою. Жазушы қаламы көне дәуірлерге барлау жасап, халық зердесіндегі – Асан қайғы, Жиренше шешен, Атымтай жомарт, Қожанасыр және Алдар көсе бейнелерін шынайы шыншылдықпен сомдаған. Хикаяттарының бас кейіпкерлері – ақиық ақын Сәкен, күйші Сайдалы сары Тоқа, Әбікен Хасенов. Басқа да шығармаларында ел өмірінің бүгіні мен кешегісі көркем тілмен шебер суреттелген. Жазушы қаламына іліккен кейіпкерлер бейнесі шыншылдығымен оқырманды баурайды. Кітаптағы шығармалардың тілі кестелі, оқиғасы тартымды. Ұлттық бояумен өрнектелген туындылар нәзік иірімдерге толы.

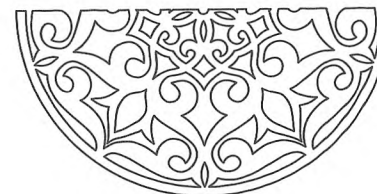
Кітап жалпы оқырман қауымға арналған.

УДК 821.512.122 – 3
ББК 84 (5 Қаз) – 4

© Кәріпұлы Ө., 2014
© «Фолиант» баспасы, 2014

АҢЫЗ ӘҢГІМЕЛЕР

АСАН ШЕРЛІ

\ с а р ы н \

– 1 –

Әкесі саятшы еді. Көп жүрді қасында. Құс салудан бойына түк жұқтыра алмады. Қанды көз түз тағысының шақарлығына жүрегі шімірігіп, жазықсыз аңға шүйліккен жыртқыштың алапат тегеурінінен ықтап кетер еді. Әкесі баласының аямпаздығына кешіріммен қарады. Жүрегінің жұмсақтығына іші жылыды. Әке жалғзын атбегілікке икемдеді. Асан жылқыға таянбады. Балалар тай үйретіп мінсе, Асан түйеден жарбиып түспейтін еді. Ақ тайлағын тапыраңдатып жарапазан айтты. Той-томалақта термеге басып «жыршы бала» атанды.

Әкесі баласының талабын құп көріп, медресеге оқуға берді. Дәрісші Асанға салғаннан іш тартты. Бала ойлы, көзінде мұң бар тәрізді. Шәкіртінің тегін еместігін байқаған сыншыл ұстаз Асанды жеке баулыды. Тіршіліктің қыр-сырынан мағұлымат берді. Алланың бірлігін, пайғамбардың хақтығын көкейіне қондырды. Жаратылыстың құпиясынан хабардар етті.

Асан бірден шешілмеді. Қашанғы тұнжыраңқы қалпын өзгертпеді. Баланың тұйықтығын дәрісші кісі киік болып өскендігіне жатқызды. Барша ілім-білім шаһарда деп ұғындырды. Базарды көтермелеп сөйледі. Шаһардың тұрғындары жалғызсырамайды, шат көңілде жүреді. Миықтарынан күлкі кетпейді деп және жеткізді мақтауын.

– Ұят-ақ! – деді Асан ұстазының сөзін бөліп. – Неменеге жетіседі, бірін-бірі алдағаны үшін бе?

– Оны қалай байқадың?

– Базарға барғанда.

– Япыр-ай, ә! – деді ұстазы таңданыспен. – Сауда жүрген жерде алдап-арбау қоса жүретіні шындықтан алыс емес.

Бала ұғымтал еді. Айналасы екі-үш айда ұстазымен тең дәрежеде пікірлесуге мүмкіндік алды.

– Нені арман қыласың? – дейді ұстазы шәкірт баланың түйіліңкі қабағынан ішін танып. – Әлден уайымшылсың, өскенде шерлі атанасың-ау.

– Ел-жұртта маза жоқ, – дейді Асан мұңайып. – Шапқыншылықтан көз ашпайды. Қаламыз да бар, даламыз шалқар. Сол кең байтаққа адамдардың сыйыса алмайтыны несі екен?! Соған ақылым жетпейді. Әлде бастаушыға зәру ме?

– Сенің қолыңнан не келеді, әлі жассың, – дейді ұстазы. – Ілім ал, білімді толықтыра түс. Кітапқа сүйен.

– Оған жағдайым келе ме? – дейді бала мұңайып. – Ылғи бір жаман түс көрем. Күндіздің өзінде құлағымнан дүбір кетпейді. Елге жау тиді ғой деймін. Әкемнің тұғырдағы бүркітінің шаңқылы естілгендей болады. Түсіме бәсіре ақ тайлағым кірді. Балаша жылайды. «Қайда жүрсің?» дейді маған.

– Ауылыңды сағынғаннан шығар, – дейді ұстазы жайып-шуып. – Барып кел үйіңе. Үш-төрт күнге мұрсатана берейін.

– Даласыз қиын маған, – дейді бала мұңайып. – Өскенде елімді қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын жайлы қонысқа бастап барсам-ау деп армандаймын. Үлкендерден естуімше, ондай мекенді «жерұйық» дейді екен.

– Білімсіз адам – қанатсыз құс сияқты, – дейді ұстазы. – Қанатың жетілсін де кішкене.

– Осы берген сабағыңыз да жетеді маған, – дейді Асан нық сеніммен. – Қалғанын даладан толықтырамын.

– Онда жөн, – дейді ұстазы шарасыз тоқырап. – Табиғатпен ұғыныса білсең, жерде қалмайсың. Дала – алып кітап. Медреседен алған білімді табиғат құбылыстарымен салғастырып пайымдай алсаң, арманыңа жол ашылып, қанат бітеді қиялыңа.

– Жерұйықты ше? – дейді шәкірті ұстазына. – Табуға бола ма өзін?

– Неге болмасын? – дейді дәріскер. – Алланың кеңшілігі мол. Құдіреті күшті Жаппар хақ адамды айрықша сапалы жаратқан ғой. Бәрі-бәрі кісінің өз бойынан табылады.

– Жерұйық та өзімізден шыға ма? – дейді бала таңданыспен. – Біз кіп-кішкенеміз. Жерұйық байтақ болуға тиісті. Әйтпесе оның несі жерұйық?!

– Дұрыс айтасың, – дейді ұстазы баланы мақұлдап. – Байтақ далаға не жетсін?! Кең дүниеге сыйыса алмай жүрген өзіміз. Пейілі кең, ниеті түзу, адамның жүрегінде тұрады жерұйық. Негұрлым көңіліңді кірлетпей таза ұстасаң, соғұрлым жүрегің кеңейе бермекші. «Кең болсаң, кем болмайсың». Жерұйық – кеңдіктің өлшемі.

Ұстазы шәкіртін аттандырып тұрып былай деген: «Аллаға жағамын десең, қанағатшыл, адамға жағамын десең, жамағатшыл бол. Көпті қара тұт. Әрдайым есінде жүрсін, әділдік қайда болса, жерұйық сонда...» Сірә шаһардан мінез жұқтырса керек, Асан шаруаға қарай қоймады. Аңшылықтан көрінеу бой тартты. Ақ тайлақпен даланы шарлап кетеді.

– Балам, бұл не сенделіс?! – дейді әкесі аса қатты кетпей. – Оқу өтіп кеткен-ау саған?

– Даладан көп-көп сыр ұғамын. Аң мен құстың тіршілігін бақылаймын. Күннің амалын зерттеймін, – дейді ол еш құйтырқысыз. – Кітаптан алған білімді табиғат сырымен ұштастырамын.

– Аң-құс – тілсіз мақұлық. Тау-тас – жансыз. Одан недей сыр ұғасың? – дейді әкесі ішкі қыжылын сап-сап тежеп. – Сыбызғыңа дауым жоқ. Ақын деп көтермелейді сені жұрт.

– Ақындық қабілетті даладан жұқтырғанмын, әке. Табиғатта тіл жоқ дегеніңізге келіспеймін. Мың-сан дыбысты адамдар жер тынысынан алады. Жер «ухілейді» адамша. Жүгірген аң, ұшқан құс дала сырын бізден артық біледі. Жер бетіндегі жанды-жансызды ұйпап қырып-жойғанға мәзбіз. Солардың шеріне, мұңналасына құлақ қойған кім бар?

– Сен шығарсың?! – дейді әкесі кексінді зілмен. – Әуиелікті таста, қарағым. Ненің болсын құпиясы Аллаға ғана мәлім. Адамның қолында тұрған жоқ. Кезінде мен де ел-жұртыма жайлы қоныс іздеп шала бүлінгеннің бірімін. Осы құтты қонысқа, сенің кіндік қаның тамған қара қордаға бір тайпа елді бастап келген мына жаман әкең болатын. Құтты қоныс іздегеннің бірі мен едім. Сағымды қуа-қуа діңкелеп біттім. Ағайынға сый жүрмейді. Өзіңді жаман атаққа ұшыратып, дәруіш, кезбе атандырады. Басыңды дауға іліктіріп, елден шығарады. Саятшылық құр, тілімді алсаң. Еш пендеге забырың тимейді, аңға ғана жазықтысың...

Әкесі көп жүрмеді. Көз жұмарда: – Жерұйық – отыңның басында... ошағыңның қасында..., – деп үзіп-үзіп айтты. – Жардың құшағында... баланың қылығында, – деп және қосарлады. – Жалғыз апаң бар, соны іздеп тап, – деді де тыныштық алды.

Күн кештете кеп тоқтаған. Бық-бық етіп тарпынып тұрып алған ақ түйе шөге кетті де, мойнын жерге салды. Жол соқты болған Асан қоржындағы азықтан өзек жалғады. Сірнеден үзіп жеп, ашымақпен жылжитты да, көгалға созылып жата кетті.

– Уай, бұ не жатыс? – деді суық қабақ жүргінші аттан түсіп жатып. – Тәрізі ел кезген диуана шығарсың? Даусың бір сенбеді.

– Ондайым жоқ, – деді Асан қарадай қуыстанып. – Өзімді дегенім ғой. Жалғыз апамды іздеп бара жатырмын.

– Түйеңді неге боздатасың? – деп әлгі тағы қадалсын бұған. – Шерменде жұрттың шері аз ба еді? Жаман ырымға бастап қайғы тілегенің не сонша? Түйең өзіңнен өткен боздауық.

– Қатерге кезігерде жануардың бойлауық сарынға басатын әдеті. – Асан қасақана қыңырттады. – Менікі ет пен терінің арасындағы болмашы желік.

– Олай болса, түйеңді жетекке алам да, сені жаяу қалдырамын, – деп түрі суық адам аруанаға оқталды. – Саятшы Сәбиттің көріпкел баласы бар деуші еді. Дәу де болса, сен сол шығарсың. Киелі түйеңнің сиқы осы ма?

– Менің көріпкелдігімді, түйемнің кереметін сынағыңыз келсе, тұрысар жеріңізді айтыңыз.

– Сұмдығыңды көріп алғаным бар! – деді жүргінші қарына ілген шоқпарымен сауысқанды нұсқап. – Өне бір құстың қуы не деп шықылықтап тұр? Дөп түспесең, шоқпармен миыңды ағызамын! – деді құдай аманаты теріс лағып.

Асан мүдірді. Атақты жолбасар қарақшыны танып тұр. Жылқы айдап ел ішін дүрліктірген сірі тақым ұры бұл жолы да олжасыз емес еді. Қалың жылқыны елсіз құм шағылмен түре айдаған барымташылар сусыз шөлге тап болып, дағдарысқа түскенін зерек жігіт салғаннан сезген. Судан қаталаған қалың жылқының шұрқырағаны құлағына еміс-еміс жетті. Көкірегін шер қысқанда арқасы ұстап кететін ғадетпен: «Сауысқан не деуші еді, судан қаталаған жылқының жылы-жұмсағына кенелсем-ау дейді де баяғы. Табалаудан да құр емес. «Ел азайын десе, еркектері еріншек, қатындары көңілшек келеді. Ер азайын десе, жақынын жауға алдырады, би азайын десе, жамағатын дауға алдырады».

– Мәймөңкелемей тұрасына көш! – деді анау қабағын сындырып. – Сірі тақым ұры мына мені сына.

– Ел берекесі кетерде, жақыныңнан жау шығады, сөз берекесі кетерде, қисынсыз жерде дау шығады. Мал берекесі кетерде, ит

атаулы еріншек маубас келеді, жігіт атаулы барымташы жаубас келеді.

– Уай, сөзіңе болайын! – деді қырыс қабақ жолбасар. – Жасыңа жетпей темір жақсың, өсе келе не болар екенсің?! Қабағың түйіліңкі екен. Жалпақ жұрттың уайымын арқалайтын шерменденің өзімісің әлде көзімісің?!

– Олай десең, құрығыңды бер маған! – деді Асан жұмбақтап.

– Құрығыңды бер дегенің, ұрлығыңды қой дегенің шығар? – деді де барымташы сөздің расына көшті. – Ерегіспен бай ағайынның жылқысын алып едім. Не оған, не маған бұйырмайын деп тұр. Шөлден қаталап қырылатын түрі бар. Сені ел «жершіл» дейді. Бір мәнісін келтір. Құдайға уәде, осыдан кейін ұрлығымды қоямын. Түйеңде қасиет бар деп естідім, бәлкім су көзін табар.

– Шөккен жерінен су шығады, – деді Асан нық сенімде.

– Иә, сәт-ай! – деді барымташы қуанышын жасыра алмай. Соңына ерген нөкерлеріне бұйырып, ақ түйенің шөккен жерінен құдық қаздыруға кірісті. Жұмақта дым біліне қоймады. Дағдарған барымташылар бұған қарады, бұл ақ түйенің қабағын бақты. Жануарды шөл қысқан екен. Түйе боздай бастады. Бойын бұған киенің салдарынан шатынаған салқын жанарынан сүп-суық жас тамшылары үзіліп-үзіліп түсті. Іле ілкімді қимылмен оқыс тартынып, бұйдасын үзіп жіберді де, тапыраңдап тұра қашты.

– Тимеңдер! – деді иесі екпінін баяулатқан түйесінің аңысын тап басқан ажарда. – Мүлт кеткен-ау тәрізі.

Түйе үй орнындай ойысқа тоқтап, тарпына бастады. Тарпынған сайын ойыстың суы молыға түсті. Ернеуінен асып төгілген бойда жылға-жыраны қуалай ылдилап ағып жатты. Сөйткенше болмады, қуғынға түскен жылқының алды суға кеп бас қойды. Қарамы бірқыдыру еді, бәлкім жүз қаралы, әйтпесе одан да көп. Іле екінші лек те қара көрсеткен. Шоғырлы боп шықты, кемі бір қосқа жақын. Барымташылар өңшең сайдың тасындай ірік жігіттер екен. Түстері өрт сөндіргендей түтігіңкі. Жылқымен жарыса өлермендене ентелесті ғайыптан аспанға шапшыған киелі суға.

Шөлдерін басып жан барымташылар жолбасшыны барлады. Обадай оқшырайып жеке тұрған ол томсарған қалыпта түйіліп тұрды-тұрды да, шешіліп сөйлеп кетті. Сөзін ұзындатпай қысқа қайырды.

– Еңбектерің бар ғой, жылқыдан таңдап бір-бір тұқымдық алыңдар, – деді бұйрыққа бергісіз зілді үнмен. – Басқасына тиіс-

пеңдер. Бұра тартқа барсаңдар, өз обалдарың өздеріңе. Мен дәдемді алдым мына тұрған ақ түйенің иесінен. Құдайға уәде, қайттым райдан. Бекершілік екен, жігіттер, біздің бұл үргіншілік сапарымыз. Ендігі жерде, адалдан мал жиыңдар. Арамнан тапқан табыс талқандыққа болмаса, дәулет боп жарытпайды.

Осыны айтты да ол атына мінді. Асанға бұрылып: – Ей, шермендем, көзімнің шелі қалыңдап, көкірегім көкке шығып кеткен екен. Соны есіме салғаның үшін ата-баба аруағына тапсырдым сені! – деді де атын тебінді.

Барымташылар бір-бір жылқыны жетекке алып ұзай берді. Айдаудан ақкөбігі шығып болдырған бір қосқа жақын қылқұйрық көзі ашылған бастаудан ұзамады. Жылқыны иесіз тастаудың жөнін таппаған Асан да тапжылмады. Азығы түгесіліп, өзегі талған ол көрінген қарайғанға көз талдырумен болды. Арада апта өткенде кеп жетіп еді мал иесі. Келе-ақ тергесін мұны. Ұрымен сыбайлассың, әмпейлессің деп жала жаппай ма? Аз шығынды елеп «жорғам еді, жортақым еді» деп сұңқылдаған қарау бай Асанды дүреге жығып, ақ түйені жылқымен қосып айдап кете барды.

Жаяулаған Асан құмшағылдан бір ұрттам су таппады. Адасып әбден титықтаған оның құлағына әлде бір гөй-гөй сарын талып жетті. Сол сәтте оған ғайыптан күш бітіп, еңсесін тіктеді. «Жарықтығым-ай, мені іздеп жүрсің-ау!» – деп жұбатты өзін. Жетім ботаны өрістен тауып алған еді. Елші сүтімен асырап қатарға қосқан-ды. Ақ бота содан былайғы жерде бұдан еш ажырамады. Тайлақ шығып, өсе келе иесін көзінен таса қылмайтын әдетке басты. Әлде қалай бір-бірінен көз жазып қалғанда, өздеріне ғана түсінікті үнмен дыбыс беретін-ді. Ақ түйе Асанды іздеп боздауық сарынға басқанда, иесі ауыл сыртына шығып алып сыбызғымен сызылтып белгі береді.

Әбден қалжыраған ол талықсып кетті. Қанша жатқанын білмейді, көзін ашса, тасбақалар керуен тартып барады екен. Миырттаған өнімсіз жүрістерімен белеңге тырмысқан момын жәндіктерді қара тұтып, көз жазбауға тырысты. Кенет, әлгіндегі жүздеген тасбақа жер жұтқандай жоқ болып кетті. Іздерінен байқады, толайым түгелімен құмға көміліп қалыпты. Табиғатпен етене мақұлықаттар шыжыған ыстықтан қорғалап, бауырларын дымға төсеген екен. Қаталаған Асан құмға сұғынды. Шұңқырайта түсті сусыманы. Дізеге жете бере дым білінді, кіндікке жетер-жетпесте су шықты. Бірте-бірте молғып, екпін алған су көзі жылғаны қуалай ағып жатты.

Тап-тастай мөлдірден шөл қандырған оған әл кірейін деді. Тым-тым алыстан талып жеткен сарынды бетке алды. Күн батып кетті де, далаға түнеді. Таң бозында ояна келсе, жыландардың қоршауында жатыр. Қозғалақтаған мұны тіке арбай бастады. Бастарын қақитып алған, оқталып-оқталып қояды. Үсті-басына жұққан сап-сары ұнтақтан арылғанда барып, түйме бастар жуа-сыды. Ордалы жыландардан сытылып шыққан соң, төңіректі жіті шолды. Жалғыз түп тал ереуілдеді. Әлгі тал қапелімде түйе тәрізденіп кетіп еді. Шер қысты оны. Ақ түйесі есінен кетер емес. Жапандағы жалғыз талға шағынды. «Түсінем жайыңды. Кезінде нулы да гүлді жыра-жылғасы суға толған өлкенің өзі болмасаң да көзі екенсің. Табаның тасты, көзің жасты екен. Алтынның буына буазып тұрсың-ау, сірә?! Ол заманға екеуміз жете алмаспыз. Сен жалғыздықтан құсалансаң, мен елбайшылық заманды армандаймын. Еліне жау тимейтін, малына ұры сұғынбайтын, үлкенге кішісі тоқтайтын, адамдары қанағатшыл келетін, біреуге-біреудің қиянаты жоқ, жері – сулы, өлкесі – нулы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» жер жәннатын іздеп тапсам-ау, – деп қиялдаймын. – Қиянатшыл дүниеден торығулымын. Жаныма балаған ақ түйемді де бұйыртпады».

Тал баяу ескен майда лептен сәл-пәл ырғалды. Асан талдың ішін ұқты. «Өзің жаяусың. Жапа-жалғызсың. Жерұйықты іздеген неңді алған?!» дейтіндей-ау. Тал мұңайған тәрізденді. Бүгін-ертеңдік ғұмыры қалған кейуанадай құнысып шөгініп бара жатқандай көрінді. Жапырақтары да бұйығы тартқан. Әлдебір қиянаттың төбесін көріп қалғандай бұғына түседі. Сөйткенше болмады, қырдан көрініс берген жортуылшылар жалғыз талды бетке алып, шапқылап келе жатты. Жау қуған тәрізді емес. Тақымдарына кетпен-шот қыстырған мол шоғыр жалғыз талды қоршалады. Мана көздеріне көшпелі алтын тәрізденіп көрініп сағым көтеріп бұлаңытқан талға таласа-тармаса қол салды. Жапандағы жалғыз тал әп-сәтте жоқ болды. Қолды-қолда кетіп еді. Талды қидалап болған соң әлгілер жаяуға төнді. Үсті-басына тозаң жұққан Асанды әзірейілдей тергеді.

– Кімсің-ей?!

– Асан дегенмін.

– Ә, әлгі Сәбит саятшының кезбе баласы сен екенсің-ау! – деді тақымына найза қыстырған қасқыр бет шой қара. – Саған оқу өтіп кеткен деуші еді. Дала кезгендегі мақсатыңды көріп тұрмыз. Кәне, баста алтыңға!

– Алтын іздемеймін, – деді ол қабағын шытынып. – Жер шоламын, ел көремін. Қоныс қараймын.

– Өйтіп жалтарма! – деді алтын іздеушілердің жол басшысы. – Асыл тас қай тұста? Соған бізді баста. Бастамайды екенсің, басың алынады.

– Ол тұс қатерлі, – деп күмілжіді Асан. – Жыландар патшалығының қарамағында. Айдаһарлы делінеді. Жер атынан байқалып тұрған жоқ па?

– Жылан тұрмақ құдайдың иелігінде болса да баста деп тұрмын ғой саған! – деді шой қара нөкерін қабақ астынан жіті шолып. – Кәне, тұс алға!

Жүз қаралы аттылы Асанды алдарына салып Айдаһарлы тауын бетке алды. Жыландар кәнігі дағдысымен өре түрегелді. Тіптен молығып алғандай ма? Бел-белең, қырат-қырқа, ой мен қыр, түксіңкі жартас, жыландардың жосылған іздерінен көтерілген шаңнан көрінбей қалды. Сөйткенше болмады, қаптап кеп қалған сарыбас жыландар аттардың аяғына оратылып, одан ат үстіндегі адамдарға шапшып дүние ызы-қиқы дүбірге толып кетті. Мөңкіп тулаған аттың басына ие бола алмағандар ерден ауып түсіп жатты. Ес кетті, жан шықтыға тап болған алтын іздеушілер үсті-бастарына оратылған жыландарға түк айла қыла алмай жанталаса жүгіргіштеді. Бірді-екілісі талып та қалған.

Асанды да қарпыған-ды. Мойнына шейін оратылып, денесін арқанша буып сығымдап әкетіп барады. Жыландардың амалына сыралғы ол шалт қимылға бармады. Әйткенмен де үрейден құр емес еді. Есі ауып барып оңалғанда байқаса, ордалы жыландар бірі қалмай кейін серпілген екен. Сұлап түскендерге жан кіре бастағандай ма? Өлмесе де өлімші болған жортуылшылар бір-бірін сүйемелдеп келген жақтарына қарай құр сұлделерін сүйретіп бара жатты.

Асан дыбыс аулады. Таң азанынан құлағына талып жеткен боздауық үнді бұл жолы анық ажыратты. Ақ түйенің осы маңда жүргенінен үміттенген ол кәнігі әдетімен дыбыс берді. Түйенің сарынына үн қосып, сыбызғысын сыңсытты. Түйсігіне жеткен «шақыруға» ақ түйе қолма-қол жауап қайтарды. Бірте-бірте екпін алып үдеген зарлауық үнге жүрегі езілген Асан: «Жануарым бар екенсің-ау!» – деді.

Екі шерлі табысты. Ақ түйенің көзінен жас тамшылары үзілді. Мойнын Асанның иығына сүйеп, көрген-баққанын оған үнсіз мәлімдеді. Өпекесін іздеп шыққанын есіне түсіргенде, біртүрлі

күйге түсті. Апа-жездесін көрмегелі не заман? Жаугершілікте іргесі алыстап кеткен. Орта жолдан қайтып кетуді қолайсыз көрген ол алға озды. Жайлаудағы қалың ауылдарды жанасалап келе жатқанда, шеткі қараша үйден қолайсыз дыбыс шықты. «Қырықтың бірі қыдыр деген бар ғой, жарқыным!» – деп бұдан жәрдем сұрады ауыл адамдары. Тезек тере шыққан қыздың балтырына жылан оратылып қалыпты.

Асан қурайдан сыбызғы нобайлады. Жыланды сыбызғының үнімен арбап түсіргенде, қыз талықсып кетіп еді. Есін зорға жиған ол өзін бір қатерден аман алып қалған жігіттен көз айырмады. Бейтаныс еркектің дидарынан нұр шалқыды. Сөзі ән әуеніндей құлаққа жағымды естіледі. Көзінің тартымы әлемет, іші-бауырын жылытып барады.

Сол ауылда екі-үш күн ерулеген Асан жүрегіне дерт жамап алған еді. Қызды қиып кете алмай, жоқты сылтауратып, қараша үйді төңіректеп жүріп алды. Араға кісі салған. Қыздың әке-шешесі жұмсақ адамдар еді. Майсаның өзі білсін деп кеңшілік жасады. Сонда қыз тұрып: «Жыланнан қалған жанымды қидым осыған, – деген шаралы көзі жасқа толып, – Қапылыста жауға олжа боп кеткенше, өз отымды қағыстырайын». Жеңер ақыда ауылдың бәсиесі болашақ күйеу жігітке шарт қойды. «Жершіл екендігін білейік, судан тарығып отырмыз, бізге қоныс қарасын». Бұл екі ортада, қазған құдықтан су шығара алмаған жігіттер кеп жүгінді шырамыты бар қонаққа. Асан ақ түйенің қабағын бақты. Бық-бық етіп дыбыс берген жануар ауыл сыртындағы ойпаңға ойысты. Шөпті жүре үзген түйе шұқанаққа кеп тоқтады. Қашанғы әдетімен тарпынды. Тұмсығын дымға сұғындырып, иесіне ишара жасады. Шұқанақ – су көзі болып шықты. Маңайдағы ауылдар тұщы суға қарық болды. «Қалыңдық керек болса, түйеңді китке бер де, қызымызға сырға тақ» деп шалқайғандар жұмсарайын деді. «Түйең малдың қыдыры болар. Өзің де тегін емес сияқтысың. Бір қызды қидық саған» десті батағөй қарттар.

Қалыңдықты ұзату рәсімі өз жөнімен өтті. Қуанышқа апа-жездесін ортақтастырған Асан көштің бетін әкесінің сүйегі жатқан қара қонысқа бағыттады. Жездесі жә деген кетпенші еді. Жер тырмалап егін салды. Дирмен орнатып, аш-арықты нанға қарық қылды. Асан от басына тұрақтап, жар құшағын қызықтады. Қолына кетпен алып, жездесіне болысты. Арық қазысып, атызға су жіберді. Мұрапшылыққа төселді. Қолы қалт етіп босағанда, сыбызғысын сыңсытады. Құдай қосқан қосағы өнерден құр ала-

қан қалмапты. Көмейіне бұлбұл қонақтаған руда жоқ әнші.
Келіншегін сыбызғымен демеген Асан:

*Тоғайда бұлбұлым, судағы құндызым.
Алтындай бағалым, қымбатым қырмызым, –*

деп жыр толғаса, Майса байырғы қара өлеңге кезек береді:

*Тоқты шығар боз марқа күзді күні,
Өрттен сақтай көрсінші гүлді қырды.
Қол ұстасқан қосағым аман жүрсін,
Көп көрмені жаратқан бұл күнімді.*

Көркем келіннен ән тыңдаймыз деп сылтауратқан қыдырма төрге озады. Майса қонаққа дастарқанды ықыласпен жаяды. Үлкен-кішіге ілтипатты ибалы келін атанған оның демдеген шайы, пісірген бауырсағы, жинаған пісіасы дәмділігімен ауыздың суын құртар еді. Қолы өнерлі келіншек киім пішіп, іс тігетін. Ол келін боп түскелі үлкен-кішінің үсті-басы жаңаланып қалған еді.

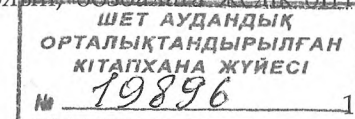
Бейбіт мамыражай күндер ұзаққа бармады. Асаннан маза кете бастады. Жездесіне түртпек түсті. Көреалмастар күңкілге басып: «Мына кірме төске өрлеп барады», – деп аяғынан шалуға кірісті. Көк егінге малдарын қаптатып жіберіп, қасақана ілік шығарды. Асанды өсекке таңды. «Осының бақсы емес пе өзі? Шалық шалған-ау тәрізі?!» – деп сыбызғышылық өнерін күндеді. Одан ақ түйеге кір жақты. Жануардың үнінен кінәрат тапты. Киелі хайуан уайымшыл еді. Елге бүлік келерде, боздауын үдетіп үстемелеп жібереді. Ниеті бұзық адамға бураша тап беретін әдет шығарған. Сол мінезін ілік қылған қаскөйлер ақ түйені құтырынды ауруға ұшыратты. Меңдуанаға уланған түйеге тілекшілер шелек-шелек сүтін ішкізіп, әупіріммен аман алып қалды. Жеті күн, жеті түн бойында дөңбекшіген жануар зорға деп отқа ілікті. Жүре жайылып, ауылдан ұзай берді. Белден бел асып, қиянды бетке алған жануар сыңарын іздеп шала бүлінген еді. Ішқұсалыққа ұрынған түйеден иесі тұқым алып қалуды ойластырды. Қаймалды інген жылға жуықтап боталады. Сүйкімді ақ бота ойын құмар еді. Тайлақ шықса да тастамады еркелігін. Иттерді қуалайды. Тай-жабағымен жарысады. Енесінің мойнына асылып балаша еркелейді. Алайда уайымшыл інген қара қабақ әдетінен жаңылмады. Өзіне төнетін қауіпті алдын ала сезетін

тәрізді. Бір күні аруана ойламаған жерде қолды болды. Жоғалған енесін іздеген ақ тайлақ ұзақ-ұзақ боздады. Мұң ұялаған көзінен жас тамшылары үзілді. Анасынан күдер үзе бастаған тайлақ иесіне үйірсектеді.

Осы екі ортада шапқыншылық басталған. Жер шолып, қоныс қарай кеткен Асан жоқта елді жау шапқан еді. Ойран-топырдың үстінен шыққан оның есі шығып кетті. Аңыраған азалы үннен құлағы тұнып, көз алды қарауытты. Ауыл шетіндегі құттыханасының шаңырағы ортасына түсіп жатыр. Бесік бос қалыпты. Майса көзіне түспеді. Ақ күшік иесін танып құйрығын бұлғаңдатты. Жерошақ басында төңкерілген қара қазанды тырмалап, байбаламға басты. Қазан астындағы баласын бауырына басқан ол әйелше сыңсыды. Қорғансыз қалған қатын-бала зарынан тау теңселіп, көл дөңбекшігендей еді. Мал айдауда кеткен, бүркіт байлауда қалған. «Сен тұр, мен ағайын» дейтін небір апай төс жігіттер ұрыста шаһит болып кетіпті. Бетінің қызылы бар ұрғашы біткен жаудың талауына ұшырап, айдалып кете барған. Басқыншылар естияр балаларды да қалдырмапты. Апа-жездесінің қос ұлы жаумен жағаласта мерт болыпты. Қыршындарынан айырылған әпкесі барып-барып оңалды. Жездесі де еңселеп қалып еді.

Ел іші ызы-қиқы жағдайда дүрлігісіп жатты. Шапқыншылықпен қабаттаса аспан көкбеттеніп алған-ды. Құрғақшылық дендеп құдықтардың суы төмендеді. Бұлақ тартылып, өзен арнасынан жаңылды. Шұрайлы қонысты жау алды. Шөлейт өңірге ығысқан елде береке қалмады. Қара тобыр Асан шерліге қолқа салды. «Жершіл едің ғой, жерұйыққа баста адасқан жұртыңды». Шерменде пақырың дағдарды. Ақ түйесінен айрылғалы табиғат жұмбағына құлықсыз. Баяғыда құмшағылды жаяу кезгендегі тасбақалардың әрекеті түсті есіне. Жездесінің есегімен итпектеп жер шолды. Апта жүрді, ай жүрді. Құмшағылға жетіп жығылған еді. Қоржын түбіндегі азықтан өзек жалғаған ол көкпен астасқан ғажайып көлді көрді. Көл суы түп-тұщы екен. Балығы тайдай гулап, айдыңға сыймай жағада шоршып жатыр. Құстың көптігі соншалық, көл бетін көрсетпей жібереді.

Асан іле кейін қайтты. Шүйіншілеп жетіп еді. Қалың ауылдар қопарыла көшіп, көлге жетіп жығылды. Ес жиылды, етек жабылды. Жылаулар жұрттың көз жасы құрғап, миыққа күлкі үйірілді. Келіншектің бетіне қызыл жүгіріп, құрсағына түйін байланды. Бойлы қыздардың бұғағы толып, бозбалаға желік бітті.

Жесір жетіліп, жетім теңелді. Ел еңсесі көтеріліп, шешендердің көмейіне түйдек-түйдек сөз оралды. Термеші әуелете жыр толғады. Күйші домбыраны құмықтыра шертті. Қобыз сарыны дендеп, сыбызғының үні үдеді.

Асанды шер қысты. Киім бүтінделсе де, көңілінде бүтіндік жоқ еді. Майсаны ойлағанда көкірегі өксікке толып кетеді. Елгелдісі қыңқылдап шешесін іздейді. Ақ атан және тарпынады. Өз-өзінен бура қотан ойнап, иесіне жұғысады. Есік көзіне жатып алып, тұрмай қояды. Мазасыздыққа салынған жануар ұзақ жолға тіленетіндей ме? Сондай дағдарыста иесі сыбызғыны сыңсытады.

Көкмөлдірдің молшылығына кенелген жұрт теңеліп ес жиған соң, Асанды көзтүрткіге ұшыратты. Сыртынан сөз жүгірте бастады. Ауыздарын аққа, бұтын атқа тигізген көрегеннен сырт айналып: «Осының бізге қырсығы тиіп жүрмесінші?!» – деп дұшпандық пиғылдарын білдірді. Шерменде пақырың сыбызғымен мұңдасты. Пәтуасыз тобырға ой салудың амалымен жырға кезек берді:

*Келенің сәні нар қоспақ,
Жапырақ жалмап аз оттар.
Ел қорғаны нар жігіт,
Керуен тартып, аз ұйықтар...*

Күңкіл тыйылмады. Керісінше үдеді. «Осының өзі де, сөзі де түсініксіз. Шалық шалған», – десті. Табашыл тобырдың көреалмастығына жаны ауырған шерменденің «гөй-гөйі» үдеді. Сыбызғыға даусын қосарлап жыр төгілдірді:

*Шөптен құнар кетерде,
Сояуына шық тұрмас.
Елден бірлік кетерде,
Жақыныңнан жау шығып,
Құдықтан су алдырмас.
Арқан шалып жүйрікті,
Қарақшыдан оздырмас...*

Ханнан хабаршы жеткен еді. «Елге қоныс қарасын» деп тапсырыпты. Асан ақ атанды жолға салды. Енесінің киесі бұған қонбаған тәрізді. Жүрдектігі ақ түйені еске салады. Жаудан ығысқан қалың ауылдар бір орында ұйлығысып қалыпты. Қа-

сына өңшең сайдың тасындай ірік жігіттерді ертіп алған Асан су көзін табуға кірісті. Әр тұстан құдық қаздырған. Еңбегі зая кетпеді. Шыңыраудың мөлдірі жыра-жылғаны қуалай ағып жатты. Ел іргесі жазылып, қоныс кеңіді. Өрісін тапқан мал шелденіп жонынан жарылды. Қызылға тісі тиген кедей-кепшікке әл бітті. Мінгішке жал бітті. Жалданған тырақы мінез шығарды. Тойынғандар торсықты місе тұтпай сабаға ентеледі. Ындыны кепкендер сабаны сарқып тынды. Біреуді-біреу жұлып кетеді, іліп кетеді. Көрші қырбайласудан, ағайын жанжалдасудан жалықпайды. Үлкенге кіші тоқтамайды. Аға – ожар, іні – қырсау. Қарияның аузынан дуа кеткен. Би – жалтақ, билікші – табансыз. Ошақтың басында да ынтымақ аз. Бала – ынжық, әке – байбалам. Қатын – бейапар, еркек – берекесіз. Шарасы таусылған ол әке өсиетін есіне түсіреді. «Ұстазынан ұққан ұлағатты ұқпай қалдым ба?» деп пысықтайды. Әкесі екі сөзінің бірінде «жерұйық – түтіні шалқыған ошағыңда, қордалы қотаныңда» дейтін. «Ынтымақ қайда болса, жерұйық сонда» деп ұстазы және құятын құлағына. Сондай мамыражай бейбіт тіршілікті көре алмай келеді. Біресе жау жағадан алады, біресе табиғат тұлданады. Ағайын азарласады, туыс жанжалдасады. Ерлі-зайыптылардың түтіні түзу шықса не дейсің?! Бай – сараң, кедей – жалтақ. Мырза – өзімшіл, дос – опасыз.

Бәлкім, ынтымақ-бірлік хан сарайында, ордада шығар? Билікшіміз бақырауық түйе мінгенімді шам көрер деп жездесінің жауыр атын желқомдап мінген еді. Аққаптап лақса, сүрінумен діңкелетті. Хан мұны салқын қарсы алды. Сыншыл назармен барлады ішкі-тысын. Қабағында кейіс, көзінде айықпас мұң бар екен. Әкесін де білетін еді. Ақ орданың бағы қайтып, көк орданы жау алған алағай-бұлағайда Сәбит бастағандар ру-ұлыстарды ежелгі атақонысқа бағыттаған еді. Заманында жау қашырған, жолбарыс соққан Сәбиттің құсбегілікпен де аты шыққан-ды. Жақсы әкенің жалғыз хан көзіне қораш көрінді. Ол кісі аңқылдаған ер көңілді ашық адам-тын. Мынасы тым тұнжыр ма қалай?!

Асан төменшіктемей өзін еркін ұстады. Дақпырты сырт елдерге әйгілі хан қияпатты екен. Ел іргесі сөгілген қиын-қыстауда түбі бір түрік нәсілді ұлыстарды ежелгі тұран өлкесіне, бабалардың қара қонысына бастаған оның алысты болжайтын көрегендігіне қара халық ыразы еді. Дәргейіндегі ұлыстарды біріктіріп, сахараны мал мен жанға толтырған сұлтан Әзхан

атанған-ды. Сондайлық атаққа жеткен әмірші сары уайым сапырған мұны қайтсін?!

Хан сыншыл еді. Ұзын құлақтан ордаға жетіп жатқан ақпарға қанық ол Асанның тегін еместігін жақсы біледі. Қаншама ауылдарды құтты қонысқа бастады. Дала сырын бес саусағындай білетін көрегендігімен қоса, жершілдігі ғажап дегенді екінің бірі айтады. Қауіп-қатерді күні бұрын сезетін көріпкелдігімен қоса, сыбызғыны сыңсытып жыр толғайтын ақындығы да бар деп естіген. Сол қабілетінен дәмеленген хан Асаннан мадақ күткен. Аузы ауыр жазған тіс жарса не дейсің?

Сұлтан қонағын ішке бастады. Сарайдың сән-салтанаты келісті көрінгенімен қонақ әсерлене қоймады. Асыл тастармен көмкеріліп, алтынмен әшкекейленген қызыл аяқ ақ күмістен көзін алып қаша берді. Торқа мен мауыты, неше түрлі асыл бұйымдарда, қалы кілемдерде қара халықтың ащы терінің табы қалғандай көрінді. Жансыз өлі бұйымдарға тұшына қоймаған Асан сарай қызметшілерін барлағанда, тіптен тұнжырады. Шеттерінен жымсима екен. Жарамсақ жалған сыпайы өлімші жағымпаздар ордада өріп жүр. Әміршіні қоршалаған нөкерлерінің аярсған көлгірлігі, «ләппай тақсырлаған» жандайшаптығы ызасын келтірді.

Асан зерігейін деді. Ордада омалған аз күн оған жылдай көрінді. Сарайда не жоқ дейсің? Уылдырық сорып, бал талмады. Қазы-қарта, жал-жая аузынан қалды. Ашуы келіскен шұбат ішінің кірнесін кетірді. Сапырылған сары қымызға мейіз қосылған екен. Қызыл шарап та келді алдына. Соның біріне де тұшынбай айран сұрап ішті. Қонақ күтушілердің қызметінде қапы жоқ. Төсегін жайлаған қылымсының «көз құртына» арбалғанда Асан «сап-сап!» деп тәубеге келеді. Өлі-тірісі белгісіз әйелін есіне алып: «Есіл Майсам-ай!» деп күңіренгенде хан сарайы теңселіп кеткендей болады.

«Сойле көрегенім! – деді хан жайыла баяу ағатын өзеннің сол жағалауында қанат жайған шаһарды нұсқап, – Алаш жұртының түпкілікті ордасына лайықты десең, датыңды айт». «Жаудың бетінде, желдің өтінде тұрғаны болмаса, бұл атыраптың топырағы май ғой, жарықтық. Қу ағашқа жан бітіретіндей-ақ!» – деді Асан ішкі ойын бүркемелеп. «Осы ма датың? – деді хан Асанның сыңайынан ішін танып. – Керемет екенсің дейін, болашағын болжап бере қойшы». «Орданың ғұмыры ұзақ бола қоймас, – деді Асан сөзін ауырлатып. – Құрағы сыңсып, қурайы ызыңдап,

талы талайсыз жесірдей шашын жайғандай ма? Тәрізі солай». «Астапыралла! – деді хан түршігіп кетіп. – Айтуға аузың қалай ғана барды?!» «Келешегін болжа деген өзің ғой, тақсыр! – деді Асан сабырмен. – Орданды біртіндеп су жеміреді. Бара-бара құм басады...»

Ханмен тіл табыса алмаған Асан босағасына көңілсіз оралды. «Жерұйық хан ордасында болар» деп дәмеленген еді. Қызылды-жасылды дүниенің көз қарықтырған жылтырағынан басқа түк те көре алмады. Ханды қоршалағандардың қойындарына жасырған тасы бар ма қалай?! Осыны ойлағанда, көкірегі шерге толып кетеді. Тұс-тұстан баспалаған жаудың тәрізінен жүрегі шайлығып біткен қайран елін құтты қонысқа бастаса қайтеді? Сонда соларың қайдағы бір сарыуайым сапырған кезбенің соңынан ере қояды деген! Мамыражай майсалы өңірді іздеп тапсын да алдымен.

Апа-жездесіне ішін ашпады. Көмейінен лықсыған шері жыр болып төгілді.

*Баяны жоқ тұл тірлік,
Ғұмыр зая бір күндік.
Кең дүниеге сыйыспай,
Жау тіледік бүліндік.*

*Шаһары желдің өтінде,
Ордасы жаудың бетінде.
Есе-теңдік тиер ме,
Жетім мен жесірге?..*

Асан бір күндері алыс сапарға қам жасады. Жездесі қоржынын сыйлады. Әпекесі жолға деп көп қып бауырсақ пісіріп берді. Елкелдісі әкесінің етегіне жармасып еді, апа-жездесі баланы қарағым-шырағымдап зорға тоқтатты. «Өкең шешенді іздеп барады, – деп жұбатты шерлі жетімді. – Ақылың бар ғой. Жолынан қалдырма».

– 3 –

...Ақ атан ынталы жүріп келеді. Енесін жоқтайтын әдетінен жаңылмай, ауық-ауық үнін созады. Сезімтал жануармен үнсіз тілдескен табиғаттың қабағыннан кейістік байқалады. Құрақ судырап, қурай ызыңдап дала күңіреніске толып кеткендей еді.

Ірге тауларға арқа сүйеген бетегелі белеңді шолғанда, шерлі Асан бір түрлі боп кетті. Сағымы шалқыған селеулі дала ереуілдеп жау шақырғандай ма? «Атының арқасы терден кетпейтін, азаматының жасы қырыққа жетпейтін. Еркек еріншек, әйел көңілшек тартатын бұйығылау жер екен» деп айтып жібергенін өзі де байқамай қалды. Қоналқаға шеткергі ауылға бұрылғанда, қабан иттердің қоршауында қалған ол еріксіз күңк етті. «Елден ырыс қашарда, малынан иті көп болады» деуші еді бұрыңғылар. Сірә, бұлардың қонақасыға сырдаңның ауылы болмасын?!»

Далаға ерулеген оның түсіне әпкесі енді. «Балаң жылай береді» дейді. Баласын жұбататын апасы бар емес пе? Бірдің жылағанынан да, мыңдардың көз жасы қиын-ау бәрінен. Жылаулар қара тобырды жұбататын кім сонда? Солардың көз жасын құрғатудың амалымен ел көріп, жер шолғанда, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» құтты қонысты таба қойса жақсы-ау?! Ширықты ол барынша. «Елден елге өтермін, жер шегіне жетермін. Құтты қонысқа тоқтармын, елімнің көшін жерұйыққа бастармын», – деп демейді өзін. Желмаясының шабытты екпінінен және дәмеленеді. Күдіктен де құр емес. Сұлтанның сарындауын өз құлағымен естіді. Оған салса, жерұйық – хан ордасы. Әкесі от басын нұсқады. Ұстазы «бірлік бар жерде, тірлік бар» деп құйды құлағына. Ал бұл құдай – аманаты қиянды кезеді.

Бір ауылға келсе, той болып жатыр екен. «Жаздайғымыз осы, – деді ауылдың басыесі. – Той айдан айға жалғасып, қоңыр күзге ұласады». «Малын ұрыға алдыратын бейғамның ауылымын десеңші», – деді де ол желмаясын жолға салды. Бір күндік қызыққа бола, жүз күндік дәулетін рәсуалайтын дарақыға не шара?!

Сапар жалғаса берді. Айдаһарлы тауына жеткенде, бұйданы еріксіз ірікті. Жыландардың шабуылынан тайсалып, ұзақ-ұзақ көз жіберді жұмбағын ішіне жасырған құба далаға. Асыл тастардың буына балқыған қырат-қырқаны сағым жалыны шарпығанда, дала төсінде алтын көшкіні керуен тартып бара жатқандай-ақ алдамшы әсерге берілді. «Асылын тереңге жасырған жер боларсың сірә? – деп ол топшылауын тірілте түсті. – Бүгінгілер қызығыңды көре қоймас. Құдай жазса, келер ұрпақтың еншісіне тиемін деп тұрсың-ау! Оған дейін кім бар, кім жоқ. Анадағы әумесерлерге бұйырмассың. Етегіңнен ел кетпейтін, адамдары бір-біріне сен деспейтін ынтымағы жарасқан жұрттың құтты бір қонысы болайын деп тұрсың-ау. Лайым сол заманға Алашымның көшін аман жеткізе гөр!» Осылай дегенде көзі

дымданды. Жасына жетпей көңілшексі береді. Жапа-жалғыз жолаушылап, дала кезген оңай ма?

Бір ауылдың тұсына келгенде, құлағына шаң-шұң айқай жетті. «Дәу де болса, ұрысқақтың ауылы шығарсың-ау, – деп топшылаған. – От басынан ырыс қашарда, қатыны көкбет шайпау, ері бойкүйез жалқау келеді деуші еді бұрыңғылар. Екінші бір қонысты жанасалай өткенде, құлағына сыбыр-жыбыр жеткендей болды. Бұл төңіректі мекендейтіндер жәдігөй-жәрукелер-ау сірә? Өсек-аяңға үйір сыбырлаққа ұқсайды».

Жүргіншілік жылдарға созылған. Ежелгі түріктердің көне қонысын адақтап шыққан еді. Атыраудың асау толқынды айдынына ұзақ-ұзақ көз жіберіп: «Балығы тайдай тулаған, шағаласы шулаған; жағалауынан ел кетпейтін, салқар даласынан мал кетпейтін; қойы құйрықты, түйесі өркешті, жылқысы жаялы; шөбі ащылы-тұщылы, топырағы май жер екен! – деп тебіренді. Алаш жұртының іргелі қонысы боларына сенімі кәміл еді. Екіұшты ойға беріліп: «Екі бүйірі қысыңқы ма қалай?! Іргеден көз алартқан ата жауы түнде ұйқысын, күндіз күлкісін қашырып, мазасын кетірмесе не қылсын? Азаматы аттан түспейтін жау-жүрек, әйелдерінің иі жұмсақ елжірек; кәрісі құдай деген азаншыл, мырзасы қонақуар қазаншы; ұлы уытты, қызы қылықты; әндері асқақ келетін, жігіттері паң кісіге ат үстінен сәлем беретін; кеудесін дұшпанға бастырмайтын, жаудан сауға сұрап бас ұрмайтын, Алашымның бір бұтағы тамыр жайып өнік шашатын өрісті қоныс болайын деп-ақ тұр екенсің!» – деді тереңнен дүмпіген ойын «жақсы сөз – жарым ырыстың» жоралғысына жатқызып.

Ол сол екпінмен Арал теңізіне жетті. Толқыны көкке шапшыған теңізге қарап тұрып өрбітті ойын. «Пай-пай, ашуының қаттысы-ай! Атыраудан бөлініп қалғаныңа қапаланып ішінді сағыныш-налаға толтырып алғаннан саумысың?! Жағалауынан ел кетпес, өзіңе сірә жер жетпес. Дегенмен де толқының көбікті келгенімен, айдының да мұң бар ма қалай? Бірдеңені уайым ететін тәріздісің. Сірә келешегіңді ойлайсың-ау?»

Сыр бойын жағалаумен жазды түгесті. Ағысы қатты асау өзеннің аңысын аңдаған. «Балдырынан балық адасатын, шалғынынан түйелі адам көрінбейтін, мал-жанға жайлы құтты қоныс екенсің. Саған қызығып көз алартатындар көп болар. Алла қаласа, ақырың Алашымда қалар. Суың лайлы болғанымен, жағалауың шұрайлы, әр күні мерекелі, тіршіліктері берекелі,

қаласы қақпалы, өлкесі мақталы, қауыны мен қарбызы құшаққа сыймайтын, жеміс-жидегін адам тұрмақ мал жеп тауыса алмайтын, кәрісі жүзден асатын, ауасы жұпар, суы шипалы, жаратқанның назары түскен киелі өңір Алашымның құтты қонысы боларсың!» – деп тебіренді.

Одан әрі Қаратауды бетке алды. Кәрі таудың қолтық-қойнауын армансыз сүзді. Тау адамша «ухілейді» екен. Өткен күндердің зобалаңын қабағынан байқатып, болмашы дыбысқа жаңғырығып күңірене беретіні қалай? Сірә, теперішті көп көрген тау шығар-ау?! Қабағы қалыңдап кетіпті.

*Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Қарындастан айырылған жаман екен,
Екі көзден мөлдіреп жас келеді, –*

деп аңырай ма қалай?! Асан шерлі таудың ішіне үңіліп, келешегін барлады. «Кәрі түйедей арса-арсасы шығып, небір ықылым замананы басынан өткеріп, әбден пісіп-қатып алған қашанғы көне тау мұны ілгергі күндердің келешегінен дәмелендіріп жақсы ойға жетеледі. «Аңғарынан аң кетпейтін, етегінен ел кетпейтін; тасы ніл түсті, бойжеткені гүл түсті; жігіттері тақымынан көкпар бермейтін, қариясы дауда дұшпанға есе жібермейтін, еркегі шаруаның ебін табатын, төмен етеккісі отты түгіндетпей жағатын, биігінде арқар көп, адамында дарқан көп ұлыстың ұранды мекені сендей-ақ болсын!»

Қазықұртты көргенде, Асан қайғы көзіне жас алды. Басында кеме қалған тауды – жерұйық демеске лажы бар ма?! Алатау мен Алтайға теңеу таппады. Басынан қар кетпейтін, етегінен ел кетпейтін; адамдары салқынқанды, жігіттері ақынжанды; керімдері маралдай кер келетін, әйелдері кермейық өр келетін; ағашынан бал тамған, тоғайында құстары ән салған өлкеге қалай ғана мейірленбесін?!

Ертісті өрлеген ол басын шайқай түскен. «Өттең-ай!? – деді қынжылыспен. – Бастауың арғы тұста жаттың иелігінде қалыпты. Күндердің күнінде, ағысыңды тежеп бағыңды байлап тастамаса жарады-ау?!»

Сарыарқаны армансыз шарлаған Асан қайғы шер лықсытты көкірегінен. Таулары тұнжырап, өзендері булығып ағады екен. Көлдерінің көзінде мұң тұнып, бұлақтары сараң сыздықтаған

ұшы-қиырына көз жетпейтін селеулі дала бұған мұң шағып тұрғандай ма? Қарқаралының қойын-қолтығын сүзгенде, тынысы кеңіп салды. Ауасы жұпар екен деп мағұрланды. Одан қарағанынан түйе көрінбейтін тепсеңді шолды. Ақ атан бір тұрып бір жатты. «Жерінің астында қызу бар бұл неткен өлке?!» – деп таңданды. Құпиясын тереңіне жасырған белеңнен жылы жел есті. «Отыны қызулы, ошағы майлы келер нәсіл тұрақтайтын ырысты өлке екенсің» деп ішінен шүкіршілік етті. Көкшені төңіректеп, Баян тауын жүлгелегенде, көңілі көтеріліп сала берді. «Түбі қайыр, Алашымның құтты қонысы болайын деп-ақ тұрсың! Досыңнан жауың, мәмілегерліктен дауың көп, қайран елім-ай! Саған Сарыарқадан артық қонысты қайдан табамын?»

Есідің бойын құлдап біраз жүрген соң, ақ атан тарпына берді. Табаны тиді ме деп қоналқаға ыңғай берген-ді. Өзен жиегінде тынымдаған ол түс көрді. Сақалы алдына төгілген үлкен кісі: «Уай, шермендем, желмаяңның төс табаны тиген жердің бәрінде қасиет бар. Осы тұсқа, Алла бұйыртса, құт орнайды. Төскейінде мал мен жаны молығып, ел берекесі артады. Алаш жұртының көк туы күндік жерден желбіреп көз тартады әлі. Бұл атырапта ақ молығып бала-шағаның өзегі жалғанады. Өрісі малға, қонысы жанға толады. Дұшпаны әке-жәкелеп сауға сұрайды, шешендері бағын дауда сынайды. Азаматтары шеттерінен ел жанды, ұрпақтары атақонысқа бауырмал жержады келеді. Тым таусылып уайымға салынба. Еркекке күйректік жараспайды. Ұлың ынжық, қызың босаң тартпасын десең, қайғыдан қашық бол! Сен армандаған жерұйықты келер ұрпағың еншілер, – деген еді.

Түйесін тынықтырып, өзі де дамылдық алған ол отарын өрістеткен қойшыдан жөн сұрады. Саулықтардың желіні бұтына сыймай, емшегін сүт кернеген ешкілер шыдай алмай маңырай бергеніне таң қалып еді.

– Бұл маңның шөбі асыл келеді, – деді егде жастағы малшы. – Жас төлдер енесінің сүтін тауса алмайды.

– Ақ мол болғаны ғой, – деді Асан мағұрланып. – Малы емшекті, жері шөптесінді; ұлтаны нулы, сай-саласы сулы болғанда, еліңнің адамдары кеңпейіл шығар?

– Бұл маң Ақмол деп аталады, – деді қойшы әр нәрседен хабары бар екенін байқатып. – Жері жер-ақ. Сол қонысқа көз алартқандар басқа шығып тұр. Еркек кіндікті түгел ат үстінде.

Асан тұнжырады. Көрген түсіне жұбанып аса шерлене қоймады. «Ақ мол, ақ мол екен, ә?!» – дей берді.

– Үлкендеріңе айта бар, – деді ол қойшыға іш тартып. – Құтты мекеннен айырылып қалмасын. Арқа даласы Алаштың маңдайына тар келмейді.

Ол түйеге ерік берді. Боздауық жануар ауық-ауық үнін созады. Өзінің де уайымы бір басына жетерлік. Қапияда көз жазған жарын, баласын ойлағанда сыбызғыны сыңсытады. Қонған үйдің адамдарын жырға қарық қылады. Сыбызғыға дауыс қосып, шығарма өлеңге басады:

*Сарыарқа сайын жер екен,
Бетегелі бел екен.
Ұландары елжанды,
Еркектері малжанды,
Әйелдері ержанды
Азаматы аңғарлы,
Етек-жеңі кең екен, –*

деп толғанады. «Көдесінен қашқан қоян көрінбейтін, тарлауына ат сүрінетін, бұлағы сылқ-сылқ күлген, құрағына құлын үйелеген, өзендері өрге қарай аққан, көлдері көз жасындай мөлдір, тауының жуасы сабаудай, шабындығының сарымсағы қойдың жілігіндей, тау сағызы көмей суырған, жылқысы тай шықпай жатып ат болатын, ұландары он бесінде бас болатын киелі қоныста отыр екенсіңдер!» – деп және тебіренді.

Араға екі қонып, бір биіктің етегіне тоқтаған еді. «Кішітау осы» десті ауылдың үлкендері. Таудың атауы бұған ұнамады. Кішітау дегеніне келіспеді. Ежелгі түрік нәсілді ұлыстың сұлтандары осы тауда ұлықталып ақ киізге көтеріліп хан сайланса, осы өңірге қоныстанған елге береке дарып, ырысы артса, азаматы елін жауға алдырмаса, бәсиесі халқын ұятқа қалдырмаса, жерұйыққа жетпесе де, бұл төңіректен Алаш жұрты жамандық көре қоймас. Осы ойын былайша бекітті: «Тау биігі жартасты, жер аласасы батпақты келер. Асқақтаған биіктен не пайда, етегіне ел қонбаса? Астамсыған ұлықтан не пайда, жамағатқа шапағаты болмаса? Тау биігі аласа келгенімен, етегіне қоныстанған жұрттың қабағы ашық, жігіттері шетінен еркөңіл екен. Кішітау әлі-ақ «Ұлытау» атанар. Құланы көл тауысқан, бұланы тал жапырған, ақбөкені желмен жарысқан, арқары қойша өрген, суы тұнық, шөбі шүйгін бұл төңіректен сірә де ел кетпес» деп түйді де, түйесін шөгерді.

Далаға түнеп дағдыланған ол жер тынысына құлағын тосты. Тау тыншу еді. Шүкіраналығы басым қариядай селт етпейді. Анда-санда ұлар шақырады. Момын құстардың беймазаланбай бейбіт жайылып жүргенінен ой түйді. Кең дүниеге сыйыса алмай бір-бірін ұлардай шулатқандарға не шара?! Ежелгі көк түріктердің нәсілі өз жұртын ойлағанда өзегіне от түскендей болады. Егіздің сыңарындай жарасқан қазақ пен ноғайдың шықпаған тауы, баспаған өлкесі қалды ма? Алтын орданың дәуірлеген, көк орданың қанатын кеңге жайған заманында, ұлы жорықтың көк туын қолда нық ұстап, шайқастарда шепті бұзған сайыпқырандардың нәсілі Алаш жұрты емес пе? Сол ұлыстың ұландары ел болып етек жиып жатқан жоқ па?

«Көк бөрі атанған ата-бабамыздың намысын қолдан бермей, ежелгі тұран жерін шығалаған қайран еліме «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын» құтты қоныс іздегенімді сөкет көре қоймас келер ұрпақ. Мен адассам да, ел адаспасын! Халқыма амандық тілеймін!»

Келесі күні ол Алаша ханның мазарына соқты. Жошы ханның күмбезіне әлем байлады. Домбауыл баһадүрдің басына барды. Қасиетті көне жұрт «Хан ордасын» төңіректеді. Алтын орданың кіндігі атанып, Дешті-Қыпшақтың орталығы болған «Орда Базардың» орнын көргенде, түйдек-түйдек жыр төгілдірді.

*Қайран ескі қонысым,
Жерұйығым, кенішім!
Сен үшін не көрмедік?*

.....
*Қабағы қырыс дұшпанның,
Жетегінде ат кетті.
Қанжығада бас кетті.*

.....
*Дегеніне көнбедік,
Қасарысып қарысып,
Арыстаниша алысып,
Ата қоныс жер үшін,
Көк байрақты ел үшін
Намысты қолдан бермедік...*

Ақ түйе бұрлығып қалған еді. Табаны тиген жануарға қарға адым жер мұң болды. Ол енді ауыл-ауылды жаяу аралады. Ба-

йырғы ата-баба қонысында отырған елдің үлкендері шеттерінен құдай деген тақуа. Әйелдері ерін, жастары үлкенін сыйлаған; бала әкесін, келін енесін тыңдаған ынтымағы жарасқан; жоқтан жау, болмашыдан дау тілеп ел ішіне ірткі салған жаужеттіден ада тоқмейіл әулеттің үлкен-кішісі бұған іш тартты. Төріне шығарып төредей күтті. Асан қайғы шешілді. Көрген-баққанын жыр етті. Ұзақ-ұзақ жыр толғады...

Әлқиса, Асан қайғы бірден-бірге жеткен аңызға қарағанда, ежелгі қара қоныс Сарыарқадан ұзамаған. Жерұйықты таптым демесе де, Арқа даласын көңіліне тоқ санап, түйесі шөккен жерге қос тігіп тұрақтап қалған деседі. Маңғыстаудың үстіртінде отырған елге керуеншілерден сәлем айтса керек. Апа-жездесі бастаған көш екі-үш жылдың мұғдарында тауына ұлар қонақтап, даласын құлан жайлаған; қараған-тобылғысынан түйе көрінбейтін, бөкені желмен жарысқан, сырттаны бөрімен алысқан; сойысы жаялы, жайлауы саялы, ері жомарт, елі ырысты мекенге тоқтап қос тігіпті. Елкелдісі зіңгіттей жігіт болып жақсы өсіпті. Соған шүкіршілік еткен Асан қайғы қалған ғұмырын Ұлытау жерінде өткізіпті деседі. Дала данышпаны – Асан көп жасаған дейді. Жыр толғап, сыбызғысымен күй төгілдіріпті. Қартайғанда көрген перзентіне «Елтүзер» деп ат қойыпты. Елкелдісі мен Елтүзері Найман ұлысына сіңген деген аңыз жеткен кейінгіге. Балталы-Бағаналы руының бір бұтағы осы аталардан өрбіген деген де сарын бар.

Асан қайғы өлер шағында «Мені биікке қойыңдар. Халқымның алтын жүзін көріп жатайын» деп өсиет етіпті. Ұлытаудың тұғырында дамылдаған Асан ата елдігін бекемдеп, еңсесін биіктеткен еркін қазақ халқын рухымен желеп жебей бермекші.

ТҮЙЕ БАҚҚАН ЖИРЕНШЕ

– 1 –

Әкесі ересен қамшыгер еді. Ғұмырының дені жаугершілікпен өтті. Ағаларына да бұйырмады алаңсыз тірлік. Үргін-сүргіннің бодауында кетті деген күндері. Жиреншенің қақ-соқпен ісі жоқ болатын. Молданың алдын көріп, үлкендерден сөз ұқты. Дала сырына қанығып, бақташылыққа ойысты. Ойсыл қараның

мінезін тез меңгерді. Жүргіншіге албастыдай төніп, аттылыны қия бастырмайтын құтырынды бура бақташының дігерлеген даусынан ықтап кетер еді. Сұсты кейпінен және тайсалады. Азандаған зор даусы естілген сәтте бура қалт тұра қалады. Жынын бүркіп шабынған күркілдектің суын таба білген ептілігіне бола, Жиренше орданың бас түйешісі дәрежесіне жеткен-ді.

Бура – келенің бас иесі. Табынға таяп кеткен ұрыға сес көрсетеді. Қасқырға да айбар. Бір келеңсіз жері, ауыл-аймақтың тынышын кетіреді. Орданың сойқандысына тап болғандар ханға барып шағынады. Долыққа түйе қайырған бақташы күйеді. Бурадан майып болғандардың құнын даулағандар және дігерлейді. Тежеусіз хайуанды қайырмады, бетімен жіберді деп түйешіні жазғырады. Маңайына тірі жанды жуытпайтын айбарлы бураларды райынан қайтару оңайға түспейді. Ақпан мен қаңтарда тіптен құтырады. Қайырусыз бетімен кеткен желбас буыршынды бастықтыру аққұла бейнет.

Ол әдетте түйеге жаяу ілеседі. Ұзын бойына лайықтап шекпен тіктіріп алған.

Қолында қақ сойыл. Қаттылығы әлемет, сілтегенде тасты да шытынатады. Беліне шоқпар қыстырады. Хан ордасының меншігіне жататын келені қоғамдаудан да бұрын жауапкершілігі басым. Әдет алған кәрі сүйек бураны жуасытуға кірісті. Жас түйелерді мініске ыңғайлап, мұрындық тақты. Таяққа көндікпеген шөлкем-шалыстарын қысқы қызылға ыңғайлады.

Айтулы Сарыбураға бақташының үкімі жүрмейді. Малдың басы саналатын киелі хайуан ханның назарында. «Сары тентек» атанған сойқанды содырдың лаңы мүтін атырапқа әйгілі. Келеге түскендегі шабынысы ойын жолы. Жыл бойындағы тежеусіз тентектігі маңайдағы ауылдарды ығыр қылып біткен. Жалғыз-жарым аттылыны былай қойғанда, жаяу-жалпылыны шайнап жіберетін көзсіз дүлейлігі тіптен төзгісіз. Жылына екі мәрте хан сарайын төңіректейтін әдетінен еш жаңылмайды. Ботасынан үйір болған иесін әлі күнге ұмытпайды. Ескі досын көргенде бірден жуасып, естияр бағыныштылықпен ханға тізерлеп тәжім етеді. Құмшекерге шылаған сары ірімшікті көмейлете асайды да, сол шөккен қалпында ұзақ-ұзақ күйіс қайырады. Киелі хайуанның әр қимылын баққан хан өз жорамалын жасайды. Еш қыбырсыз алаңсыз тынымдаса, онда ел іші тыныш болады. Мойынын ауық-ауық созып жерге төсей берсе, онда жаманаттан хабар бергені. Бір тұрып, бір жатса, табиғат тұлданады, әйтпесе ел шетіне жау

келгені. Өмірші сапарлап кеткенде ғана өз жөніне кетеді. «Сары тентек» ордадан жуасып оралады. Көпке бармайды момынсыған тыншу қалпы, ескі әдеті қайта қозады. Тежеусіз сойқандығы кісі өліміне соқтырып, елді егер-дегер қылады. Талайдың жүрегін ұшырып дімкәстікке ұшыратты.

Сары бура күндердің күнінде жолаушылаған Тайлақбай биді қыспаққа алған ғой. Өлермен бурадан құтыла алмасын білген би келені сыртынан қоғамдаған түйешіге туралайды атының басын. Қақ сойыл дөң маңдайға сарт еткенде, аттылыны тастай беріп түйешіге тап бермей ме? Әккіленіп алған Жиренше бураны шоқпармен тізеден дәлдеп соғып, шөкелетіп тастаған еді.

– Үш қызым бар, – деген Тайлақбай шешен өз-өзіне келген соң, – Құдай алдында қидым саған. Ұнатқан біреуін қалыңсыз жар етесің.

– Ниетіңізге разымын, – деген түйеші ойлы пішінде. – Жүрекке әмір жүре ме? Болмашы жақсылығымды бұлдап не қыламын? Қиянат боп жүрер. Батаңызды беріңіз. Маған сол қанағат...

Арада ай жаңарды. Жыл ауысты. Жоғалған түйелерін іздеп шыққан бақташы Тайлақбай бидің ауылына тап болған еді. Келеге кеп қосылған жоқ малын жазбай таныған Жиреншеге ауыл ағасы: «Малсақ қарындасымыз бар. Соның келуін тос», – деп қараша үйді нұсқады. Түйелерді түстеп танитын бойжеткен тойға кетіпті.

– Қарағым, жөніңді айта отыр, – деді ас қамдаған әйел. – Жарықтық би атаға күтуші болған едім. Ажалдан екі мәрте аман қалдым дейтін. Бірінде білегіне оратылған жыланнан өзінің сары мысығы құтқарыпты. Сарыны жолаушылағанда қоржынына салып алатын. Екінші жолғы қатерден орданың түйешісі құтқарып қалыпты. Сол сенсің-ау, сірә?

– Тірі қалуына себепкер болғаным бар. Тіршілігінде екі рет кісі жібергенде, жоқты сылтауратып бармай қалып едім.

– Оның әбестік, – деді даяшы қабағын шытынып. – Бидің үш қызының екеуі ұзатылған. Кіші қызы ерке боп өсті. Білмеймін не ойының барын, оң жақта отыр әлі. Мінезді бала. Бозбала біткен ықтап тұрады өзінен. Би ата қашан көзі жұмылғанша қасынан қалдырмады. Жөн білетіні содан да шығар-ау. Кім-кімді де мысымен жасқап, сөзбен тұсап тастайтын бір кереметі бар. Әсіресе ыржақай-қылжақайлар Қарашашты көргенде жынын алдырған бақсыдай жуаси қалады. Жарықтық би атаның аруғынан қорынатын да шығар.

Жиренше қотан шетіндегі қараша үйге барып жатқан еді. Бокқыраудың сүйек сорды сызын елей қоймады. Әлгіндегі әңгімеге де елікпеді. Жалба тымақ жалшыға әкесі өсиет етті екен деп қарындасын бұйырып беретіндей бидің балалары сондайлық аңғал көрінбейді. Әшейін мұны сынағалы ойлап тапқан амалдары болуға тисті.

Қарашаш жігітше киінетін еді. Жоқ іздеген түйешіні сыртынан көріп алған-ды. Әке өсиетінен аса алмай екі ойлы жүрген ол хан келесінен түйелерді астыртын айдатып алдырған еді. Өз ақылы өзіне жететін ерке қарындасты ағалары бетінен қақпай еркіне жібергенімен, әкесі тіршілігінде айтқан екен деп қайдағы бір жалба тымақ бақташыға қарындасын қалыңсыз бұйырып беруді намыс көріп, суық томсарыспен жүрген-ді. Содан да Жиреншеге айбарлы ауылдың үлкен-кішісі диуана көргендей-ақ жау көздене қарады. Әсіресе әйелдер жағы сыпсың-сыбырға басты. «Болашақ күйеу жігіт Еркебалаға үйлеспейді екен» дегенді өршітті. «Біздің қыз қызыл қайыңдай көз тартып тұрса, мына жазған теректей серейген жойдасыз ұзын екен», – деп бет шымшыды. Қатындармен қосарлана қыз-қырқын: «Суық қабақ тұнжыр көзінен талабы пәс талайсыздығы байқалғандай-ау» деп үшқары ойға дес берсе, жігіттер жағы нұр сипатты Қарашашқа теңеу таппай жүргенде, аяқ астынан мына ұзынтұраның пайда бола қалғанына іштері күйіп: «Өзін былай шығарып алып жәукемдеп жіберсек қайтеді?» – деп күпінді. Сарайдың бас түйешісіне қол жұмсауға батылдары жетпей тая соқты. Әулеттің үлкендері аруаққа шет болып, бидің рухын мазалап жүрмеңдер деп ескерту жасады. Қыз ағалары Қарашашқа зайыптарын қайрап салды. Суық сарынды үлкен жеңгесі көпірді. «Өлінің өсиеті тіріге бағдар болмайды. Әкенің айтып кеткеніне малданып, алтын басыңды бір жаманға қор қылма» десе, ортаншы жеңгесі тіптен теріс лақты. «Ағаларыңды налытып, бізді жерге қаратқандағы таңдағаның тақыр кедейдің таяқ ұстаған шекпендісі болғаны ма?!» Кіші жеңге естияр еді. «Елең-селеңі жоқ орнықты тәрзіді. Үшпа жылқыдай ұрыншақ жігіттен не қайыр?» – деп тілеулестігін білдірді.

Жыбыр-жыбыр сөз мұнымен тоқтамады. Ағайын-туыс киікті. Қарашашқа нағашы апа есепті кезінде биге даяшы болған Жалбыз бәйбіше: «Азаннан тұратын қашанғы әдетпен ас үйден тұтқыш алғалы барсам, жоқ іздеген қонақ бала екі қолы екі жағында қаперсіз ұйықтап жатыр екен. Ашық қалған жүндес кө-

кірегіне қырау тұрып қалыпты», – дегенде, Қарашаш елең етті. Би әкесінің бір сөзі есіне түсіп еді. «Кісіден сұрап алған тазының күшігінше, басыңды бауырыңа тығып жатқаныңды көрсетпеші, балам», – деп немерелеріне ескерту жасайтын.

– Сонда қалай ойлайсыз? – деді күтуші әйелден шын жанапшырлық күткен қамкөңіл Қарашаш. – Қосқа үйір екен. Тегінде кісілік жоқ құнсыз біреу емес пе?

– Олай деме, қарағым. Алаңсыз ұйықтағанын ырым көрдім. Бізді жан тартқаны жақсылықтың жоралғысы. Қараша үйге үйірлігі жалшы-жақыбайды ес көргені. Ел ұстамаса да, өзіндігі болады. Әке өсиетіне тоқта да етегінен ұста. Сені жылата қоймас.

Қарашаш толқып кетті. Сөзді көбейткісі келмей:

– Маған тезек теретін қабыңызды бере тұрыңызшы, – деді.

Жиренше сергіп оянған. Сыртқа шыққанда өз көзіне сенбеді. Келеге кеп қосылған түйелері қотан шетінде тіздеулі жатыр екен. Ауыл ағасынан рұқсат алған соң, малын алдына салып ұзай берген. Бір қыр асып түскенде, тезек тере шыққан төмен етектегі ұшырасты. Үстіне өңсіздеу көйлек киіп, дидарын ақ түбіт шәлімен көлегейлеген Қарашаш:

– Армысыз! – деді тізесін сәл бүгіп. – Қайтқан малда береке бар. Еңбегіңіз рақатты болғай-ақ!

– Айтқаның келсін, – деді Жиренше дәу де болса сол болар деген бейбіт сыңайда. – Ақ таңнан тезек теретіндей басыңа ненің күні туды, қарындас?

– Жақсы айтасыз, замандас, – деді Қарашаш жүзін жартылай жасырған шәліні сәл серпе. – Бұйырғанға жете алмай, бұйрықсыздан кете алмай жүрген мұңлықпын. Көлденең көк аттылы деп өзіңнен жөн сұрағалы жолыңды тосып... Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ. Туғанымнан жау шықты, әке өсиетінен дау шықты. Ерегіске баратын ер емеспін, жолы жіңішке ұрғашымын. Төрелігін өзіңнен күтемін.

– Олай болса, үш күнге шыда. – Жиренше датын бірден айтып салды. – Тас түссе талайымыздан. Сертіңде тұрсаң болғаны. Менің де туыс-туғаным бар. Аға-жеңелеріңе айта бар. Қамсыз болмасын. Құда түсуге құдалар келеді дерсің.

– 2 –

Сүмбіленің өкпегі қараша үйді иектеп алды. Кәрі түйенің жабуынша жалпылдаған түңілікте маза жоқ. Желп-желп етіп

жел шақырғаны желек астындағы келіншекке жайсыз тиеді. Қабағы қатулы. Төркін жұртынан біржолата шығысқан. Алтын босағасынан аттағанда, боз шекпенді түйешіні олқысынған бауырлары Қарашашты жол-жоралғымен кәделеп ұзатуға жарамады. Шешесі тірі кезінде өзіне арнаған жасау-жабдық жиюлы қалпында қалды. Марқұм енесінің аманатын келіндері қаперіне алмады. Өз қалауымен жат жұртқа ұзатыларда, сынық бұрау да алмады. Төл атымен түйешіге ілесіп кете барған.

Жиреншенің күн көрісі қоңырқайлау еді. Баспанасына мың торғай қамаса, бір торғай тұрмайтындай үзік-туырлығы әбден тозып бітіпті. Қарашаш ерінің ұйғаруымен мініп келген атын үйдің сүйегін жаңалауға жұмсады. Отағасы бос белбеу көрінбейді. Түйешіліктен қолы қалт еткенде, келіншегіне жәрдемдеседі. Қой терісінен тон пішіп, тері шалбар тікті. Саптама етігіне байпақ сұғыстырып, ер-тұрманын ыңғайлады. Иығына ілген шекпенін конетоз шапанмен алмастырды. Күпісін жаңалады. Жалбағайын тастап елтірі тымақ кигенде, өңіне жылылық енді. Әкесінен қалған күміс кісесін китке ұсынған еді. Тобылғының бояғына қаныққан қайыс белдігі кіседен бір де кем емес.

Қарашаш ерінің ісмерлігін құп көрді. Жұпыны киінетін ол сырт көзге диуана шалысатуа көрінер еді. Қапсағай келген қақпақ жауырынды ұзынша жігіттің өңінен аздаған сұс байқалады. Жар қабағымен үйлескен қоңырқай көзі салқын да салғырт. Кісіге тесіле қарау әдетінде жоқ.

Сыншыл назарында байыптылық басым. Күлкісі сараң. Аздап жымиғаны қойындасқан қосағына көрсеткен назы еді. Ерді-зайыптылардың бір-біріне ықыласы үнсіз ұғыныспен тынады. Ыржалақ-қылжалағы аз жұбайлық жарасым бұларды естиярлыққа бейімдеді.

Отағасы қамшы саптап отырып өткен жағдайды есіне алды. Күйеушілеп барғанда қалыңдығының жақындары: «Кигені шекпен екен, ұстағаны кетпен екен» деп кекеткенде, құда түсе келгендердің жөн білетіні: «Шекпен кесе, елге жақындығы, кетпен ұста, жерге жақындығы», – деп сөз ығытын тауып кеткенді.

Жиренше кетпен-шотты ыңғайлады. Хан сарайына жам отын дашындау мұның міндетінде. Қасына әлді жігіттерді алып отын шабуға кіріскен. Бір жетінің мұғдарында отын дайын болды. Шабылған отынды сарайға жеткізіп берген күндердің бірінде, ол хан алдына барды. Қабағы салыңқы сұлтан бурадан шығарды ілікті. «Сары тентек» шойнақ боп қалғалы бұрынғы әдетін

ұмытқан. Күресінде күлге шөккен қалпында мәңгіріп жатады да қояды. Сарайдан көз жазып, ханды танудан қалған. «Бураға ненің салқыны тиді? – деді хан түйешіге суық тесіліп. – Киелі екенін біле тұра, сойыл көтергенің қалай?»

– Біреуді бурадан арашалап қаламын деп қолым бата тиіп еді, – деді түйеші сөздің расына көшіп. – Ішкі бокты, сырты түкті хайуанға бола жазықты қылсаңыз, басыма азаттық беріңіз.

– Бұғаулап ұстайтын құл емессің. Кетем десең, жолың ашық. – Хан түпкі ойын білдірді. – Қалыңсыз қатын алғанда сондайсың. Киелі жануарды мертіктіргенің үшін ат-шапан айып төлейсің. Оны ауырсынсаң, айыбыңды жылқы бағып өте...

Жиренше жылқы бағуды орайына келтіргенде, табиғат қабағына сыр мінездігіне сүйенді. Қыстың амалын алдын ала болжайтын есепшілігі зая кетпеді. Бала күнінен қалыптасқан дағдысы бойынша малды түстеп жоқтайды. Қарамағына тиген бір қос жылқыны жауға алдырмай, үргін-сүргінге ұшыратпай, қыстан аман алып шықты. Осындайлық малсақ шаруақорлығына қоса, ел ішінде ханның жылқышысы «таңдайынан шаңы шыққан шешен екен» деген сөз тараған. Қар жастанып, мұз төсенген жылқышы қара қостан жалыққанда, қыстауда отырған ауылдарды жағалайды. Бел шешіп, жан шақырған Жиренше домбыраны қоңырлата шертеді. Күй тілімен өткен-кеткенді біраз қаузап тастаған соң, замана зобалаңынан аңыз өрбітеді. «Е, бұл қазақ не көрмеген?! – деп шер толқытады жылқышы. – Арғы бабамыз Мамайдың көк туын ұстапты. Одан бертіндегі аталарымыздың ғұмыры жаугершілікпен өтіпті-ау. Бір әкеміздің ныспысы – Қазанбай екен. Ауылға жау тиіп еңбектеген баладан еңкейген шалға шейін қырғын таптырып, еркек кіндіктен жан қалдырмауға айналғанда, анамыз бесіктен белі шықпаған ұлын қазанға жасырған. Төңкерулі қазан астында қала берген бала қатарға қосылып, мал малданып, жан жанданыпты. Балаларына ырымдап Шөңкебай, Шөмішбай, Қырғышбай деп ат қойған. Шөңкебайдан біз тараймыз. Бір жылдары ел ішіне індет таралып, Шөңкебайды өрен-жаранына шешек араласқан ғой. Сонда бір баласын қара қосқа апарып тастапты. Сол баласы ғана қатарға қосылыпты. Аталарымыз, әсіресе Шөңкебай ұрпақтары күні бүгін қосқа үйір. Әкемнің ғұмыры ат үстінде өтті. Өзіндік дәулеті бола тұра қоңырқайлау ғұмыр кешті. Балаларына «күркеден ұзамаңдар» деп өсиет етіп кетті».

Осылай дегенде, Жиреншенің қабағы түйіліп кетеді. Қолындағы домбыраны інгенше боздатып-боздатып алады да, үй

иесін тыңдайды. «Не сұмдығының барын білмеймін, біздің төңіректе ұрлық үдеп тұр», – деп бишікеш отағасы қонағынан сыр тартқанда, Жиренше қашанғы тапқыр сөйлейтін әдетімен: «Бірлігі жоқ ауылды ұры басынады», – деп былқ еткізді. Отағасы тосылды. Жалба тымақ жылқышыдан сөз асыра алмағанына қиықтанған ол қонағын қасақана шырғаға тартып, мұлт кетірудің амалын қарастырады.

– Бұрынғы үлкендер кішіні жазғырғанда «қасиетсіз» дегенді ауызға алушы еді. Соның мәнісі не?

Қонақ іркілмеді.

– Жігіттен қасиет кетерде, еріншек келеді, аттан қасиет кетерде, жеріншек келеді.

– Елден қасиет кетсе ше?

– А, онда еркегі сал бөксе, қатындары май бөксе. Байлары сараң, мырзасы тараң боп шығады. Қыздары жыртақай, келіндері тікбақай. Ұл-қызынан ұят кетеді, тұғырдағы құсынан қияқ кетеді. Тақымындағы мінгішінен тұяқ кетеді. Отбасына ұрыс кіреді, ағайын-туыстың арасына бүлік кіреді. Тауларынан жуа кетеді, көрісінің аузынан дуа кетеді. Бала әкесін тыңдамайды, іні ағасын сыйламайды. Жақыныңнан жау шығады, болмашыдан дау шығады.

– Жөн айтасың, қонағым, – дейді сыншыл отағасы. – Елге ие сұлтандарға не айтар едің?

– Ханға бергісіз қараша бар, кілемге бергісіз алаша бар, – деп Жиренше үлкендерден ұққан сөзін дамытады. – Ел ұстаған көсемнен қасиет кетерде, қарашамен қас болады, биде әділдік қалмаса, қайырымсыз қарау байлармен дос болады.

– Сөз біледі екенсің, жігітім, – дейді үй иесі, – Боса да айтылып қалды. Кішілерге ғибрат болсын. Қасиет қайтсе орнығады?

– Жерге қасиет қонарда, тасты жарып шөп шығады, елге қасиет қонарда үлкеніне кішісі құдайындай құлдық ұрады, – деп бір өтті. – Ұлығы қарашамен санаса біледі, болар бала жақсымен жанаса жүреді. Адамдары ынсапты қанағатшыл келеді, жасы көпке үйір жамағатшыл келеді. Еркегі шаруақор табысқой, азаматы елжанды намысқой. Әйелдері ер сыйлайтын ізетті, жігіттері жау қашыратын жүректі боп шығады.

Жиреншенің басқан-тұрғаны ордаға жіңішкелеп жетіп жатады. Сонымен қабаттаса Қарашашты да сөз қылады. Көркіне мінезі сай екен деседі. Бір жаманға телінгені-ай деп және мүсіркейді. Бидің ерке қызы атанған ол ұстағанына тұтқыр пы-

сықтығымен көзге түсе бастаған-ды. «Пай-пай қабағы-ай, дәмдеген тамағы-ай!» – деп таңырқасады үлкен-кіші. Әсіресе ол қымызға бап. Қара сабаға иелік етті. Төре сусынның бабын келістіретін әйелдерді қасына алып, қымызды жалықпай баптады. Бес биенің терісінен жасалынған қара сабадағы сары қымыз ордаға тоқтаусыз жөнелтіліп жатты.

Шешесі дүние салған соң, би әкесі келін-кепшіктің қолынан шыққан дәмге тұшына қоймаған. Қарашаш әкесіне тағамды өзі әзірлейтін еді. Қымыз баптауға мәтаптігі содан қалған. Қолы берекелі. Келімді-кетімдіге дастарқанды ықыласпен жаяды. Өз қатарына жұғымды, құрбылық назын бұлдамайды. Аусарсығанды салқын назарымен жасқайды. Төске өрлеген әумесерді уытты сөзбен тұқыртады.

Хан ордасынан шабармандар келеді. Қарашаш оларға қол қусыруды ерсі көреді. Кім-кіммен де тең дәрежеде сыйласады. Құлдық ұруды қаперіне де алмайды. Сарайдан қатынайтын дігершілер малшы қауымның басқан-тұрғанын жіпке тізіп өсектеп кетеді. Олардың сұғына көбінесе жылқышының келіншегі ілігеді. Келімді-кетімдіге ол қымызды ықыласпен ұсынатын еді. Ас-суға ие бас қазаншы Қарашашқа ескерту жасағанда: «Қымыз – көптің асы ғой» дейді жайымен ғана. Жалшы әйелдер Қарашашты ес көріп, соның ығында жүреді. Қатындардың басқан-тұрғанын аңдитын сарай өкілінің көзі тая бере, Қарашаштың ұйғаруымен сауыншы әйелдер бастаңғыға қам жасайды. Түйнек боп өлген марка құлынның етіне тіс тигізген жалшы әйелдер қымыз басарға деп сүйек кеміре бастағанда, хан сарайының қазынашысы кіріп келгені бар емес пе? Мұртының шалғайын құлағына қыстырған суық жүзді еркек атқошысына бұрылып: «Жылқы ауылдың қатындары сүйек кеміреді, иттері не жеп семіреді, ә?» – дегенде, Қарашаш іркілместен: «Еркек қатынбасты болса, қазанға үңілер деген ғой. Итке бұйыршақ сүйекті бізге қимағаныңыз, «байдың асын байғұс қызғандардың кері емес пе?» – деп салды тайсалмай.

Жылқылы ауылға келген сайын әйелдерді құмар көзбен ішіп-жейтін ханның оң қолы саналатын әлгі жазған Қарашаштан оңбай ұтылып, сарайға жер болып оралған еді. Осы екі ортада арнайы бағымдағы ханның Ақбозы қолды болып, ауыл-аймақта дүрлігіс басталды. Сұлтанның төл атына Жиренше көз болуға тиісті-тін. Ақбоз үшті-күйлі жоғалды да кетті. Атқа жауапты Жиреншені сарай қазынашысы тергеді. «Қатының бейпіл, өзің жалқаусың, – деді түрін суытып. – Хан бұйрығы солай, ордадан

шеттетілесің». «Табан ақы, маңдай терімнің төлемі босқа кете ме? – деген Жиренше қынжылыспен. – Бас құрағаным жыл толған жоқ. Отау көтеріп берем деген уәденіз бар еді». «Оны сөзге құмар сүйрең келіншегіңнен сұра, – деп кекірейді қазынашы. – Екеуің laidan қосылғансың. Тілмарлық неңді алған, жаныңды асырай алмай жүріп?! «Күң кергісе, күлі шашылар, құл кергісе, құдықтан су тартылардың» керіне баққан өзіңнен көр. Сүйреңсіген бейпіліңнің тілін тый. Өз тіліңе де сақ бол, білдің бе?!»

Жиренше ханның оң қолы саналатын қазынашымен тәжікеге бармады. Бейнетінің төлеміне тиетін адал ақымнан қағылармын деп тартынды. Алты қос жылқыдан бір бие иеленерде, Қарашаштың көзі боз биеге түсті. Үйірге қасқыр шапқанда, жау тигенде боз биенің үні тау-тасты жаңғырықтырып жібереді. Қосқа бүліншілік келгенін Қарашаш боздың күндік жерден талып жеткен үнінен біле қалатын. Биенің сондайлық қасиетіне сыралғы Қарашаш кәрі бозды ноқталып жатқанда, орданың шабарманы: «Өзінде көз бар ма? Келешегі бар өндірі бие ұстаймысың», – дегенде, келіншек: «Боз сүтшең еді», – дей салды.

Бұлар жылқылы ауылдан жырылып қалған соң, тау қолтығына қос тіккенді. Қойнауында арқар-елігі қойша өретін қашанғы кәрі тау иен жатыр еді. Жиренше дауыл жығып кеткен үйдің сүйегін құрап, уық-керегені бекемдеді. Домбалдап жоқтан бар жасады. Қарашаш үзік-туырлықты жамап-жасқады. Ерлі-зайыптыларда артық сөз жоқ. Бір-бірін қабақпен ұғысады. Келіншек төркін жұртын қаперіне алмады. Ерін «күшік күйеу» дегізуді ар көрді. Жиренше басынан бөлек қос, бөтеннің бөстегіне жантайғанды әсте қаламайды. Ағайынға қоңсы қонып, көз түрткіге ұшыраудан да өзімен-өзі болғанды қалайды.

Ерлі-зайыптылар сондайлық жалғызсырай қоймады. Жоқ ідегендер ара-тұра соғып өтеді. Арнап келетіндер де бар. Қарашаш ешкінің сүтінен айран ұйытады. Боз бие төрт-бес сауғанда торсықты толтырады. Бір жаман жері – жиі-жиі кісінеп үйрін іздейді. Шұрқырағаны әлемет, тау-тасты жаңғырықтырады. Жиренше «арқар соқпаққа» қақпан құрып тастаған. Тобылғының түтініне ысталған аң еті келімді-кетімдінің аузынан қалады. Сондай отырыста әңгіме тиегі ағытылады. Үй иесі суырылып кетуге жоқ, қисынды жерде сөз қыстырады. «Ағайынды үшеу еді, – деді келген кісі ауыр күрсініспен. – Өкеден қалған дәулетті бөлісе алмай бастары қатты. Ханның алдына барды. Қазының бітімшілігіне құлақ тосты. Үлкендерге жүгінді. Бәтуға келетін

түрі жоқ. Еншіге бола бір-бірімен кек қуысып кететін түрі бар. Ет жақын туысқаны едім. Маған да тоқтамады. Ел сені аузының дуасы бар дейді. Соған ара ағайындық көрсетсең қайтеді?»

Жиренше торыны желқомдап жолға шықты. Арқасы шилі демесе, жүрісі жайлы ат сау аяңдайды. Ханның жау жетгісі сарай қазынашысы жауыр торыны бұған бұйырып бергенде: «Сені жұрт бишікеш деп әлдеқандай қылады. Халыққа керек адамсың, жаяу жүрме», – деп кекеген-ді. Торының жүрісі түзелгенімен, иесінде көңіл жоқ. Ордадан жырылып елсізде қалған қара шаруа билікке араласқанда ел алдына шыға ма? Ішінде бір дүмпу бар, бірақ. Сондай ширығыста тапқыр сөйлеп кетеді.

– Ат сүріншек болса, ненің белгісі? – деді өзін жапсарлас ауылға бастап келе жатқан жүргінші жауыр торының жүрісіне қарата.

– Жорға сүрінсе, жүрісі түзеледі, итіншек сүрінсе, жалы күзеледі, – дей салды.

– Ер сүрінсе не болғаны? – деді серіктесі Жиреншенің тапқырлығын қызық көріп.

– Ер еңселесе, ез басынады, – деді еш іркіліссіз.

– Бауырластықтың кілті неде?

– Татулық болмаған жерде туысқандық айтарға ғана. Туыстыс емес, сыйласқан туыс!

Ағайынды үшеуді тыңдап болған соң, Жиренше өз байлауын айтты.

– Сынақ берем сендерге, содан сүрінбей өткеннің бәсі артады, – деді салқын райда. – Асауға бұғалық салып, әркім өзіне тиесілі жылқыны матап шығуға тиісті.

Үлкендері атқа жөндеп отыра алмайтын әйеншектің нақ өзі екен. Кішісі қашағанды құрықтауға икемсіз боп шықты. Ортаншы ғана төтеп берді сынаққа.

Жиренше кесімін бірден айтпай алыстан орағытты. Ескілікті сөзге сүйеніп:

– Отынның қадірін шапқан біледі, малдың қадірін тапқан біледі. Билік менен болғанда, тоқтам сендерден. Әке дәулетін молықтыруға жәрдемшілік көрсеткеннің мерейі үстем шықты. Ноқтаға иелік соған тиемел. Ол не бұйырса, сол болады, – деді шорт кескендей етіп.

Ол іле қайтып кетті. Кісі үйіне қонбайды. Ұйқысы ашылып кететін әдеті бар. Қара қоста ғана алаңсыз тынымдайды. Сондай бел шешті бейбіт тыныста: «Қайран менің өз үйім, кең сарайдай

боз үйім», – деп шүкіршілік етеді. Сирағы қостан шығып жатқанын көргендер: «Мың торғай қамаса, бір торғай тұрмайтын лашығын әлдеқандай қылатыны несі екен?» – деп сөз қылады. Жауыр торы сау аяңдап келеді. Түн көзге түртсе көргісіз қараңғы. Орта жолдан аса бергенде, құлағына боз биенің азандаған ащы үні жетті. Жүрісін еріксіз ширатты. Сөйткенше болмады, үздік-создық кісінеп, шұрқыраған қалың жылқының тұяқ дүсірі төңіректі дүбірге толтырып жіберді. Жылқы нөпірі ентелеп кеп қалғанда, Қарашаш арқандағы бозды үй сыртындағы мама ағашқа байлап үлгерген-ді. «Қайт-қайттап» сойыл сілтегендердің қарама мол көрінді. Жалғыз үйді қоршалаған мың-сан тұяқ тегеурінді қолдағы құрықтан ығыса серпіледі. Қыр аса беріп кейін қарай лықсиды. Жылқы қуғандар жаушы-жаламда ілікке себепкер боз бие екенін білмеді. Кәрі биенің шұрқыраған етене үнін соқыр түйсікпен қабылдаған жануарлар қуғыннан қасарыса жалтарып, бері ығысты. Хан ордасының жылқысын алғандар іргеден сығалаған жат жұрттың басқыншылары болатын.

Жылқы қосқа қарай қашады, қуғыншылар әрі қуады. Алашапқын дүрлігіспен жүргенде, күз таңы белгі берді. Қуғыншылар да келіп жеткен еді. Хан ордасының сойылшылары сайланып шықса керек, сарт-сұрт сабаласта жау жағы бас амандауға мәжбүр болды.

Үй жығылып қалған еді. Жылқы тұяғына тапталған уық-керегенің құларшасы шыққан. Орда жасақшылары: «Кімсіңдер, айдалада неғып отырсыңдар?» деп жөн сұрауға да жарамады. Қарашаш еріне қарады, ері жерге қарады. Боз бие көп жылқыға қосылып кете барды. Аман қалған жалғыз жағалдың сүті көжеге қатық. Арқар еті тіске талқажау. Олай-бұлай өткендер «қоржын түбі» деп азық тастап кетеді.

Жиренше жеделдетіп шымнан жеркепе тұрғызып алды. Қыстың амалы ерте білінген еді. Боран үдеп-үдеп соғады. Аяз қапышып тұр, ту деген түкірік жерге түспейді. Қаңтар айы бураша күркілдеп, қабағын бір ашпады. Ақпан тіптен қырланды. Отағасы шиті мылтығымен арқар атады. Үш ағайындының әділ билігі үшін соғымға жығып берген семізіне аң еті сеп. Қарашаш қозы қарын май, қоржын басы пісіас жиған еді. Соны кісіге деп іркіп ұстайды. Аң аулағандар ат басын тірейді. Бәз бірде жортуылшылар ошарылады. Қостап жылқы баққандар бел иешеді. Аса таяғының шылдырмағы «жау жеттілеген» диуана торге озады. Қобызын арқалаған бақсы кеп жан шақырады. Ел

ақтаған кезбеге де есіктері ашық. Сондай отырыста Жиренше домбыраны жүрдек тартып, шерлі аспапқа жан бітіреді. Қонаққа пейілденгенде көмейі бүлкілдеп кетеді. Аталы сөзді түйдек-түйдек төгілдіреді. Қонақты да тыңдайды. «Білетінім бір тоғыз, білмейтінім тоқсан тоғыз» дегеніне құдайы қонақ иланбайды. Үй иесін сөйлетудің амалын іздейді. «Бақытты деп кімді айтамыз?» дегенде, Жиренше кәдімгідей тосылады. От қағыстырған келіншегіне: «Би атаның қызы бірдеңе десеңші», – дейді бүкпесіз көңілмен. Қарашаш ерінің меселін қайтарғысы келмей, әкесінен ұққанын кәдеге жаратады. «Ақылды патшасы бар ел бақытты, сүйгенін алған ер бақытты» дейді. Келіншегінің тапқырлығына ризаланған отағасы домбыраны жүрдек шертеді. Шанақта бұғынған сарын аса таяғын жоғалтқан диуанадай сарнап кетеді. Жаудың бетіндегі, желдің өтіндегі елінің келешегін ойлағанда, көкірегінен шер лықсиды. Қонақ сөз бастайды. «Дүниеде не жарық, не қараңғы? Соның ара жігін ажырата алмай басым қатады». Пенденің көңілінде тиянақ бар ма? Өз шамасына қарамайды-ау. Жиренше: «Табиғаттың күні жарық, жақсының жүзі жарық, – дейді. – Жарық – Алланың нұры. Сол нұрдың қадіріне жеткен кім бар? Ойсызға бәрібір: жарық не, қараңғы не? Қараңғының тасасында үлесін қармап қалатын ашкөздер қаншама?..»

Қыс аяғы созылып кетті. Наурыздың май бораны мал баққан шаруаға жайсыз тиді. Ат үстіндегі жорықшы, ел аралаған билікші, қостап жылқы баққан малшыны қыспаққа алды. Адамдар жолаушы жалғыз үйге кеп жан шақырады. Домбыққан қолы-басын от қызуына төсеп, құлжаның жая майымен сылайды. Арқар бөстекке жантайысып, жерқазбада әңгіме соғады. Қарашаш қамдаған астан өзек жалғап, отағасыдан сөз тыңдайды.

Боран толастаған тұста, тыстан тықыр білінген. Жиренше сыртқа шыққанда, аз ғана нөкерімен жолаушылаған хан аттан түсіп жатты. Бітімшілікке барып ел арасының дау-дамайын байыздатқан сұлтан ордаға қайтар жолда бұрыс кетсе керек. Аласа құжыраға амалсыздан бас сұққан жүргіншілер біразға дейін үнсіз отырысты. Ханның қабағы қатулы еді. Нөкерлерінде сүрең жоқ. Өміршінің қасынан екі елі қалмайтын сұлу мұрт қазынашының иегі иегіне тимей дірдек қағады. Ханнан бір ықтаса, үй иелерінің қабағынан және тайсалып кірерге тесік таппай отыр. Үй иелеріне қарауға бет жоқ еді онда.

Ортаға ас келді. «Сөйле Жиренше! – деді хан ыстық тамаққа бойы жылынған сәтте. – Сен шығандайсың, мен адасамын. Бұл ненің жоралғысы?! Жиренше әншейінгі сабырлы қалыпта: «Жауда да бір үйің босын» демей ме атам қазақ. Жалшысы жұртта қалса, байды құдай ұрғаны, ақылшысы сыртта қалса, ханды құдай ұрғаны», – деді сөзіне салмақ түсіре.

Орда көсемі тұнжырады. Сарайда тақта отырса бір сәрі, үй иесімен тәжікелесіп не тындырады? «Шаш ал десе бас алатын» көмекшісіне «бәрін бүлдірген сенсің» дегенді суық сұғымен аңғартты.

Қарашаш ас қамдаудан босамады. Ері тұрғанда сөзге киліккенді орынсыз көрді. «Жолаушы адасса, астындағы атының соры, хан адасса, қарамағындағы қарашаның соры» деп айта жаздап өзін зорға тежеді. Арқар терісінен тіккен ықшам тонды ханның иығына жапқанда, сұлтан жадырады. Орданың қалың жылқысын жаудан айырып қалуға себепкер болған Қарашаштың алысты болжаған тапқырлығына сүйсініс білдірді. «Әйел алса, Жиренше алсын!» – деп көтермеледі құрдасын.

– 3 –

Жаз шығысымен ордаға ірге қосқан-ды. Жиренше ат күтушілікке шықты. Хан сапарлағанда қасында жүреді. «Сөйле, құрдас, – дейді хан атқосшымен қатарласып, – Жол қысқарсын. Ат пысқырыпса, ненің белгісі?». «Тоқтығының белгісі», – дейді Жиренше. «Ішін тартқанын неге жоруға болады?» – деп сұлтан және сұрайды. «Жолы ауырлағаны». «Сенің күрсінісіңе не деуге болады? – деп хан түпкі ойынан хабар береді. – Қабағыңды бір аңшайсың. Әлде құрдастығымды ауырлап жүрмісің?» «Ханға қосшы болсаң, сөзден қаласың, аңшыға ілессең, көзден қаласың» демей ме бұрынғылар?». «А, онда жөн. Атқосшылықты олқысынсаң, ордада оң тіземді бас. Ақылшым боласың», – деді хан нық сеніммен.

Жиренше ханның ұсынысын құп көрмесе де, еріксіз орайына иілікті сұлтанның. Сондай бас қосуда орда билікшісі Жиреншеге: «Сөйле білгірім, сөйле!» – дейді қабағы түсіп көңілсіз отырған тұрғыласына дем беріп. Хан алдына келгендер құдыққа таласады екен. Шыңыраудың алғашқы иесі тыңнан су шығарған. Кейінгі иегері құдықты шегендеген. «Сұмырай келсе, су құриды». Құдықты бітеп тастағаннан басқа амал жоқ, – деген Жиренше ханның ықыласына арқаланып. – Нұда отырып, суға таласқан деген не сұмдық?!»

Жиренше билікке сылбыр араласты. Көңілсіз тарта берді. Қабағы түсіп жүдеңсіген оған: «Шеш шекпеніңді! – деп бұйырды хан бір жолы. – Сарайдан сендік киім табылады». «Төреңізге құлдық! – деген Жиренше қолын кеудесіне қойып. – Сауыт құрсанып, батыр болмаспын, торқаға оранып, сұлтан болмаспын. Шекпендіге шен қонбайды. Маған азаттық бер, тақсыр!»

– Қайда кетпексің?

– Ел ішіне.

Өмірші дағарды. Сырғытпаға салды. Дауға араласпай, «өзіңмен өзің бол» деп кеңшілік жасады. Орданың қасаң тәртібіне көндіге алмаған Жиренше сарындауын жиілетті.

– Сондағы ілігің не? – деді хан шарасыз тоқырап.

– Тордағы бұлбұл болғанша, иен даланың бозша торғайы болғаным қайырлы, – деді ол тікесінен.

– Маған баға берші, – деген сұлтан оны мүлт кетірудің амалымен.

– Бағаны халықтан аласың, – деген Жиренше тұнжырап. – Ат жүрісінен жаңылса, сүріншек келеді, хан әділдіктен жаңылса, бүліншек келеді.

– Бүліншек болып, нені бүлдірдім?! – деді хан ызбарланып. – Жалтақтамай тұрасың айт!

– Жақсыға пәс екенсің, жаманмен дос екенсің. Аярды «ақылманым» дейсің, көлгірді «нақылманым» дейсің. Сұғанақ пен сумақайға қазынаның кілтін ұстатасың. Ақкөңілден «әңгі» деп сырттайсың. Әділетшіл шыншылды «шырық бұзады» деп сарайға жуытпайсың. Жалықпайтын жандайшапты ес көресің, сыншылды «мінемпаз» деп қас көресің. Көбік ауыз көпірмені «шешенім» дейсің, көзге түскіш жағымпазды «көсемім» дейсің.

– Жә, тоқтат! – деді хан суық сызданып. – Сенсіз де мені мінейтіндер жетерлік. Одан да ақыл қос.

– Сырт дұшпанға алдыра қоймассың, хан ием, – деді Жиренше әлде қалай болады деген сақтықпен, – Ішің келіспейді.

Хан жаңағыдан бетер түнерді. Сөзі қисынды мынаның. Сарайды имандылық ұясы деуге келмейді. Өміршіге жақын жүрегіндердің дені сырттан боламын деп бола алмаған бұққыштар өңшен. Жайшылықта жақсы атты көрініп, ел тағдыры сынға түскенде ін сағалаған қарсақша бас амандаудан әріге бармайды. Жарамсақ жәдігөйлер көлгірсумен діңкені құрытады. Пікірін ашық айтып, ақыл қосуға әсте жоқ. Бұл не айтса, соны құптап, бас шұлғуды ғана біледі. Сұңқылдақ жарапазаншылар қаншама?

Ханның мақтауын асырғанда алдына жан салмайды. Дені көз алдағыш құбыл. Ойсыз надандары да жетерлік. Басқан-тұрғанын аңдитын пәлеқорға не шара?! Сырты жылтыр, өзегі өнезеге не қайран?! Ханға сын көп. Қара халықтың орда көсеміне көңілі тола бермейді. Мына жазған сондай-сондай келеңсіздікті байқаған. Дұшпандықпен емес, дос көңілдің بازیнасы.

Хан шешілді амалсыздан. Жиренше мен Қарашашқа: «Қалаған-сұрағандарың болса айтыңдар. Қолдарыңды ешкім қақпайды, – деп кеңшілік жасады. Сарайдың қызыл аяқ, ақ күмісінен ерлі-зайыптылар сабақты ине де алмады. Хан бұйырып берген тарту-таралғыны қалдырып кетті.

Ел ішіне кеп қос тіккен-ді. Жиренше көсілгенде, аяғы қостан шығып жатты. «Қайран менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім!» – деді еркін тыныстап. Жүйрік жел Жиреншенің сөзін шартарапқа таратты. Ойда егінші, қырда малшыға жетті. Ел құлағы елеңдеді. Көре алмастар: «Сол да тапқырлық па?» – деп күңкілге басты. Тілекшілер: «Жөн-ақ қой!» – деп мақұлдады.

Әлқиса, Жиренше халық жадында ересен тапқырлығымен, суырылған шешендігімен қалған. Қарашаш пен Жиреншеге байланысты аңыз бірден-бірге жетіп әлі күнге үзілмей келеді. Шешірілік деректе Жиренше Әз-Жәнібек ханның тұстасы болған делінеді. Сұлтан тұрғыласына: «Менің орныма таққа отырсаң қайтеді?» – дегенде, Жиренше: «Оны бақ біледі. Бақ қонайын десе, құзғын сұңқар, мәстек тұлпар болып шығады», – дейді екен. «Уай, білгішім, ай үлкен бе, күн үлкен бе?» – деп тақымдап қоймағанда, Жиренше: «Күн айдан жарық сұрамайды, хан қарадан жөн сұрамайды», – деп сөз ығытын тауып кетіпті.

Жиренше шешен мен Қарашашқа байланысты бізге жеткен сарыннан түйгеніміз осы.

ШҮЛЕНГЕР

Атымтай хан ордасынан жаяу қайтты. Жүре-жүре көлге жетіп жығылған. Ұйықтап кеткен екен, денесіне тиген қолайсыз бірдеңеден шошып ояңды да, ұйқылы кезімен су бетін шолды. Айдынға сыймай шоршыған балықтар таңғы ұйқы ашар ойынына кірісіпті. Түрткі шортаңдардан басталған тәрізді. Мейлінше малығып алған қомағайлар сойқанды күн шықпай бастап жіберген. Соңына қуғын түскен момын балықтар су бетіне атылып шығып,

қайта құлап түседі. Жиекке шығып қалғандары да бар. Жеңді білектей сазандар мен табандар шоршып тулап жатты.

Жалғыз атынан айырылып жаяулап қалған Атымтай бір шешімге келе алмай дағдарып тұрды да қойды. Сөйткенше болмады, қамыс арасынан дәу қара есек шыға келді. Жонынан жарылып семіріп алған момын жануар Атымтайға жақындап келді. Ноқтасы басында жүр. «Енді не тұрыс бар?» деп қайрады өзін.

Іле кірісті. Өткір кездігімен жас шыбықтарды отап шықты да, себет тоқуға кірісті. Екі үлкен себетке салынған олжасын теңдеп алып, шаһарға төтелей тартты. Базар енді-енді қыза бастаған. Мұны танып қалғандар:

– Уа, әлеумет, Атымтай жомартты қарсы алыңдар! Балық үлестіркеші, – деп жар салды.

Әне-міне дегенше тындырды шаруасын. Балықты қылдай бөлісіп алып, тегін олжаға кенелгендер Атымтайға «Алла разы болсын» айтып, алғысты жаңбырша жаудырды. Қолы ашық жомарттығымен жалпақ жұртқа танылған әпенділеу оны үлкенкіші қоршалап жібермей қойды. Ырымдап балаларымызға тұмарша ғып тағып береміз деп, ыстықта желпінетін көлдей дәу орамалын бір жапырақтан бөлісіп алды. Қызды-қыздымен қолындағы аса таяғын, мүйіз сапты кездігін, ұзын бойына жарасқан шекпенін де «мен алам, мен алам» деп талапайға салды. Қашанғы сабырлы әдетінен танбады. Жүрегін мақтаныш кернеп, біртүрлі жеңілейіңкі сезінді өзін. «Бізден бала-шағаңызға сәлемдеме» деп мырзалық көрсеткендер де табылды. Бір тілемсек: «Сізге есек мінген жараспайды, маған қалдырып кетіңіз», – деп шаужайына оратылып еді, иесіне тапсырамын деп зорға құтылды.

Қала қақпасынан шыққаны сол еді, аш-арықтар бөгеді жолын. Тоқ қоржындағы жеміс-жидекті алдарына тастай беріп, ілгері аттағаны сол, ұрылар килікті. «Сенбісің, Атымтай жомарт? – деп дәу қара сапысын иегінің астына төндірді. – Тырп етсең, кеңірдегің қырқылады. Жүйрік атың қайда?»

– Ханға бергенмін.

– Бізге неңді бересің?

– Қалағандарыңды аласыңдар.

– Шеш онда лыпаңды! – деді дәуірім.

– Немді шешейін?!

– Дамбалыңды! – деді әлгі қарық боп күліп. – Айта жүру үшін, Атымтай жомартты да тонағанбыз демейміз бе? Соның өзі неге тұрады? Белбауың да жетеді бізге.

Әпенді жазған ыржиды. Қайдан біледі екен мені деп ойлады. Соншалықты әйгілі болатындай неңдей қызметі өтті дейсің ел-жұртқа. Белдігін олжалағандар қыр асқан соң есегін тебінді.

Құлазып кетті бір түрлі. Әкесі түсті есіне. Шіріген бай болатын. Бұларға енші үлестіргенде, үлкен баласы Қоқырбайға малды аз берді. Бала кезінен өзімшіл, көжесін теріс қарап отырып ішегің тоң мойындау оны әкесі: «Қара басынан артылмайтын қарау болады-ау, осы неме!» – деп жақтырмайтын. Әкесінің болжамы дұрыс болды. Үлес аз тисе де, Қоқырбай қойлы бай атанды. Ірі байлардың қатарына қосылып, дәулетті еселей түсті. Мырзалыққа жоқ еді. Ауылына арнайы ат басын бұрып, түстеніске келе жатқандарды көріп қалса, үйінен жылыстап кететін әдетке басты. Қонақасыға да сараң. Танымайтын адамды қондырмайтын қытымырлығы жалпақ жұртқа белгілі. Өзгеге сараңдығын былай қойғанда, өзіне де қимайтын еді жылы-жұмсақты. Соғымға кәрі-құртаңын соятын жылқының. Сере деген түсіне де енбейтін. Қыдырмаларға жаны өш. Ит қосып қуады ондайларды. Сұраншаққа боса-болмаса қырын. Қотан шетіне таяп кеткендерді малымды ұрлағалы жүр деп дүре соқтырады. Аш-арықтарды «содан алыңдар» деп Атымтайға сілтей салады. Мініске ат, көшуге көлік сұрағандар Атымтайдың ауылына ағылады. Соғым айында және ошарылады кедей-кепшік.

Қара есектің митың-митың жүрісінен қиялы оза берген. Біреулер бай болсам деп армандайды. Бұл бергенге мәз. «Аларманға алтау аз, берерменге бесеу көпті» неге ойламайды? Еншісіне тиген екі қос жылқы, үш отар қой қайда? Жүз қаралы түйе ше? Құлаш-құлаш ақ киіз бен анасының көзіндей сырмақ, текеметтер қайда?

Атымтай құлазып кетті. Есекпен жол жүріп дағдыланбаған еді. Іші пысты салпаң құлақтың митың-митыңына. Өзінде де бар. Тақымына басқан жалғыз атын хан сұрағанда бере салғаны несі?! Енді міне, итпектеумен қу жаны келеді. Балық сатып бала-шағасына базарлық апармақшы еді. Оны да бұйыртпады өңшең аш көз сұраншақ. Ау, сонда олар мұны арнасынан асып жататын Еділ-Жайық деп біле ме?! Асау толқыны жағалауды жеміріп жайыла ағатын өзен де ортаяды. Кісіге біткен дәулеттің де есебі болады, судың да сұрауы бар.

Есекті көл жиегіне жіберді де, ағасының ауылына жаяу тартты. Өне-міне дегенше келіп жетті ақ шаңқан үйлердің сыртына. Иттер үріп шықты алдынан. Жойдасыз қабаған төбеттердің қоршауында қалған ол шырғай шоқпарды нәштеп сілтеді.

– Сенбісің-ей? – деді іргені түргізіп тастап көлеңкелеп жатқан ағасы. – Диуана боп кеткеннен сауымысың?!

– Одан да құр емеспін, – деді Атымтай.

– Біздің тұқымға дәруіш жетіспей жүр еді, – деп осқырына мырс етті Қоқырбай. – Ойсыраған орынды сен толтыратын болдың.

– Мейлі, ауыз өзіндікі ғой, не десең де еріктісің, – деп ол ағасына жек көре қарады. – Жаяулап қалдым. Маған бір аттың майын қи.

Үй иесі шытынады.

– Жомарт болғандағы сиқың осы ма?

...Қолдаулаған құла құнанға мінген Атымтайдың аяғы жер сызып келе жатты. Қарсы жолыққан бала:

– Атымтай жомартты іздеп шығып едім, – деді біртүрлі мұнайып. – Мырза дейді ел оны. Байдың қозысын бағушы едім. Тайды зорықтырып өлтірдің деп төлеуіне жалғыз сиырымызды алып қойды.

Атымтай сөзге келмеді. Құнанды балаға мінгізді де, ілгері озды. Белеңге шыққан ол ойдағы ауылды шолғанда, өз көзіне сене алмады. Бес қанат құба төбел үйдің маңы қара-құраға толып кетіпті. Үй сыртында мама ағашта байлаулы тұрған құбақан ат назарын бірден тартты. Қалмақша қаңтарылған ер-тоқымды аттар да көңіліне күдік тудырып, әр ойдың басын бір шалды. Есік алдындағы шымдауытта желіге байланған құлындар тыпыршып шиыршық атады. Биелер де дамылсыз бас шұлғып, шыбындап тұр. Жүзге тарта ұсақ мал тобылғылы өзекте жайылып жатыр. Үш қыздан кейін көрген жалғыз ұлы қой-ешкінің соңында жүр. Тай мініп алыпты. Бәйбішесі Жауқазын ақ жаулығы ағараңдап жер ошақтағы отты қағыстырумен әлек. Қара қазан қақпағынан бу атады. «Келген қонақтарға ас қамдап жатыр-ау» деп ойлады.

Үлкен қызы бой жетіп қалып еді. Құда түсуге келгендер ме деп жүрісін жылдамдата түсті.

Келген ханның уәзірі екен. Атымтайды қусырмалап суын қайтарып алған соң, хан жарлығын мәлім етті. Жарлықтың ұзын-ырғасы мынаған саяды: – Байлықты өз орнына жұмсамай рәсуа ету – ел ақтаған қыдырмашы мен арамтамақтардың дәс

алуына, жатып ішер жалқаулардың, тегін асқа тік қасық ашпа-жалап қомағайлардың еркінсуіне әкеп соғады. Кімде-кім малды орынсыз жұмсап, асыра шашпа мырзалыққа салынса, дәулетін ысырап етіп дарақылық көрсетсе, талқыға түсіп жазаланады. Мақтанқұмарлықпен жомарт атанғысы келгендердің малы тәркіленеді. Хан жарлығына құлақ аспағандар қатал жазаға ұшырайды. Елден қуылады.

Уәзір мұнымен де тынбай, Атымтайға ханның жеке сәлемін ауырлатып айтты. Мына он құлынды бие үш жылда бір қос жылқыға жетуге тиісті. Жүз қой екі отарға ұласады. Өйтпеген жағдайда әміршінің қаһарына кезігіп керт басына қатер төнеді.

Атымтай құп алды хан бұйрығын. Қиықтанса қара есекке теріс мінгізіп, алдына сап айдап кетуден тайынатын түрі жоқ мына уәзірдің. Ілік іздеп тиісерге сылтау таппай отырғанын қорғайсың бе?

– Құп, тақсыр! – деді Атымтай кеудесіне қолын апарып. – Хан немнің сенімінен шығуға тырысамын.

Жау жетті, ел көшті заманнан титықпаған, қара халық хан жарлығын мақұл көріп қарсылықсыз мойынұсынды. Тамақсау қомағайлар құлқынын тыйып, қыдырымпаз аш көздерге де тоқтап түсті. Сұраншақтың да қолы созылмайтын болды. Беруге жоқ, алуға бар ындыны кепкен нысапсыздар да амалсыздан тоқырады. Ағайын-туысқа салығын салып міндетсіген жатып ішер жалқаулар да өз күнін өзі көруге дағдыланды. Сонымен қоса, сараңдық етек алды. Әміршінің тыйымын бетке ұстап сылтауратқандар кесіп алса қан шықпас безерлікпен жат тұрмақ жақынына да бұлдады су-суанын. Байлыққа дөнігіп, мыңғыртып мал өсірген сасық байлар ырысымызды шайқайды деп, ашарықты ауыл маңына жолатпай ит қосып қуды. Қонақуарлықпен мырзалық мүлде ұмытылды. Кісілік пен бекзаттылық тек қана байлықпен өлшенді. Бай байға, сай сайға құйды. Қара тобырдан күй кетті. Итшілеп өлмес күнін көрген кедей-кепшік дүмділердің табанына тапталып құлдыққа түсті. Мейірімсіздік етек алып, адамдар бір-бірінен сырт айналды. Мырзалық пен шүлендік мүлде ұмытылды. «Шық бермес Шығайбайлардың» қатары молығып, сараңдық салтанат құрды.

Жан керек еді Атымтайға, жұмылған қолы біразға дейін ашылмай жүрді. Нағыз сараңның өзі болмаса да соған жақындады. Табан тіреп қала алмады біржолата. Қанына сіңісті әдет күндердің күнінде қайта күш алды. Жоқ-жітікті аяды. Ішіне кіріп,

орныға бастаған қаттылық берішке айналып жүрегіне шауып кететін түрі бар. Соны байқаған ол ескі машыққа қайта басты. Көбейе бастаған мал бірте-бірте ортаюға бет алды. Құдай қосқан қосағы аларманның жолын бөгеп: – Халқым-ау, аямайсыңдар ма? Қылша мойны талша қиылатын болды ғой мына әпенді байғұстың! Қатынын жесір, баласын жетім қалдырып, болмашы ырысын шайқағанда ел алдына шығасыңдар ма? – деп беттерін қайырмақшы болып еді, ерегісе ентеледі қаптаған сұраншақ. «Атымтайға хан береді, бізге кім береді?» – деп бет бақтырмады.

Басында мырзасынбау керек еді. Дәндеткен өзі. Жауқазын еріне қарады. Ері жерге қарады. «Болмас, – деді Атымтай нық шешімге бекіп: – Жұртым үшін жан пидә. Көппен көрген ұлы той».

Бір отар қой мен төрт-бес айғыр үйірлі жылқы айналасы бес-алты айдың ішінде кедей-кепшіктің күн көрісіне сеп болды. Атымтай да қарап қалмаған, шарт қойды оларға: «Менен алған мал молығатын болсын!». «Құп!» десті жарлы-жақыбай.

Күндердің күнінде шабарман жетті хан ордасынан. Атымтайды қусыра келді. Өрістегі малының есебін алды. Сауындық төрт-бес ешкі, ыңыршағы айналған жауыр аттан басқа түк таппады. Ордаға айдалып келді Атымтай пақыр. Өміршінің қабағы қату еді. Мұртының шалғайы құлағына оратылған бас уәзір салғаннан суықсып, хан жарлығын алқа-қотан отырысқа жиналғандарға мәлім етті. Шартты орындамай бұра тартқан, жарлыққа құлақ аспай, өзім білемге салынған, жалған мақтанға беріліп, ел алдына шығып, асыра шашпа мырза атанбақшы болған Атымтайға кешірім жоқ. Өзге мырзалар жұмылған қолын ашпаған қалпында дәулетті еселей арттырып елбасының құзырына тоқтаған. Соның арқасында, дала малға толып, ел дәулеті еселенген. Сараңдық салтанат құрып, мақтанқұмар жалған жомарттар азайған. Дайын асқа тік қасық жалқаулар жөнге келіп, адал еңбекке бейімделген. Тегін ас аузынан қайтқанға дәнiккен жатып iшерлер тырбанып, жан сақтаудың қамына көшкен. Жалғыз Атымтай ғана бұра тартып жарлыққа құлақ аспаған. Түпкі мақсаты белгілі – игі жақсылармен деңгейлесіп, жұрт көзіне түсіп жомарт атанбақшы. Бүйректен сирақ шығарып, шырық бұзған мақтанқұмарға кешірім болмақшы емес.

Атымтай көзімен жер шұқыды. Ләпбай тақсырлаған өңшең жарамсақ уәзірдің шешімін мақұлдап қолдады. Мұны су түбіне кетіруге ыңғай беріп, саған сол керекті бір ауыздан даурығыса айтысты. Ағасы Қоқырбай да солардың жағында. Өміршінің

әлпетінен және шошыды. Заманның ойпаң-тойпаңына киліге-киліге еті өліп кеткен қатыгез хан мұны шыбын құрлы көрсін бе, уәзірдің мәлімдемесін құп алды.

– Дарға асылады, – деді уәзір ордаға жиналғандарды тепсіргентек көзімен шұғыл шолып. – Құнын он еселеп толтырып, жан сауғаға айып төлеп құтқарып қалам дейтіндер болса айтсын дағын.

Үнсіздік ұзаққа созылды. Шыдамады білемін, Айдабол шешен сөз бастады. Қамшысын алдына көлденең тастай беріп: – Ей, ағайын, ел ішіндегі момынымыз емес пе?! Өкпеге қисақ та өлімге қимайық. Көп түкірсе көл. Құтқарайық жазадан, – деді ел жуандарына сұрау тастап.

– Болмайды! – деді мыңды айдаған сараң байлардың бірі жылқыша осқырынып. – Далада жатқан малымыз жоқ. Жомарт-сыған немеге сол керек!

Осымен сөз тоқтады. Уәзір тағы ұйытқыды. Ең ауыр жазаға тартылады деп ескертті. Басы алынады. Қылышпен шабылады мойны. Соны нығарлап тұрып айтты.

Атымтай селт етпеді. Ағасына қарап еді, оның да беті қалыңдап алыпты. Түк шімірігетін емес. Ханның алғысына бөленген байбағландар сараңдықтан алдарына жан салмағандарына мағұрланып күлмең қақты. Шүленсіген неменің әуселесін көрейік енді дегенді қабақтарымен аңдатып түрт шайтанға басты. Атымтайға тілектестер қыбыжықтай берген.

Хан жазғы қоныста отырған еді. Он екі қанат ордаға тіркесе тігілген ақ шаңқанның маңы қара-құрадан шола. Ордаға жиналғандар сыртқа шыққанда, мал тұяғынан көтерілген шаңды көріп таң қалысты. Отар-отар қой, үйір-үйір жылқы айдағандар хан ордасын жан-жақтан қусырмалап ентелеп кеп қапты. Мал айдаған жаяу-жалпылы қара тобыр бір қыдыру. Ашулы ма қалай өздері, ащы айқайы тіке құлаққа ұрады. Өң-түстері орт сөндіргендей түтігіңкі. Ат үстіндегілер тіптен екпінді. Басырмалата тықсырады қалың жылқы үйірін. Өгізге мінгесіп, түне мінгендердің де айқайы ащы. Мал айдаған боп, жау қапдалаған олардың сыңайынан сескенген шабармандар «қайт-қайтап» ереуілдеп еді, қызыл судай лықсыған қалың нөпір бой бермеді, ордаға ентелей берді. Жылқы кісінеп, қой маңырап, нөпірек азан-қазан боп кетті. Айқай-ұйқай үдеді. Екі жақ сойыл соғыстырып та қалды. Осы мезетте түйелі біреу ордада ошарылған жақсы-жайсаңдарға тақап келді. Ақ атанды желдірте екпін-

деп кеп тоқтаған қол тоқпақтай қара шал қыранша саңқылдап, жұрт назарын өзіне аударды.

– Уай, хан ием, көгеріш топырағымен өнікті, хан ел-жұртымен келісті! Қарашаның қамы деп қара тобырға сынақ бергеніңе жалқауды ширатып жатып ішерді қатарға қосам ба деп жасаған амалыңа қарсылығымыз жоқ. Елде бар болса, ерінге тиеді, жауда бар болса, тезегі тиеді. Қойыннан төгілсе, қонышқа. Өз өлтірмейді, жат жарылқамайдыны малданып, пейілі кең, ниеті түзу шүленгерден дәметсек оның несі сөкет? Дүние кімдерге жолдас болған. «Бай – бір жұттық». «Қас екенінді қабағыңнан танимын, сараң екенінді табағыңнан танимын» деген ғой атам қазақ. Хан ием, артық кетсек айыпқа бұйырма. Қабағыңыз түйілетіндей қара халықтың сізден бөлектенген жері жоқ. Жауда да біргеміз, дауда да біргеміз. Жаратқан ием ала қайғыдан сақтасын. Кісі қайғысыз ішкен қара суға да семіреді. «Қара құс басып жеген, сұңқар шашып жеген». Ортамызда бір жалпақ жұртқа жанашыр шүленшіміз жүруші еді. Жазығы – жесірді есіркеп, жетімді жұбатқаны. Өле жегенше – бөле жегені. Албасты да алғанын орнына салады. Мына қаптаған мал Атымтайдың иелігінде. Өз бергенін өзіне қайтардық, – деп тоқтады сұңқылдақ шал. Хан аз сөйлейтін аузы ауыр адам еді. Замана зобалаңы ет жүрегіне салмақты көбірек түсіріп қасаңсытып жібергені болмаса, сырты суықсығанымен іші үгітілме-тін. Жұмсақ еді кей жағдайда. Көпте ақыл бола бермейтініне билік тізгінін ұстаған жылдарда көзі әбден жеткен. Сараңсыған қытымырларды, ашпа-жалап дүние қоңыздарды шық бермес шығайбайлар мен қара судан қаймақ қалқыған қарымбайларды қолпаштағанда, көздегені – өсер жасты өнікті де, өрісті адал еңбекке бейімдеп ата кәсіптен қол үзбей бейнетпен мал тапсын дегені еді. Кеш жарығыңды кенде қылмайтын қыдырмаларды тұқыртып, нысаптыларға жол ашсам ба дегені еді. Сырттан келетін су жұқпас сумақайлар мен сұғанақтардың жолын кесіп, олардың ішке кіріп еркінсіп кетпеуіне тосқауыл болар деген түпкі ойы және бар-тын. Ішті былай қойғанда, іргеден сұғынғандар қауіпті. Жата-жата жамбасқа, келе-келе қойынға еніп, есіктен кірмей жатып «төр менікі» дейтін жат елдің кеудемсоқ кекірлері – иесі момын үйді қонағы басынардың керімен қазақтар адал асын бөгденің аузына тосады, астындағы жалғыз атын түсіп беретін кеңпейіл шетінен дегенді әузелеп, ішке кіріп алып, қамбаға үймелеген ала қоржындай тіске басар қызылыңды сыртқа тасыса не болғаны?

Сондайлардың алдын алудың амалы-тын. Бақса, сараңдық бойға сіңіп алса, дертке бергісіз екен. Ондай сырқауға шалдыққандар дүниеге көзі тоймай, қайырымсыз қатыгез боп, адамгершіліктен алыстап, ардан безген атанады. Ардан безгені емей не? Мыңды айдаған өңшең сараңдар өзгені былай қойғанда өзіне де қимайтын кепке ұшыраған. Иығына ілгендерін қарашы – шидем-шекпен, жыртық шапан. Аяғына кигені – көн етік. Бастарындағы жалбағайы тіптен өңсіз, кейіптерін сұрықсыздандырып, сұрын кетіріп тұр. Барлыққа мастанғандардың сырты келіспесе, оған кешіріммен қарауға болады. Ішті де бос бұлардың. Аталы сөзге жоқ «ләпбай тақсырлаған» өңшең жарамсақ күншілдікті өршітіп қараулыққа басқанын көрмеймісің?

– Ұрлықы мал ғой мыналары! – деп бәрі бір ауыздан даурығысты. – Көз алдағанға сеніп қалмаңыз, хан ием.

Өмірші ширықты. Атымтайды сыншыл назармен бағып еді, сырты мен ішін қатар ұстап, суытқан аттай селт етпей тұрысына іші жылыды. Сабырлы момын кейпіне және сүйсінді. Оған мағұрланған хан шешімін өзгертіп:

– Атымтай шүленші ақылгерім боп ордада қалсын, – деді жұртқа естірте. – Сараңсыған қарау байларға отыз қамшыдан дүре соғылсын. Жарлық қолма-қол орындалсын.

Атымтай жомарт турасындағы аңыздың бір парасы осы. Жақсылықты дабыралап жас ұрпақтың құлағына құя берсе, ертеңіміздің еңсесі биіктеп, елдігіміздің тынысы ашылып, қайырымдылық пен жомарттық салтанат құра бермекші.

АТАМЕКЕНІН АҢСАҒАН ҚОЖАНАСЫР

Бүгін ол ерте оянды. Бәйбішесі ойына күдік алды. Көріпкел құмалақшы Қожанасырға жақында жол жүресің, алыс сапарға аттанасың деп сарындағанын естіп қалған. Үйде болғанынан түзде срулегені басым күйеуін жолынан қалдырып, шаужайына жармасу әдетінде жоқ. Бәрібір ол бұған тоқтамас еді.

– Қайда жиналдың? – деді Зәйтүн қасақана кейістеніп. – Дәйек жоқ қой сенде, отағасы.

– Олай деме, – деді Қожанасыр өзінше маңызданып. – Мен бұл жолы ұзақ сапарға аттанамын.

– Меккеге ме?
– Ата жұртқа.
– Өз елінде, қасиетті түрік жерінде, туған қыстағында тұрып жатып атажұртың не-ей, отағасы?! – Зәйтүн ашуланды. – Ес жоқ-ау сенде, әпендім! Жер ортасынан асқанда үйірінен шығандаған кәрі жылқыдай қиянды бетке алғаныңа жол болсын! Жат елге барып, не опа табасың?

– Ежелгі ата қонысымыз емес пе қасиетті Тұран жері? Биік-биік таулары бар, айдын шалқар көлдері бар. Бұлқынып аққан бұлағы, қияға өрлеген шынары бар, құт мекенді бір көрсем деп ниет еттім. Бетімді қайтарма. Ақылың бар еді ғой, бәйбіше.

– Ондай ғажайып өлкеден, жер жаннатынан басында неге ауған ата-бабаларымыз. Отыра бермегені қалай?

– Әйелмісің деген! – Отағасы зайыбына жаман көзімен қарады. – Түрік бабамыздың отыз ұлы болған. Солардың дені ата мекенде төрт құбыласы сай ел болып отырған көрінеді. Оның ішінде Алаш жұрты нығым отыр деп естимін. «Керегеміз – ағаш, атамыз – Алаш» деп өздерін еркін ұстайтын дала мінезді дегенді естіп жүрмін. Ежелгі көне бабаларымыз көк түріктің ұрпағымыз дейтін көрінеді. Тілі мен дініне, дәстүр-салтына берік, қайсар да намысты қандастарыма бір көрінгенім жөн шығар. Хассак бауырларыммен дидарласқанымның өзі неге тұрады? Одан да жөн екен деп, оң сапар тілемеймісің, қатын-ау!

– Кім бастайды сені онда? – Зәйтүн кәдімгідей-ақ шамырқан-ды. – Қасыңда сенімді жол серігің болса екен?

– Көк есегім аман болса, өзі-ақ апарады адастырмай, – Қожанасыр әйеліне бұйырды: – Сөзді қой да жол азықты қамда!

Қожанасыр іле шықты жолға. Көк есектің митың-митың өнімсіз жүрісімен Үшкіл таудың бауырындағы қыстақтан бірте-бірте ұзай берді.

– Жол болсын, Нәсіриддин қожа! – деді қарсы ұшырасқан ауылдасы.

– Әлей болсын!

– Бет алысың қай жақ?

– Ежелгі ескі жұртқа. Ата қонысқа.

– Ол қай тұс?

– Шығыста. Хазар теңізінің бойында, Тұран өлкесінің ойында. Аспан таудың етегінде, Сарыарқаның төскейінде, Сырдың жағасында, Жайықтың сағасында, Алатаудың өрінде, Ібір-Сібірдің төрінде...

– Ау, бұны қайдан білесің? – деп ауылдасы Нәсіриддинді ша-дың өтті. – Есегің ұғындырған шығар?

– «Ағаш аралаған үйші, ел аралаған сыншы болады» деген ғой бабаларымыз. Сен деймісің үй күшік. Әйелінің қасынан шықпайтын, – деп танысын әзілмен түйреді Нәсіриддин. – Сұрай-сұрай Меккеге де барасың. Шын ниет еткенге қашық емес ол жақ.

– Төреңе құлдық, Нәсір әпенді! – деп анау екі қолын кеудесіне қойды. – Сәт сапар тілеймін саған!

– Ә, бәлем, солай ма? – деп масаттанды Қожанасыр. – «Қонақты көп қондырма – сырынды алдырасың, жолаушыны бөгеме – жолынан қалдырасың» деген ғой бұрынғылар. Менен сәлем айт сұраған жанға. Алла жолымды оңғарса, бес-алты айда оралармын.

Ол енді аялды азайтты. Күн шығысты бетке алып суыт тартты. Оңдімей-ақ қойды көк есектің жүрісі. Кінә есектен емес. Анау да бөгейді, мынау да бөгейді.

– Сапарлап барамысыз?

– Алла жолымды оңғарса.

– Межелегенің қай тұс?

– Атамекенде қалған бауырларға.

– Оларың кімдер?

– Қазақ туғандар.

– Сәлем айтыңыз бізден.

– Құп болады!

Жүрісін түзеп алған еді көк есек. Тағы бір жүз танысы бәгеді Нәсір әпендіні.

– Жүрісің суыт қой, Нәсір бей?

– Бауырларымды іздеп барамын.

– Адасып кетіп... сүйекке таңба боп...

– Жаман сөзге барма, Әзиз бей! Көк есегімнің қолқасы аман болса жолда қалмаспын.

Есек демекші, үнемі ел аралап, жер көрумен жүретін Нәсір әпенді талай шырғалаңға ұрынғанда, адамнан зият көк есегінің арқасында амалдап құтылып кететін қатерден. Бір жолы мұны жолбасарлар ортаға алсын. Қойны-қонышын тінтілеп, зықысын шығармай ма?!

– Жасырған алтының қайда?

– Етігімнің қонышына тыққанмын.

– Неге өтірік айтасың, жоқ қой қонышыңда.

– Әй, болмадыңдар-ау! – деді ол жаны күйініп. – Есегімнің шыршағына жытырғанмын.

Білектерін сыбанған ұрылар көк есектің көтеншегін армансыз сүзіп шығып: – Мұнда да жоқ. Өлтіреміз шыныңды айтпасаң! – деп пышақтарын жалаңдатқанда, жаны қысылған Қожанасыр есегінің аузын нұсқайды.

– Тісіне қыстырғанмын, тісіне!

Енді әлгілер көк есектің көмейіне салсын қолды. Әбден зықысы шығып қиықтанған хайуан көмейіне сұғынған қолды азуға басқанда, озбырдың жан даусы шықпай ма? Қиықтанған ашулы есек ұрылардың олайғысын былай, былайғысын олай тарпып тістеп тіке албастыша төнгенде, суық қолдылар абдырап қалған ғой. Ұрылар естерін жиып бір шешімге келгенше, Нәсіриддин әпенді көзден тасаланып үлгеріпті.

Бір жолы Нәсір қожа базарға бармай ма?

– Әй, әпенді, есегіңді сатпаймысың? – дейді бір делдал.

– Бағасы удай ғой, – деп кергиді бұл. – Есті ғой, жануарым.

– Есті екенін дәлелдеп берші.

– Онда былай болсын, – дейді Нәсіриддин делдалға сұқтана тесіліп. – Қанша ғұмырыңның қалғанын менің есегім айтып бере алады.

Базаршылар «кәне-кәнелеп» есектің аузын бағыпты.

– Аузы емес, көтені сөйлейді, – деп Қожанасыр есегін бүйірінен жұдырығымен нығарлай нұқығанда есек тырқ-тырқ осыра бастайды.

– Неше осырса, сонша жыл өмір сүресің, – дейді де бұл есегін жетектеген бойда базар дарбазасына жылыстайды.

Әлгі әумесер: – Ақысын берейін, есегіңді көбірек осырта көрші! – деп жалынады ғой.

Сөйткен «ақылды» жануар мұны жолда қалдыруы мүмкін емес. Жүре берді, жүре берді. Үш күн, үш түн. Бәлкім, үш жұма, әйтпесе айларды артқа тастаған шығар? Нақты есебі есінде қалмапты. Есіл-дерті көне қонысқа жетіп, хассак бауырлармен аман-есен қауышып шер-құмардан шығу ғана. Есегі де бұрлықты, өзі де титықтады. Сонда да қайтпады алған бетінен. Бір бұлақтың басына кеп, есегін шалдырған. Ұйықтап кетіпті. Қасиетті Тұран жеріне кеп жеткен екен дейді. Үлкен де, кіші де мәре-сәре. Сонау Анадолыдан Нәсір бауырымыз іздеп келті деп, ұлан-асыр той жасап, ат шаптырып, балуан күрестіріп жатыр. «Қожеке, сізді жауырыны жер иіскемеген палуан деп естиміз. Ортаға шығыңыз». «Бір қолымды қайырып артыма таңып тастаңдар, екі қолыммен ұстасам жазым боп кетуі кәдік күрескен адамым».

– Есегіңізде нендей қасиет бар?

– А, бұ жарықтығым, анда-санда ақша тышады.

– Онда бұл салпаң құлақты бізге қалдырып кетіңіз, көзіңіздей көріп жүрейік.

– Менің Қожанасыр атанып жүргенім – осы ұзын құлақтың арқасы. Бере алмаймын, қалдырмаймын жануарымды!

Ояна келсе, есегін біреу жетектеп бара жатыр екен. Әлгіні тоқтатып, жөн сұраған. Мұны аяғына отырғызар емес. «Есек менікі», – дейді. Осыдан бес-алты ай бұрын қорадан шығып кетіп, іздей-іздей тапқан беті осы көрінеді.

– Нендей белгісі бар еді есегіңнің? – деп сұрады Қожанасыр.

– Бір құлағы екінші құлағынан ұзын.

– Есек атаулының бір құлағы екінші құлағымен бірдей болмайды еш уақытта, – деп Қожанасыр бет бақтырмады. – Менің мінішімнің ерекшелігі тайға таңба басқандай. Тышқанда боғының арасынан ділдә шығады ылғи.

– Қисынсыз!

– Олай болса, бәстесейік, – деп Нәсіриддин әпенді қолына түкірінді. – Бұл деген оңайлықпен тезек тастамайды. Біраз бусандырып шапқылатып алу керек. Сонда ғана ытқытады.

Қожанасыр есегіне мініп алды да, анаған нұсқау берді.

– Көзіңді есектің көтеншегінен айырмай, менің соңымнан бұлкектеп еріп отырасың. Серті былай – бусанып терлей бастады ма, онда құдай берді дей бер, тіке атқытады. Сен де қарық, мен де қарық.

Әлгі әпенді қуанышын жасыра алмай алақанына түкірінгенде, Қожекең есегін тебініп қалды да, тапыраңдата жөнелді. Бірте-бірте екпін алып ұзай берді ашық ауыз аңқаудан. Өкпесі өшіп діңкелеген оған: – «Ақымақ бас – екі аяққа дамыл бермес» дегенді есіңе тұт, – деп қолын бұлғай-бұлғай қыр асып кете барды.

Жала жауып есегін олжалап кете жаздаған әлгіден аман-есен құтылған соң, сапарын әрі қарай жалғастырды. Жолын қырсық шалып, кедергіге тап бола берді де, бағытынан жаңылып адасып деді. Қайдан келіп, қайда тұрғанын біле алмай дағдарып, көрі жолдас есегіне рай берді.

– Саған сендім енді, – деді біртүрлі босаңсып. – Қиыннан жол табатының бар еді ғой. Орта жолдан қайтсам, дос-дұшпанның табасына қаламын. Бәрінен де үйдегі қатынның кекесіні батады шымбайға. Баста мені қасиетті атажұртқа!

Кәрі жолдас көк есек иесінің қиналғанын білгендей пысықырынды. Есегі бастап, Қожанасыр қоштап жалғаса берді жүргіншілік. Бәлкім, екі апта, әйтпесе бір ай. Жүріп келеді, жүріп келеді. Жол мехнатынан қажығанда, әндетіп те алады. «Шыда Нәсіриддин, шыда! Атамекенге аман-есен жетіп, хассак бауырлармен қауышқанда ұмытылады жол азабы».

Есек ұзарта түсті аяңын. Қыза-қыза бұлкекке басты. Ынталы жүрісін жақсы ырымға жорыды иесі. Күндізді былай қойып, түнде де жалғастырды сапарын.

Түн көзге түртсе көргісіз еді. Есегін еркіне жіберген Нәсір әпенді ел шетіне кеп іліккенде, шаһарға бергісіз қыстақты көріп: «Хассак бауырлар үнемі көшіп-қонып жүреді деуші еді. Отырықшылыққа бейімделгені бек жақсы болған екен!» деп қуанып кетті. Тізгін тартар сәттің келгенін анық сезініп, қай үйге түссем екен деп ойлағанша болмады, есегі шеткергі құжыраның дарбазасына тұмсығын тірей тоқтады. Ит үрді. Үрісінде дігерлеген байбалам жоқтай көрінді де, алың-бұлында қарауытқан үй көзіне жылы ұшырады. Тысқа шыққан әйел:

– Ау, бұ кім? – деп дауыстады.

– Бұл біз! – деді Нәсіриддин әпенді әйелін даусынан танып. – Кеп қалдық...

Әлқиса, Нәсіриддин әпенді Анадолы жерінде шыр етіп дүниеге келіп, ат жалын тартып мінгеннен бастап сайқымазақ күлдіргі мінезімен жұрт назарын өзіне аударумен өткен жан. Ол сондайлық ашық ауыз, аңғал адам емес-тін. Жылағанды жұбатып, мұңайғанды күлдірсем деген ізгі ниеті оны мүтін дүниеге мәшһүр етті. Атағы Түрік елінен асып, көршілес халықтарға тарады. Шамамен он бірінші ғасырда дүниеге келсе керек. Нәсілі түрік болғандықтан, атамекенін аңсап, ежелгі қара қоныс Тұран өлкесін бетке алып, сапарға шыққаны, бабаларының құтты қонысынан тапжылмай елдігін сақтаған қандас бауырларымен қауышып, шер-құмардан шықсам деген ниеті – аңыз да болса ақиқатқа жуық.

Әйтсе де, былайғы сыншы көз Нәсіриддиннің ұзақ сапарға белі берік жүрісті ат мінбегеніне күмән келтіруі кәдік. Оған аздаған дәлеліміз бар. Жанның бәріне жалпақ шешей, көңіл жықпас, ақпейіл аңқылдақ адамға ат құтая ма? Ата-бабадан үзілмей келе жатқан сеніскен досына астындағы атын түсіп беретін мырзалықтан Нәсір әпенді де құр емес-тін. Кедей қолды мінгіш есекке ер салатыны содан да шығар. Ал оның ата қонысын аңсағаны құдайдың бірлігіндей десек қателеспейміз.

Қордалы мекеннен ессіз есірік қана жырақтайды.

КӨСЕНІҢ ХАНДЫ АЛДАҒАНЫ

Ырыс-құт Бізбикемен ере келген-ді. Аяққа құйған астай шағын дәулетті келін боп босаға аттаған күннен бастап дөңгелетіп өкеткен. Шаруақор әйел Алдар Көсеге де қамқор. Елдің еркесі аттанған Алдардың ер-тұрманын оңап, үсті-басын бүтіндеп, жұтындырып қояды. Сыртын түзеуге жоқ күйеуін қанша аялап мәпелесе де, Алдекең алаң ашық қалпынан жаңылмайды. Сол әдетіне ыза болғанда Бізбикенің тілі шығады.

– Балалардың көкесі-ау, бой-басыңды оңап, сұлу торы аттай боп жүрмеймісің? – деп ренішін өтінішпен жеткізеді. – Саған келмейді сөз, маған келеді. Әйелі салақ деп сөз шығарады былайғылар. Үйден жөндеп шығасың да, тоналып келесің.

Онысы рас. Қол-аяғы қолына ұстаған шырғай сапты қамшысына да ие бола алмайды. Басқаларды алдаймын деп жүргенде, өзінің шашылғанын білмей қалады. Аты кетеді ұрының жетегінде. Бір сумақай ер-тоқымын жымқырады. Жезделеген балдыздары азын-аулақ тапқан олжасын талапайлап және шығарады ықысын. Сырт киім құтаймайды. Белдік пен кісе отырған жерінде қалады.

Бізбике күйеуін әзірейілдей тергеді.

– Мауыты шапаның қайда калған?

– Қонған үйде.

– Белдігің ше?

– Шешінген жерде.

– Күміс кісеңді кімге сыйладың?

– Тарту еттім сапарласқа.

Бізбике не күлерін, не жыларын білмейді.

– Көлденең тапқан олжаң қайда?

– Жоқ-жітікке үлестірдім.

– Қатын-балаңды кім асырайды?

– Сен барсың ғой.

Бізбике күледі еріксіз. Күлмегенде, жыласын ба енді? Атағынан шатағы басым сайқымазақ қушыкеш Алдардың көрмей-білмей етегінен ұстаған жоқ. Жүрегі кірсіз, аңқылдақ, ашық мінезді азаматты шаужайлауға дәті бармайды. Онда күйеуін жоғалтып алады. Ел ақтаған қыдырмалығын сұраншақтыққа жеңдірсе қайтер еді?! Бұл білетін Алдарекең ондай ұсақтыққа бара қоймайды. Өзін де, өзгелерді де мәз етіп, жалпақ жұртты күлкіге қарық қылып, езуін жидырмағаны үшін жамағаттан ақы сұрап не қылады?

Бізбикені де азғырып айнытатындар бар. Күйеуін қусырма-
лап қоятыны содан.

– Қатын, жол азығыңды қамда.

– Тағы да сенделіс пе?

– Олай демеші. – Алдар басын шайқап-шайқап жіберді. – Жау жетті ел көштіден халық әбден запыс боп қалды емес пе? Солардың көңілін аулаймын, қабағындағы кейістіктерін сейілтемін.

– Сені хан іздетіп жатыр дейді, ол не сөз? Бірдеңені бүлдіріп қойған жоқпысың?

– Бара көрем ғой.

– Байқа, балалардың көкесі, хан құдай емес, құдайдан былай емес. Басқа пәле – тілден. Тіліңе сақ бол!

– Онда маған ауыз тұмылдырық жасап бере ғой.

Бізбике күліп жіберді.

– Әй, біздің үйдің кісісі-ай, саған дауа жоқ!

– Дауа сенде бар ма еді? Бай таппай қалатындай жабысқан өзің емес пе маған?

Ерлі-зайыптылар қосыла күліп мәз болды. Бізбике күйеуін аттандырудың қамына кірісті. Ат-тұрман әбзелдерін реттеді. Отағасының жолға киетін киімдерін ыңғайлады. Ала қоржынды азықпен сықады. Шөлдеп қалмасын деп торсыққа ашымақ құйып берді.

Алдар әсте кексе ат мінбейді. Құнан мен тайға әуес. Белі көтеріліп көбеңсіген қасқа құнанға мінген Алдар Көсе керуеншілерге жанасалай жүрді. Бір бұлақтың басына кеп ошарылған олар бұдан жөн сұраған.

– Қайда тарттың?

– Базарлап бара жатырмын шаһарға.

– Белі берік мықты ат мінбегенің қалай? Жолда қаласың ғой қолдауы түскен арық құнанмен.

Алдар бір түрлі мұнайыңқы кейіпте қынжыла жауап қатты.

– Бұл құлағың құрғыр, жебір боп тұр ғой!

– Қалай-қалай?

– Кәдімгідей. Іші толған темір. Әсіресе күміс ақшаға өш. Тіміскілеп жүріп тауып жейді. Біреудің тайтұяқ алтынын да жұтып салды. Соның артынан шығар сәтін күтіп жүргенім ғой. Бір балгерге жүгініп едім, бүгін-ертең атқытады ішіндегісін деп үміттендіріп қойды. Содан ғой жолаушылап жүргенім. Көбірек жүргізе бер деген. Кімде-кім бүгін түні кірпік ілмей құнанның тезектейтін сәтін жігі аңдыса, боғының арасынан табылған олжаға ортақтасады.

– Расың ба?

– Рас емей не енді? Үш күн болды көз ілмегелі. Жамандатқырдың артын аңдумен жүрмін.

Дәмелі жігіттер «мен күзетем, мен күзетем» деп таласты. Ұйқысын қандырып, онымен қоса, мінгішін емін-еркін оттатып алған Алдар енді құнанды саудалауға кірісті. Сұрағанын берді де, құнанды бір саудагер иеленді.

Айырбасқа жүрісті ат һәм бір уыс ділдә алып, бір тай кездемені қанжығаға және бөктеріп шала байыған Алдарекен: «Алдамным саудагер, саудагерді жауда көр», – деп әңдетті жол үстінде.

Жолай жайлауға көше алмай қыстауда қалып қойған жатақтарға соғып, кездемені кедей-кепшікке қалдырды да, атақты сараң Қияқбайдың ауылына туралады ат басын. Қара қосқа түсіп ат шалдырып, байдың ауылда екенін білген ол ана жолы Қияқбайдың үйіне түсіп сусындағанда, жоғалтқан қамшысын бас жылқышының қолынан көріп және масайрады.

Қияқбай – түпсіз сараң адам. Әр басқан қадамын есепке құратын әккілігі және бар. Үйіне бас сұғып тізе бүккен адамнан есебін тауып алым алады. Әлгінің жылытыраған бірдеңесін жымқырып қалады. Төріне шығып қонақасы жегендер тіке тоналады. Қона жатқандар көлігінен айрылып жаяулап қайтады. Осындай суық қол жымқырмалығын өзінше өнер көретін сараң бай мұны да жұқалап жіберген өткен жолы. Батсайы белбеуі мен қамшысын жымқырып қалған-ды. Соған дәсерсіген ол атақты алдауыш Көсені де жерге қараттым деп бөсетін көрінеді.

– Уа, Алдар мырза, жол болсын!

– Әлей болсын.

– Жүрісің суыт қой? – деп үй иесі күлмең қақты. – Үлкен жерге бет алған сыңайың бар-ау. Атың да әндемді. Бой-басыңды түзеп алыпсың. Әйелің ісмер деп естуші едім, жұтындырып қойғанын қарашы! Өттең, қамшың үйлеспейді екен сыла кейпіңе.

– Соны айтам да, – деп ол байға іш тарта қарады. – Қамшымды жоғалтып ап... Ана жолы осында аялдағанда таппай қап... Кейін оралармын деп едім, соның сәті бүгін түсіп... Хан шақыртқан соң, жолға шығып едім. Елбасыға немді тарту етерімді білмей сасып тұрғаным. Әлгі осында қалдырған қамшым әкемнің көзі еді. Өзегі күміс пен алтынның қоспасынан өрілген-ді. Тұрмыстан тарыққанда қажетіңе жаратарсың деп өсиет еткен еді әкем. Ханға әкемнен қалған қамшыны сыйламақшы едім, құдай үшін бір қажетімді өтей көріңізші! Астымдағы атымды алып,

қайтарыңыз қамшымды. Бағана бір жылқышының қолынан көргендей болдым. Аумайды менің қамшымнан. Шыққыр көзім жаңылмаса, дәл сол менікі. Қияқбай шоршып түсті.

– Ойбай, атама! Осыншама ырғын дәулетке кенелгенде, болмашыға қолымды былғап не көрініпті маған?!

– Онда жөні түзу бір қамшыңызды бере тұрыңыз. Ханның алдына барғанда шыбыртқы ұстағаным келіспес.

Үй иесі сөзге келмеді. Төрде ілулі тұрған тобылғы сапты күміс сақиналы сары бас қамшыны ұстатты Алдардың қолына.

Былай шыға әндетті Алдарекен: «Ерледің-ау далаңбай, алдағаның сараң бай».

Көңілі көтерілген Алдардың қиялы қиянды шарлады. Басқаны дат дегізем деп жүргенде, өзінің шатылып қалатынын ойлап қояды. Хан неге шақыртты екен? «Менен алданбай жүрген тек хан ғана», – деп бөскен еді ана жолы қалың бір жиында. Сонысын жағымпаздар әміршіге жеткізіп қойып жүрмесе?! Онда құрығаны. Көрсет маған өнеріңді десе, не қайран қыламын? Қулық-сұмдыққа жоқпын. Аздаған қушыкештігім бар.

Қатты ойланды. Дуалы ауыз қазыға жүгініп, одан ақыл сұрамақшы болды да, солай бұрды атының басын.

Қазы үкім жүргізіп жатыр екен. Кінәлі жап-жас жігіт. Атақты бір байдың қызын алып қашқан. Қыз жеме-жемде сертінен тайып, «мені зорлықпен мәжбүрледі» деп түлкі бұлаңға салған. Кінәлі айыпқа жүз байтал төлесе ғана құтылады. Оған қоса, жүз шыбық дүре соғылады айыпкерге. Билер талқысы жігітті ауыр жазаға бұйырып, шешімін жұртқа жарияламақшы боп жатқанда жеткен еді.

Үкімге наразылар мұны қоршап алды.

– Ақ сөзіңді айт, Көсе!

– Айтпағанда ше!

– Онда шық ортаға.

– Шықпағанда ше! – деді ол арқаланып. – Маған бір қыныбымен қылыш ұстатыңдар.

– Оны кайтесің?

– Әділетсіз парақор билікшілердің басын аламын. Дүрлігіскен тобыр Алдардың қимылын бақты. Ол бір жігіт пен қызды ортаға шығарды. Жігіттің қолына қылыш беріп, қызға қынды ұстатты. Бозбала қылышты бойжеткеннің қолындағы қынға сұғындыру керек қайткен күнде. Соған күш салады. Бейкүнә ұрғашы қорғанады. Еркек жұлқынып-ақ бақты. Нәтиже шығара

алмады. Ұрғашы қолындағы қыннан оңайлықпен айырылатын емес. Ақыр соңында екеуі тең түсті.

– Бұдан нендей қорытынды шығаруға болады? – деп Көсе жиналғандарға сауал тастады. – Қынап ыңғай бермесе, қылыш қинай бермейді. Кінә ұлда емес қызда. Екі жақ та кінәлі.

Алдар осылай деді де, кідірмей ілгері озды. Қазыдан ақыл сұраймын деп келіп, оны шоңқитып тастағанына бір жағы мәтүрланды әрі қолайсызданды. Беделден айырылып қалатын болды деп аяды көмейі кең қазыны.

Ордаға бірден салып ұрып жетіп баруға батылы жетпей, орта жолда Жолболды шешеннің құжырасына бас сұқты.

– Сізден жөн білгелі келдім, – деді еш құйтұрқысыз. – Қазыға соғып едім, ана ауыл мен мына ауылдың арасын бітістіре алмай басы қатып отыр екен.

– Менен білген жөнді қай қажетіңе жаратасың?

– Ханның алдына бармақшы едім.

– Нендей шаруамен?

– Менің мақсатым – кімді болсын күлдіру ғой.

– Күлдіруің бүлдіруге ұласып кетпей ме? – Шешен бұған суық қарады. – Байқағайсың. Хан саған алдатпайды.

– Тәуекел, тас түссе талайымнан. Батаңызды беріңіз.

– Не деп? Ханды тақырға отырғыз деп пе?

– Жеңіліп жер боп қайт десеңіз қатып кетер еді.

– Онда жай қолыңды...

Алдар ат үстінде Жолболды шешеннің даналық сөздерін көңілінен өткізіп, сан ойдың басын шалды. «Өтірігің өрге баспасын, жасың жүзден аспасын» дегені жөн. Ордаға атпен барып, жаяу қайт дегеніне қалай түсінуге болады? Абыройсыздыққа ұшыра дегені ме? Тағы не деп тұстапалдады қақсалың?

Тілмар шешеннен сөз қала ма, суырылған біраз. Барып-барып зорға тоқтады-ау. «Би турашылдығынан қалса, дауды көбейтеді, хан әділеттен тайқыса жауды көбейтеді». Тағы не деді? «Іі қанбаған тері көн есепті, қасиеті қашқан жібек бөз есепті». «Қыраннан қажыр кетсе, құзғын биіктен көрінеді». «Ойнақ тілетен қаншық қыналаудан жалықпас». Бұны не үшін айтты екен? «Көрісі қадірсіз ауылдың адамдары арсыз келеді». Бұнысы қиынды. «Шал желіксе, шапанын жоғалтар, қатын желіксе, ошағын жоғалтар». Бұған да түсінуге болады. «Тойшыл ауылдың малы жоғалғыш келеді». Ақ сөз. «Қатынға билік тисе, күйеуіне күл шығартады». Қатырып жіберіпті-ау! «Мал құтырынса, оңалайын

дегені, ит құтырынса, бөрі алайын дегені». Адамдары құтырса ше? Онда ақыр заманның жақындағаны ғой.

Алдар Көсе Жолболды шешеннен естіген сөзді түгел дерлік ұғып қала алмаған. «Хан ордасына атпен барып, жаяулап қайт» дегеніне түсіне алмай басы қатты.

Өрістегі қойшыға бұрылған.

– Малың аманда болсын! – деді.

– Дұшпаның табанда болсын! – деді анау.

Жөн білетін адам сияқты. Жағдайын айтып еді, Жолболды шешеннен де асырып жіберді.

– Жүрісің сылбыр. Тәрізі жау қуып емес, дау қуып бара жатқаннан саумысың?!

– Үстінен түстің, – деді Алдар қарық боп күліп. – Басқа пәле – тілден. Ханды да алдауға бармын деген едім бірде. Сол сөзім басыма пәле боп жабысатын түрі бар. Жолболды шешеннен ақыл сұрап едім, жөндеп ашылмады.

– Тұспалдаушы еді ғой. Не деп жұмбақтады?

– Хан ордасына атпен барып, жаяу қайт дегеніне түсіне алмадым.

– Түсінбейтін түгі де жоқ. «Патшаға жақын жүрсең, не астыңдағы атың кетер, әйтпесе мойныңдағы басың кетер» деген бұрынғыдан қалған сөз бар. «Атыңнан айырылсаң да, басыңнан айрылма» дегені ғой шешеннің. Оған қапа болма.

– Ә, онда ниеті түзу екен шешеннің, – деді Алдар қутыңдап. – Өзің нендей сөз қосасың?

– Қисынын тап та қисық кет, – деді қойшы жалбағайын қолына алып. – Тақсыр хан қол астындағы қара халықты балаша алдағанда, біздің де бір мәрте ұтысқа шыққанымыз жөн. Жолың болсын, тарт алға!

Алдар көсе туралай салды хан ордасына. Межелі тұсқа ілігіп қалғанда, тезек терген әйелге жолықты. Ақ жапаға сықалған ала қапты өңгертті. «Бір қажетіңе жаратарсың» деді де қала берді.

Хан Алдарды салқын қарсы алды.

– Сөйле, – деді сұсты кейіпте. – Көрсет, қане кереметіңді!

– Менде нендей керемет болушы еді? Әншейін жұртты күлдіріп, көңілдерін көтеріп...

– Мына қабың не?

– Тезектен басқа терері жоқ. Сұрағанға бөліп берері жоқ, қара тобырдың ойдан-қырдан жиыстырған азын-аулақ мезіретісі ғой сізге.

Сөйткенше болмады, қаптың тесігінен сары бас жылан шыға келді. Түйме басты ханның ақ мысығы іліп түсті де, мыжғылап шайнап тастады.

– Бұл нендей жұмбақ?! – деді хан ғажаптанып. – Сен өзі сиқыршыдан саумысың?

– Ондайлығым жоқ, – деді Алдар оңтайлы сәтті құр жібергісі келмей. – Түнде далаға түнеп едім. Алтынға үйір келмей ме түйме бас? Асыл зат мәгнитше тартатын көрінеді жыланды. Күдіктенбеңіз, хан ием. Көңілге алатын түгі де жоқ. Халқыңыз қабағыңызды бағып, айтқаныңыздан шықпайды екен, дұшпаныңыз табанда болады.

– Дөп айтады, – деп уәзір ханды ұйытып тастады. – Мұны жақсылықтың жоралғысы деп білуіміз керек. Жалпақ жұрттыңызың өзіңізге беріп жіберген сый-сияпатын күдік-күмәнсіз ақ ниетпен қабыл алғаныңыз жөн. Еруліге қарулы, Алдарды да құр жібермейік, айта жүреді.

Хан қолма-қол жұмсарды. Алдарды аттандырып салуды уәзіріне тапсырды. Оқалы шапан киіп, қоржынын сәлем-сауқатқа сықап, ордадан олжалы қайтқан Алдар көсе өлеңдетіп бара жатты:

*Хан тақсырды алдадым,
Жоқ қой менің арманым...*

Орта жолға барып қалғанда, артынан шабарман жетті шапқылап. Шап ал десе бас алатын жау жетті ол Алдарды алдына салып айдай жөнелді.

Алдар саспады. Амалдауды ойлап қиялын әр қияға бір өрлетті. Жарлық шығып қойыпты. Дүре соқтырмақшы екен.

– Не үшін? – деді Алдар.

– Ханды алдағаның үшін.

– Халықты алдағандар қайда қалады? – деді Алдар қатуланып.

– Ол кім еді?

– Хан ше?

– Қалай, қайтіп алдаппын? – деді хан ашуын сабырға жеңдіріп. Қол астымдағы бағынышты жұртты алдағанымды мойныма қойып дәлелдеп шықпасаң, өз обалың өзіңе, дарға асыласың.

Алдар көсе қарық боп күлді.

– Тақсыр! Жаны алқымында тұрған адамнан жөні түзу сөз шығушы ма еді? Мені ақ сөйлесін десеңіз, бір жолғы ағаттығыма кешірім жасаңыз.

– Қидым қасықтай қаныңды.

– Онда мен де сізге кешірім жасадым, – деді Алдар ханға тайсалмай тік қарап. – Халықты балаша алдағаныңызды бетіңізге баспай-ақ қойдым. Бұдан былайғы жерде әділ билік жүргізіп, ұры мен сұғанақты дүрелетіп, жағымпаздар мен жандайшапты тізелетіп, парақор қазы мен озбыр билікшіні тұқыртып, жамандарды сұсыңмен жасқап, игі жақсыны ізгілікке бастап, иелігіндегі жұртыңды алаламай, елім деген ерлерді жазықсыз жазаламай, үкімшілікті бітімшілікке жеңдіріп, жесірді жұбатып, жетімді уатып, кәріні дауда сынап, жасты жауда сынап, кедейдің малын қорғап, арудың арын қорғап, ақымақты ақылмен жасқап, ақылгөйдің айтқанына тоқтап, бұра тартты бұғалықтап, шығашапты ауыздыққа сүйеп, пәлеқор мен жәлеқорды ұзын арқан, кең тұсаумен ұстап, еліңді сырт дұшпанның сұғынан сақтап, салбөкселікке салынып, ордада омалып жата бермей, шартарапқа қыранша көз жіберіп сестене білсең, төңірегіңе естілер жиылады. Ханы сесті, азаматы есті елді жау алмайды.

– Саған дауа жоқ, – деді хан дымы құрып. – Алдағаның былай қалып, сынағаның қиын соқты-ау! Құдайшылығыңды айтшы, ат-шапан айып кімнен?

– Сізден болат та.

Хан тұнжырап төмен қарады.

– Мынаның аузындағы сөзін алып қалыңдар да, өзін үш күншілік жерге дейін шығарып салыңдар, – деді әмірші уәзіріне бұйырып.

Әрі қарай созбадық. Аңыз-әңгімені тұспалмен аяқтағанды жөн көрдік. Алдардың астындағы аты да аман, өзі де аман. Мол олжаға қарық болып, ат-шапан айыпқа алдына мал салып қайтты десек нанармысыз.

Әділ билікшінің сүйтері анық.

ХИКАЯТТАР

САЯТШЫ

– 1 –

Қарашілік – бұйығы қыстау. Таудың қысаң қолтығын қуалай өскен шілікті тоғай мейлінше қою. Бойшаң қыздың тоқ бұрымындай шұбатыла созылып барып кілт үзіледі. Тал жиегіндегі тас қоралы екі үйдің біреуі Кәдіш молланың құттыханасы. Оған таяу Ысқақтар тұрады. Саятшының үй-қорасы биік шоқыға таман. Қораға тіркес үйдің терезелері құбылаға қараған. Түстікті мезеген сыртқы қақпа үлкен. Қанатын жая ашылғанда түйелі шана емін-еркін кіріп шыға береді. Кіре берісте сол қол жақта шағын шошала, оған тұспа-тұс қоржын үйдің есігі. Қарағайдан қиюластырған оюлы есік шебер қолдан шыққандығын байқатып жеңіл ашылып, жеңіл жабылады. Қазақы тұрмысқа қолайлы қоржынның екі басы тәрізденген бөлменің біреуі – қонақ жай, екіншісі – отағасыға тиесілі тұрақ. Кіреберісте қазандық. Тоқсыра қалаған сары қидың қызуына бусанған шұнақ құлақ қара қазан тоқтық белгісін танытып қақпағынан бу атады. Терезелердің көсегі қиюлы, әйнектері жақында ғана ұстасқан қабыршық мұздай мөп-мөддір. Сырттағы шуақ ішке емін-еркін төгіледі. Іргелес түкпір бөлменің есігі сыртта.

Бұған кіріп шығатындар сараң, тек Жамалекен ғана бас сұғады. Қыздырманың күлін алып, күніне бір мезгіл от жағу – дағдылы машығы. Мұндағы жиһаз жұпыны, қыз жасауындай өлемішті емес, салт жігіттің жатын орнындай жинақы. Төрге түрі айшықты текемет, оюлы сырмақ жайылған. Ағаш төсекте көрпе, жастық жиюлы. Қанаты кең, дөңгелек үстелге шашақты жібек дастарқан жабылған. Бір қабырғаны ине-жіптен жаңа шыққан шым тұскиіз алып тұр. Тұскиізге жағалай ақынның әр

кездегі киген киімдері ілінген. Бұрышта талдан иілген тербелмеді бесік. Сәкенін бөлеген бесікті Жамал қастерлеп ұстайды. Төсек-жабдығын шашау шығармайды. Қабырғаға шағындау тықыр кілем ілінген. Кілемнің нақ ортасына Сәкеннің қолдан салынған үлкен портреті жапсырылған. Жамалекең мұнда кірген сайын баласының қияпатты суретіне ұзақ тесіліп іштегі сағынышын аздап тарқатқандай болады. «О, ботам сол, жарығым сол!»

Ал бұл кезде саятшы түкпірдегі құсханада отырады. Сейфолла мен қырандар арасында көлденең көзге түсініксіз «әңгіме» басталады. Кәнігі құсбегі бірінші кезекте назарын Қарашорға салады. Биікше кеспекке қонақтаған қияңқы қыран иесінің даусын шалысымен-ақ пыштақтайды. Өзегі талған ашқарақ бүркітінің ахуалын біле қалған саятшы жемаяқты құсының алдына тосады. Бөртпені апаш-құпаш қылғып аш өзегін жұбатқан соң қияңқы қыран сабасына түсіп жайланады. Бірер саңғытып ішін босатып алады да, үрпінкі желке жүнін жатқыза қос шалғылығын сергек қомдап, иесінің жағымды үніне саңлақтана құлағын тосады. «Қарашор қапа болма, жарқыным. Бүгін күн жайсыз. Бұрқақтау. Алаңсыз тыныға бер», – деп дағдылы әдетімен құсын қызулы жұмсақ алақанымен ұзақ сипады. Бабын таптыра қоймайтын кінәмшіл Қарашор еркелеткенді бек ұнатады. Сол әдетіне сыралғы иесі оны әр кез сылап-сипаудан жалықпайды. Шалғылығы мен пышақтарының ара жігін аша тарамдап, әр қауырсынының түбіне саусақ жүгіртеді. Аялы алақанның жылылығына сергіген саңлақ қыран томаға тұмшалаған тұмсығын иесінің ашыңқы омырауына үйкеп, нәзік қылықпен еркелей бастайды. Сонда сұңғыла құсбегі: «Болды, болды енді, жетер, сенен де зорғылар отыр ғой, әне!» – деп төзімді сары құсына жақындайды.

Сарыбалапан қорғасындай салмақты, бір тоға тұнжыр кейпінен айнымайды. Шыдам-төзімнің қорытпасынан мүсінделгендей тұғырда тас түйін мығым отыр. Сарыбалапан сыбағасын асықпай шоқып, баппен қылғыды. Саятшының назары енді ителгіге түсті. Бұрышта ырғаққа қонақтаған қоңыр шұбар құс дүр-дүр сілкініп алды да, иесіне ұмсына қылғынып жем тіледі. Сейфекең сырттан қаудыр ұстай кірді. Қатып семген қаздың нобайын көргенде ителгі шыдай алмай ысылдап жіберді. Қаудырға шандыған жайпақ ыдыстағы қызылды тез-тез шоқып лезде тауысты.

Ителгі – төзімді, қолға ұстауға көмпіс. Сол себепті саятшы сұңқар тектес құстардың ішінде осы тұқымына бейіл. Шабытты

қаршығаға не жетсін, ескі аңыздарда қарғыс алған делінеді. Содан да уайымшыл келеді шетінен. Көбінесе қолға ұстауға көндікпей өліп қала береді. Өйтпесе шақарлығында, қайтпас қайсар қанды балақтығында қапы жоқ-ау. Зар күйіне келгенде шамасына қарамай қоянға түседі. Сейфекең сан қанды көзді өткерді қолынан, қызығын да, шыжығын да көрді, бірақ бабын таптыра қоймайды. Сонысы үшін ғой, айтпесе суы қайтпас кездіктей лыпыған шап етпе шабытты қаршығаның жөні бөлек-ау шіркін!

Ителгі – нағыз қолбала. Қысы-жазы шабытынан бір танбай, шеңгелін қандауға көп бап тілемейді. Әрі балаларға ермек. Балалар дегеннен шығады, құс салуға екінің бірі төзбейді. Айрықша ыждаһаттылықты, жалықпайтын еңбекқорлықты, көмпістікті қажет ететін құсбегілік атадан балаға мирас боп, жібі үзілмей келе жатқанымен, нағыз сарабал саятшылық ілуде біреуге қонады. Құрғақ әуестік, әсіре желік пен қомағай пайдакүнемдік құс иесіне абырой әпермейді.

Сейфолла әкесін білмейді. Қызу қанды от жүректі сері Оспан жиырмадан аса бере терекше опырылған. Төтеннен киліккен ажал әй-шайға қаратпай о дүниеге ала жөнелген. Әкесі өлгенде бұл үш-ақ жаста-тын. Шешесі еміс-еміс есінде қалыпты. Боталап жылай беретін. Сірә, сол көл болып аққан көз жасына тұншығып өлсе керек. Абысын-ажынның күңкілінен ұққаны – марқұм анасы әмеңгерліктің қысымына шыдамаған. Артына қос жетімі Сейфолла мен Шәрбанын қалдырып, күйеуінің соңынан апасапа ол да кеткен. Шырылдаған қос балапанды қанатының астына алған әкесінің туған ағасы Мақажан болатын. Ол – мыңды айдаған бай, аузына дүйім жұртты қаратқан тілмар еді. Інісінен қалған жалғызды тұмсықтыға шоқыттырмай, қанаттыға қақтырмай еркін өсірді. Тай-құлындай тебіскен құрбылармен шекісіп қалғанда, жетімектің көзі боталап жасқа толып кететін. Сонда ол мұншыл жүрегінің дүрсіліне құлағын тосып, өзімен-өзі сөйлесер еді. Қиялын қаузап тауысқан соң, тау-тасты кезіп кететін. Оңашалық оны табиғат бесігінде тербегендей әсерге бөлеп, көңіл хошын арттырады. Ордың ит азу сойдақ шыңына көзін талдырған соң, Абаның қожыр тасты қожалақ кейпіне назарын салады. Бала көңілі осы арада екіге жарылады. Тау екеш тауларда бірдейлік жоқ. Қоржынның екі басындай егіз тау бір-біріне мүлде ұқсамайды. Өзендер де әр қилы. Ордың сай-саласынан бастау алатын Жаманның тасығаны арсы-гүрсі. Екпінімен өгіз ағызардай арындап-арындап алады да, жаз ортасына қарай жуасиды.

Есен өзенінің мінезі бір қилы, баяу ағады да жатады. Қамсақты әйдіңгір қарасуларында қаз, үйрегі жетерлік. Құстың көптігі соншалық, әуелеп ұшқанда күн көзін көлегейлеп тастайды. Нұра да өзгеше мінезді. Кең көсілген арнасын жиектей жайыла қонған ауылдардың салтанаты өзгеше. Күнде той, күнде думан. Тай жарыс, құнан жарыс, тақым тартыс. Көкпар жұма сайын болып жатады. Одан қалды, ителгі мен қаршығаға құс ілдіреді кәнігі саятшылар. Кешкі қоңыр желді бетке алған мыңдаған тұяқтың соңынан ілесіп жылқы күзетіне шыққан бозбалалар ауылда қалып бара жатқан бойжеткендерге наз тастап:

*Жеткенде жылқым жүзге қуанамын,
Еңкейіп шыны аяқпен су аламын.
Түскенде сен есіме сүйген қалқам,
Қолында асасы жоқ дуанамын, –*

деп ат үстінде теңселе ырғалып, «Жылқышының қоңыр әніне» басады. Осы көріністі үй сыртында бағып тұрған бала Сейфолла қолдаулап қалған тайына жүгіреді.

– Әй, Сейпеш, қайда барасың?

– Жылқы күзетіне.

– Саған әлі ертерек күзетке шығу.

Меселі түскен бала бұртиып үйге кірмей қояды. Мақажанның бәйбішесі Құндыз аңғарғыш аналық пейілмен: – Әй, қайсысың Сейпешке ұрысқан? – деп балаларын тықсырады.

– Жылқы күзетіне бармақшы, – деп жігіт ағасы Битабар ақтала бастайды. – Балаңыз ұрыншақ, құс салғандармен ілесіп, қолын қаршығаға шоқыттырып әлі жүр жазылмай. Қайда той болса, содан табылады, балаға не керек той?

– Қой, әрмен! – деп шешесі Битабарды сөйлетпей тастайды. – Менің құлыным бозбала емес пе? Бозбаланың алаң-құлаңы жақсы. Түбі осы сары тентектен бірдеңе шығады. Ортаншыға, әкесіне тартқан. Уыт бар өзінде. Қақпаңдар бетінен!

Бала Сейфолла шеше қамқорлығына кәдімгідей-ақ марқаяды. Мақажан көкесіне шағынбай-ақ қойсын. Мұны жылқы күзетіне жібермей қалған Битабар ағасын апасы біраз сілкілеген жоқ па? Құндыз бәйбіше оны айналып-толғанып бәйек болады. Қабындай қоймаған өкпесі апасының жұп-жұмсақ алақанының табына шыдамай еріп кетеді. Өтірік ұйықтағансып жатады да, ымырт жабылысымен ауылдың сыртындағы қыз ойнаққа барады. Алтыбақанды қоршаған қыз-бозбала таң атқанша сауық құрады. Қашан ұйқы жеңгенше жүргені сол маңда. Жай жүрмейді,

он үйренеді өнерпаз жастардан. Келесі күнгі ермегі Битабар ағасының құсханасынан басталады. Ас үйге іргелес тігілген қоңырқай үй сырт көзге елеусіз көрінгенімен іші базарлы. Құстың әр түрі бар. Көзі шоқша жайнаған қос қаршыға мұны көргенде шабыттана қылғынады. Бір бұрышта уытын қарашығынан байқатып қоңыр жағал ителгі қомданады. Ауық-ауық сілкініп қойып, құс патшасы бүркіт отырады томар тұғырда.

– Ата, неге сілкіне береді? – деп ол құсбегі қартты сөзге тартады.

– Түлейтін дер шағы. Бой жүнін тастағанша өстиді, – деп қарт құсбегі сақалын тарамдайды.

Осы кезде ішке Битабар ағасы кірген. Қияпатты сұлу жүзді мырза құсбегіге жете амандасып, хал-жағдайын сұрап жатыр. Тәрізі ауыл ағасы қаршығаға құс ілдірмек сыңайда. Мырзаның қырпын аңдаған құсбегі: – Бүгін күн жайсыз. Құс желдеп кетуі кәдік, – деп Битабардың алдын орады.

Мырза қартты қоштады да, төсектің шетіне жайғасты. Екеуі бір-бірінен шақша ауысты.

– Көңілің хош екен, мырзам, – деп шүңірек көз ақсұр шал шырт түкірінді. – Насыбайды өзің үгемісін, жоқ...

– Әрине ғой, – деп Битабар ақ сарғыш өңіне жарасқан жебелі мұртын ширатты. – Әкей – қатал адам. Балаларын жас күнінен қаракет етуге баулып, бәрімізді мүлде көнтабан қылып тастаған. Атқосшы ертпеймін әлі күнге. Атымды өзім ерттеп мінем. Қысы-жазы жылқының соңына салып қоятын. Кейінде ғана құтылдым.

– Балапандарын баулыған қыран тәрізді екен-ау, Мақаң, – деп шал мағұрлана теткіді. – Мен бейбақ жетім өстім, жетімдіктен өткен қорлық жоқ, көрдік қой сан қоқайды.

Сейфолла құстарды біраз қызықтаған соң, әңгімеге құлақ тосты. Бала ұғымына ауыр хикаят сиыр құйымшықтана келіп саятшылыққа кеп тірелген. Божан жігіт күнінде хан Кененің жайлықсын баққан ғой. Жылқы күзетінде жүргенде қырғыздар мұны соққыға жығып, жылқымен қоса байлап әкетеді. Содан Божекең қырғыздың беделді мырзасының қарамағына ілігеді де, төрт-бес жыл жат өлкеде саяқ жүреді. Жай жүрмей, бауырлас халықтың күнкөріс кәсібі құсбегіліктің қыр-сырына қанығады.

– Мені иемденген мырза атақты құсбегінің немересі екен. Қыранның небір алғыры Қырғыз Алатауын мекендейтін көрінеді ғой. Мырза маған құсханасын күзеттірді. Сеніміне кіріп алған соң, салбуырынға шығып, бірге аң ауластым шоң мырзамен.

Қырғыздар бүркіт десе, тіке үстіне түседі. Кәп қой шетінен! Дебеге орап жұмыртқаны қолтығына ұстап, балапан шығаратынын қайтерсің?

– Ата, дебеге деген не нәрсе? – деп бала Сейфолла көлденеңнен қояды сұрақты.

– Мақта ғой, мақта. Қыран баптауға келгенде шоң ағайындардан оза алмаймыз. Солардан алған тәлім ғой менікі, – Божан қария күміс сақалын тарамдады. – Қарап отырғанша әңгіме болсын, бір жолы Бошантай мырзамен ілесіп іргелес ауылға бардым. Менің мырзам тұғырдағы бүркітті көріп жіберіп: – Қырандығында қапы жоқ, мырза, көңіліңе келмесін, бұл деген нағыз ақшегірдің тұқымы. Уайымшыл келеді шетінен. Балақ бауын сыпырып жібере сал, – демесі бар ма? Үй иесі жатып кеп шамырқансын. «Таутекеге түсетін бүркітке азаттық бер дегенің көре алмағаның ба?!»

– Мейлі, өзің біл, ақ бүркіттің тілеуі жаман деуші еді үлкендер, – деп Бошантай мырза мойнын ішіне алып құнысып қалды. Сол жылдың күзінде әлгі ауылға шешек араласып, ақ бүркіт иесіз байлауда қалды.

– «Бүркіттің байлауда қалсын» деген қарғыстың ең жаманы екені-ау, – деп Битабар басын шайқады.

– Мырза, сенің құсыңның тілеуі дұрыс, қарашы әне, тоқтыққа басып сылануын. Адам тұрмақ құстың да кербезі жақсы. Кербездік – тектілік белгісі, – деп Божан құсбегі жас жігіттің көңілін орнықтыра түсті. – Ертең, Алла қаласа, қос қаршығаның өнерін тамашалаймыз. Кісі қара аздау болсын. Қара-құрадан құс үрік-кіш келеді. Желдеп кетіп жүрер.

– Құп, Божеке! Сейпешті ертеміз ғой, – деп Битабар інісінің арқасынан қақты.

– Оған сөз бар ма? – Қарт Сейпешке назарын тіктеді. – Түбінде осыдан бірдеңе шығады, көзінде от бар.

– Алысқа ұзамаймыз ба? – деп сұрады Битабар.

– Ауыл арасы жетеді, қамсақты қарасуларды сүземіз, – деп Божекең етегін қағынды.

Ертеңгі қарбалас алакеуімнен басталған. Мал өрмеген, жылық суға құламаған таңғы тыншу – нағыз алаңсыз кез. Сейпеш құла тайға жарбиып мініп алды. Көңілінде шалқыма мақтаныш бар. Өзге балалар бұл қызықтан қалыс, сүтке тойған күшпекше пысып ұйқыда.

Құс салушылар ауыл сыртындағы әйдінгер қарасуға бет алды.

Дүрк көтерілген қаз, үйректің қанат суылы таңғы тымық ауаны дар-дар айырып жіберердей құлаққа қатты соқты. Сөйткенше, құстарға қаршыға араласты. Лақтырған тастай құдиган бәкене жыртқыш ат басындай қазға құдиганда, бала Сейфоллада ес қалмады. Тайын борбайлата қамшылап, солай қарай ұра кеп жөнелді. Бұлар кеп жеткенше көк қаршыға ата қаздың дал-далын шығарып, жылы-жұмсағына тұмсығын қандап үлгерді.

Сол күні қос қаршыға алма кезек құс іліп, саятқа шыққандар қаз бен үйрекке қоржындарын сықап қайтты. Мол олжа араларындағы ең кішкенесі Сейпешке тиесілі-тін. Құндыз бәйбіше балаларының тоқым қағарын жасап, ауыл-аймаққа құс етінен дәм татырды. Сапырылған сары қымызға қанып, сүр аралас ет жеген үлкен-кіші қолы ашық бәйбішенің отбасына жақсы тілек арнап тарасқан.

Одан бері де талай таң атып, талай рет күн шықты. Сан мәрте ай жаңарып, сандаған мезгіл ауысты. Елгезек тіл алғыш Сейпеш шынығып ширай түскен. Көңілге мұң үйірген жетімдік Сейфолланы сезімталдыққа бейімдеп, алғыр да, сергек боп өсуіне ықпал етті. Бірақ жетім көкіректе қайтсе де сыз қалады екен. Жүректі қармаған сыз оңайлықпен шықсын ба, бұзатардан тепкі көрмесе де, шеккі көргенде үйретілген тай құсап жүні жығылып жуасып қалады. Сонда ол өзі қолдан жонған домбырамен мұңдасар еді. Сауатсыздау шертіс келе-келе есілген дыбысқа ұласып, жас домбырашы майда тартысқа бой ұрады. Сайдалы Сары Тоқаның «Наз қосбасарын» өрбітеді. Қыздарбектің «Сылқым қызын» да тәп-тәуір шертеді. Той-томалақта қоңырлатып ән созады. Көзі отты, тұлғасы келісті өнерлі жігіт қызды ауылды төңіректен, бозбалашылықты бір кісідей-ақ басынан өткерді. Қалың беріп қыз айттыру ғұрпы Сейфолланың да алдынан шығып еді. Пешенесіне Алсай Тшембайдың Жамалы бұйырған. Сұңғақ бойлы шыбықтай бұралған ол қара торының әдемісі. Сүмбіл шашы балтырын соғып, саздауға біткен қайыңдай солқылдаған қалыңдықтың тал бойында бір міні жоқ. Күрек тістері қасқиып күлгенде, ұялы көзінен нұр шашырайды. Орнықты, байыпты Жамал ибалы ұяндықты саналы естілікке жеңдіріп, жас отауға ырыс боп еніп, құт болып шалқып еді. Ерлі-зайыптылардың жарасымды татулығы күні бүгінге шейін бәсеңдемей келеді. Қызу қанды, өмірсүйгіш саятшы құдай қосқан қосағына салғаннан-ақ жұмсақтық танытқан-ды. «Сені жасың үлкендеу Жамалеке десем қайтеді?» – деген той-томалақтары өтіп, кісі аяғы басылған

қарсаңда. «Құрбы-құрдастарың мазақтап жүрер, – деп Жамал наздана жымиғанда: – Онда тұрған не бар? – деп Сейфолла естияр аңғар танытқан. – Өке-шешеден тым жас қалдым. Ағайын-туыс мені бетімнен қақапай еркелетті. Еркелік кейде, жас адамды тентектікке ұрындырады. Аусарлығымды ауыздықтап, артық ауыс кеткенде тігісін жатқызатын сенсің». Жамал ақыл-парасатқа суарылғандай қияпатты еріне сүйсіне қараған. «Керісінше, өзін маған тым естияр боп көрінесің», – деп еді.

Саятшының естиярлықты есерлікке жеңдіруге мұршасы келмеген еді. Мақажан көкесі сарабал сыншы адам еді. Отау шығарып алдына мал салғанда, мырзалық таныта қоймаған. Түліктің әр түріне ен салдырып, еншісін бөліп бергенде, ауыл ақсақалдарын ішіне ала отырып сөз бастаған.

– Ей, жамағат, кәрі суырылса, тарландығы шығар, жас белсенсе, бағландығы шығар. Кешегі Оспаннан қалған тұяқ марқайды. Қатарға қосылып отау иесі атанды. Жәмбек әулетінің қара шаңырағы мына Сейпешке тиесілі. Үлкен үйдің отағасы – Оспанның Сейфолласы қазақ ғұрпында. Мен бұл баланың алдына үйірлі жылқы, қоралы қой салмаймын. Құнанбайдың Ыбырайы: «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы секілді тез суалар», – депті ғой. Қос-қос жылқы бітсе, ұрықары, ит-құстан қорғаштаймын деумен-ақ ұйқысы ашылады, қотаннан қора-қора қой өрсе, соның тері-терсек жүн-жұрқасын пұл қыламын деп табанынан таусылып Ақмоланың базарын тоздырады. Мен бұл қарағыма қордасы құт, сай-саласы ырысты ата қоныстың бір пұшпағын сыйламақшымын. Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен ұранды мекен еді. Қарашілік – құдай алдында Сейфоллаға тиемел».

Бұл байлауға қариялар бір ауыздан ұйыған. «Өйтпесең Мақажан болармысың!» – деп шын ризашылықтарын білдіргенді. Біреумен біреу сөзге келіп қалғанда: «Бір сұлу төбең жоқ» деп мұқатады ғой. Бұл қыжыртпадан Сейфолла ада. Күнкөрісі мал тұяғына тәуелді көшпелі жұрттың жаз жайлау, қыс қыстаусыз өрісі кеңеймейді. Мал өрістесе ғана мыңғырады. Ендеше, Оспанның Сейфолласына құдай берді дей бер. Бас-аяғы бес-он жылда мыңды айдаған бай болады да шығады. Байлықтан кім қашсын, бірақ туасы Сейфолла қотаннан жүн-жұрқа тергіштеген бақалшы саудагерлікті суқаны сүймей, табиғат қойнындағы еркін де бейбіт аңшылықты қалап еді. Ит жүгіртіп, қақпан құрса, ол да өнер. Бәрінен де қыран баптап, құс салғанды айтсайшы.

Былайғы көзге әншейін еріккен жанның ермегіндей көрінетін саятшылықтың таусылмайтын ұзын сонар машығына шыдас беру – төзімге сын екенін екінің-бірі біле бермейді. Білген күнде де әсіре пендешілікпен: «Әй, соны қойшы, құс тырнағынан үнем айырған да кісілік пе?» – деп кекетеді. Кекесіннің келекеге ұласып, көре алмастың күншілдігін қоздырғаны өзіне аян.

Құс ілгіш қаршыға, қанды көз ителгінің талайын بازیнашыл құрдастарына сыйлады. Алуға бар да беруге жоқ ағайын нәсібін түзден айырған саятшыға жүз көріскенде көлгірсіп, сырт айнала бере сыртынан сырық білеп күңкілдейтіні бар. Сондағы ілгі Сейфолланың аяққа құйған астай шағын дәулетті місе тұтқан қанағатшы сері көңілінің сестілігі. Үйде де, түзде де нұр жайнаған сұлу дидарынан реніш табы білінбей үнемі жарқыл қағып жүретін майда тілді саятшы атақ іздеп шен кумай, дауға түсіп сөзге араласпай-ақ атақ-абыройды қарапайым кәсіптен тапқанды. Ағайын міншіл келмей ме? «Мақажанның асырандысы неге кергиді соншама, құс саңғырығына киімін былғағанның буы болғаны ма?!» – деп күңкілдеседі.

Сейфолланың буланатын жөні бар. Қыстауы – қойнауы қорысты Қарашілік, қолына қондырғаны – қос қыран, жан жары – Жамал. Құдай берген күштіктері біртін-біртін бауырын көтеріп келеді. Сәкені қызмет бабымен алыста жүр. Өзге балалары ұясынан ұзай қойған жоқ. Қыз баланың жөні басқа, бірақ жат жұртқа жаратылған. Асырап-сақтап өбектеген бейнетін ата-анаға бұйыртады, қызығы бөгденің еншісінде. Неге екенін қайдам, қыздары үсік ұрған гүлдей ерте солды. Рахима ғана тірі. Құдай енді соның жанына жамандық бермесе екен.

...Саятшы Қарашорға рай берді. «Бопым, салбуырыңға дайындала бер. Қызылтаудың қызыл түлкілері қызша қол бұлғап шақырады сені. Тәрізі, айлсын асырып, мазақ қылмақшы. Онысына көне қоймаспыз. Ә, солай емес пе?»

Қыран пыштақтады. Желке жүні қопсып жұтына тіленген құсының зар күйінде екеніне мағұрланып, құсбегі бүркітіне ықылас көрсетті. «Жақсылап тыңда. Сенің бұл жолғы сапарың сәл қатерлі. Неге дейсің бе? Қызылтаудың қиясын жолбарыс жон, бөрі тұмсық ұзындығы есік пен төрдей сырқынды мекендейтін көрінеді. Алпыс екі айласына адуын шақарлығы ұштасқан түлкі сырттанына талай аңшы тазыларын қосқан. Шалдырмай кетеді дейді. Аралбай Құтжанның Иманмұсасының қасқыр алатын ақ тазысы жеткен екен бірде, алысып алдырмапты тазыға. Құс-

қа мүлде ілдірмейді. Бұл төңіректегі бүркіт ұстағандардың талайының сағы сынған. Аралбай Бақа батырдың алғыр қыраны сырқындыны ілем дегенде, тасқа соғылып мерт болыпты. Тарақты Сейдімбектен қалған кәрі бүркіт те топшысын түлкіге шайнатып мертігіп қалыпты. Ендігі кезек сенікі – Қарашор».

Саятшының бұлай деуінің қисыны мынадан. Түлкі сырттанының атағы шыққалы осымен төртінші қар түсті. Содан бері саятшы жаман күнді жатып тыңдап тайсақтаумен жүр еді. «Сейфолланы қой, ауылдан ұзамайтын үй күшік жаяу аңшы», – дегенді де естіп жүр. Бұл жолы тәуекел етпесе болмас деп түйген.

Қарашор иесінің құлаққа жағымды қоңыр үніне ұйығандай тас түйін қалпынан өзгермеді. Саятшы құсының бой етіне саусақ жүгіртіп, қыранның сіңірлі буылтық денесін асықпай сүзді. Саңғырығына зер салып, тынысына құлақ тосты. Дені таза алғыр қыранның бабында қапы жоқтығын зерек зердемен шамалаған ол Сарыбалапанға да ықылас білдіріп, сарының асыл кездемедей судыраған қанат-құйрығын баппен тарамдады.

– 2 –

Қарашор – баршын тартқан кексе құс. Кемінде он екі-он үш түлеген. Жылда бой жүнін тастаған сайын саңлақтанып жасара түседі. Алғаш аңшылық құрған жылдарда саятшы Битабардың кәрі бүркітін бес-алты қыс ермек қылды. Күй талғамайтын қанды көз қыран түгі қызыл түлкінің соры еді. Одан кейін Саңғырудың қиясынан табанын тасқа тілдіріп жүріп, қос балапан олжалады. Біреуін Тойымбектің Дәулетханына сыйлаған. Өзі асыраған құсқа Кекшіл деп ат қойған-ды. Денесіне кісі қолын таятпайтын шақар балапан уытты-ақ еді. Кекшілмен жеті-сегіз жыл жолдас болды. Бар міні – көзсіз қызылшыл-тын. Қызыл көрсе түлкі ме, ит пе, онда жұмысы жоқ, жұмарлап астына басып алады. Түлкі тымақ кигендер саятшының Кекшілінен сескеніп бұл маңға байқап басатын. Салбуырында жүргенде шақар құс қойшыны жаралап, өлімші боп таяққа жығылып, содан шығандап кетті.

Кекшілдің орнын көп ұзамай Ақиық басқан. Нағыз текті құс еді. Дұшпандары көре алмай итке талатып өлтірді. Құс қашады, ит өледі десе де, аңшылықты қастер тұтқан кәнігі саятшыға қолына қондырған қыранынан көз жазу – қырсықтың басы. Сейфолла дағдарғанымен сыртқа ішін алдырмайды. Өзін әу баста

ата кәсіпке баулыған қарт құсбегі Божан қарияға жүгінген. Кәрі көкірек әлі сол сұңғыла зердесінен жаңылмапты. «Бүркіт шабытты келсе, қырандағы шығар, жігіт шалымды келсе, ұландығы шығар. Бұл маңайдағы нан талап аңшыдан сенің жолың бөлек. Нағыз қанды көз қайтпас қыранды қолыңа қондырғың келсе, қырғыз ағайындардың тамырын бас. Қолбала жуас құсқа бүйрегің бұрса, ой бүркітін іздестір. Бұл төңіректің қыраны айнығыш кіді келеді. Жершіл құс қашумен діңкелетеді».

Тарлан құсбегінің ақылы қамшы болды ма, Сейфекең құлашты қиырға салды. Бір айғыр үйірге жетіп қалған жылқыдан таңдап бір ат, бір құла биені жетектеп, көзі алмастай өткір, топшысы аршынды, омырауы шалқақ, қанат-құйрығы көк сауыттан құйғандай тұтаса аумақтанған тірнекті қолына қондырды. Екі-үш қар басқан құс батырдай жүректі, сұлудай сыр-баз кейпімен көз тартар еді. Шалғылығы мен пышақтары керегедей алып қанатына шебер қабысқан. Балуан саусақтары қыжырлы, жембасары мен тегеуріні білемдене сойдақтанып, нағыз қан шеңгел екендігін әйгілеп тұрғандай. Бәрінен де жас қыран тәрбие көрген жігіттей тектілігімен, сезімтал сергектігімен сүйсіндірген. Қырғыз құсбегісі Қордайдың тау сілемінен тор құрып ұстапты. Қан түбіт шақар қыран қолбала қамау тірлікке көндікпей ұзақ қарсыласты. Қолға түсірген қожасының айтуына қарағанда, қайыруы қапысыз болса, қасқырға да түседі. Айнығыш кірпияздығы да бар. Тіленіп ұшқанымен тым биіктеп алмайынша жеміне салғаннан құдимайды. Бір құдиды ма, назарына іліккен тағыны ілмей тағы қоймайды.

Қарашорды алғашқы иесі Шақарқара атандырса, Сейфекең Қарадауыл деп ат қойды. Зеңгіт көкке шығып алып құлдилағанда екпінінен аспан кенересі қақ айырылып кеткендей болады. Ауаны алдаспандай осықлап көктен құдиганда, құдай салмасын, төңіректегі жанды-жансыз дауыл екпінінен ықтап бара жатқандай аласапыран күй кешетін еді.

Қияңқы бүркітке ат тұрақтамады. Оған ересен шабыттылығы, бас-көзге қарамайтын ұрыншақтығы себепкер. Бірде қасқырға түсіп, уытты қыран ортан саусағын шайнатып алды. Тұяғы теңелмей шор болып бітті де, Сейфекең бүркітін «Қарашор» деп атап кетті. Кейін Нідді зауытындағы Ыбырай ұстаға буын тырнақ жасаттырды. Саусағына көз тырнақ ілдірген соң, Қарашор сұмдық шабыттанып, бұрынғы зар күйіне қайта мінген еді. Қайсар қыран содан кейін де қасқырға түсіп жүрді. Тақа бір

кездесіп қалғанда болмаса, саятшы көкжалға ұрындырмайды, бүркітін көбінесе түлкіге түсіреді. Шабыты келгенде, бір күнде бес түлкіге шейін іледі. Кейде оқыс кергіп, шырқау көкте парлап тау-тасты кезеуілдеп жүріп алатыны бар. Сондай бейбіт самғауда ұшырасады дала көкжалы. Онда бүркітті алған бетінен қайтара алмайсың, өлуі бар құтқармайды.

Өткен ит жылында қар кетіп көктеуге шыққан ауылдарға тосыннан лаң кірді. Малға қасқыр араласты. Бүгін мына ауылды шулатса, келесі күні басқа ауылда жүреді. Үйірлі бөрі емес, жеке жортқан көкжал шабан-шардақ, қойшы-қолаңнан ығыспайды. Соңына қуғын түссе, тауға шығып кетеді. Жылқыға араласса, сазайын сойыл сүйреткендерден тартар еді, әккі көкжалдың жортуылы тау арасы.

Қыстан әуіріммен шықпа жаным, шықпамен зорға деп қара жер басқан кедей-кепшіктің арық-тұрағын баудай түсіріп жа-рады да тастайды. Иттен ығыспайтын жыны бар. Битабардың Хамзесінің қара тазысы бата алмаған соң, басқа салпаң құлақтарға не кінә қоярсың? Қас қылғанда, Хамзенің міністі Қаракерін жарып кетпесі бар ма? Мырзаның аң қоймас қара тазысымен алысып өлімші ғып және тастады. Қасақы қанды ауыз бөрі сол күннің кешінде Қарашілікке бұрады бетін. Иттерді қотанға қуып тығып, талдың ығында жайылып жүрген саятшының Салкүреңіне құдияды. Тұсаулы атты дөңгелете бастағанда малсақ Ысқақтың айтағынан ығысып, қоздаған қойларға құлаш ұрады. Көзіне қан толған қорқау екпіндей жеткен бойда төрт-бес қойды домалатып, жас қозыны тістей кеткен.

Қашан жайлауға көшіп қара үздірмей құтырған қасқырдан құтылмасына көздері жеткен қой төлдетуге қам жасаған мал иелері жиналып кеп: – Уай, Сейфолла не ойлағаның бар? Ауызы тісті, жоны түкті бұралқы бөріден сонша ықтағанымыз не? Бір амалын тапсаң етті, – деп қолқа салған.

– Жә, жұртым, менде бір қызылшыл шақар құс бар екені рас. Жүздеп жылқы, мыңдап қой айдап отырсам бір сәрі. Бір жағы күнкөріс қамы, бір жағынан ата-баба жоралғысы деп аңшылыққа ден қойғанда, көрінген тағыға бүркітімді түсіре берсем, онда менің әумесер, әңгүдік болғаным ғой. О заман да, бұ заман, көктемгі алашабырда құсын аңға алып шыққанды қай аталарыңнан көріп едіңдер?! Бұларың достық емес, қастық қой, мұқым! – деп саятшы таусыла сөйлеп, келгендерге бет бақтырмаған. Бірақ ішкі есебі өзінде-тін. Әлде қалай болады

деген сақтықпен Қарашорды мезгілсіз мазалап, тынышын алуды жиілеті түсіп еді. Оған бір жағынан төтеннен киліккен қанды ауыз көкжалдың лаңы түрткі болса, тағы бір сылтау – текті құстың оқыс ширығып мазасызданғаны. Өткен қыс тым жайсыз килігіп, мал мен жанды бір тарының қауызына сидырардай қатты қырланды. Қарашаның қары желтоқсанға ұласты да, жайылымды көкайна мұз бүркеп, мал атаулы қар үстіне иіріліп қалды. Төрт түлікке күрекпен қорық аршып берумен көкиық болған Сейпекең бұл қыста аңшылықтан еріксіз тыйылып, малды аман алып қалудың қамынан артылмады. Зеріккен құс шаңқылдап қыс бойы мазасызданып шықты. Көктемде де қоймады шақыруын. Қайта үдете түсті. Мезгілсіз мазасызданған құс суы қайтып, жүнжіп қалады. Содан қауіптенген саятшы ең құрығанда қоян ілдіріп мауқын бастырайын деген ойда-тын. Енді оған құтырған қасқырдың әлегі килігіп, Сейфекеңнің жүрегі май ішкендей айныды. Құсымен сырласатын әдетіне бағып:

– Ау, бопым, бұл қай тентектігің? Азаттықты аңсаймысың, әлде? – деп оны сылап-сипап тыныштыққа бейімдесе де, құсалы қыран пыштақтауын үдетіп жіберді. Ұйқысы мүлдем ашылып, ширыққан бүркіт қиықтана қырсығып, аңшы шаңқылын тоқтатпады. Бірдеңеге көңілі ауса соны орындатқанша дегбірі қалмайтын саятшы топ жиып ереуілдемей, өзінің кәнігі аңшылық сақтығына бағып, қолына құсын қондырды да, Абаның ұшар басына тартты таң бозы білінер білінбесте. Биікке тым ерте іліккен еді. Ұлыманың қанды жортуылынан хабардар саятшы көкжалдың осы маңнан бой көрсетеріне сенімді-тін. Сәуірдің бозала таңы түріле бергенде, аңшының қырағы көзі сонау ойдағы қараңдаған сұлбаны шалып қалды. Әлгі қара қылаң етеді де көрінбей кетеді, іле қайта шығады. Тағы да жоғалады. Сөйте-сөйте етекке ілікті. Нағыздың өзі екендігіне шүбәсі қалмаған саятшы қожыр тастарды далдалап ылдига ентеледі. Көңілінде қасқырмен бетпе-бет келермін деген дәме бар. Сәл бұрыстау кеткенін шамалап үлгергенше болмады, көк желкесінен төнген таншадай қорқау бұған түк қорқынышсыз еңсеріле қарап тұр екен. Сейфекең қапелімде нендей шешімге келерін білмей дағдарды. Мылтық қарауылына ілінетіндей жерде емес. Бүркітін босатуға жүрегі дауаламай «жойдасыз ірі екен, қыранды жазым етер» деп және тартынды. Бір жағынан еркінсіген көкжалдың доң айбаты ашуына тиіп, тәуекелге еріксіз табан тіретті. Сол-ақ екен Сейфекең шалт қимылға басып, томағасын сыпырды

да, бүркітін бар пәрменімен серпе ытқытты. Қажырлы қайсар құс тіленіп ұшатын әдетімен көкжалға төніп барып бір жайқап өтті де, биіктей ұшып іле төменге құдиды. Бұл кезде Сейфекең қасқырмен деңгейлесіп ара қашықтығын жақындатып қалғанды. Жер тағысы көк тағысынан ығысып ықтай бергенде, ұрымтал келген аңшы қос ауыздың шүріппесін басты-жіберді, басты-жіберді. Оқ тиген қасқыр бөксесін қауып түсті де, құлдилап кеп қалған бүркітке айбат шеге тұмсығын төсей, тістерін сақылдата жанталасты. Ересен екпінмен сорғалаған Қарашор қасқырға сегіз найзасын төндірді. Айқас ұзаққа бармады. Оқ тиіп әлсіреген көкжал шабытты қыранның тегеурінді қарпуына төтеп бере алмады.

Саятшы ертеңінде де аңға шықты. Ондағысы – Қарашорды әбден тояттау еді. Бір жетінің ішінде екі елік, үш қоян, оған қоса тағы бір қасқыр ілді. Қарашор іле жуасып, шаңқылынан тыйылды да, ұлы сабырмен ұзақ мүлгітін машығын тапқан.

Сол жазда текті құс айрықша саңлақтанды. Шашын күткен бойжеткендей жалықпай таранатынды шығарды. Саятшы да бүркітіне айрықша ықылас көрсетіп, қапысыз еркін түлеуіне бар жағдайды жасады. Оңалып бой жүнін тастаған Қарашорға иесі жемді есеппен қақшытып, қыранның ішкі сарайының тазаруына ынта қойды. Өлексеге жуытпай, көбінесе аң етін жегізді. Ара-арасында қоян немесе түлкі атып әкеп қызылдатады, шыңыраудың мөлдірін шымға батырып салқындатып, ыстық күнде армансыз ішкізеді. Арнайы себезгімен балаша шомылдырады. Күн өткен суды жуытпайды маңына. Иесіне қатты бауыр басқан қыран Сейфекең екі-үш күн үйде болмағанда, кәдімгідей жетімсіреп үрпийіңкі тартып жүдеп қалады. «Қарашор, бопым», – деп құсханаға дауыстай кірген иесін сағынған саңлақ хайуан пыштақтап қоя берді. «Е, жарықтығым, бабың болмаған екен-ау», – деп ұстай келген сарқытын ашыққан бүркітінің алдына тосады. Иесі тояттаған қыранмен бие сауым бойымда әңгіме шертеді. «Ал енді Қарашор, дұрыстап тыңда. Жаңалық көп. Ақ пен қызыл дегендер шықты. Ақтар байларды жақтайды, қызылдар кедейлердің жағында. Біздің Сәкен қызылдардың сойылын соғып жүрген көрінеді. Қатарынан қалмасын деп оқыттым. Өзі білсін, кімге бұрам десе – еркінде. Ағайын бар болсаң, көре алмайды, жоқ болсаң, бере алмайды. «Сенің оқымысты ақын балаң бәлшебек боп кетіпті» деп кекетіп жүргізбейді, түге. Сәкенжан ұзап оқығанда, қызғаныш білдіргендер солар. Қалтасына ақша салып бергені шамалы».

Бүркіт қосына Жамалекең бас сұққан. Жаңа түскен келіндей сынықсыған ибалы бәйбіше еріне өзімсінген ажарда: – Сейфеке-ау, бұл қай еріккенің?! Адамға айтатын сырыңды құсқа баяндап. Біреу-міреу естіп қалса жұртқа жаймай ма? – деп күйеуін әдетінде жоқ мінезбен қарпып тастады.

– Бұл жарықтығымды несін айтасың, адамнан зият қой, шіркін! Ішқұса боп отыр ғой. Ием деп ес көреді мені, – деп ақталды ол.

– Сонда Сәкенді қыстырамысың бұралқы сөзіңе? Мына тұрған Ақмола, одан да барып қайтпаймысың, елдің жай-жапсарын біліп.

– Бүлініп жатқан Ақмола мені тыңдай ма, Жамал-ау?

– Сәкенжанға ақылыңды айтып, қайтармаймысың райынан. Оқытам деп өзің бәріне себепкер. Сұңқардың балапанындай боп ер жетіп еді, қарағыма бүлінген заманның кез болуын-ай! – Жамалекең байламының үшкілін көзіне апарды. – Аруақтар жар бола көрсін, қарағыма! Сәкенім бір төбе, өзге балаларым бір төбе. Қайтейін? Қарағымды ойлағанда ішім жанып кетеді, Сейфеке-ау!

– Маған оңай деймісің? Бәрінен де ағайынның кекесіні батады жанға. «Сенің ғұлама балаң көрінеді бәрін бүлдірген» деп қолмен ұстап, көзбен көргендей төндіретіні бар.

– Ондай күңкілден мен де құр емеспін. «Сәкенің мәтүшкеге үйленіп, шоқынып орыс боп кетіпті», – деп күңкілдейді абысын-ажын.

– Жә, босқа жұқарма, Жамалеке, – деп саятшы үлкен көздері жасаурай түсіп уыттана сөйлеп кетті. – Құдай бермесе қайтер едік Сәкенді. Қолымыз құр емес қой. Сұңқар балапанын жапалақ болсын деп ұшырмайды ұядан. Жар сағалаған жапалақтан не қайыр? Сәкенімнің сұңқар екенінде қапы жоқ. Тіл-аузым тасқа, қыранға төмендеп ұшқан жараспайды. Неғұрлым биіктей бергені абзал. Өсекке азба. Ит не жемейді, пенде не демейді? Түсім жақсы, жүрегім орнында. Есінде болсын, біздің атымызды шығаратын түбінде, сол – Сәкен. Ел үшін туған ер ол. Жаман ырымға бастап жылай берме. Балаңа жаның ашыса, аналық тілеуің түзу болсын.

Қарашор иелерінің сөзін бөлмей, тас түйін отыр тұғырда. Кенет дүр сілкінді. Ақ тілек белгісіндей боп дудырай шашылды қауырсын жүні. Құсының бұл қимылын іштей жақсыға жорыған саятшы бәйбішесіне ілесіп сыртқа шығарда: «Бопым, жақсылап

тынық енді», – деп алғыр қыранға ықылас білдіре ұзай берді қостан.

Сол жаздың күзінде Қарашор қансонарда оқыс айнып тұлкіге түспей қойды. Қайыруында қапы жоқтығына сенімді ол құсының қасынан шықпай мінезін бағып, әр қимылын қалт жібермеді. Сондағы байқағаны қыранға сыпа сырбаздық, кірпияз тәкаппарлық, ауыл үй қонып, шыдамсыз аш көздігін ұлы сабырға жеңдірген қанағатшы әдет пайда болғандай екен. Қомағай бүркіт алдына жемаяқты тосқанда, жеркеншек адамдай шалқалап, құдды бір тамағына тас тұрып қалғандай-ақ тұншыға қылғынып әлекке түседі. Бұрын алдына келгенді құтқармайтын. Енді томағасын алғанда, безеріп отырып алатынды шығарған. Отты, шегір көзін ақ жемге қылғына қадап қоқилана қопсиды да, нанға өкпелеген балаша жүні жығылып жуаси қалады. Саятшы енді қайтер екен деп ақжемді қан соқтамен алмастырады. Онда жемаяққа тіптен маңайламай кергиді. Баз-базда қан соқтасынан арылған бөртпеден аздап өзек жалғайды. Сосын сесті сергектігінен жаңылғандай тыншу күйде ұзақ мүлгиді. Сырттағы дыбысты шалғанда, қоқиланып қодыраңдайтыны бар. Онда да ебедейсіздік жасамай паңсына шалқалайды. Түздегі қылығы бір жосын. Тіленіп ұшуында қапы жоқ. Қанат сермесі оралымды, шүйліге шиыршық атқан ұшқырлығы, шырқау көкте парлағаны үйлесімді-ақ. Сондайлық, серпінді шалт қимылы тұлкіге төнгенде, бәсеңдеп қожырап сала береді. Иесінің көңілін аулаған мырзатоктықпен алтайы тұрмақ, қоянға да батпай, төніп барып жасқайды да, қайқая ұшып, кең оралыммен шырқау аспанда ұзақ қалықтайды.

Саятшы шындап дағдарды. Арқа атырабында аяқ жетер жерде өзінен өткен құсбегі жоқтың қасы. Сегіз найзалы қыранның бабын Оспанның Сейфолласынан артық білетін ешкім жоқ деген бағаны әлдеқашан алған. Оған қоса, Сейфекеңнің аузы дуалы. Айнып тұлкіге түспей қойған сан бүркітті қатарға қосты. Талапкер жастар, құс асыраған дәмелі бүркітшілер арнайы кеп ақыл-кеңесін алады. Құстарын сыналып, құсбегіден баталарын алғандай ризаланып аттанады. Сонда саятшының айтқаны қабыл, нұсқағаны бұлжымас заңдай еді.

– Сейфеке, құсымды сынап беріңізші.

– Құп. Әкел көрелік. Арықтатып алыпсың-ау деген қансонарда.

– Енді қайтейін? – дейді тәжірибесіз бүркітші.

– Қайткенде, былай ет. Ашықтыр да, арнап бауыздаған малдың жылы қанын ішкіз. Шоқыттыр. Кендірі кесіліп, жемсауын әрекет жайлаған.

Енді біреулер қасақана сұрайды ақылды. Саятшымен бәсекелесіп өнер асырғысы келеді.

– Құсым қалай екен?

– Бабында.

– Әйтсе де.

– Бір тұлкіден артыққа жоқпын деп тұр күніге.

– Бұнысы қалай?

– Онысы баптылығы.

– Жаңа сіз олай демедіңіз ғой.

– Бүркітінді сынатқалы емес, мені сынағалы келгесін айтқаным ғой. Шығарып салмаға ауызым бармайды. Сені емес, бүркітті аяймын. Құс баулыған аңшыға менмендік үйлеспейді, жарқыным. Кісілік көрсетіп сөз жарыстырғың келсе, шен қуып болыстыққа талас.

– Кешіріңіз Сейфеке, әбестік менен.

– Құсыңның бойында артық ет бар. Салмағынан байқамаймысың. Тым қонды. Ақжемге қамап тастамай, бөртпемен біртіндеп арықтат.

Осындайлық дуалы ауыз құсбегі айнып тұлкіге түспей қойған Қарашордың мына әрекетіне шындап-ақ ойланды. Өзінен талабы пәс аңшылардан көмек сұрауға, расы керек қой, намысы жібермеген. Қарияларды сөйлетіп көріп еді, жарытып ештеңе айта қоймады. Бұл маңдағы саятшылармен де кеңесіп көрді. Бірақ олардың бірінің долбары тура келмеді. Тек Досқана Мақым батырдың байламы көңілінен дөп шықты. Қарт құсбегі Қарашорды көріп жіберіп «ах» деп санын бір соққан. «Алда жарықтығым-ай, текті екен-ау! Алатаудың ақиығы екендігін мойындатып тұрған жоқ па?» – деді Мақым жетпісті еңсергенімен кесек пішінінен сұс арылмаған қияпатты тұлғасын қомдай тіктеліп. – Мұндай жағдай шаңда бір кезігеді. Сенің Қарашорың сауытты батырдай жүректілігімен қоса, кербез келіншектей сыланған сырбаз екен. Қанат-құйрығын жаңалап, өлі мамығынан арылып, армансыз түлеген текті қыран аяқ астынан айнығанда, пәктігін қимаған қыздай немесе бір киер көйлегін қазан-ошаққа күйелеп аламын-ау деп әйеншексіген кербез бәйбішедей, әйтпесе қыздарға ұнау үшін көрнекті киінген бозбаланың көкпардан шеттеген шарасыздығындай күйді басынан кешіріп жүрмесін. Бүркітінді дереу өлген малдың қан-жынына аунатып ала қой.

Қарт құсбегінің айтқаны айдай келіп, Қарашор әлгіден кейін бұрынғы қанды балақ алғырлығымен қайта қауышып, ересен жүректілікпен қатты қайрат көрсетіп еді.

Сөйткен Қарашорды Қызылтаудың қиясын мекендеген тұлкінің сырттанымен шарпыстыруға табан тірегелі саятшыдан ұйқы қашқан. Түсі де онша емес. Кейінгі кездері бір қуаныш, бір қайғы қосарлана қабаттасып, Жамал екеуіне оңай тиіп тұрған жоқ. Қыздарының үлкені Қалима бесік көрмей қыршын кетті. Бет біткеннің бөдендісі еді, екі көзі тостағандай талдырмаш ұзын бойлы ақ сары өңді бұла бой жеткен ботадай үлпілдеп тайраңдап жүргенде, аяқ астынан ауырып, жайлауда оқыс үзілді. Сүйегі Есен бойында Омар бейігінде жатыр. Кіші қыздары Сәлима да үсік ұрған гүлдей тұлымшақ күнінде тым ерте солды. Құндыздыдан бері көшіп келе жатқанда, жол-жөнекей үзілді. Сәлима Нұраның жағасына жерленді. Енді қыздан қалғаны Рахима ғана. Баладан жел қалған ба, ауыра береді. Жамал соны уайымдайды. Сәкен боса-болмаса ел билігінде. Сәпнәркөм. Дұшпанын көбейтіп алмаса болғаны. Атқа мініп билік тізгінін ұстаған азамат белуардан қан кешеді деуші еді үлкендер. Ақындығы да жететін еді, қыран ғой, қаржыспай жүре алсын ба?

Осындай ойдан, уайымнан басы бір босамайды саятшының. Үйде қатын-баланың қасында омалып, аз күн сыртқа шықпады ма, онда ол еркіндік аңсаған құсалы құстай тым уайымшыл болып алады. Аңға шығуға ниет етті ме, қамау ой зым-зия жоғалып қунайды. Елеңшіл сері көңілі қыранымен бірге самғап, әй бір шалқиды дейсің!

Бұл жолғы сапары сәл қатерлі сезіледі өзіне. Түсінде қамшысының бүлдіргесін ит жеп кетіпті, соны көңіліне алады.

Күн кештете Мақым бастағандар кеп жетті. Бұлар Тоқаның ішінде Мырзамбеттің сегізіне жатады. Сейфолла сегіздің бірі – Ескенеден тарағанда, Мақым бұл атаның бірі – Досқанаға жатады. Жетпістің желкесіне аттай мініп алған балуан тұлғалы Мақым Қарашіліктегі үш-төрт үйдің көрі-жасын әңгімеге қарық қылды. Бір үйге қонақ келсе, ауылдың бар адамы сонда жиналып, түннің бір ауығына шейін мәжіліс құратын қашанғы әдеті. Сұлу сөзді, бой-басын таза ұстайтын Кәдіш молла ыздиып тәшпі тартып отыр. Саятшының жақын туысы Тахауи қонақтардың аузын бағады. Қуақы. Ысқақ еркінсіп: – Уай, Маха, сізді жұрт батыр дейді. Соның мәнісін түсінбеймін. Батыр жау қашырушы еді. Мен

ес білгелі, қолыңызға құс қондырып, тазы ертіп, аңшылықпен жүрсіз. Сонда сіз, қандай батырсыз? – деді.

– Пәлі, сен естімеп пе едің? – деп қарт құсбегі добалдай сау-сақтарымен ақ буырыл сақалын тұтамдады. – Сендер үшін емес, мына жастар үшін айтамын. – Көрші-қолаңның көген көздеріне бұрды жүзін. – Ұмытпасам, жиырманың ішінде шығармын. Қағынып жау қайда, қыз қайдалап жүрген кезім. Жерде қар бар. Жеке жортатын әдетіммен түн қатып келе жатсам, атым елеңдейді. Бір құбыжық қапталдасып кеп қапты. Құдай біледі деп айтайын, әлгінің үлкендігі қысырдың тайындай. «Сен қасқырдың сырттаны болсаң, мен жігіттің сұлтанымын. Қаржыспай-ақ қояйық, жөніңді тап» десем, түк шімірікпейді. Қарсы алдыма шығып алып, қар боратып, көне жүргізсінші. Күрілдеп айбат шеккенде, атым қан сиді. Сойыл сүйретпейтін әдетім. Бар сенгенім – бұзаутіс. Қойшы, содан не керек, атым бес баса алмай, сілейіп тұрды да қойды. Таң ұзақ әлі. Жүрмесен ажалың шығар дедім де, үш аяғын шідерлеп атымды тастай беріп, қасқырды алдаусырата сәл жылжығаным сол еді, жойқын неменің аттың кеудесіне қонып-ақ қалғаны. Ту сыртынан жонын қуалай сілтедім. Бір арс етті де, үні өшті. Терісін сыпырғанда ғажап таң қалдым. Кәдімгі қара қасқыр.

– Екінші ерлігіңізді де естийк, – деп Сейфекең жұмсақ теткіді.

– Қайбір ерлік дейсің, ерегістен туған өлермендік те, – деп қарт құсбегі әжімді кесек жүзіне көлеңке үйірді.

Оқиға былай болған. Мақым батырдың жалғыз қарындасы айыттырған жеріне барғысы келмейді. Малың қайтарып береді де, қарындасын «қалыңмал» матауынан арашалап қалады.

– Деген боққыраудың кезі, – деп бастады қарт әңгімесін. – Күзекте Жыландының сыртында отырғамыз. Әйелім төркіндеп кеткен. Үйде жалғыз едім. Өзім тәрізді соқтыққыш қос жортуылшының келе қалғаны екі кештің арасында. Қаракесек ішіне жоқ іздеп барады екен. Қараағаштағы ағайындар болғасын, мал сойып қолымды қусырдым. Әлгілердің бірі – қарындасымды айыттырған, тамаларға күйеу. Содан сәл секемдендім де қойдым. Қатты ұйықтап кетіппін. Ояна кетсем, әлгі екеуі кеудеме мініп алыпты. Қайрат жасауға мұршамды келтірмей, мырзаматау әдісімен қол-аяғымды буып, керегеге байлады да кетті. Ауыл азан-қазан, құлағым бәрін естиді, қозғалуға дәрмен жоқ. Бір шай қайнатым өткен шамада шешем кеп босатты. Анам аңырасындай кеп. «Дәмежаннан айрылды, ойбай қу жалғыз!» Әбүйір

болғанда, Ақсұр ат түйеқарағанның арасында қап кетіпті. Өзге аттарды тұсамыс, шідерімен қуалап, бел асырып тастаған. Содан түнді бетке алып, Ақсұр атқа тақым қыстым. Қыз алып қашқандардың қарамаы онға жете қабыл. Деген сары асық кезім ғой, қайтпай ұрысып, шетінен түсіре бердім. Көздегенім – асымды ішіп, жабығымды тіліп кеткен екі мырза. Таң қылаң бергенде, барымташылардың соңғы шоғырына құдидым. Өлгі екеу қарсы ұмтылды. Сендерге өтірік, маған шын деп айтайын, бір-бір ұрғаннан қалдырған жоқпын, ат жалын құшты да, жайына кетті екеуі. Қарындасыма жетіп, ізінше кейін алып қайттым. Ерлігімнің түрі осындай.

– Ер кезегі үшке дейін, Мақа. Тағы бір ерлігіңізді өз ауызыңыздан естісек қайтеді? – деп Битабардың Хамзесі өтінді.

Қырықтан асып елуге иек артқан деген бетті күнінде айдалада екеуден-екеу қаржысамын деп, қол тоқпақтай шалдан жеңілгенін жыр қылды Мақым қарт. Сонда әлгі барымташы шал айтыпты: «Күшң жүрегіңде емес, білегіңде екен. Білек бір сойылдық. Шалмен сабаласқаның – көзіңнің жоқтығы. Кезінде Наурызбай сұлтанды аттан аударып кеткен Қожалық батыр мен боламын, саған айтар ақылым – енді сойыл көтерме»...

Содан былай құсбегілікпен айналысқан. Әңгімешіл әрі сыншыл қарт жастарға бұрды жүзін. Сөзін үй иесіне мақұлдатып:

– Мәлікті отау шығарыпсың, қазан-ошағы күйелешті болғай, – деп аз отырды да, назарын мұрты тебіндеп қалған сүйекті, ер пішінді, қоңыр кескінді бозбала Мәжитке тіктеді: – Әй, Сейфолла, мына балаң ішпей-жемей, мәйегі аузынан шығып, әлден-ақ тоқтыққа бағып отыр. Түбінде Жәнібек әулетінің ырысы осында қалар, тезірек үйлендірсең етті.

– Қалыңдығына ұрын барып келді, – деп көрші Ысқақ іліп әкетті.

– Ә, онда жөн. Ысқақ, сенің сарың да әжетке жарап қапты. Жанары таза екен. Тәстімің ел ұстайды әлі. Заман кедейдікі, – деп Мақым қарт жеңіл күрсінді. – Айтпақшы, Сәкенжаннан не хабар бар, қызметі орынша ма?

– Нәркөмдіктен түсетін бопты деп ел іші дүңк-дүңк етеді. Ақындығы да жететін еді, – деп үй иесі сәл кейістікпен жауап қатты.

– Жә, таусылма оған. Заманың жалынан ұстатпайтын асау тағы. Оған екінің – бірі ер салып, желдіртіп кете алмайды. Бос көтен бобалақтары асаусыған замана арғымағынан бір мөң-

кігенде түсіп қалады. Сенің, сенің емес-ау, алаштың Сәкені – замана тұлпарына бірінші боп ер салған қаһарман. Нағыз батыр, қайтпас қайсар Сәкен ғой! Мені кеп Мақым батыр, Мақым батыр деп дәрежелейсіңдер кеп. Нағыз от жүрек Сәкен емес пе?!

Осымен мәжіліс тоқтады. Кезек қонақ кәдеге ойысты. Қарт құсбегінің дәмді әңгімесі «қонақ кәдеге» жатқызылды. Үй иесі білегін сыбанды да, домбыраны баппен шерте бастады. Халық күйі «Бозайғырды» тепеңдетті. Одан Сайдалы сары Тоқаның «Сылқым қосбасарын» есілтті. Келесі шерткен күйінің қайырымы келтелеу, бірақ көкейі ұзын көрінді. Аңсарлы арман бал татыған сағынышқа ұласып, тілмен айтып жеткізбес мұңлы сарын бебеуледі домбыра шанағында. «Беу, жалған дүние-ай, өтесің-ау бір күндері, оң мен түстей жалт етіп біздің бастан» дегендей, домбыра шанағынан күрсініс аралас шер лықсыды.

– Мына біреуің естімеген сарын, қайдан алғансың? – деп Мақаң құсша қомдана қалды.

– Өзімдікі Мақа, даланың мұңы ғой көңілде жүрген.

– Әп-бәрекелді! Қара жаяу емес екеніңді білеміз Сейфолла сенің. Сәкендей ұл тудырған сендей әкеде не арман бар? Тарта түс тағы, шерте бер. Тас көкірегімді жібіттің-ау есебін тауып!

...Салбуыруңға шыққан аңшылар шоғыры шағын. Жол бас-таушы – Мақым қарт. Битабардың Хамзесі соңына қасқыр алатын тазысын ерткен. Сейфолланың қайтпас қайсар Қарашоры бар. Қосшы әрі қағушы екі жігіттің біреуі – қарт құсбегінің сары құсына ие. Қарашаның орта шені болғанмен, сырма көп жүргеннен бе, мол түскен ақ ұлпа өзек-өзекті сықап сай-саланы оппаға бітеп тастапты. Нағыз шеміршекке айнала қоймаса да, үрінді қар тазыға ақсақ ойылады. Түлкіні көтеріп кететін түрі бар. Соны сәл уайым еткен Хамзе атқа сұлу отыратын қалпынан жаңылып, ер үстінде қозғалақтап, қарлы атырапқа ауық-ауық көз тастап тыпырши береді.

– Сейфеке, шығандап не қыламыз? Қыс көзі қыраулы дегендей. Таудың теріскейі Ақтау жағын шолсақ та жетер, – деп Хамзе саятшы ағасына өзімсіне тіл қатты.

– Оныға кәрі шөңге көне қойса жақсы-ау, – деп Сейфекең сылтауды жолбасшыға сырғытты. – Қызылтаудың түстік беті нағыз алтайының ойнағы. Өзің жақсы білесің, бұл маңда құс салатындар аз. Қызыл шақат жалама жақпарды сағалаған түлкі тазыға алдырмайды. Сол себептен де бұл маңның түлкілері

мейлінше азулы келеді. Анау-мынау тазыға шалдырмайды. Шалып жеткен күнде, итпен алысып қайрат қылады. Талайдың итінің аяғын шайнап тастағанын көріп те, естіп те жүрміз.

– Басынып тауымыздың түлкісіне құсын түсірді деп, қызғаныш білдірмей ме?

– Шақырған өздері. Ондай әдет әзірге қазақта жоқ.

– Әлгі түлкінің сырттанына бола ғой, шамасы? – деп Хамзе саятшының ыңғайына көнген қалып танытты.

– Айттым ғой саған. Бұл таудың түлкісінің дені сырттан. Алпыс екі айлалы алтайының біршегі де осы қойнауада, қасқырша қайрат көрсетіп азулы арланға алдырмайтын сырқынды да жетерлік. Қызылтаудың алтайысының бесеуінен бір ішік шығады. Түгі мейлінше жетілген қан қызыл келеді шетінен. Пұшпақтары қара қасқа.

Хамзе ағасын іштей қоштады да, атын тебінді. Оң қапталда қалып бара жатқан Алабастың етегіне ілігіп қалған түлкіге Мақымның сары құсы шүйлікті.

– Пай-пай, ілісіңе болайын-ау! Қапысыз қармады-ау жарықтық! – Сейфекең оқыс қызуланып ұра кеп жөнелді.

Аязды бұлтты күндері түлкі жорытпада болады. Сонау өзектен Хамзенің қара тазысы бір сек түлкіні қуып шықты. Әккі аң тазыны үріндіге салып, тауға түзуледі бетін. Қар ақсақ ойылып, тазы екпін ала алмай, тағыдан көз жазуға айналғанда, Сейфекең бүркітінің томағасын сыпырды. Қарашор лып етіп жеңіл көтерілді. Қанат сермесінен қапысыз ұшқырлық, уытты шабыт байқалғандай. Қайқая төстiіп биіктей берді де, әдетінде жоқ баяулықпен төмендей беріп түлкіні жалт етіп іліп түсті.

Саятшының қырағы көзі қыранның зар күйінде екенін қапысыз таныды. Бүркіт салғаннан ұрыншақтаса, шабыты ұзаққа бармай, бірер қызылдаумен шектеліп, тұмсығын болмашыға қандағанды қанағат тұтады.

Қарашор аңшылықтың алғашқы күнінде бір өзі бес түлкіге түсіп, иесін олжаға қарық қылды. Мақымның шау тартқан кәрі құсы жалғыз-жарым тоятпен шектеліп, аса алғырлық таныта қоймады. Салбуырынның үшінші күнінде Хамзенің қара тазысы адырды бетке алып құлаштай жөнелді.

– Әне, кетті, қасқырды қара! – деп қызу қанды Хамзе атына қамшы басты.

Қос бүркітші сабырлық сақтады. Аңшылық та тартысты бәсеке. Қыстың амалы ерте байқалып мол түскен қар әлден-ақ ақ

шеміршектеніп түлкіні қуғыннан құтқаруға септесе, тазы ерткен аңшыны мезгілсіз олжадан қағып, ақберен иттердің бағын байлайды. Үш күндік жолда аузына түк түсіре алмай аласұрған қара тазы да, намысқой Хамзе де ызалы-тын. Аң десе ішкен асын жерге қоятын Хамзенің қабағы салыңқы тартып, әншейінгі ақ жарқын әңгімешіл мінезінен тыйылған тұйықтыққа бойлаған сыңайда. Жеті атасынан бектік пен мырзалық арылмаған атақты Мақажан байдың немересі шен-шекпенге қызықпай, сал-серілікке, аңшылыққа қиыстап Сейфоллаға бір табан жақын жүреді. Қара тазының аты шыққалы аңшылыққа қатты берілген. Мал баққан ауылдардың дұшпаны – бөрі мен ұры. Ұры сойылына, бөрі азуына сенеді. Малға қасқыр араласқан ауылдардан тыныштық кете бастағанда, жүйрік аты мен бетті тазысы барлар түседі еске. Сондайда Хамзенің есімі бірінші ілігеді ауызға. Оның аңшылық атағын шығарған қара тазы. Денесі алқам-салқам, омыраулы, жойдасыз ірі, екі көзі қып-қызыл мейлінше ашушаң, ызақор иттің бір жаман әдеті – ұяластарына өштігі. Қара тазының сырттандығынан ығысатын көп шәуілдек жаман әлдеріне қарамай айқасқа өздері тіленеді. Оны қоршап алып түгін қоймай таламақшы болады. Ызақор долы ит бір қозғалды ма, шетінен шайнап пытырлатып қозы құйрық қылады. Азулы ұлымаға жасайтын қайраты ересен. Жаман ауызға екпіндеп жеткен бойда омырауымен қағып түсіріп, тіке тамағына жармасады. Шамасы келмейтінін сезсе, жеткен аңның тірсегін қиып, шоңқита береді. Қимылына көз ілеспейтін шапшаң да, қайратты сырттаннан әзірше бөрі құтылып көрген емес. Жеке жортқан көкжал түгілі ұялы қасқырдан да қайтпайтын өжет тазы үш күннен бері құрғақ із кесумен келеді. Түлкі үріндіге салып, жеткізбей діңкелетеді денесі ауыр тазыны.

– Бүгін Саңғыруға ілігу керек еді. Ақмұстапаның ауылына жетіп қонсақ. Қасқыр бетімізді бұрып әкететін болды. Бет алысы Бәйбішенің биігі, – деп қарт құсбегі сәл уайым білдірді.

– Итінің соңында өзі кете берсін, оралады ғой, – деп Сейфолла бейбіттеу тіл қатып еді. Мақым қарт: – Кім біледі, қасқырдың көкжалына кезігіп қап, иті жазым боп жүрмесе?! Биыл осы атырапты тағы бір ересен бөрі шулатып жүр деп естіп едім, – деп кәрі шөңге шындап-ақ уайым етті.

– Мен білетін Қарадолы бірді-екілі ұлымадан ығыспайды, – деді Сейфолла нық сеніммен.

– Жалғанның жазымы көп. Әлгінің тәрізі жаман дейтін. Осы маңдағы қасқыр алатын талайдың итін жазым етіпті деп жүр ғой ел іші. Бұр аттың басын! – деп Мақым серігіне қатты бұйырды.

Майдан қыр астында болған екен. Белеңге шыға-шыға келген аңшылар таңырқай қарасып, ошарыла тоқтады. «Ей, ала кел» дейтін жерде, тобылғылы өзекте ұмар-жұмар ұйлығысқан үшеудің әрекетін түсініп болмайды.

Мұндайда көңілде де-бір қала ма? Алдымен, Сейфекең жөнелді желе шоқытып. Қарт құсбегі де тебінді жалдас керін. Томағалы бүркіттер қан иісін сезді ме, қанаттарын қомдай тыпыршыды.

Қар беті қызыл жоса. Шек қарыны ақтарылып буы аспанға шығып жатқан қасқырды алқымдаған Қарадолыда аздаған қимыл бар. Ызалы ырыл шығады болар-болмас. Қыл кеңірдекке тістесіп қатып қалған азуға қамшысының сабын жүгіртіп, итінің қарысқан жағын ашуға жанталасқан Хамзеде ес жоқ. Ішігі бір жерде, тымағы бір жерде, киімдері шашылып жатыр қар үстінде.

– Әй, жарықтығым, Қарадолы, қоя бер енді! Бір ашуыңды бер маған, – деп құдды бір сыйлас досынан сауға сұрағандай жалынышпен үн қатқан Хамзенің мына қылығын ерсі көрмеген сапарластары әрқилы амал айтып, ақыл-кеңестерін беріп жатыр.

– Жонынан сипа, жонынан!

– Күшке салма, азуы кетіп қалады.

– Тимеші, қайтер екен?

– Ажырат қалайда. Ет қызуда.

– Әйтпесе, жағы мүлде ашылмай қарысып қалуы кәдік.

Қара тазыны өлермен долылық буған. Өзінің де сау-тамтығы қалмапты. Ту сыртынан дабырласқан қошеметшіл топтың кеу-кеуіне арқаланып, бойына тың қуат қосылғандай қасқырдың жансыз алқымына азуын батыра жұлқып қалғанда, ит иесі шапшаң қимылдап, тазысын тамақтан мыти, көкжалдың тұмсығын қайқайта, екі қолын кере серіпті. Арпалыса алысып зорға жыққан дұшпанының енді қайтып бас көтермейтініне түйсік жүгіртіп үлгерді білемін, Қарадолы қарысып қалған жағына қарамастан аузын тағы да салмақшы боп, жайрап жатқан көкжалға ентелей берді де, шегіншектеп барып, тыраң етіп құлап түсті...

Қызылтаудың түлкісі тасынан да көп. Қыстай ауласа таусылмайды. Қанжығаларын майлап, бұйыртқанын олжалаған аңшылар соңғы екі күнде Саңғырудың қия беткейін шолды. Қағушылардың қарамы бір қыдыру. Осы маңдағы талапкер жігіттер түгел ат үстінде. Бір тықырды сезген атақты сырқынды қағушыларды діңкекелтіп тастан шықпай қойды. Амалы тау-

сылған біршек лажсыздан көрініс берген. Сан қуғынды көріп әбден әккіленіп алған, айласына күші сай өлермен ежет алтайы құз қияны жаулап алған қағушылардан ығысып еріксіз етекке түсті. Біресе құлаш ұра жүгіріп, біресе жортақтап, ұзаққа сілтейтін қан қызу жұлқысқа дайындалған қалып танытып, ауық-ауық селтиіп тұра қалып, тұс-тұстан аңдағайлаған аттылыдан ығысықтап, терең шатқа жалт бұрды бетін.

Иек артпада тоспада тұрған Сейфолла жақын тұстан анықтап көрді атақты сырқындыны. Десе дегендей екен әйгілі біршек. Шұбалаң келген алтайыны бір көргенде түлкіге ұқсата алмайсың. Сирек кездесетін аң сықылды, тек түгіне қарап түлкі екендігін шамалауға болады. Күнге шағылысқан жон арқасы өрттей алаулап жанып бара жатқандай көзге ұрады. Шіркіннің тұрқы да келісті-ақ. Аса алып бара жатқан кеуделі де емес. Алды мен арты бірдей созалаң келген түлкі-біршек десе дегендей-ақ. Құлашын жай тастағанның өзінде есік пен төрдей жерге бір-ақ ырғиды.

Саятшының қырағы көзі сырқындының бас бітімін де шамалап үлгерді. Біздиген ұп-ұзын тұмсығы алға ұмсына үшкілденіп нысанаға алғанды тіке тесіп өтердей оңтайлы-ақ. Түлкі сырттанының дәл қазіргі жалтарай-бұлтарайынан қуғыншыларға жер соқтырып кететін көз алдаған әккілік байқалғандай. Жанын қайда қоярын білмей жанталасудан гөрі басқа бір амалды қарастырған сыңайда бой сала құлаштайды. Саятшыны қапелімде не қилы ой иектеді. Сәтте сан айныды. «Бүркітімді жазым етіп жүрмеймін бе?» Осыған қосарласа аңшыға тән қызулы құмарлықпен делебесі қозып көзсіз тәуекелге басқысы кеп және тыпыршиды жүрегі. Оңтайлы сәтті мұлт жіберіп алса намысқа сын. Бір жағынан қызықтағысы кеп, ойдан-қырдан жиылған қошеметшілердің үмігін кесуге тәуекелі бармай дағдарды. Осындай сан қилы шарасыздық намысқой аңшыны құсын жанкешті айқасқа түсіруге еріксіз мәжбүр етіп еді.

Қарашор салғаннан-ақ ширақтық танытып, ынталана қанат қомдады. Шытқыл аязды бұлтсыз ашық күн азатшыл қыранға еркіндік дүниесінің есігін айқара ашқандай боп қомағай аңсары алпыс екі айлалы түлкіге бірден ауды. Шұбатылған ұзын құйрықты созалаң ірі аң бүркіттің қырағы көзіне бірден шалынып шабытын қоздырған. Қайқая көтеріліп биіктей берді де, Қарашор ерттей алаулап, көз қарықтырған алтайыға сорғалады. Өзгеше тегеурінмен уыттана ағындаған құстың ширақ та, пәрменді шүйлігісінде мұлт кетерліктей оралымсыздық байқалмаған. Қайта

жемін қапысыз ілу үшін көзсіз ұрыншақтыққа бармай, уытты тегеурінін саналы қайратқа жеңдіргендік аңғарылады бүркіттің дәл қазіргі оралымынан.

Құсының қапы кетпесіне үрейлі көңілін иландырып, өзіне қайрат бергенімен, сегіз найзалы көк долысын жайбарақат күтіп тұрған Біршектің тас түйін қалпынан өліспей беріспейтін жанкештілікті байқауға болады. Қанды езу сырқынды бұл жолы да бір сұмдықты бастағалы тұрғандай ма? Біреу айтса иланбас еді. Көзбен көргенде қоспа жоқ. Сәл әсірелеу болуға тиісті.

Сейфолла көз алдындағы айқасты, керек десеңіз, санасынан өткізіп миында анық ұстап қала алмады. Өң мен түстей жалт етті де, өте шықты. Болған оқиғаның шындығын еш қоспасыз былайша қиыстыруға келеді. Бүркіт шүйліккенде, адуын жүректі түлкі қарсы шапшып айқасқа тіленген.

«Сонда, – дейді кейін Сейфекең тамсана жыр ғып, – төбесінен сорғалай шүйлігіп, қара бұлттай төнген қыранға сырқынды атыла шапшығанда, жерден кемінде құрық бойы көтеріліп, онсыз да созылыңқы аршынды тұрқы керіле, ғажап бір суретті көз алдыма әкелегендей қайран қалдырды. Көк тағысы мен жер тағысы ауада шарпыса ұстасып, бір-бірін ала алмай шапшаң ажырасты».

Содан кейінгі айқас табиғи өршіген. Тоятын іле алмай ызыланған шақар құс көкке сіңіп көрінбей кетті. Аспан кенересін қақ айырардай сорғалаған бойда Сырқындыға сегіз найзасын сүңгіте, алапат екпінмен қарға кеп соғылған. Ақ тозаң бүркіт етіп жан-жаққа шашырады да, ұмар-жұмар ұстасқан бүркіт пен түлкі шеміршек қарға көміліп көрінбей қалды. Кейіннен сол кезде шығатын газеттер Совнарком Сәкен жолдастың әкесі Сейфолланың қыраны қапылыста мерт болғанын жарыса жазды. Шын тілеулестік пе, әлде дұшпандарының ақынды аяқтан шалуға жасаған амалы ма, оған куәлік бере алмаймыз.

Қарашордың түлкі сырттанымен айқаста майып болғанын естіп Сәкен ауылға хат жолдаған.

*«Қарашор қапылыста болыпты опат,
Әй, аға, шығасыға қалма моқап.
Бір құсың келмеске ұшып кетсе-дағы,
Жоқтатпай Сарыбалапан орнын басат.
Деген бар ит өледі, құс қашады,
Өмірдің қызығын көр ұзақ жасап».*

Алғыр қыранның өліміне саятшы қынжылды. Шығасыға себепкер өзі, ешкімнен көрмейді. Бұл оқиғаның соңы қаралы қазаға ұласқан. Қарашілікке қалың қыс ортасында баташылар ағылған. Науқасқа шалдыққан Рахиманы қолдарына әкеліп еді, төтендеп келген ажал алды да кетті. Сол жылдың орта шенінде Сәкен төрағалықтан босаған-ды.

– 3 –

Саятшының ықыласы сары құста. Ертеңді-кеш айналып үйіріліп соған салады ықыласын. Көп жылғы аңшылық тәжірибесінен түйгені – қыранның алғырлығы иесіне байланысты. Құс баптаған адамның көңілінде зәредей алалық байқалды ма, сегіз найзалы батырың қолма-қол айнып шыға келеді. Сол себепті де Сейфолла күндіз түгілі түнгі ұйқысын да құсымен бөлісіп, қазан суытқа қойған атын отқа қоюға ұмытқандай ояна келеді де, апырақтап қараңғыда киімдерін іздестіре бастайды. Ұйқысын бөлгенін жақтырмаған бәйбішесі:

– Сәкеннің ағасы-ау, не болды сонша?! Құсың қашып бара ма? – деп күңкілдейді.

– Сарыбалапан шақырып жатыр, – деді отағасы жәйімен ғана.

– Әне, бұл кісі сөйтеді, – Жамалекең тұрып май шамды тұтатты. – Осы әуейілікті таста дегенім қашан сізге? Құс салып, ит жүгірткеннен байысақ, ендігі елдің алдына шығатын едік қой. Заман болса мынау – қағынып тұрған. Балаларға, Сәкенжанға кесірің тиіп жүрмесін.

– Сен де кейде бет албаты лағып кетесің. Құс салғанда тұрған қандай кесір ол?!

– Аңның киесі болады демей ме? Обалына қалып... Аққудың көгілдіріндей үш қызыңнан айырылғаның аз ба?

– Ой, Жамалеке-ай, аң аулағанда тұрған не бар? Одан да тіл-көзден сақта де. – Сейфолла қашанғы көтерімділігіне бағып бәйбішесін арқадан қақты. – Сәкенжанның кейінгіге қалдыратын мұрасы – өлеңі. Менікі – осы аңшылық. Саятшылықтан қол үздіріп, қой соңында кішт-кішттеген байбайшал шал атандырмақсың ба?

– Жә, Сәкеннің ағасы, таусылмай-ақ қой оған. Тым беріліп барасың дегенім ғой аңшылыққа. Жасың кеп қалды бір қыдыруға. «Балалары қыздың сұлуын қоймайды, өзі түлкінің қызылын олжалайды», – деген күңкілді де естіп жүрмін. Соған қарата айтқаным ғой. Әйтпесе, ермегіңнен айырып не қылайын?

– Бәсе, біздің бәйбіше тым сараң болмаса керек, – деп отағасы ризалана тіл қатты. Тысқа шығып бара жатып, Жамалдың әйелдік ұсақтығына кешіріммен қарап, бәйбішесінің орынды ескертпесін көңілінен өткізіп көрген. Әлі есінде. Сәкен – бесіктегі бала. Шошымалды әдетке басып, ауық-ауық ояна беретінді шығарып, балажан келіншегін қатты састырған. Жамал абысын-ажынды көмекке шақырғанымен, олардан бәлендей жәрдем болмаған соң, енесі Құндызға шағынған.

– Апа-ау, Сәдуақас мезгілсіз ояна береді. Шырт ұйқыда жатып, селк етіп шошиды. Бақырып жылап әлек-шәлегімізді шығарады.

– Жыласын, – дейді Құндыз бәйбіше уыттана ызбарланып. – Болбырақ бозымнан түк шықпайды. Болар бала жөргектен-ақ белгі береді. Сенің сол жаман немеңе әкесінің қамшысы тиіп жүрмесін.

– Ол не нәрсе? – дейді жас келіншек түкке түсіне алмай.

– Не нәрсе екенін білесің әлі! – деп адуын енесі келінін біраз қусырмалап алады. – Байыңа айтып құсының бір тал қауырсынын алдыр да, баланың бас жағына жаста. Жастықтың арасына.

Бала Сәкеннің шошымалды болуына кінәлі адамның бірі әкесі боп шықты. Құс мезгілсіз шақырғанда бала селк етіп оянады екен де, бақырып жылай бастайды екен. Жас отау иесі Сейфолла мазасыз құсты жуасытуға икемдегенімен түк нәтиже бермеді. Шыдамсыз кәрі бүркіт пыштақтауын, жаялығына былғанған сәби Сәкен селк етіп ояна беретін құс ұйқылы әдетін жиілетті. Өсе келе бала Сәкеннің бесіктен жұққан шошымалды машығы үйреншікті әдетке айналып, сүйегіне сіңісті боп кетіп еді. Әлденеге көңілі ауғанда сұңқардай сесті, қырандай қырағы ақын селт етіп мойнын оқыс бұрып, зейінін шұғыл аударады назары түскенге. Сол жай есіне түсіп, отағасы бәйбішесінің әлгіндегі күңкіліне аса мән бермеді. Дегенмен ескертуі орынды. Жазықсыз түз тағысын ұйпалақтап тым көп аулағанға кейде өзін жазықты көретіні бар. Сонда ол күнәсін есіне алып, тәубаға келген діндар сопыдай: «Алла өзі кешірсін. Түлкі түтінен жазған. Мен ауламасам да басқалар ілдіреді бүркітіне», – деп ақталған болады. Қалай дегенмен де, кәнігі құсбегінің көңілінде күдік жетерлік. Заманның амалын көп ойлайды. Кеңес өкіметінің солақайлығына қынжылады. «Біреудікін біреуге тартып әперіп, кедейді байға теңейміз дегені барып тұрған қиянат қой жаным-ау?!» Осы ойын Сәкенге айтып та көрген. Бай болсаң, жамансың, кедей болсаң, теңелесің әлі. Әркімді еңбегі асырамай ма? Құдай жоқ деп сарындайтыны жаман бәрінен.

Көңілінде сапырылысқан күдік-күмәнін бұқтырып, саятшы май шам жарығымен Сарыбалапанға үңілді. «Бопым, отырмысың, – деп, қанынан арылған бір жапырақ қызылды құсына қақшытты да, әңгімесін жалғады. – Біліп қой, қазақ өкіметінің астанасынан Сөкен келе жатыр. Бүгін-ертең ат басын тіремекші осында. Қасында бір топ кісі бар көрінеді. Ел аралап, жер шолған азаматтарға сенің өнеріңді тамашалатсам деп едім. Ана жолғы қылығың ұнамады. Бабыңды таппадым ба, әлде?»

Құсымен «сырласу» машықты әдетке айналып, құсбегілікті қатты қастер тұтқан Сейфолла осы отырысынан да көңіліне сыр түйеді. Сыр түйетіні – құс баптаудың бір ізге түскен қалыпты машығы, дайын үлгісі болмайды. Қыран да жан иесі. Қу құлқынға бола азу тістері алмастай қылпыған алпыс екі айлалы тағымен айқасқа түсу – жүректілікті әрі айнымайтын алғырлықты қажет етеді. Бұл арада көп нәрсе құс иесіне байланысты. Саятшының қалың түн ортасында тұғырдағы құсына пейіл беруінде осындай себеп бар-тын.

Сарыбалапан – қолбала қыран. Иесі мұны ақүрпек кезінде түсірген қолына. Көкшетаудың балақ жүні бұрқыраған ірепейсіз келетін сары шегірінің тұқымы. Қарашор мерт болғалы салмақ сары құсқа ауған. Қанат сермесі жіті Сарыбалапан жеміне ынталы түседі. Қалыпты машығынан айнымайды ылғи, тұяқтары тағының өкпесіне бырт-бырт қадалып, жембасары мен тегеуріні түлкінің аузын тұмшалап, алапат қышырмен тістесе қатып қалады. Сарыбалапанның ұстасқанын алып ұратын түйе балуандай қаншеңгелдігіне иесі масаттанар еді. Сары бүркіт тоят тілеп шарқ ұрып аспан кезбейді. Көзіне көрінсе ғана іледі жемін. Түлкіге түспесе, иесіне оралады. Бұрнағы күні ол көрінеу аспандап желдеп кете жаздады. Тасты далдалаған сырқынды көзіне түсе қоймаған соң, тоят тілеп шарқ ұрған да болуы керек. Кешірімшіл иесі Сарыбалапанның бір жолғы بازیнасын көтерер еді. Бірақ оған аңшылық дағдысы еріксіз ойлануға мәжбүр еткен саятшыны. Басқа кінәнің бір ұшығы өзінде жатыр. Төзімді момын бүркітті жете танымай, өзімсініп құсынан іргесін бөле жаздапты. Оған көңіл бөліп ықылас көрсетуді, сылап-сипауды сирексітіп алған. Содан барып құсы мен екеуінің арасы алшақтауға айналған. Сол кінәсі үшін тәтті ұйқысын бөліп, құсханаға бас сұққаны бәйбішесіне орынсыздау көрінгенімен, құсбегінің табиғатына сыйымды еді...

Сәкенді күтіп алуға ауыл-аймақ түгел жұмылды. Текемет, сырмақ, төр көрпелер далаға жайылып, шаң-тозаңынан арылды. Ыдыс-аяқ іретке келіп, қонақтарға арналған төсек-орын жаңаланды. Кіндік қаны Қарашілік қыстауының қара қордасына шыланып, қазақтың жер үйінде тал бесікте тербеліп өскен ақын тазалықты қалайды. Ерте есейіп, жасынан жырақта жүріп, ұзап оқыған Сәкен туған ауылына келген сайын тұрмыстың ұсақ-түйегіне қатты мән беріп, бірінші кезекте сырбаз жинақылыққа көңіл бөледі. Аяқ жетер жердегі ауылдар да хабарланып, атағы қазақ еліне аңыз боп тараған әйгілі ақынның бұл келісін жақсы ырымға санаған. «Заман тынышталайын деген екен. Ата қонысына оралып, ит жүгіртіп, құс салмақшы болғаны бейбітшілік нышаны, жақсылықтың жоралғысы» десті.

Сәкен он бір кісімен келді. Ат соқты болған қонақтар қатарынан үш күн бойында Қарашіліктен тапжылмады. Бұрлыққан мінгіштер қорыққа жіберілді. Қара қазан шымыр-шымыр қайнап, жас еттің жағымды иісі тәбет ашады. Бүйірлі самаурын ауық-ауық демігеді. Ішіп жеушілер – сәлемшілер. Ақынның тұстастары, ел сөзін ұстанған шежіре қарттар мен ауыл арасының атқа мінерлері. Кейбір қыдырманың кірісінен шығуы тез үйден. Қияпатты ақынның сыншыл назарынан ықтап, ішке кіре алмағандар сырттан сығалайды.

Сәкен әдеттегідей төрде дөңгелекше кеспекке арқар бөстекті жауып жіберіп жеке отыр. Тізесіне қойын кітапшасын қондырып алып, келгендердің аузын бағады. Көбінесе ескілікті әңгімеге пейіл беріп, тілмар шешен қарттарды ұзақ-ұзақ сөйлетеді. Керектісін түртіп алады да, әңгімені қыбырсыз ұйып тыңдайды.

*Астыңдағы жалғыз ат,
Қанат емей немене?
Аузындағы отыз тіс,
Болат емей, немене?
Ақпан менен қаңтарда,
Тоқтышақтың терісі,
Жанат емей, немене?
Жақсылардың сөздері,
Санат емей, немене?
Жамандардың сөздері,
Ағат емей, немене?..*

– Пах-пах, Байдалы шешен де айтқыш-ақ екен-ау! – деп Сәкен керіле күлді. – Әбен сияқтыларды өлтіріп салған ғой.

– Соған Әбеннің қыржаңы қисайса не дейсің? – Өзіне сөз тимей зерігіп отырған сайқымазақ қушыкеш жынды Әбен беталбаты лаға жөнелді. – Гәләшекиннің қатыны ұл тауып, кіндігін Гүлбахрамға кестірді деп естідік, рас па, Сәкен?

Отырғандар қозғалақтады.

– Сен естіген сөздің өтірігі бола ма? – Сәкен аусар қылжақбас Әбенді ызбарлы сұсымен жасқады да, айта түсіңіз дегенді аңдатып күміс сақал кәрияға иек қақты.

*Тіленшімен сөйлессең,
Ебін тауып алғанын айтады.
Мақтаншақпен сөйлессең,
Хан базарға барғанын айтады.
Ақылманмен сөйлессең,
Жан түбіндегі арманын айтады.
Хас наданмен сөйлессең,
Қайдағы жоқ жайдағыны айтады, –*

деп тілмар қарт термелей жөнелді.

– Сөз халықта ғой, – деп Сәкен серіктестеріне отты сұлу көзін аударды. – Біраз уақытты төңкеріске арнап, одан ел билігіне араласып, халық даналығынан сусындай алмай шөліркеп қаппын. Тыңдай бергім келеді.

– Онда аң аулағанды қоя тұрып, сөз тыңдайтын болармыз, – деп сый қонақтың бірі зілсіз әзілмен қағытты ақынды. Жатып атар Әбен оңтайын жіберсін бе?

– Бәрің бірдей түлкінің соңында жүргенде, қыз-келіншектерді кім аулайды? – деп бозбалашылыққа байланысты бірдеңені көңірсітпекші еді, нар тұлғалы Дәулетбек:

– Әй, аусар, жайыңа отыр! – деп жынды Әбенді сейлетпей тастады.

– Одан әрі заман ағымына байланысты әңгіме өрбіді. Ақын сараң сөйлесе де, орнықты жауап қатты. Егін салып, жер емшегін еміндер, отырықшылыққа бейімделіндер дегенді қадап айтты. Ботуасыз ағайынның қырпынан немкетті бейжайлықты аңғарған Сәкен шамырқана торықты.

*«Сарыарқа сорлы сары бел,
Үйренер ме өнерге?»*

*Сорлы кедей, надан ел,
Қатарға жылдам ене ме?» –*

деген өлең жолдары оралды тіл ұшына. Ой қысталағанда аялы жанары боталап, күміс реңі күреңітіп кететін еді. Әкесінің оймышты қаз мойын домбырасына қол созып, құлақ күйін келтірді де, шерте бастады. Ақын сәтте бусанды, көктеудің қымызына елтігендей шекесінен шып-шып тер шықты. Бусанысты тән рақатының жіпселеңінен гөрі қысас ызаның қамшылауына шыдамаған шарасыздық байқалғандай қияпатты сұлу дидарынан. Жалпы кедей теңелсе деп еді, теңелетін адамның түрі мына Әбен бе? Әбендерге не кінә қоярсың, бірақ? Табиғаттың өрлігін, даланың кеңдігін қанына сіңірген асаудай тарпаң, еркін де ерке мінезді көшпелі халықты социализмнің қызыл бишігімен қай қамауға қуалап тығарсың?! Бұқтырып көндіктіруге жуаси қойса жақсы-ау?

Осы ой ақынды жиі мазалап, күдік-күмәнін тұртпектеп зықысын кетіреді. Республика басшылығының тізгінін қолына нық ұстаған табанды болшебек Филип Исаевич екі сөзінің бірінде: «Қазақстанға қазан төңкерісінің ұшқыны да жеткен жоқ», – деп көкиді. Партияның сүйіктісі мұртты көсемнен нұсқау алып, бір сұмдықты бастап жібермесе?!

Ақын шіміркене теткіді. Сезімтал көкірегін жиі-жиі күрсініс кернеп кететін боп жүр осы күндері. Өзі көп айтатын ауыл байғұс бұған жетімек баладай жаутаң көздене қарайтындай ма? Көз қиығымен ауылдастарын бақты. Немере ағасы Дәулетбектің алқам-салқам зор тұлғасына сүйсіне, бір жағынан мүсіркей қадалды. Жеті атасынан бегілік арылмай, батсайымен ат арқандап, үріп ішіп, шайқап төккен мыңды айдаған Мұстафаның Дәулетбегінің күні нешік ертеңгі күні?! Кедей-кепшіктің өктемдігін көтере алар ма?

Сәкен толқынысын күймен бүркемеледі. Жақсы отырыстың шырқын бұзғысы келмей, соңын әнге ұластырды. Ауылдың алты ауызын Дәулетбек мырза бастады. Иманжүсіптің әнін қоңырлатты.

*Асуға ат шықпайтын арба шықты,
Қыранды қанды балақ қарға жықты.
Мысалы, дүниенің бәрі осындай,
Аққуы азған көлдің қарғамен тең...*

Сәкен сәл шытынады. Әлгіндегі ойының үстінен түскен Дәулетбекті көз қиығымен түйреді де, шешесіне бұрды жүзін.

– Апа, даусыңды сағындым, «Кидім кәмзөліңді» айтшы, – деп өтінді. Әкесіне де өзімсіне бұйырып: – Аға, домбыра тартыңыз. Сіз шертетін «Қосбасардың» қағыс-иірімі бөлекше. Сірә, өзіңіздің төл туындыңыз болуға тиісті? – деп қолпаштады.

– Әкелі-балалы жарыспай-ақ қояйық. Менің өнерім қыран баптап аң ауларлық қана. «Ақылды ойланғанша, тентек іс бітіреді». Біздің Мәліктің де үні сұлу, – деді отағасы қонақ күтудің қамымен жүгіргіштеген ортаншы ұлына пейіл беріп.

Мәлік – кесек пішінді зор жігіт. Сәкенге тете. Ағасына «сен» деп сөйлейді. Ауылдан ұзап шықпаған оның оқуы аз болғанмен, тұла бойы тұнған өнер. Көкпаршы тақым-кештігімен қоса, білек түрініп күреске түседі. Уытты өткір сөйлейтін қолкүшке мықты Мәліктен ауылдың тентектері ықтап жүреді.

– Маған ән сал десеңдер, Сәкеннің «Бабаларыма» өлеңіне басамын, – деп зор үнмен тебірене:

*Ескене, Бәйбек, Жәнібек бұл бергі атам,
Қайырлы деуші еді гоі берген батаң.
Мехнат, қиыншылық басқа түсті,
Жоқ еді істерімде ешбір қатам, –*

деп толғады.

Көңілді отырыс күн кештете байыды. Ертеңгі бет алыстың қамқарекеті талқыланды.

– Аға, ендігі билік сізде, – деп Сәкен әкесіне ишара жасады.

– Жә, онда не тұрыс бар? – деді үй иесі қонақтарға мейірлене қарап. – Аңшылық даңғаза – дабыралықты көтермейді, шырақтарым. Оның ішінде, саятшылыққа өктемдік жүрмейді. «Жетсең алға» салатын қасқыр мен түлкіге ит қосу емес. Салбуырыңа шыққан әр адам сейілді ұмытып, аңшылықтың ыңғайымен болады. Ертеңнен бастап бірің тұрғышы, бірің қағушы, бірің тосқауылшы, біріңізші, бірің бақыршы боласың.

– Аға, сізге қосшылыққа жарасақ бізде не арман бар? Арамыздағы атқа мініп жүре алмайтын бобалақтарды қайтеміз? – деді Сәкен аппақ тістерін көрсете лекіте күліп.

– Ол кім еді? – деді Битабардың Хамзесі қонақтарды барлап.

– Жатақтың жаяу салы Әлікей мырза! – деп ақын сыпайы сәнқой жолдасына сұқ саусағын кезеді.

Отырғандар күлісті. Отағасы одан әрі міністі ат пен бүркіттерін екелген осы маңайдың мырзаларын таныстырды қонақтарға.

– Уақытша бір-бір мықты ат мінесіңдер. Менің Сарыбалапанымды қосқанда бүркіт саны алтау. Алты бүркітшінің соңында алтауың жүресің. Артылғандарың маған ілес. Ерге отыра алмайтын қопалақтарыңды жол шығын қылғанша, ат бағуға да біреу керек, ауылда қалдырайық.

Сәкен сылқ-сылқ күліп домбыраға қол созды. «Жатақтың жаяу салы Әлкей мырза, Несіне түлен түртіп шықтың қырға?» – деп шығарма өлеңге басты ақын. Әлкей – Сәкеннің құрдасы әрі сыйлас серігі еді.

Қонақтар көбейді. Екі-үштен бөлініп, маңайдағы ауылдарға тарасты. Ертеңгі шығар ауыз Құсмұрындағы Битабар қыстауы болып белгіленді.

Сәкен тысқа шықты. Күн еңістеп қалыпты. Аспан сәл қара қабақтанып бұлыңғырланып тұр екен. Ауада лекіткен ызғар бар. Қарашаның салқын кеші ертеңгі қансонардан хабар бергендей сұстана томсарады.

Ақын төңіректі жіті шолды. Назары қарсы беткейдегі Сандықтасқа түсті де, солай қарай жүрді. Артынан шыққан дыбысқа жалт қараған. Ентелей басқан Жамалекең:

– Сәкен, тоқташы! – деп оны өзіне қаратты да: – Баяғы жас күндегі әдетіңе басып жүрме. Сандықтасқа беймезгілде шықпай-ақ қой, – деді.

Ақын қолын кеудесіне қойып, шешесіне тағзым етті. Қарсыдағы едірек тасқа шығуға ол бала күннен ынталы-тын. Ол солай қарай қиыстады ма, Жамалекең ойын салып шығандаған құлынның соңынан шапқылаған қулықтай шұрқырап: – Барма! Барма деймін о жаққа! Тастан құлайсың! – деп шыр-пыры шығатын. Сол әдетін әлі күнге ұмытпаған анасының қамқорлығына іші жылып, жүрегі уылжыды әсершіл ақынның. «Байғұс, анам-ай, бір мен деумен ала көңіл болып біттің-ау!» Шешесі сәл тозыңқырапты. Қайратты сүмбіл шашының ағы дендеп, нұрлы дидарын әжім сызықтары айғыздаған. Көзі жасты еді қашаннан. Жанарының оты бәсеңдеп, сәл жасқаншақ тартқандай ма? Жүзінде ұйыған мейірім табы үлкен жүректі анаға тән аңғарымдылықты байқатқандай. Немере сүйіп ерні жібігелі, айналып толғандудың жоспарын асыра орындап тастаған сыңайлы. Сәкенге сақтаған сөздерінің теңжарымы «құлыным, жарығымнан» келеді. Аттан түсер түспесте: «Келіннің бойында бірдеңе бар ма?» – деп баласынан сұрап та үлгерді.

Әкесі әлі қайратында. Жуантық ірі денесінің қимылында аздаған шабандық байқалғанымен, кесек бітімді кейпінен парасаттылық аңғарылады. Майда сөзділігі бәз қалпында. Ел билігіне араласпай, дау-дамайдан бойын аулақ ұстайтын саятшының сөз саптасы даланың аңқылдақ желіндей мейірімге толы.

Сыншыл ақын әкесінің сырт тұлғасынан гөрі ішін барлайды. Ағасы (ол әкесін аға дейді) тәуекелшіл болса да, бірбеткей емес. Өзі ес білгелі оның жан баласымен тіктесіп шәйкемдескенін көрген емес. Әкесінің кісілік салыстырып, яки сөз таластырғаны есінде қалмапты.

Ақын қолайсызданды. Ата-анасынан ауысқан майдалық, сыпайылық өз бойында азырақтау ма қалай? Асаудай тарпаңдықты, қырандай өрлікті қайдан жұқтырған? Бәріне кінәлі ақындығы шығар? Ақын жүрегі нәзіктеу келсе керек еді. Сірә, заманнан жұққан қайсарлық-ау? Пешенесіне ылғи алыс-жұлыс, атыс-шабыс бұйырған. Өлең жазса, сынайды өңшең сыншы. Сұлуға үздіксе, тағы кінә тағады. Билік тізгінін қолына ұстап еді, жабыла мүйіздеп одан қуды. Таяуда жарық көрген «Тар жол, тайғақ кешу» кітабында басынан өткерген қиыншылықтарын айна қатесіз баяндаған еді. Сол шығармасынан да кінарат табар қаптаған білгіш. Бәлкім, күрескер болмай әкесі сияқты саятшылықты төңіректегенде ғой, көптің бірі болып жүретін еді ел ортасында.

Сандықтасқа аңсары ауса да, төбесіне шықпады. Апасын сыйлады. Биіктен едірейген шомбал тасқа арқасын беріп, көз жетер жерді шолды. Ордың ит азу ойқы-шойқы қиясына ұзақ қарады. Нілдінің аласа шоқысын мұнар басып, назарына шалына қоймады. Көңілін мұң шалып, өтті-кетті елес жамырады санасында. «Қайран атамекенді түлетеміз деп жүргенде, жүдетіп алып жүрмесек не қылсын?!»

Үйге келіп жайғасқан соң, әкесімен оңаша сөйлесті. «Аға, тау арасы енді сендерге қоныс болмайды», – деп тоқ етерін бір-ақ айтты. Сейфекең құнысып шөгіп барады. Сәкенмен жауаптасу артық. Бар бітіргені – жанары шықтанды.

Құсмұрын – Абаның қолтығында. Қарашіліктен қашықтығы төрт шақырым. Таңнан тоқайласқан аңшылар нөкері үш топқа бөлінді. Дәулетбек бастағандар Ордың шығыс бөктерін жүлгелей Көктіңкеліне бағыт алды. Битабардың Хамзесіне ергендер Абаның түстігін орағыта Қойтас, Сораң тауларын нысаналайды. Сейфекеңді қоршаған нөкер Қотыр Абаның қолтық-қойнауын сүзе Сапыны басып өтіп, Айыртау, Ешкіөлмеске түлейді аттарының басын. Әр топта қос-қостан бүркітшілер бар.

Былай шыға Сәкеннің назары күйкентайдай шұбар құсқа түсті. Бүркіт иесі Қанболаттың Смайылы:

– Сәкен шырағым, бұл кәдімгі Ертістің тентек шұбары. Тадабы таудай болғансын, Таушұбар атанған. Кереку жақтан алдырғанмын, – деді.

Сәкен серіктестеріне бұрылып:

– Бүгін осы құстың қайратын тамашалайық, – деді.

Таушұбар қалжасына қарамастан, шабытты қыран екенін салғаннан байқатып, Қотыр-Абаның бауыздау алқымында бір сек түлкіге майдан ашты. Ынтасы бүркітке ауып жолдастарын асықтыра ақ бозды тебіне бергенде, ат оқыс сүрінді де, ақын жан дәрмәнде «алла» деп қалды. Серіктестері дабырласа даурығысып, оларға қосыла қошеметшілер де елеңдесіп: – Сәкен жолдас та «алла» дейді екен-ау?! – деп бір-біріне қутындай қарасты.

Ақын ақ бозды көсілте сілтеді. Шұбар бүркіттің жүректілігін өз көзімен көргенше асығады. Сөйткенше, Таушұбар жорытпадан етекке ілігіп қалған алтайыға құдиды. Құс иесі Смайыл кейіндей берген. Онысы әдейі Сәкенге жол бергендегісі. Ақын кеп жеткенше, шақар қыран сек түлкіге сегіз найзасын бойлата қадап алтайыны әлсіретіп тастаған еді. Қалжасы аздау кішірек құс біресе түлкінің үстіне шығады, біресе астында қалады.

Сәкенге қыран мен түлкінің айқасы таңсық емес. Оны еліктірген бүркіттің тым әлжуаздығы. Шұбар қарсыласының аптығын тез басты. Өкпеге қадалған менжемді саусақтардың тегеурініне шыдамай, жер тағысы көк тағысына шарасыз берілді.

– Секе, бүркітіңіз қайратты екен, – деп ақын құс иесіне ықылас білдірді.

Ендігі тамашалаудың ыңғайы саятшының Сарыбалапанына ойысқан еді.

Қағушылар Қарашоқының қиясынан бірден үш түлкіні қуалап шықты. Сарыбалапан машықты әдетімен сыпыра кеп түсті сырқындыға. Алпыс екі айлалы тағыны тұншықтыра илектеп демде үзді тынысын. Екінші түлкіге де ынталы түсті қыран.

– Серті күніне бес түлкі, – деп Сейфекең бүркітінің жай-жапсарын Сәкеннің серіктеріне мәлімдеп жатты. – Бесеуден кейін тыныс беремін. Шыдамды ғой, жарықтығым!..

Аң қызығына берілген үш жұма әне-міне дегенше өте шықты. Ісмер әйелдерді жанына алып, Жамалекең отыз екі түлкінің жондығынан Сәкенге ішік тікті. Алтайының көгілдір үйегінен, алқым терісінен тымақ пішті. Қасына ергендер де бір-бір ішік киіп, он екі түлгіден байланды.

Ақын саңлақтана сергіп, бір жасап қалған-ды. Құрық сүйреткен жылқышы кейпінде сақал-мұрты өсіңкі тартқан Сәкеннің ажарынан дала қазағының дарқандығы, еркіндігі аңғарылады. Барынша есіліп сөйлеп кеткенде, өр мінезді тәкаппар ақынды танымай қаласың. Әңгіме тыңдағыш салмақтылығында қапы жоқ. Қатты әсерленгенде отты көзі жасаурай толқына, үні қоюланып кетеді. Кейде ойға түсіп үнсіз қалады.

Сонда аңдағыш көздер оның жиі-жиі күрсініп, әлденеге алаңдағанын байқар еді.

Қарашіліктен аттанып бара жатып, ақын артына қарағыштай берген.

– Балам, бірдеңенді ұмытқан жоқпысың? – деп әкесі атын тебіне қатарласқанда, Сәкен даусы дірілдеңкірей толқып: – Ой, аға-ай, Қарашілік қалып барады ғой! Енді қайтып соққанша, кім бар, кім жоқ?! – деген-ді.

...Көктем шығысымен бұйығы қыстауға қозғалыс енді. Замана қозғалысында да бет жоқ-тын. Байларды тап ретінде жоюға білек түрінген қызыл белсенділер қасқырша тиген қияндағы ауылдарға. Шаруасы шақтылы Сейфекең тәркіге ілікпеді. Өртелге бірігіп отырықшылыққа бейімделу үшін Есен өзенінің бойына Оржігітке орнауға ниет қылды. Қыстаудағы үй, қораны Мәлік пен Мәжитке бұздырып, қос ат жегілген арбамен күндіз-түні тасыды.

Бұл – отырықшылыққа бейімделудің, жаңа өмірге икемделудің осы атыраптағы алғашқы керуені-тін. Керуен жолы шаңда-тып жатпаса да, жалғыз аяқтап кеп Өржігіттегі саятшының жаңа қонысына іргесін қосқандар баршылық еді.

Сейфолла үй-қора салуға араласпады. Балаларына берді билікті. Өржігітте ұйымдасқан мойын серіктік келер жылы ерте көктемде егін салуға кірісті. Серіктікті Мәлік басқарды. Саятшы дағдылы кәсібін тастамады. Құс салудан еріксіз тиылып, тазы жүгіртуді дағдыға айналдырды. Мыңды айдаған байлар Үйшікке жер ауып, қашқан-пысқандары тау арасында атылып жатқанда, саятшының сейілдеп аңшылық қызығына берілуге көңілі соқпаған еді. Одан отыз екінші мешіні киікті. Ол енді қолына бүркітін қондыруды мүлдем естен шығарды. Ат басындай ителгісі мен қандауырдай лыпыған қаршығасын желді күндердің бірінде ұшырып жіберді. Сарыбалапанды ғана алып қалды. Көнігі түз серігін қалай қисын? Замана ағымына нендей қайран бар деп дағдарғанда, байлаудағы Сарыбалапанға мұңын шағады. Кәрі қыранның сиқы кете бастаған. Жамалекең сырқаттанып Алматы-

ға барған еді, аз күн ауырып дүние салған. Сейфекең сол жақта жүргенде, Сарыбалапанды ит талап сау-тамтығын қалдырмапты. Қанат-құйрығы жұлынып топшысы кеткен жаралы қыран көп мекен шекті. Шошымалды әдет шығарып, сәл тықыр естілсе болды қанатын далпылдата пыштақтап, иесінің өзіне айбат шегетінді шығарды. Саятшы көп әуреленді бүркітімен. Соңғы кездері ғана кәрі қыран машықты қалпына түсіп, баяғысынша паң да салмақты тыншу күйін тапқан. Қансонарда бірер мәрте аңға алып шыққан еді, жарықтық әлі бабында екен.

Ел іші тағы да дүрлігіп, «халық жаулары шығыпты» деген дабыра-дақпырт үдеген соң, саятшы сақтық ойлап, құсына еркін бой жаздыра алмады. Пеш түбінде отырып қалған кәрі шөңгедей құсханада жата берді сары құс. Құсалы қыран кейде қоймай-қоймай шақырады. Иесі барып алдандырмаса, шаңқылдаған зарлы сұңқылын оңайлықпен тимайды. Баяғы тау-тасты жаңғырықтырған астамшыл асқақ саңқыл жылауық баяу шаңқылға ауысып, құлаққа тым жағымсыз шалынады. «Қоя ғой, бопым, қоя ғой! Жарықтығым-ай, ішқұса боп азып кеттің-ау мүлдем!» – деп ол бүркітінің тозыңқы ақ шұбар сауытынан сипайды. Алтынның буына ұстағандай жалт-жұлт еткен бітімі алабажақтанып жөні түзу сиқы қалмаған. Қос шалғылығы мен қанат-құйрығы тартымды іренін жоғалтып, желке жүні үрпшіңкі тартқан. Шүңірек шегір көзінің оты әлсіреп, дүниедегі бар уайымды кәрі жанарына сыйдырып алғандай ма? Құйрық қауырсындары да седдіреп, уытсыз өлі күшігеннің қалпына түскен Сарыбалапанды иесі қатты аяды. «Бопым, күйің қалмады-ау. Кәріліктің ауылы алыс еді әлі сен екеуімізге. Заманың кәртайтпас ерікке қоймай тұр. Екінші бірі «халық жауы» боп шықты. Күнде біреуді ұстап әкетеді ауылдан. Сәкеннің серіктерін шетінен тығып жатыр дейді түрмеге. Кеңес өкіметін өз қолымен орнатысып еді, қайдан білейін?! Жаман айтпай, жақсы жоқ, Сәкен ұсталса, күніміз нешік? Кім біледі, заманның тәрізі жаман, байлауда қалып қоясың ба? Саған азаттық берсем деймін».

Сарыбалапан иесін құптағандай пыштақтап қоя берді.

– Ә, жарайды, жинақталайық онда, – деді де ол тысқа беттеді.

Күн жаймашуақ, кәдімгі күзем шағырмағы. Бірдеңені ойына алса, қашан соны тындырғанша дебірі қалмайтын әдетімен атын әкеп ерттеді де, құсын бөлеп алып, Ортауды бетке алып тартып кетті. Араға бір қонып, Қарашілікке тіреді ат басын. Иесіз қыстау аңырап тұр. Төңірек жым-жырт. Үй-қора аңғал-саң-

ғал. Қыстаудан төмендегі еңселі екі бейіт қана бүтін. Ұлы тыныштыққа бөгіп мүлгіп тұрғандай. Жаяулап барып қорымда жатқан Мақажан көкесіне, Битабар ағасына, әкесі Оспанмен бір туған Ақашқа, Битабардың үлкен баласы Нүркенге, қызы Рахимаға, о дүниелік шешелеріне аят бағыштады. Бейіттің көк желкесіне төнген Сандықтасқа аңсары ауды да, бүркітіне алаңдап кейін қайтты. Құлазыған көңілі иесіз үйдей азынап торығып кетті. Қайран қара қоныстың едірейген әр тасы мен шоғыр-шоғыр шілігіне шейін көзіне оттай басылып жүрегін езіп барады. Сарыбалапанның томағасын сыпырып, аяқ бауын ағытарда ол қатты абдырады. Қимасын қолдан шығарып алғандай ішкі ашып, ең қымбат нәрсесін желге ұшырып рәсуа қылғандай, қолқа-жүрегі аяғының басына түсердей жаны ауырды. «Уай, бопым, кәрі серігім, оншадан-мұншада сенімен бүйтіп қоптасам деген үш ұйықтасам ойымда жоқ еді, ежелде жазу солай болған шығар. Қош, жарықтығым! Тілекшім боп аман жүр. Сәкеніме, балаларыма шапағатыңды сала көр!»

Сарыбалапан лып етіп шапшаң көтерілді. Қайқая ұшып биіктей берді де, оқыс шүйлігіп қарағанды өзекке құлдылады. Саятшы кеп жеткенде лақтай ор қоянды кәрі бүркіт жәукемдеп жатқан. Қыранның шабытты кимылына сүйсіне қараған ол: – Өлмес күніңді көре алады екенсің, – деді де бұрылып жүріп кетті.

Жыландыдағы ауылға жеткенше қиялы қиянды шарлап, әр ойдың басын бір шалды. Сол қапталдағы Ордың шыңына көз қиығын тастағанда, жүрегі тағы ауырды. Қайран ата қонысты бөгде біреулер мекен қылған. Адамдардың түрі мынау – бір-бірін аңша аулап түрмеге толтырып жатқан. Атамекеннің сиқы мынау – сотталғандардың тұрағына айналған. Мылтық асынған айдауылды көріп ызасы қозды. «Тексіздердің табанына тапталып, қор болған ата жұртым-ай!»

Көңілі әлем-жәлем. Өз басы аңға жазықты шығар, адамға жазығы жоқ еді. Қаршадайынан жетім қалып, өмірдің ыстық-суығын ерте көрді. Бәлкім содан да шығар сергектік пен еңбек-қорлықты еншілегені. Сергектігі балаларыма ауысса деп еді, құдай тілегін берді. Сәкені атағы жер жарған арқалы ақын. Енді сол ақынға, сұңқардай уытты Сәкенге сөз ергені ме?! Халық жауларымен Сәкен де сыбайлас көрінеді деп, ел іші дүңк-дүңк етеді.

Жыландыдағы ауылдар да үрпшіңкі екен. Еркіндіктің жә деген азаматтарын түрмеге бірінен соң бірін қойша тоғытып жатқан көрінеді. Бір адам сыртынан нұсқап, екі адам куәші болса

жетіп жатыр. Келесі күні ол Нілдіге бұрды ат басын. Сәкеннен бір хабар аламын ба деп ойлаған. Әрі бір жағынан кәрі қыранына азаттық берсе де, бүркітін қимай, тау арасына аңсары ауып, солай қарай қиыстата береді еріксіз бір күш. Төтесінен Алматыға тартып кетпекке оқталып-оқталып, жүрегі дауаламай тағы айниды. Барғанда не бітіреді? Сәкен әзірше мырза қамауда үйде отыр деп естиді ұзын құлақтан. Нілдінің бұйратына ілігіп қалғанда, екі аттылы оң бүйірден ереуілдеп шыға келді. Екпіндеп жеткен екеудің бірі – баяғы ауылнай болатын Жұбанышбай, қасындағысы «қызыл жағалы».

Сейфекең олардың тәрізінен шошып қалды.

– Шақшанды әкел! – деді Жұбанышбай саятшыға көзін ежірейте тіктеп.

– Жұбаныш-ау, мен насыбай атпаймын ғой, – деп қарт құсбегі оған өзіміне тіл қатты.

– Атпайсың, ә! – деді ол саятшыға жылан көздене сұқтанып. – Бірақ, басқа жағына мығымсыңдар ғой, балаң екеуің?

– Бұл қай оспағың? – деп саятшы оқыс шамырқанды. – Сәкеннен не зиян көріп едің? Су түбіне кеткелі тұрған жеріңнен құтқарып қалғаны ма жазығы?

Сейфолла дәлелсіз сөйлемейді. Кәмпескенің деген қызған кезінде шолақ белсенді ұрда жық Жұбанышбай асыра сілтеп жіберіп, істі боп шатылып қалады да, қуынып Алматыға барады. Ісін қысқарттырып, қалтасына ақша салып беріп, елге қайтарарда турашыл ақын: – Ауылда ешкім қалды ма? – деп сұрапты Жұбанышбайдан. «Бар ғой әлі бай – құлақтардың құйыршықтары», – депті ол шімірікпестен. «Ендеше, мына қаражатты ал да, алды-артыңа қарамай тарт ауылға. Жаз тағы да! Өзіңнен басқа ешкімді қалдырма!» – депті Сәкен оған оқты көзін қадап.

– Түлкі түгінен жазады. Сенің ақын ұлың тілінен табады! – Жұбанышбай үзеңгіге шірене шалқайды. – Оқымысты балаң қамалыпты. Жаңаарқа шулап отыр. Халық жауларының басшысы көрінеді, Сейпәллин жолдас! Ха-ха-ха!

Суық хабарға көңілі сене қоймаса да, жүрегі түйіртпектеліп, арқасынан суық тер шыпшыды. Денесі ұйып, көз алды қарауытып барады. Жәндәрменде Нилді жаққа қарап еді, өрт алауындай қан қызыл түс жанарын қарықтырды да, атын шұғыл бұрып елсізге тау арасына бет алды. Әлгі неменің табалағаны да жанына батып барады. «Белдеуде бұзау қалмасын» ұранын өкімет осы

Жұбанышбайлардың қолымен атқарды ғой. Малдан айырылған сорлы қазақ топалаң тиген қойдай аштан қырылған жоқ па? Енді- енді ес жиып, ел қатарына қосылып қалғанда, тағы бір қырғынды бастағаны ма? Ау, бұл өкіметің нендей өкімет сонда?! Өз күшігін өзі шайнап жеген құтырған қасқырдан несі кем? Иесіне түскен бүркіттен не үміт, не қайыр? Есе-теңдікке қолдарыңды жеткіземіз деп тамам кедейді құтыртқандағы шыққан биігі қайсы? Қара халықты қызыл қырғынға ұшыратқаны ма?

Айдалада келе жатып қарт аңшы сан ойдың басын шалды. Кешегі жүрген ізімен Қарашілікке жақындап қалғанда, бес атарын асынған айдауыл шықты алдынан. Ер үстінде бір жамбастаған ұзын тұра орыс: – Шо, ишиш, старик? – деді астамсып. «Бүркіт», – деп саятшы қос қолын керді.

– Пропал твой беркут, – деді де айдауыл атын тебінді. «Пропалдың» нендей мағына беретінін анық білмесе де, Сарыбалапанға кәкірдің әлгі орыстан келгенін сезіп, атын желдіре кеп тоқтады иесіз қыстауға. Қанаттары жайыла бұзылған қораның іргесінде жатыр екен кәрі қыран.

Содан былайғы күндер оны қатты есеңгіретті. Ерік-жігері мықты тәуекелшіл жан қос үрей күй кешті. Мейірімге толы үлкен көздері шатынай жасаурап, қара аспан қақырап, төбесіне түсердей құныса бұғынып, Аллаға жалбарынады. Жаратқан иенің мына зобалаңға түк қатысы жоғын, бар пәле жер бетіндегі мұртты көсемнен, соның жандайшап көмекшілерінің нұсқауымен болып жатқанын қайдан білсін? Астаң-кестені шығып ыбылсқан заманның беталысы тым қатты. Жау көбейген. Жай ғана барымташы емес, бес қаруы сайлы халық жаулары. Оларды құртпай, көзін жоймай, Кеңестер елінің көсегесі көгермейді. Ұлы Ленин құрған бәлшебектер партиясының тасы өрге домаламайды. Сол себептен де халық жауларымен ымырасыз күресіп, түп-тұқиянына балта шауып, тамырын қию керек. Ақала қызылкөз шолақ белсенділерге, жаңа заманның әпербақандарына керегінің өзі осы.

Сәкен ұсталды деген күннің ертеңіне қара құйын Иманақты бетке алып Бестоғанға жеткен. Құтырылған долы ақынның інісі Мәлікті ат-матымен үйіріп ала жөнелген. «Үйден шық!» деп дігерледі өңшең белсенді. Сейфекең жырақтаумен өткізді бірнеше күнін. Жүрісі жайлы Қаракер әзірше тақымында. Адамнан зият есті жануар жиі-жиі ішін тартады. Одан соңғы сүйеніші – қосауызы. Баяғыда Сәкен нарком боп тұрғанда, өзіне сыйға тарт-

қан. Құндағы емен, темірі асыл мылтыққа күміс жалатылған. Атқан оғын далаға кетірмей отыз екінші әлеметінде ашыққандарға киік етін жегізген, талайға жағалы қасқыр ішік кигізген, колхоздың малын ит-құстан қорғауға септігін тигізген сүйеніш-тірегіндей ақ мылтығын қайда тығарын білмей дағдарған. Қойға шапқан қасқырдай құтырынған белсенділер суық қаруды ұстағаны үшін өзіне пәле сала ма деп те шошиды. Саятшыны сол қарсаңда көргендердің айтуына қарағанда, ол үйіне аз түнеген. Қосауызын біразға шейін тастамаған. Ұсталарынан бір жеті бұрын ауылдасы аңшы Бөкенге аманат қалдырған. Ол тұрғыластарына сыр ашса да, табашылдарға ішін бермей, сабырлы қалпынан өзгермеді. «Жылыстап кетсеңші бір жағына» деп ақыл бергендерге: – Сәкеннен жаным артық емес, – деп бет бақтырмады. Ұсталғандардың арасында Битабардың Хамзесі, Мұстафаның Дәулетбегі де бар-тын. Момын, қақсоқпен жұмысы жоқ немере туысы Омардың Құсайыны колхоз малының соңында жүргенде қолды болғанда, Сейфекең санын соғып: – Ә, тәрізі жаман екен! Жәнібек ұрпағынан жан қалдырмас. Ендігі кезек менікі, – деген. «Қашып жүр» деген саятшыны үйінен тапқан НКВД-ның жан алғыштары Сейфекеңді Жаңаарқаның түрмесіне алып келгенде, баяғыда Қарашілікте бірнеше жыл көрші отырған Ысқақтың Тәстімін көріп көзі боталады. Тәстім қонаққа келгендей бейқам киінген саятшыны аяп кетті. Сейфекеңнің үстінде пұшпақ ішік, басында пұшпақ тақия. Ақ сарғыш реңі түтіге қарауытып, үлкен көздері қызара шатынайды. Түрме тәртібін біліп қалған «сауатты» тұтқын оған жай-жапсарын білдіре алмады. «Бір кісімен колхоз кәмөнезм орнатпайды» дегені үшін қамалғанын айтқысы келіп-ақ еді, тыңшылардан сескенді.

– Сен де осындамысың?

Тәстім тілін көрсетіп, басын шайқады. Онысы «үй артында кісі бар» дегені. Ол ұқтым дегенді аңдатып, кеудесіне қолын апарды. Сол сәттен, түрмеге қамалған күннен бастап, бейкүнә газиз жан сөзден тыйылып меңіреу адамның кейпіне түсіп еді.

Табиғаттың өзіндей таза саятшының түрмеде көрген қорлығын, шеккен мехнатын, азаппен көз жұмғанын түбейлегім келмеді. Оқырманнан кешірім өтініп, шағын хикаятты осымен аяқтаймын. Аллаға қарсылық, пендеге менмендігім жоқ, ақ адал еңбегімді Сейфолланың рухын қастерлейтін, Сәкенді пір тұта-

тын қалың қазақ жұртына тарту еттім. Лайым, азаттық арғымағын арқан шалмасын. Қырандар аман жүрсін!

ҚОҢЫР САРЫН

Кәнігі тарлан саусақтарда жаңылыс жоқ. Бипаз ырғақты майда шертіс дәмді дыбыстарды есілтеді. Шанаққа төнген балуан қолдың қимылынан кәрі қыранның қанат сермесіндей аздаған шабандық байқалады. Егілме мұңнан да азатшыл арманы басым, сағынышқа толы сыбызғы әуез тұла бойға шым-шымдап тарап, жүректі егілдіреді. Даңғырадан мезі болған қасаң құлақ ойлы сазға қанығып бір сергіді. Шерменде жетім көңіл күрт босаңсып, безер жанарға жас үйірді. Жүректен өткізбесе, жүрекке жетпейді. Өзін тұшындырмаған туынды өзгені қайтіп баурасын?

Әбікен асқына бусанды. Шау тартқан көкей шиыршық ата шымыр қағысқа жол ашты. Пернені сауған саусақтар бұйығы сарынға жан бітіріп, қоңыр үнге түрткі салды. Шерге толы бойлауық сарын дендегенде, домбыра ботасы өлген інгендей боздап кетеді. Күйші осы тұста саусағын тұсаулап, үгітілме мұң мен ащы зарды құмықтыра жұмбақ қағысқа ойысты. Кәрі шанақ ухлеуін бәсеңдете бере тың жыр өктеді. Күй тілімен өрілген толғау ескектеген қоңыр желдей домбыра тынысын аша түсті. Тынысы кеңіген сарынды біраз пысықтаған соң, Әбікен балаларының көйлегін жамап отырған Шәкенді сөзге тартты.

– Бәйбіше, қалай шықты? – деді көңілді пішінде.

– Өз жаныңнан шығарғаның ба? – деп, зайыбы жорта таң қалғансыды, – Күй – халықтікі. Оны меншіктеуге хақымыз жоқ деуші едің екі сөзіңнің бірінде.

– Әлбетте солай, – деді Әбікен қосағына ойлы кейіпте назар тоқтатып. – Өзіңе тиесілі бір күйің жоқ деп қыңқылдай беруші едің.

– Жайың белгілі. Мұны да біреуге тели саласың әлі, – деді Шәкен отағасының сөзін бөліп.

Әбікен тосылды. Ермегі дүниеге келгенде, зарығып көрген ұлына күй арнап еді. Кейін сол сарын басқа біреудің шығармасына кірігіп кетті. Шәкен соны ілік қылады.

– Олай боса, «Қоңырды» саған сыйладымыз! – деді отағасы өзіне риза кейіпте.

Таңданысын жасыра алмаған Шәкен:

– «Қоңыр» деймісің?! – деді сұраулы кейіпте оған сенімсіз көзбен тесіліп.

– Иә, Қоңыр! – деді күйші жайымен ғана.

– Кісі аты ма?

– Өткен өмірдің жиынтығы есепті, – деп ол жорта жалтарды.

– Жасырасың, ә? – деді жас әйел оқыс дүдәмалданып. – Бірін өлтіріп, бірін алғандағы көп қатындарыңның бірі ғой, сірә?

Отағасы басын шайқады. Қызғанышы оянып кеткен Шәкен оқыс тұтанып, сезімін ірке алмай бөлмеден шыға жөнелді. Әбікен сәл езу тартты. Артынша ауыр күрсінді.

Абай елуден асар-аспастан: «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», – деп торыққан ғой. Бұл ақын жасынан да асып барады. Алпыс төбе көрсеткелі «о, шіркінді» жиі ауызға алатынды шығарған. Тағы сол данағой абыз: «Өмір дүние дегенің, ағып жатқан су екен, жақсы-жаман көргенің ойлай берсең, у екен», – демеді ме?

Расында солай-ау өзі. Өткенді еске алса, көкірегін өксік қысып, іші жылайды. Ішке іркілген жас удан бір де кем емес. Жүрегі зілденген адамнан күй тұрмақ жөні түзу сөз шыға ма? Ақын айтқан: «іші өлген, сырты саудың» өзі нағыз. Бірақ ол заман бір басқа да, мына заман бөлек емес пе? Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған әділетшіл қоғамда сары уайымға жол жоқ. Осыдан жаман ырым бастап көрсін, өз обалы өзіне!

Күйші қобалжыды. Күй шығарып несі бар, ә? Кесірі от басына тиіп кетіп... Қалай болғаны өзі? Жүрегін жарып шыққан бірегей туындысын тұншықтырып, шала жансар күйде тағы біреуге ысыра салмақшы ма? Сонда туған баласынан безінген тас бауыр әкенің кейпінде болғаны ғой. Шәкен айтқандай, бірін-бір, екісін-екі, иесіз жетім күй дегізгенше, жұртқа дабыралап тұсауын кескізгені дұрыс.

Бірақ бұл ойына да табан тірей алмады. Өз сыры өзіне аян. Жан түбінде іркілген зар-нала, шер-шеменді сағыныштың тәтті уына араластырып, қойыртпақтап жіберіп еді. Содан ба, күй ырғағында өксікке толы өкініш басым. Жай ғана өкініш болса бір сәрі, жан айқайына ұласқан ащы зар бебеулегенде, домбыра тым «ухілеп» кетеді. Жылатпайын десе, жөні түзу сарын шықпайды. Жылатса тағы пәле. Шертіліп тартылатын арқаның нақысты күйлеріне «сөз ергелі» қашан? «Әншейін, бір сәттік көңіл күйге құрылған жылауық сарын. Бай-бағланның тоқтығын басу үшін шығарған ермегі» дегенді жиі естиді.

Көңілі май ішкендей айнып, тағы дағдарсын. Замана екпініне ілеспейтін жат сарындағы шығарма дегізіп қайтеді? Күйші кереметті пікірімен көп алысты. Итжығыс түссе де, күдіктен құтылмады. Өліп-талып қолы зорға жеткен абырой-атақтан айырылып қалмайын десе, жойсын мына гөй-гөй сарынды. Әйтпесе, бұрынғы өткен күйшілердің біреуіне бәсірелесін. Сазгерлерге ұсынсын, тіпті болмаса, туашақ шығармасына кіріктіріп, жымын білдірмей жібереді. Әйтеуір, жерде қалмасын, кәдеге асқанының өзі неге тұрады?

Ол домбыраға ынталы созды қолын. Бос бұраспен тартылатын соны күй сылбыр басталып, бірте-бірте дамыды. Моп-момақан дыбыстар шиыршық ата ширығып, домбыра көмейінен ащы ыза мен шер лықсығанда күйші масаттанды. Бұған керегінің өзі осы. Келте қайырылатын қоңыр сазда тілмен айтып жеткізгісіз сұмдық сыр жатыр. Сыбырдан секемденетін сақ құлақтар, бір есептен, адданып қалуы кәдік. Өткенге лағынет айтқандай тұстары баршылық. Алайда оның күй тілімен ұқтырайын дегені мүлде басқаша сарын-тын.

...Молдадан қара танығаны болмаса, Әбікен ұзап оқымады. Әкесі бұны билікке бейімдеген. Туасы сөзге сараң тұйық жігіт өмірге оң көзімен қарауға бейім еді. Содан да домбыраға үйір-сектеп, сыбызғы үнді қуалайды. Жетсең алға басқан сылқым саз қыздай сықылықтап, кәне ұстатсыншы! Жас жігіт еліге емексіп, сиқыр әуездің қыр соңынан қалмаған. Ұстазға зәру емес. Ауылдағы Баубек, тарлан домбырашы Қыздарбек, саусақтары пернеде аттай желген жорға домбырашы Әбди мен Сембек, одан қала берді немере ағасы Мақаш жас талапкерді алма кезек баулып, күй тұнығына бойлатқан. Бойлауық сарынға ден қойғанда, сиқырлы аспап жас Әбікенге ыңғай беріп, науан мінез танытты. Сылқым шертіс науша сезімге тамызық тастап, жүрек отын үрледі. Қыз қойнына қытық боп енді.

Әбікен бай – ауылдың мырзасы. Отыз жыл болыс болған атақты Көпбайдың немересі. Айттырған қалыңдығы – қареке Нұрлан байдың қызы Күлше. Бірақ мұның көңілі басқада еді. Бұларға алыстан қосылатын жамағайын Әбдірдің Қоңыртайы жатса да, тұрса да көз алдынан кетпейді. Қоңыртай-ақ құбаның әдемісі. Отты нәркес көзі кісінің ішін ерітіп тұрады. Сарт-сұрт еткен ашық мінезді бойжеткен ойын-тойдың бұлбұлы. Бозбала атаулы оған ынтық. Аузы епті өлеңшілер Қоңыртайға қиыстайды.

*Ауылым көшсе, қонар Қараталға,
Қоңырға кәмшат бөрік жарасар ма?
Бірге өскен кішкенедең, қарағым-ай,
Жүрекке зарықтырып жара салма, –*

деп үздіккенде, қыз жауабы шапша-шап әзір тұрады:

*Шалтастың біздің ауыл сайында отыр,
Көшуге қыс қыстауға дайын отыр.
Бауырым Әбікеннен ұят шығар,
Қақтықпай, есер жігіт жайыңа отыр...*

Бірақ анауың да осал көрінбейді. Қиуасыз жерден ұрынады:

*Тауынан Бүркіттінің қыран ұшқан,
Не жетсін ескі досқа сыр алысқан?
Бармақ басты, көз қысты бола берер,
Екі ата бір-бірінен қыз алысқан...*

Қоңыр қыз айнымайды, еркін сілтейді:

*Отқа жақпас ырым ғып жауырынды,
Жатқа берме деген бар тәуіріңді.
Қалыңдық ойнауға ертең жүргелі отыр,
Өсекке ұрындырма бауырымды...*

Әбікен құсын қалыңдық ойнауға барған жаздың күзінде қондырды қолына. Іле Қоңыр да ұзатылып кете барған. Содан кейінгі жылдардың жаңғырығы тым ащы шықты. Ақ қашып, қызыл қуған дүрбелең сүттей ұйыған елдің берекесін алды. Бай – басыр, кедей – батыр атанды. Мырза біткенді жүдеткен, құл-құтанды түлеткен төңкерісшіл заман дуалы ауыз билер мен мыңды айдаған байларды қырына алды. Немере ағасы Мақашты ойласа, күні бүгін іші күйеді. Жігіттің жампозы еді-ау сабаз! Биік бойлы сұлу пішінді мырза көп сөзге жоқ-тын. Назаланғанда қападар көңілін күймен сейілтуші еді. Домбыра тартқанда екі көзі боталап қара сұр жүзі күреңіте бусанатын. Шерлі аспапты інгенше боздататын. Кешегі тартысы бүгінгі шертіске үйлеспей, соны қағыспен өрілетін. Мақашты заман ағысы жөнінде сөзге тартқанда, би ағасы: «Оны домбырадан сұра» деп өзінің «Зар

қосбасарын» бебеулетер еді. Мырза ағасының жеке басының мұңы да жетерліктей. Қосағы тоқа Мұстафаның қызы Мүкәри сұлу келіншек кезінде өліп, мырзаны шерменде қылғаны аздай-ақ, содан қалған тұңғышы Баһрамның да азабы әкеге оңай болмады. Дәулет – нәубетке, бақ – сорға айналған алақұйын кезеңде сұлу қызы бар әкенің күйі қай бір келіскен? Сейфолланың Сәкеніне қиятын еді, оған рулық намысқа қызғандар көлденең тұрды. Әбікеннің бүйрегі ақынға бұрған. Бірақ ел ішіндегі сойылшыл содырлар іпті-тысты боп мұны оқшаулап тастады. Дала заңы қатал. Қызға қырық үйден тыйым. Көрінген көк аттылының қолтығында кете барса, қыз өсірген елде не бедел қалсын? Атаның күшін, ананың сүтін ақтамауға жаралған ұл мен қыздан не қайыр? Шіркін-ай десеңші, қазақтың ақиық ақынына бір сұлуды қиса қайтетін еді? Бұл – Әбікеннің ниеті еді. Басқа ағайындар Сәкен өмірінің көлеңкелі жақтарын көлденеңдетіп: «Қыран боп келіп Шалтасқа, қарғаша бұқтың жартасқа, қызымыз саған бармайды, опасыз дейді жолдасқа» деп ақынды ашық келемеждеді.

Ақын шамырқанса, жыр жазады, қорғансыз сұлу құсаланса қайтпекші? Қиыны сол еді. Баһрам аз күнде гүлдей солған. Құла түзге маңып шығып кете берген соң, қасына аңдушы қойдырғанды. Әбікеннен басқаға тіл қатпайды. Ағалы-қарындастың екеу ара күңкілдесуі кінәласудан әріге бармаған. «Кіші Акке-ай, бұта құрлы панаң болмады-ау!» – деп ухілегенде Әбікеннің дымы құрыған. Ақынға қатты құлаған қарындасына нендей тоқтам саларын білмей, домбыраға қол созады. Ғашықтық азабы қинаған жаралы қыз қоңыр сазға балқып аздап тыншиды. Кенет шошып оянады да, далаға қашады.

Баһрам қорлықпен өлді. Ұзатылған жылдың қысында құс-дан көз жұмды. Найзакескенде қалды сүйегі. Келер жылдың күзінде Мақаш мырза озды дүниеден. Атақты шонжар Көпбай болыстың немересі дәулетті мырза оқыстан үзілді. Қырық тоғыз жасында жұмбақ өліммен аяқтады ғұмырын. «Сүйегімді бабаларымның қорымына тапсырыңдар. «Зар қосбасарым» аманат саған» деген хал үстінде жатып. Мақаш өлісімен ел ішінде дүрбелең басталған. Байларды қамшымен қойша қуған тәркілеу кеп киліккен. Кәмпескенің беті қатты-тын. Жаз шыға басталған қаралы науқан қара күзге дейін толастамады. Кәрсөн-Кернейдің мыңды айдаған байлары жуан ата балаларын торғайдай тоздырып, шаңырағын ортасына түсірді. Бірінші кезекте Мақаштың артында қалған дәулеті қатталды. Шаруасы

шақтыланған Әбікен де тәркіге ілікті. Қотандағы аз мал кедей-кепшіктің үлесіне тиді. Әбдіре, сандыққа сықалған асыл бұйым, тең-тең дүние талапайға түсті. Сондағы Күлшенің ұстамды-әлі күнге таң. Екі жігіт қолдасып әзер көтерген әбдіреден бір сабақ жіп те алмады. Қайсар әйел: «Күшпектерім аман болсын» деп үнсіз безеріп қала берген. Сөйткен жан жарына ақ өлім бұйырмады, аштан өлді. Аштыққа сүзек араласып, кетуі кете бастаған Күлшенің тірсегіне түскен шашы бір-ақ күнде жидіп түсіп қалды. «Енді мен адам болмаймын, – деген ол күйеуіне кемсеңдеп. – Балаларды сақтап қал». Екі күн әуреленіп бетін зорға жасырды. Аялы қой көзі пәктік пен сұлулықтың айнасындай еді. Жұмылмаған қалпында кетті. Өлі жанарын қанша уқаласа да безеріп икемге келмеді. Сұп-суық жансыз жанарда опасыз жалғанға лағынет айтқан сұсты қарсылық бар еді.

Егіз қозыдай қос құлыны Жаханша мен Дәлелхан да жер томпайтқан. Үш жасар қызы ғана қалып еді, таңертең оянса, ол да тас боп қатып қалыпты. Соңғы бауыр етін жер қойнына тапсырған соң қыр асқан. Қайда барарын өзі де білмейді. Білгенде, білем-білем құйрық асата қоятын кімі бар? Аштық жайлаған ауылдар моладан бетер суық. Көрінген жерде сұлаған адам. Адам етіне құныққан қасқыр мен түлкі жолын бөгеп жүргізбейді. Қарға-құзғын мүтін даланы жайлап алған. Екі-үштен қол ұстасқан аштар кезігеді. Түрлері аянышты, адам деуге келмейді. Құдды кебінін сүйреткен тірі аруақ дерсің. Іште тамақ болмаған соң, кісінің сөзі де бұзылады екен. Кезіккендерден Әбікен жөн сұрап жарытпады. Бет алысы аудан орталығы. Лбумен бір тәулікті өткерді. Жалғыз қонды далаға. Күз қабағы кіртіңкі. Бұлыңғырланып түнереді де тұрады. Өлексеге тұмсықтарын қандаған қарға мен құзғында есеп жоқ. Онсыз да өлік сасыған даланың ұсқынын кетіріп-ақ тұр. Қора-қора қой, табын-табын жылқы жайылатын құба белдер мен жота-қырқалар жым-жырт. Ұшқан құстан басқа тіршілік белгісі байқалмайды. Тарлауы мен изені желкілдеп, алқара көк жусаны бөріткен, көдесінен қашқан қоян көрінбейтін шүйгінді дала құлазыңқы. Тігулі қалған үйлер жел жағынан болмаса, ық жағынан жүргізбейді. Иістенген адам денесі қолқаны қабады. Айбарлы ақ үзікті иесіз ақ шаңқан үйлер құс саңғырығына малшынып қалған.

Әбікен емпелеңдей тырмысады алға. Қуаты сарқылайын деді ме, аяғы шалынып сүрінуді жиілетті. Кенет есік пен төрдей жерде бірдеңе ағараңдап қозғалғандай болды. Анық көрді, тушадай

ақ қоян селтиіп қаперсіз жатыр. Қашатын сыңай байқатпайды. Бұғына түседі қайта. Таяқты жіберіп қалған. Дәл тиді ғой деймін әлгі елес қимылсыз. Қоян дегені жылқының қу басы екен. Дымы құрған ол торсықтағы судан қылқылдата жұтты. Қалта түбіндегі талқанның соңғы шөкімін талмады. Жүрегі жалғанбаған соң, жан қалтасына жасырған төрт-бес құрттың кішірегін аузына салды. Тас боп қатып қалған екен, екі ұртына кезек жүгіртіп, сүйек қажаған сиырша малжаңдады.

Сәл шираған ол қу басқа үңілді. Ойына аңыз оралды. Қозы жайған жетім бала қу басты құшақтап: «Сені қара қасқа тұлпардың басы деп кім айтар, мені Толыбай сыншының баласы деп кім айтар?» – деп жылаған екен. Айдалада жаяу сенделген мұны кешегі мыңды айдаған Көпбайдың немересі деп кім есіркеп қол ұшын бергендей. Арпа, бидай ас болған, алтын, күміс тас болған аңаршылықта астындағы атын кім түсіп бергендей? Үрерге иті, сығарға биті қалмаған сорлы қазақ ит-құсқа жем болып, бостан-бос қырылғаны-ау осылай! Осыншалықты қырғынға ұшырайтындай не жазығы бар еді момын жұрттың?! Жазығы сол – мыңғыртып мал өсірді. Тегін ет, тегін қымызбен жарылқады жарлы-жақыбайды.

Әбікен – әсілі дініне берік көнбіс жан. Көңілін қуаныш желпісе, иәки мұң қажаса, домбырадан табады жұбанышты. Сөйткен киелі аспап кәнігі сырласы қайда? Домбырадан бұрын, құдай қосқан қосағы, бауыр еті балалары ше? Оларсыз өткізген өмірде не опа бар? Нендей қызық бар? «Біттің Әбікен, біттің» дейді бір суық сыбыр дәл құлағының түбінен.

Ол бар қуатын жиып алға тырмысты. Иесіз ауылдарға соқпай, айналып өтуге тырысты. Жаяу жаяудан қашады. Біреуді біреуге бөжекей қылған заманың осы. Қайрақты өзенінен өтіп, Үшаланы бөктерлей соқпақ сорабына іліккенде, арбаның ізіне ұшырасты. Дәу де болса азығы бар біреу шығар? Әбікен жүрісін жылдамдатты. Бірақ мұны ілестіре ме көлігі бар жолаушы? Қырға шыға келгенде, арбалыны көрді. Аты болдырған ба, жүрісі миньмьрт. Таяна бергенде шамалады – ат емес адам сүйреп барады. Жайпақ ләшеңкеде төбедей төңкеріліп біреу жатыр. Жақындаған бұған еңсеріле жонын көрсетіп, қасқырша күрілдеді:

– Тоқта! Атыласың!

Әбікен аңтарылды. Санасына келген ой мынау: «Дәм-тұзымның таусылған жері осы болды ғой». Мылтықтың тарс етер етін күтіп тұрды да қойды. Бұқсам қайтеді деп бір оқталған.

Бірақ оған кеш. Арбадағы алпамса бесатарын бұның өңменіне бағыттап:

- Қайт кейін! – деді.
- Боса да аштан өлемін, ата бер! – деді бұл.
- Кімсің?! – деді дәу қара.
- Қазақпын.
- Қазақ екеніңді біліп тұрмын, еліңді айт.
- Қаракесек, оның ішінде Кәрсенмін.
- Одан қайсы?
- Таңыбаймын...

Өңменіне тесілген мылтық тайқып кетті. Сөйткенше құлағына тосын үн шалынды.

– Жаным-ау, Әбікенбісің?

Әбден беріштеніп кеткен жүрек сәтте босаңсыды. Тәлтіректеп барып шиге жамбастады. Бұл кім болды екен деп ойлап үлгертпей, әлгі әйел екі бүйірін таянып, ал кеп сұңқылдасын:

*Қайран да көмей жыр айтар,
Опалы досқа сыр айтар.
Жақсының тірі көзі деп,
Бауырым, сені кім айтар?!..*

Одан әрі ұзақ сонар жыр өктеді. Ашты зар запыран төккенде тау теңселіп, өзен өксігендей болды. Шер көкірек құсалы әйел біресе ботасы өлген інгенше боздайды, біресе құлынын қасқырға жегізген қулықша шұрқырайды. Енді бір кезекте, жас бұзауын жоғалтқан сиырша азынайды. Шағымшыл жоқтау ән еді. Әлде бұрын шығарған ба, бірақ оған келіңкіремейді. Аяқ астынан ақтарылған саба түбі сарқынды шер қарақан басының назасынан да дүйім жұрттың жан айқайындай тым өткір де, өктем еді.

*Гектір деді, кептірді.
Тонна деді, тонады.
Ортаққа түсіп мал мен бас,
Шығарды жаман жораны, –*

деп бір қайырса, іле қатая ширығып, қарғыс-наладан зар төге, қанаты кетілген сұңқарша сұңқылдасын:

*Үсік шалып балғынды,
Заманымды тар қылды.*

*Жүйрік мінген ерімді,
Бір мінгішке зар қылды.
Айрылып қазақ бар малдан,
Аткөншек боп қаңғыды.
Көмусіз қалып арысым,
Басына қарға саңғыды...*

Әбікен есеңгіреп қалды. Мана арбаны сүйреген әйел дауысын шығарған сәтте есі ауысқандай боп: «Тіріліп келген Күлше болғаны ма, бәсе көзі жұмылмаған еді» деп бір ойлаған. Соның артынша көз алды қарауыта, төңірегін тұман басқандай, қара түнекке жұтылып кете барды да, тым-тым алыстан азалы сарын талмаурады. «Өлген деген осы шығар, мені де жоқтап жылайтындар бар екен-ау» дегенді айтып үлгерген. Өз дауысы өзіне анық естілгені соншалық – үміті оянған ол: «өлмеппін, тірімін», – деп қолын қимылдатып еді, сап-салқын бірдеңені мытыған саусақтары жазылмай қарыса тістесіп сіресіп қалды. Аяғын қозғау да оған күшке түсті. Денесінде болмашы діріл бар екен. Үміті тіріле бастаған ол көз алдын шымылдықтаған тұмантықты сейілте алмай біраз қиналды. Шатасқан санасын әлгіндегі оқыс үндемеді. Әйел жоқтауды үдеткен сайын, қуаты сарқылып қатып семген бойына жылу енгендей, өзінің осы халін аздап шамалады.

Әйелді жыға танымаса да, одан өзіне бір жақындықты сезініп, бойын жиып алды да, екі-үш ұмтылып аяғынан тік тұрды. Ондағысы сүйегіне қарысқан далбаса әрекет еді. Оның үстіне арбадағы дәу жеміне қылғынған бүркітше қозғалақтап, бұған бір, әйелге бір қарағыштап бесатардан қолын айырмайды.

Сұңқыл үдеп барады. Тұла-бойын буған зар-нала әбден асқынған әйел жылаудың көкесін енді танытты. «Қойсаңшы! Болды ғой, босқа қажып қаласың» деген арбадағы дәудің жанашырлық сөзін құлағына ілмеді. Қайта ат басын еркін жіберді.

– Қызыл беттен әр кетті, Қажырлы қолдан әл кетті...

Ұйқас-ырғағы келіскен жыр үлгісіндегі сарынды Әбікен түгел дерлік ұстап қала алмады. «Қынадай қырған қазақты, басқа салған азапты, көрінде Кеңес өкірсін!» – деген тұстары жүрегін шымырлатып жіберді.

Әбікен әйелді зорға таныды. Аштықтан топалаң тиген қойдан қырылып жатқан тамам қазақты жоқтаған баяғы ақын қыз Қоңыртай еді. Жапсарлас Қуандыққа ұзатылған-ды. Күйеуі жа-

уырыны жерге тимеген айтулы балуан деуші еді. Сірә, мына дөңкиген қара сонысы болар...

Сол күні олар түзде еруледі. Аш өзегін жалғап, әл жиған Әбікен арбаға атша жегілді. Қоңыртай демеп отырды. Күйеуінің шықпаған жаны. Оқ тиіп қансыраған оның жағдайы кешегіден бүгін төмен. Қара саны күп боп ісіп кеткен. Сабаз шыдамды екен. Оқтан жырым-жырымы шыққан жарақатын елемегенсіп, «Сәтбек батыр» қысасын созады. Көріктей кеуде көтеріліп басылып, көтеріліп басылып ухилегенде Әбікен жүрісін ширата түседі.

Қоңыртай кешегі жоқтауды құмығыңқы ыңылға ауыстырып алған. «Қос ботам-ау, көз жанарым-ау!» деп ах ұрғанда, қара жер қақ айырылғандай болады. Араға тағы бір қонып, аудан орталығына жеткен бұлар қайыр-қош айтысып өз жөндерін тапқан-ды.

Бас амандаудың амалы – бұны жіпсіз байлады. Ол қысты далбасалап Ақсу-Аюлыда өткізді. Көз көргендер күйшіні шетке қақпай, болмашы қоректен тең бөлісті. Жаз шыға Балқашқа бет түзеген. Қорегін Көкше көлден айырып, балық жеп күнелткен ағайынның қатарлары селдірегенмен, жаппай аштықтан аман екен. Бірақ кісі өлімі әлі тыйылмапты. Кеңдірі кесілген аш-арық көл жиегінде судан шығып қалған балықша шашылып жатыр.

Ол Балқашта тұрақтай алмады. Ата қонысын аңсаған жетім жүрек тағы да мұны тау арасына қиыстатты. Қаратал бойында ұшқан құстан басқа тірі жан жоқ. Иесіз қалған қыстаулар аңғалсаңғал. Құлазыған мекеннен көңілге медеу таппай сандалып, Ақсу-Аюлыға тағы келген. Жаңадан ұйымдасқан май зауытына жұмысқа тұрған. Бірақ түртпектен құтылмады. Қаймақ айыратын сеператордың тұтқасын ұстаған еді, жуан атаның тұқымы, зиянкестік жасайды деп қара жұмысқа ығыстырылды. Бәрінен де қиыны – қолына домбыра ұстатпағаны. Күй тартқанын көріп қалса, қырағы белсенділер: «өткен заманды аңсайды, сары уайым сапырады» деп қоңыраулатады. Содан бір күндері салып ұрып Қарағандыға барды. Ниеттес азаматтар ақыл берген. Көз түрткіден құтылудың бір амалы – елден кету.

– Қайда барамын?! – деді ол дымы құрып.

– Алматыға.

– Онда менің кімім бар?

– Сейфолланың Сәкені ше?

– Өзімнің де ойым сол.

– Ойың сол болса, жет қайткенде де Алматыға...

Қаражат таппай біраз жүрді. Үстіне ілген ескілеу боз шекпен. Аяғында шоңқайма етік. Біресе пойызға отырып, біресе кемеге отырып, біресе жаяулап бір ай он күнде Алатаудың етегіне іліккен. Ақар-шақар асқар шың көзіне жылы шұрап үмітін тірілтті. Ішім қатып кеткен шығар деп ойлаған. Қолқа жүрегінде қозғалыс бар екен. Салқындаған бойы күрт жылынып, ыстық қан тепсінді құқыл реңіне. Көңілі алыпұшып, қиялы қанаттанды, қапелімде. Осындайда домбыраны шерттіп-шертіп жіберсе ғой.

Күзгі күн сәл-пәл бұлыңғыр. Иығымен аспан тіреген алып таудың қабағында аздаған салқындық бар ма қалай? Тау екеш тау да мұннан арылмағандай көрінді бұған. Ел уайымын арқалаған данағөй кәрияны еріксіз есіне түсірді. Отыз екінші аштығында көрі сүйегі саудырап сай-сайда қалды-ау, есіл абыздар.

Алматыда Сәкенді білмейтін жан жоқ. Үйін тез тапса да, босағадан бері аттарда сәл қобалжыды. Жол азабы қажытқан жүдендігінен, киімінің олпы-солпы өңсіздігінен қорынып еді. Ауыз үйде кідірістеген ол бірден төрге озбай, дыбыс берді. Шырайлы, сұңғақ бойлы ақ құба келіншек қарсы алды мұны. Кісіге қаймықпай тік қарайтын әлпетінен адуын өр әйел екендігін бірден байқады. Шашы тілерсегіне түсердей ұзын-ақ. Ерні қаймыжықтай. Маңдайлы. Келіншектің бет ажарындағы шұғылалы нұр келісті тұлғасымен үйлесім тауып сүйкімін арттырғандай екен. Жаратқан бедеудей сауырлы сылаң келіншек бұған аса сұлу көрінбеді. Жай ғана сүйкімді ұрғашы десе болғандай.

– Жоғары шығыңыз! – деді ол осы үйдің бәйбішесі екендігін білдіре өктемсіп.

Әбікенде үн жоқ. Бойы дел-сал боп қатты шаршаған ол теңселіп кетті.

– Сейфуллин жолдастың үйі осы ма? – деді батылданып.

– Осы.

– Онда жөн. Сәкенге айтыңыз. Елден домбырашы Әбікен кеп түр деп.

Сәкен тостырмай тез көрінді. Нұрлы жүзі қуаныштан күреңіте алаулап қонақты бас салды. Қос құшақ темір құрсаудай сіресіп қатты да қалды. Ақынның көзінен ірі жас тамшылары домалағанда, дәті берік жолаушы сараң теткумен тынды. Жылау үшін де қуат керек. Заман тоқпағы төбесінен шүйліге-шүйліге обден басыр ғып тастаған ба, кейінгі кездері күйшіге тоңмойын

меніреудік пайда болған-ды. Сол әдетінің аздап ызғары сынғанымен, қат-қат көңіл тоңы әлі де мұз қалпында еді.

Жуынып-шайынып, үстіне таза киім киіп, ыстық тамақ ішіп, жан шақырса да, Әбікен үй иесімен бірден шүйіркелесіп кете алмады. Онысы, бір жағынан, саясатқа қайшы кеп, артық сөйлеп қоямын ба деген сақтығы-тын. Әрі өткеннің сұмдығын қопсытып алып, ақынның жүрегін бұзып қоярмын деп тартынған.

Өткен-кеткенді айтысып бейбіт әңгімеге ден қойған екеуінің үні кейде күбірге тіреліп сыбырмен көмкеріледі.

– Өкіметің қырып тастады ғой қазақ сорлыны! – деді күйші жыларман болып.

Сәкен тұнжырады. Мойыл көзі тұңғыықтанып, терең күрсініспен:

– Арты қайыр. Теңелеміз әлі, – деді.

Күйші ақын досын аяды. Алыс-жұлысты көп көрген қайсар азамат ойға берілгенде жүйкесінің сәл-пәл жұқарғанын сездіріп алады екен.

Қолының дірілін басу үшін саусақтарын айқастырып маңдайына сүйеген қалпы отырды-отырды да, қыранша селт етіп:

– Саусағыңнан теберік, Әбеке! – деді көз қиығымен домбыраны емеуріндеп.

Қонақ бәлденбеді, сыршыл аспапқа ынталы созды қолын. Түңіліп кеткеннен бе, домбыраны ұстаған сәтте оны бір жатырқау сезімі биледі. Шекесінен тер шыпшып, саусақтарының ұшы шымырлағандай болды. Іле оны құштарлық жеңді. Көптен аңсаған қалаудысымен қауышқандай әсерде жүйе-жүйесі босап, жүрегі уылжып, ішін жылы ағыс кернеді. Сол-ақ екен, кәнігі жорға саусақтар еппен қимылдап, дәмді дыбыстарға жан бітіре бастады. Тосырқағанымен тосаңсымапты, үстемелеп үдетіп жіберді қайта. Соны қайырымдар кәнігі машыққа леп беріп, күй тынысын ашқанда, ризашылықпен бас изеген ақын көзі боталап қатты әсерленді. «Ой, Әбеке-ай, қатып кеткен сағынышымды жұмсарттың-ау бір!» – деді жебелі сұлу мұрты көпсі қозғалақтап...

Ол ақынның үйінде екі апта болды. Сәкен оны кешіктірмей жұмысқа орналастырды. Театрда әртіс болсаң дегенде, Әбікен шүйделі шекесін сипағыштап үнсіз қалып еді...

Күй тілімен айтайын дегені бұл да емес-тін. Жалқы туындысына өткеннің өкінішін қосақтағаннан не шығарады? Өлген тіріліп, өшкен жанса екен. Өшкен де жанар-ау, бірақ өмір оты

бірден алаудап кете қойса жақсы-ау мұның тартқан күйінен? Комейі бітелген пештей бықсып, қолқаны ащы түтінге қапты-румен итшілейді көнбіс пенде.

О, бұл қазақ, не көрмеген тас маңдай?! Отыз екінің аштығында қырылғаны аздай-ақ, отыз жетінің лаңы небір қасқа мен жайсаңды отаған жоқ па? Сәкендей біртуарды атуға шімірікпеген қанды қолдарға не дауа? Халық жауы деген қара тізімге ілікпей қалғанына күні бүгінге дейін шүкіршілік етеді. Елде, ауылда жүргенде, кім біледі, дәмі ауатын ба еді? Әлде киелі аспап домбыраның шарапаты ма, қалай болғанда да, кісі қанына жерік қара күзғындар мұны пәнайы себеппен көрмей қалған. Атағы жоқ елеусіз әртіске тырнағын қандағысы келмеген. Шынжыр балақ, шұбар төстің тұқымы, бай баласы екенін білмеген. Білгенде ғой, ендігі ит жеккенде жүрегін бе еді, әйтпесе көзін жоятын ба еді, әлде қайтер еді? Күй тілімен, мына соны сарынмен жеткізейін дегені бұл да емес, басқа бір жайт. Отыз екінің санада қалған қасіреті жүрегіне мықтап орнап, бітеу жараға айналып, күні бүгін сыздайды. Қанша ұмытайын десе де, ауық-ауық ойына оралып ішін ашытады. Жасы егде тартып уақыт көпші алға жылжыған сайын сонау жылғы айдалада арбаға жегілген әйелдің зарлы сұңқылы құлағынан кетпей, үзілмей соққан даланың қоңыр желіндей ызыңдайды да тұрады. Сондағы көрген-білгенін тісінен шығармай, көңіл көмбесіне мықтап жасырғандай еді. Азалы сарын арада жиырма жыл өтсе де тақымдап қыр соңынан қалмай, түп етегіне жармасумен жүр. «Қоңыр белді өрт алды, Қоңыр жүзді дерт алды. Заманды жаман аздырып, Шабак жұтты шортанды. Қоңыр желге малтығып, Қоңырсық қапты қолқамды!» – деген зар сірә да естен шығар ма? Екі күн бойында арбаға кезек-кезек жегілгенде, Қоңыртайдың даусы бір сенбеген. Қайта үдеп-үдеп салады. Тау ішінде отыз үйлі аш-арықты арқар, киік атып, қақпан құрып асыраған аңшы Бертісті жолбасарлар қапыда қолға түсіріп, атын олжалаған да, жарадар қалпында айдалаға тастап кетеді. Екі баласын үйде қалдырып, күйеуін іздеп шыққан Қоңыртай үш күн сандалып аңшыны зорға таппай ма? Қайтып келсе, үйдің іші әптер-тәптер дейді. Үйлемелі-сүйлемелі екі бала қолды болған. Әйел-еркегі аралас босқын аш-арықтармен еріп кеткен көрінеді. Алдына ісік кіре бастаған ауылдастарының қан тілеген бұзық әлпетінен сезіктенген сорлы ана үй-үйді жағалап тінтіп шыққанда, сұмдықтың үстінен шығады. Жегілікті еті бар баланақтай қос ұлын ашыққан тобыр бәршектеп жеп қойыпты.

Домаланып бастары ғана қалған. Күйеуінің мылтығы қолында болмағанда, адам етіне дәнiккендер өзiн де жазым еткендей екен. Тыққан азығы мен аздаған төсек-орнын арбаға салып, жаяу сүйреткен қалпы тау арасындағы күйеуіне барады. Ұзын сөздің қысқасы, жолда күйшіге жолығады.

Сол бір аянышты жағдай Әбікенді ауық-ауық мазалаумен жүрген-ді. Туашақ шығармасына «Қоңыр» атын телуінде осындай бір сұмдық сыр бартын. Күйдің мазмұнын өлең тіліне көшіргенде былай өріледі:

Мал мен басқа дала толған,
Асқақтаған аласа арман.
Байы – мырза, кедей – күйбең,
Кісіліктің бағасы озған.
Көктеу – ырыс, жайлау – думан,
Ән шалқыған алты қырдан
Қыз-бозбала сауық құрған,
Шалқар жайлау күнде думан,
Қаңырады, қалды бәрі,
Көңіл сөнді, жан жылады.
Жайлау – жым-жырт сағым алды,
Қара қоныс қаңырады.
Бай мен бектің күні сөнді,
Құл-құтанның бағы жанды.
Жұртта қалды қара саба,
Заман азды ара-дара.
Аран ауыз ашаршылық,
Жұтты қылғып, бар ма шара?!
Жан жүдеді, қалжырады.
Күй құмықты, жан жылады.
Төрт қоңырым, сүйген жарым,
Ашаршылық опты бәрін.

Ат орнына арба сүйреп,
Шырқырады шыбын жаным.
Қырғын тапты қайран қазақ,
Пешенесі сор мен азап.
Домбыраның өшті үні,
Қақ айрылды қара шанақ.
Заман оңбас алжасқансын,

Шың сұстанар қар басқансын,
Одан тағы атып асты,
Алашымның марқасқасын.
Бас көтерді фашис құзғын,
Атыс-шабыс тағы қырғын
Боздақтарым жер жастанды,
Қан қасаппен өтті күнім.
Ұмыта алман соның бәрін,
Мазалайды ождан-арым,
Өткендерді еске алғанда
Шырқырайды шыбын жаным!..

Әбікен туындысының иін әбден қандырды. Қайталап ұзақ тартты. Бір ауық терезеден сыртқа көз жіберген. Басын мұнар шалған құзар қыс ызғарын елегендей, тым сулесок. Өмірінің мағыналы жылдары осы таудың бауырында өткен жоқ па? Үзіле жаздап жеткенде қол ұшын берген марқасқа ақын Сәкен түсті есіне. Ақын рухы туған еліне оралғанына, «халық жауы» деген жалған айыптаудан ақталғанына шүкіршілік етті. «Қоңырдың» кей иірімдері Сәкенге бағышталған. Оқыған дұғасы есепті. Одан артық қолынан не келсін? Өмір озады, адам тозады. Өлмейтін пенде жоқ. Күндердің күнінде өзіне де кезек келеді. Ат орнына тай төлеу. Тұяқ жалғар балалары бар. Содан соңғы өміршен өнер. Кейінгі буын Хасеннің Әбікені қалдырған күйі еді деп ермек қылсын. Қашанғы бұғынады? Булыққан зарды өзімен бірге әкеткеннен не ұтады? «Қоңырдың» жұмбағын келер толқын шешіп жатар. Сұмдығын ішіне бүккен сұрқай заманның шындығы да ашылар-ау...

Күйші қатты әсерленді. Туған жерін көз алдына әкелді. Шалтастың шөлкем-шалыс бітімін, Бүркіттінің түксіңкі қабағын, Тағылының піл сауырын, Ақсарлының ағараңдаған жонын, Найзақескеннің шаншылған сұлу бітімін, Айыртаудың ойдақ-сойдақ кейпін оймен шолды. Ақадыр мен Сапының ақ тастақ қырқасын көз алдына келтірді. Қаратал, Шүмек өзендерін жайлайтын малды ауылдарды қиялынан өткізді. Құлазып бос қалған атамекенге қайта оралған ел ертеңінен үміттенген ол Тәттімбеттің «Сарыжайлауын» шалқытты. Күй төресі «Сарыжайлауды» тартқанда, Әбікенді көтеріңкі сезім биледі. «Өміршен өнерің барда, Сарыарқадай мекенің барда, өлмейсің қазағым, өлмейсің!» – деп теткіді ол.

Осылай шалқып отырған сәтте бәйбішесі Шәкен:

– Ағай келе жатыр, – деді есіктен бас сұғып. Бұл қай ағасы екен дегенінше, самбырлаған таныс дауыс құлағына ұрды. Қояндының делқұлысы екеніне күмәні қалмаған ол оқыс әдіс тауып, қолына шүберек орап ала қойды. Қанша дегенмен, мұның да әртис аты бар. Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген әртисі атағынан үмітті. Жарақатын ауырсынған болып, қабағы кіржиіп, келген қонағын көңілісіз қарсы алды.

– Қолыңа ненің қағындысы келген? – деді Қалибек арқасы ұстағанда көзі шатынап кететін шәлкес әдетіне бағып. – Күйдіргі ме, әлде күбіртке жеп жатыр ма?

Әбікен зор денесін еңсере алмай теңселеңдеп: – Аздап домбыра шерткенімді көре алмаушы едіңдер, құдайларың жарылқайды! – деді кәдімгідей-ақ шытынап.

– Мейлі ғой, – деді Қалибек ыңыранып. – Елден сәлем-сауқат келіп еді, сенің табаққа қол салуға жағдайың жоқ екен. Қарындасымның жегені сенің ауыз тигенің ғой.

Үй иесі сүлесок қалыптан таңбай:

– Барсын. Шәкен-ақ жесін, – деді шарасыз қалып танытқансып. Қалибек осықырып:

– Не атақта, не шатақта жоқ. Жаман әліне қарамай, халық әртисін алдамақшы, ә?!

– Құрдасыңыз маған да қыр көрсетіп қояды, – деді Шәкен ақ құба өңі уылжып. – Қоңыр деген нақсүйері бар көрінеді елде. Сонысын сағынып шала бүлініп жүр.

– Не дейді? – Қалибек ұртын қомпаңдатты. – Рас па?

– Сөйдеймін! – деді Әбікен түк шімірікпестен. – Бірер ауыз орыспасын бұлдап мәтүршкелерге қырындайтын Қоянды жәрмеңкесінің жаяу салы құрлы жоқпын ба?

Жайшылықта түйықтау ол құрдасымен қағысқанда, тапқыр сөйлеп кетеді. Тапқыр сөйлемеске лажы да жоқ. Ілікті бастайтын халық әртисі. Бұныкі суға кеткен тал қармайдының кері. Әйтпесе, атақты сахна саңлағы, одақтық парламентке депутат, қырғи тілді Қалибек Қуанышбаевты сөзбен жеңу бұған тау құлатқанмен бірдей. Дегенмен, кейде қиуадан жол табады. Құрдасының дәу көк иті бар. Ол үйге барғанда ит Әбікенге зор үнмен тіл қатады. Бір жолы әлгінің үні шықпады.

– Итіңе не болған, аузын буып тастағаның ба? – деді Әбікен.

– Бәрібір сен оның үргеніне түсінбейсің, – деді Қалибек мырс етіп. – Оқымысты ит емес пе? Үш тіл біледі.

– Апыр-ай, ә! – Әбікен жорта таң қалғансыды. – Мәселенки қандай, қандай тілде?

– Ағылшынша. Орысша және қазақша, – деді үй иесі сөзін шығарлап. Менің итім құрлы жоқсың, орысшаңа ел күледі.

– Дұрыс-ақ! – деді Әбікен сәл күлімсіреп. – Өзі оқымысты. Үш тілді жетік біледі екен. Сессия сайын Мәскеуге салпақтай бермей, орныңа итіңді жібере салмаймысың...

Осындай екеу ара қалжыңдары Алматыға тарап кеткен. Қырғи тілді Қалибекті анда-санда бір ұтатын Әбікен де тапқырлар санатында. Қанша дегенмен, әртис аты бар. Алматыға қара домбыраны арқалап, өнер қуып келгенде, театрдың төріне шығуға септескен құрдасын көңілінен қалай шығарсын? Өмірде де, өнерде де жұптары жазылмайтын екі достың ым-жымдары бір. Қалжыңдарының өзі әнге бергісіз. Өзін тек домбырашылық қырынан танытқан Әбікен күй шығаратынын құрдасынан жасырған. Онысы – дабыралап жұртқа жайып жіберер деген сақтығы. Әйтпесе, қанаттас досын дұшпан көрсін бе? Бір жағы күй шығарғанына қолайсызданады. Шәкеннен туған Ермегіне күй арнағаны рас-тын. Туындым деуге батылы жетпей, белгілі күйшіге тели салды. Енді міне, біраздан бері жанын жеген сарынды шысықтаумен әлек. Бай-байлаған зардан да тоқтамы басым естияр күй қанша тігісін жатқызайын десе де, өз ырқынан жаңылар емес. Сартап мұңды қоздатқан саналы күңгір қабындағанда, күй иесін еріксіз күдік жеңеді. «Өзіме күні бұрын шығарған жоқтауым емес пе?» – деп те қобалжиды. Содан секемденіп соны туындысын ешкімге тыңдата қойған жоқ әлі. Әзірше сыншысы Шәкен боп отыр. «Қоңыр» оған ұнағандай.

Домбырасы қасынан ұзамаған күйшінің қабағынан жақсы нышан байқаған сезімтал Қалибек:

– Қикақты қой да, тарт! – деді бұйырып.

– Қалибектің ойпаң-тойпаңын ба? – деп қасақана қыңырттады ол, құрдасына арнап тартатын секіртпе күйін меңзеп.

Шатынаған қонақ:

– Қағынба! – деді сұстанып. – Сенің менен жасырған «тығындыр» бар. Соны індетпей кетпеймін.

– Оны қайдан білдің, бал ашамысың? – деді үй иесі жұмсақ күлімсіреп.

– Қабағыңнан.

– Ой, саған дауа жоқ! – Күйші құрдасын оқтаудай саусағымен нұқыды. – Өзім де сынатам ба деп жүр едім. Шәкен-ау сыбырлаған. Ал онда жақсылап тыңда.

Қалибек ұйыды күй ырғағына. Өнердің әр саласынан хабардар кесек тұлғаларды сомдаған ол құрдасының жаңа туындысына «жол болсынды» бірден айтып салмады. Қатты әсерленгенде жойдасыз шатынайтын көзіне жас келіп құмыға күрсінді. Тағы қайтала деп ымдады да, қос жұдырығын маңдайына сүйеді.

Әбікен оның бұл толқынысынан жақсы нышан таныды. Сыншыл құрдасының момақансыған тыншу сәті соны әуездің тыңдауға тұрарлық болғандығының белгісі еді. Жүдемелете үш қайталады да, үй иесі қонағын бақты.

Шақырусыз келген қиқар қонақ қыбырсыз. Жеме-жемде құлыпталып қалатын жұмбақ мінезді өнер тарланы бір түйілсе біразға дейін шешілмейді. Сол әдетіне сыралғы Әбікен «осы жазған пікірін бүгіп қалмасын» деген сақтықпен: – Қояншығың ұстап қалды ма? – деді құрдасына.

Қалибек жауап орнына бармағын көрсетті. Онысы ризаланғаны еді.

– Ұнады ма?

– Жақсы екен... Тым ауыр ма қалай? Күңіренісі басым. Күйік-шер толған!

– Енді қайтейін?! – деді күй иесі шарасыз теткіп. – Арманда кеткен үш қоңыр, көп қоңырларды жоқтағаным. Шығарған хатым, құраным соларға...

Өнердің қос тарланы өткен-кеткенді айтып көп сырласты. Біресе жадырады, біресе мұңайды екеуі. Ақыр соңында бірауызды тоқтамға келді. Әбікен Хасенов марапаттамаға ұсынылған көрінеді. Соған кедергі болмас үшін «Қоңырды» жарияламай құпия ұстағаны жөн. Асылды тот баспайды. Күні туғанда шалқып шыға келеді, әлі-ақ.

Әбікен кешікпей омырауына орден таққан. Бірер жылдың бедерінде еңбек сіңірген әртіс атағына қолы жетті. «Қоңырдың» жолы ауырлап кетті, бірақ. Өнер иесінің алған атағына сай партия мен өкіметке адал қызмет көрсету – азаматтық борышы. Одан жаңылды ма, атақ-абыройдан жүрдай болып, тұлданған аттай құйрық-жалы шолтыып сымпиып қалады. Сондай түбірлі себеппен жасқаншақтап, әліптің артын бақты.

Сол екі ортада бұған сырқат килікті. Дерті салмақты еді. Күн санап дендеп барады. Жүрегі бір қатерді сезіп, ниеттес достары мен інілеріне дастарқаннан дәм татырды. Қырғи тілді Алтайбайдың Жүсібі, атағы енді-енді шыға бастаған сазгер

Мұхаметжанның Сыдығы және құрдасы Қуанышбайдың Қалибегі бастаған қонақтар тарлан домбырашыға қолқалап күй тартырды. Соны сарын дендегенде:

– Мынауыңыз бұрын-соңды естілмеген, мүлдем соны әуен ғой, – десті олар.

Күйші ұстамдылығына бағып басын изеді. Күйді жерлестері магнит таспасына жазып алды. Әбікен осы шығармам сендерге аманат дегенді емеурінмен танытқан-ды. Әсіресе құрдасынан көзін айырмаған. Бір-бірін іштей түсінген екі дос қабақпен ұғысып, бас изесуден әріге бармады.

Кейін «Қоңыр» иесі жоқ жетім күй атанып, қолды боп кете жаздады. Түбі қайыр, Әбікенді тапты.

«Қоңыр сарын» хикаятын қағаз бетіне түсіргендегі айтайын дегенім осы еді.

ҚЫЗ ҚАЙЫРҒАН

*Атақты күйші Сайдалы
сары Тоқа Шоңманұлының рухына*

– 1 –

Бұл ауыл келімді-кетімдіге сығырдаң. Жұрт жаңалағалы қыдырмадан ада. Арнайы қонақ та көп аялдамайды. Жалғыз аяқтап елеусіз келетін қымызшылар сиреген. Қиқулаған салымшы алыстан орағытып өтеді. Ел аралаған сал-серілер де айбарлы ауылға еркінсуді азайтты. Жайлаудың түнгі думаны алтыбақан қызығы алыстағалы айдан асты. Қатын-қалаш, қыз-қырқынның жырқылы, шолжың мен ерке баланың бұртыңы да сиреп тыйылған. Адуын енелер мен өр тоқалға да тыйым салынған. Бұлардың итері де арпылдауын азайтқандай, басыңқы үнмен үреді. Байбай шал, бақырауық атан, бай-баламшыл жалшылар да әбігершіл әдеттерін тастаған сыңайда. Асау өзен Зәйімке осы тұсқа келгенде екпінін бәсендетіп құмыға баяу ағатындай көрінеді.

Осындай қатаң тәртіп шұғыл тыйымға себепкер – әулет қожасы Тоқа болатын. Онсыз да алапаты басым қияпатты мырза кейінгі үш-төрт жұмада қатты қырланулы. Байлық пен бектікті қатар өрістетіп, үріп ішіп, шайқап төккенін, билік тіз-

гінін ұзақ жыл қолынан шығармай нық ұстағанын, ұстасқанын алып ұратын әлеуетті болғанын былай қойғанда, жақсы ат, қыран бүркіт, сұлу әйелге ынтық серілігі мен мырзалығына қоса – Арқа даласын нақышты күймен тербеген ересен домбырашылығы алты алашқа аян. Келісті ер бітіміне орай сырбаз сыпалығы, кірпияз кіділігі және бар. Тамақты талғап ішетін, киімді де таңдап киетін, бой-басы таза сақа сері қылшылдаған қырық пен арыстандай айбарлы елу тұрмақ, кәрілікке ауыл үй қона бастайтын алпысыңды да еңсеріп, жетпістің шабан торысына ер салғалы екі-үш жылдан асты.

Бірақ соған қарамастан, серілікті әлі де тастағысы жоқ. Сұлуды көп көрген кәрі жанарға ауық-ауық мұң үйіріліп, қызға армансыз сипатқан жұмсақ арқада қалып кеткен ескі қытығы оянғанда, атқа мініп кететін аусар сері соңғы аттаныстан түндей түнеріп көңілсіз оралып еді. Қатты тұйықталған ол талға мінбелете тігілген ақ шаңқанның төрінде алақанын жастанып қыбырсыз жатады да қояды. Кәрі серігі домбырасын ұзақ шертіп құмықтыра тартқанда, тілмен айтып жеткізгісіз тәтті ырғақ деңдейді. Соған тұшынып, соған жұбанған саңлақ күйші кейінгі екі-үш күнде сабасына түсе бастаған-ды. Үстіне батып кіретін Көрік пен епті жігіт Ұзақ қана. Өзге тірі жан мұнда бас сұқпайды. Атқосшы мен бәйбішесі де жөндеп сөзге жарымайды. Қашаннан аузы ауыр мырза соңғы күндері тіптен тұйық. Әсіресе Көрікке қырланулы. Қырық жыл отасқан жар жолдасынан ұрғашы атаулыда кеткен кегін қайтарғысы бардай бәйбішесінен суық сұғын айырмайды.

Бір есептен онысы орынды. Ішіндегісін жер түбінен біліп қоятын әккі жазғанды тұқыртпаса, жолына кедергі қоюы кәдік. Кезінде балағынан бала саулаған, қойны құтты, ауыл-аймаққа өтімді, келін-кепшікке жайлы, балаларына беделді, ақылды әйелден амалын асыру – бұған оңайға түспейтінін біле тұра, әдейі қырланады.

Бәрі-бәрі күні кешегідей көз алдында. Айттырып алған қосағына көңілі толмай қоңылтақсып жүрген күндерде, осы мына Көрікке ойда жоқта ұшырасқан. Отыздан енді ғана асқан жас болыс Ақмолаға жиі барады. Мойны алыс Ақтаудан үдере тартқанның өзінде үйез орталығына жолай бір қонып, қоналқаға зорға жетеді. Сондай суыт жүрістен ат соқты болған Тоқа Қорғалжын көлін жайлайтын нағашыларында екі-үш күн аялдады. Айдын жиегінде тігілген сәнді отауда іргені түргізіп тас-

тап күй ырғағына берілген-ді. Балбыраған дәмді дыбыстарды шанақтан сараң суыртпақтаған салалы саусақтары мейлінше қылап, бапты машықпен нәзік әуезді тереңнен толғайды. Жас күйші әлдекімдермен іштей бәсекелескен сыңайда. Ұстазынан озам дегені кеудемсоқтық. Өнер ұзын сойыл ұр да жықтың қолы емес, солақайлықты көтермейді. Әзірше Арқада Қазанғаптың Тәттімбетінен асқан күйші жоқ. Кейінгілер оның жаңғырығын қайталағанға мәз. Сұңғыла зерек Тоқа ұстазынан иық асыруды мақсат етпейді. Оны көбінесе табиғат тамашасы еліктіріп, делебесін қоздырады. Көл жиегінде дамылдағанда бақылайын дегені – сол тылсымның сиқырлы сыңқылы еді. Өне, көл еркелері де көрінді. Көгілдірін ерткен қос аққу суды сызып кеп жиекке тоқтады. Мойындарын айқастыра зауықтасып, нәзік сыңқылмен сыбырласа ма?

Жас мырза құлағына еміс-еміс жеткен. Сұлу үнді домбыраға түсіріп дамытып әкетті. Аққулар елеңдесіп еліге сыңқылады. Бәсеке ұзаққа созылмады. Су алуға келген бойжеткеннен ығысып, көл еркелері алыстап кетті. Мырзаның назары қапелімде, бейтаныс ұрғашыға ауды. Иін ағашты иығына қондырған қыз шелектегі суды мәу дейтін емес. Әдейілеп пе, болмаса жолы осы ма, бері қарай жүрді. Аса сұңғақ та емес, ортадан қалқыңқылау толықша келген бұлдырықтай сүйкімді бекзатқа мырза әуестікпен тесілді. Домбырадан қолын айырмай арудың су көтергендегі шайқақ жүрісін бота былыпңға салып, сылқым шертіспен тайлақша тайраңдатты-ай!

Қыз аңырды. Бір жүріп, бір тоқтап дыбыс аулаған қалпында үй жаққа қарады. Қарады да жүзін тез тайдырды. Екі-үш аттап тағы кідірді. Иығы талды ма, әлде іргеден сығалаған көздің сұғына арбалды ма, тізе бүгіп отыра қалды.

Сан құсты торына түсіріп әккіленген тәжірибелі құсбегідей делебесі қозған мырза домбыраға жанын салды. Шеберлігін ұштай түсуге сылтау тапқанына елігіп әрі елеңшіл бойжеткенді күймен тұсап тастағанына масайраған ол домбыраны жалықпай ұзақ шертті.

Қыз расында да, мықтап тұсалғандай еді. Көк құрақтан басын қылатитқан қалпы сұлу сарынға елтіп қыбырсыз ұйыды. Күйінбай суға ағып кетуге бар, қозғалар емес. Соны сезген қонақ шарасыз іркілді. Өнерге ынтық бейкүнә жаннан жөн сұрауға оқталды да, үркітіп алармын деп тартынды. Алдын орағытып

килігуге кісілігі жібермей дымы құрыды. Ел тізгінін ұстаған азаматқа көрінген ұрғашының соңынан жүгіргені ерсі.

Өзін зорға тежеген ол бейтанысты көзбен ұзатып салды да, іле атқосшысын шақырды. Қабақ баққыш қылап жігіт қожасының тапсырмасын қолма-қол тындырды. Қыз қонақпен жүздесуге келісімін беріпті. Қасында жеңгесі болатынын ескерткен көрінеді. Ескертуі орынды-ақ. Әдептен озбайтын ибалы екенін байқатқаны ғой. Алғашқы ұшырасу қос жүректің отын бірден-ақ үрлеп тұтатып жіберді. Әсіресе жігіт жүрегі жалындытын. Лапылдаған құштарлық еліктей үркек, құралайдай сүйкімді үлбіреген бойжеткенді майша ерітіп жіберген. Атастырған адамы бейдауа науқасқа шалдығып, әліптің артын баққан оны дәулетті жас болыс Тоқа қырық жетіні үстемелеп, Көрікті қалың малға жығып алған-ды. Қорғалжын көлінің көгілдірін қолына қондырып, көңілін демдегені күні кешегідей. Атқан оқтай, шапқан аттай зымыраған қайран ғұмыр-ай! Содан бергі қырық жылдың әншейін бір көрген түстей елес боп өте шыққаны ма?! Қу тіршіліктің ізін ғана көрсетіп, бойын жасырған әккі түлкідей шырғалаңға киліктіргені аздай-ақ болмашыға еліктіріп, есер көңілді есек дәмелі ғып қоятын сайқалдығын қайтерсің?! Көзден алыстағанды көнерген сезімнің кәрі құсына ілдірсем деген дәмесінен не шығады?! Тегеуріні мұқалып тұяқтары кетілген, қыжыры әлсіз қанат-құйрығы селдіреген сабалақ қыран түлкі алып жарыта ма? Жетпістің топыраш торысына ер салып, саят құрғанда қанжығасын майлай қойса бір сәрі, азабынан да мазағы асып түсіп, қансонардан олжасыз қайтса, анталаған дұшпанның табасына қалғаны емей не?! Көп жүгірген жүйрік аңдудан құтылған ба? Алдымен саған қойныңда жатқан қосағың дұшпан. Аңшылаған аусар сапардан тауы шағылып жер боп келгенде, бәйбішесі: «Батыр-ау, жолың болмаған екен-ау, жолың болмаған екен-ау!» – деп қасақана қылымсып өп-өтірік аярсған-ды. Қыбы қанып масайрағаны «жолың болмаған екенді» үстемелете қосарлағанынан аңғарылса да, сақа сері сырын алдырмай іштен тынған. Қызғаныштан да «өзіңе де сол керек» деген табалауы басым жалған мусіркеу – діні қатты серінің ішіне мұз қатырғанды. «Әп, бәлем, саған ерегескенде бар ма, тоқал алмасам қара да тұр» деген байлауын көкейіне мықтап түйген-ді. Кейінгі үш-төрт аптада бәйбішесі мен екеуінің арасы алшақтамаса, кіріге қойған жоқ. Төсегін жайлап, дәм даярлап беруден басқа да жұмысы жоқ ол осы үйдің отымен кіріп, күлімен шығатын күңі есепті.

Отбасылық екеуара күңкіл-шүңкілі жайына қалған. Отағасы балаларына да салқынсып алған. Олардың үйге кіруінен шығуы тез. Атқосшысы Ұзақ біраз күннен бері көрінбей жүр еді, соңғы кездері мұнда келуді жиілетті. Бір көзі таңулы. Өзінің айтуына қарағанда, көкпарда аттан жығылған көрінеді. Ұстамды көнбіс жігіт сырға беріктігімен жағады қожасына. Токаның көңілінен шығып, суын табу – екінің бірінің қолынан келе бермейді. Кісілікті кей-кейде кісәпірлікке ұластырып, басынан сөз асырмайтын тентектігіне қоса, мылтықша тез оталатын шапшаң да, қайсар жан өз дегенін болдыруға келгенде ақкөз өлермен.

Аузынан сөзі, қойыннан бөзі түскен ынжықтар оның сұсынан тайсалып, назарына ілікпеуге тырысады. Мыңқылдақ әнші сымаққа, тыңқылдақ домбырашыға жаны өш. Өмірде де, өнерде де бірегейлікті жаны сүйетін талғампаз Тоқа дарынсыздан бойын аулақ ұстайды.

Мұның күй тартысы бір жосын, басқалардан бөлекше. Көңілі есіліп нашаланғанда ғана шешіледі. Онда да тыңдаушысын талғап таңдап алады. Санасы тосаң, ойсыз ыржалаққа өнерін қор қылғысы жоқ. Осы себептен де күйшінің жолын қуған шәкірттері селдір. «Тоқа домбыраны ұрлап тартады, іші тар, қызғаншақ» деген өсек содан шыққан. Өнер саудалауды көтермейді. Даңғазалық – хас туындының шырайын кетіріп, шырқын бұзуы кәдік. Өзегінен өріліп шыққан сылқым күйлерін қызғыштай қорып, бауырынан шығармауынан – өліп-талып көрген жалғызын суық көздің суғынан қашырып қорғаштаған әкенің жанашыр пейілін көруге болады. Соны пайымдап тап басуға келгенде бәтуасыз көп шуылдақ қасақана тая соғады. Сыпсыңға сырық жалғағандағы күйшіге тағар кінәсі егіздетпей, жалқылатқан өнердегі сарабдал сараңдығы. Жалқы туындысының өзін жүйріктей жабулап, жұрт назарынан қашыртқаны, ішіне шек айналмайтын қытымырлығынан дейді қыл ауыздар. Мұның соңғы күндердегі тұйықталуын әркім әр саққа жүгіртіп, ағаш атқа мінгізіп әкеткен-ді. Тоқа бейдауа науқасқа шалдығыптыны айтыңқырап жүрді де, біреуден өлесі боп таяқ жепті дегенді қисындырды. Оны біраз көптірген соң, жеңсік құмар соққан емес пе, қартайғанда шыбығы сыздап тоқал алам деп әлекті салып жатқан көрінеді деп өршітті. Қабындаған алып қашты өсек айбынды ауылды сыртынан бұғанымен, ішіне ене алмаған. Айбарлы отағасының қабағынан ыққан үлкен-кіші ауыз бағып әліптің артын бағуды.

Мырзаның оқыстан ширығуы алыс көкжиекті орағытқан қалың бұлт құрсауын көзге елестеткендей еді.

Түнерген ауыл қожасы нақ сол нөсердің кейпінде. Найзағайын ойнатпай, шатыр-шұтыр күркіреп селдетпей тынбақшы емес нөсер бұлты. Жауғанынан дауылы басым шығып, долыға ұласса – қиыны сол. Күркіреп, күркіреп күн де басылар, сел де тынар, бірақ құдайын ұмытқан адам пақыр қара жерге басы жеткенше бір-бірімен қырқусудан, қырық пышақ болып қидаласудан жалығар ма? Сақа серіні де сергелдеңге салып, тозған көкірегін булықтырған сол бітіспес егес. Ел намысын ұстанып ата жауымен қидаласса, ердің құнына, нардың пұлына бола басы дауға іліксе арман не? Болмашыдан сүрініп аяғы кеткен кәрі боздай мертіктіріп тастаған жоқ па? Бұл не көрмеген тас маңдай?! Өліп көрге түскен жоқ, одан өзге сүркілдің санын өткізді керт бастан. Атадан қалған аз дәулетті молықтырсам-ау, мың қарабас қойды айдап, құйрық-майды шайнасам-ау деп бір шыбындай жанын отқа салғаны, одан билік тізгініне таласып, жуасты бұқтырып, жуанды ықтырғаны, тентекті тезге салып, арызшыл даукестердің азуын қаққаны, момын жұртты қасқыр қамаудан арашалап, кедей-кепшікке есе-теңдік әперем деп әділет жолын қуғаны күні кеше ғана еді. Нәтижесі өзіне аян. Жоқшылық мазақ болғанда, байлық – азап. Өрістегі жылқыңды ұры-қарыдан, қотандағы қойыңды ит-құстан қоримын деумен-ақ түнде ұйқың қашып, күндіз күлкің сұйылады. Әкімдіктің де жетістіргені шамалы. Қара тобыр айтқаныңа көніп, айдауыңа жүре қойса – мерейіңнің өскені. Бәтуасыз көп те бір, көбік ауыз көпірме де бір, бірін ұйытсаң, екіншісі ереуілдейді. Сөзге қонақ бермейтін сыңар езулер мен сырық білеген әпербақандар, бәле қуған қара ниет жау жеттілер өзіне қарсы тізе қоса шеп құрғанда, алай-түлей боранда анталаған бөрілердің қоршауында қалғандай жаның мұрныңның ұшына келіп, демеуші достан жәрдем күтесің. Арашаға ұмтылған жәрдемшінің нем кеттісі көпе-көрнеу көзге ұрып, жігеріңді мұқалтады да, опасыз достан түңіліп сырт айналасың. Бірақ оған жымысқы достың несі кетеді? Бір күндігін ойлаған бітеу көкірек кім алдына жем тосса, соған бас шұлғып, мес қарын тырақыдай көбеңсіп шыға келмей ме? Есектің ақырғаны мен түйенің бақырғанынан сүйкімсіз не бар? Бәрінен де әлгі теке тойлы көбеңнің шәңгірі өткір. Тіке құлағыңды жеп тастайды. Кімнің тарысы піссе, соның тауығы болған опасыз жолдас жуан өңеш қомағай көбеңмен мәнзелдес.

Соған анық көзі жеткен. Е, бұл не көрмеді дейсің?! Төрт-бес жыл болыстыққа сайланып атқа мінгенде де төбесінен қиқу кетпеді. Тоң мойын томырық, барып тұрған тақаппар, жігітшілікке үйір күнәқар деген атаққа ұшыратты. Жікшіл топ соңына шам алып түсіп, ит жеккенге айдатып жібере жаздап, әупіріммен жазасын жұмсартып, екі жыл жер ауып, Көкмөлдiрдің көбік шашқан толқынын, Көкталдың көз жасындай мөлдірін, Ақтаудың ақ атандай сүйкімді бітімін, Дараның құнарлы қойын-қолтығын домбыраға көшіріп, сағыныш күйін есiлдiргенi естен шығар ма, әсте?

Кесігін өтеп ата қонысына оралған соң, басыңқы көңілін желпіндіру үшін ел аралап сейіл құрған-ды. Шу бойын құлдап Қаратау асты. Не бір дәулескер күйшілерді кезіктіріп, өнер айдынына армансыз құлаштаған. Тынысы ашылып, шеберлігі шыңдалғанда, Көкшені шолып сексен көлді тамашалады. Баян тауып бөктерлеп, Ертістің ағысына қарсы жүзді. Қарқаралыны армансыз қызықтап, Шайтанкөлдiң сұлулығын күй тілімен өрнектеді. Ұстазы Тәттімбетке тауап етіп, бейітіне әлем байлады. Сері көңіл сонда да тыншымаған. Сұлу қыз, жүйрік ат, қыран бүркітке ынтық күйшіні аяқтан шалушылар енді осы тұстан табылып, қастықтың жаңа түрін ойлап шығарды. Бәйгенің алдыш бермейтін жұмырық жүйрік атанған Тайқасқасын қасақы көре алмастар қолтығына біз сұғып мерт қылды.

Ұстарадай қылпыған қырық пен елудің тең орталығында басы тағы дауға іліккен күйші көршілес Шонай ауылының алтайысына құсын түсіріп, екі елді егер-дегер қылғаны бар. Құндыздай сүйкімді, құба талдай майысқан көрікті перизат жігіттің сұлтаны атанып сұлудың көзін суырған, домбыраны ылқым шертіп аққуша сыңсытқан серіні құлай сүйіп жантөпi қалмаған-ды. Пісуі жеткен жемістей мөлдіреген Айбаламен қызық-құмарға батқаны соншалықты ұзаққа созылмаса да, сүйкімді арудың бойды еріткен ерке қылығы, таусылмас назы жүрегінен кетер ме? Айбала үшін қыз ағаларынан таяқ жегенін қалай ұмытсын? Бірақ кінәлі өзі. Қалыңдығына ұрын келген жас күйеудей түнделеткен күйшіні орта жолдан ұстап алған он жігіт енді қайтып бұл маңға аяқ баспастай етіп сойылға жыққан-ды. Көніп сол сүргін ел арасына ала құйын өсек боп тарап, тиісерге еылтау таппаған бақталастарына қыруар ұпай әперді.

Ұнайын молайтқан дұшпандары Тоқаны күні бүгін қарадаумен әлек. Сондағы қоятын кінәсі, тағатын айыбы – ұрғашыға тынышсыздығы. Айбалаға ұрынса бұйрықты махаббат қыстады.

Назарын тұсаған айдай ару құшағын жайғанда, қарап қалатын бұл ма? Махаббат мастығына батып, ғашықтық азабын бастан өткізбеген бітеу көкірек не біледі?! Әрі-беріден соң, серіні сергелдеңге салып жүрегін кемірген, қабындаған дерттей тұла бойын безгекше буатын – күй толғағы емес пе? Болмашы бақ, шығымсыз барлыққа масайып, жалған кісілікке буазыған тоғышарлар өнердің қадірін қайдан білген? Оларға салса, домбыра тыңқылдатқан еріккеннің ермегі. Көңілінің сайтаны басым сідік масы селтенбайлар айналысатын әуейі машық. Оның сиқырына, арбалған әумесердің екі дүниеде жүзі шіркеулі, күнәсі шаш етектен. Адамдарды түзу жолдан тайдырып, нәпсісін қоздыратын азғырындыдан қызығы қашық жүрген.

Күйшіні төңіректейтін қаңқу осыған саяды. Ауруда шаншу, сөзде қаңқу жаман екенін біле тұрса да, Тоқа домбырадан еш ажырамады. Жан сергітер жұбанышы ескі көз мұңдасын қолтығынан ұзатпай жүрегіне таяп ұстайды. Тентекті жөнге, қисықты тезге салам деумен-ақ жігері мұқалып, қайраты жасығанда, қасиетті аспаптың сұлу сыңқылынан жұбанып, рақатқа батады. Ұзақ жолда ат соқты боп шаршағаны, сияз ашып елге әмірін жүргізген оязға жүгініп, жоқ-жітікке есе-теңдік әперуге күш салғаны, ұлықпен ырғасқаны, болыс-старшынға жасығын жұбатып, жер дауы, жесір дауына араласқаны, тілмарсыған билермен тәжікелесіп сөз шығындағаны – бәрі-бәрі есінен шығып, күйге елти берілер еді. Өзге түгілі өзін де ұмытқандай әсерде, тәтті дыбыстарды қымызша сапырып, әбден нашаланғанда қызды қыздымен ұзаққа сілтеп, ынталы жүректен өрілген сылқым күйді өндіре шертеді. Тындауға бар да ұғарға жоқ тобырдан бойын аулақтап, оңашаланған оны алдымен балалар төңіректейді. Балажан Тоқа қара домалақтардың меселін қайтармайды. Ақ сәңкеден пісірген бауырсақты қарпи уыстап естиярлау біреуінің етегіне салады. Әлгіні сырттан тосқан достары сен же, мен жеге кенеліп бір уыс бауырсақты зорға тауысады. «Екі қолымен көсігенде бар ғой, ауылдың бар баласы жабылып тауыса алмайтындай екен», – деп күйшінің салалы саусақтарына таң қалысады. Сол сүйріктей ұсыныңқы саусақтардан өрілген тәтті дыбыстар қандай дәмді десеңші?!

Бауырсақты қарбытқан көген көздер еркелі де назды, мұңлы да зарлы сарынды қыбырсыз қатып ұзақ тыңдайды. Нанға тойып әрі күй тыңдап олжалы қайтқан олар үйдегі әпкелерін еліктіреді. Қыз байғұста қайбір жүрек бар, әдептен оза алмай

ақ шаңқанды алыстан орағытып талмаусыраған нәзік үнге құлақ құрышын қандыра алмай тыпыршиды. Шарасы таусылған әлгі жазған шолпысын түйіп тастап, ымырт пердесі күргейлеген үйге жақындайды. Қоңыр барқын түнде құмыға сыңқылдаған домбыра әлгі байғұсты майша ерітеді. Бәлкім, жақыны өлген, әйтпесе бір жаманға маталып ұзатылмақшы ма, болмаса қатын үстіне баратын мұңлық па, ал кеп жылайды! Тұла бойына таралып жүрегін уылжытқан сиқырлы әуезге елтіген бейбақ сақтықты ұмытып қиял теңізінде малтиды. Қиял теңізінің жағалауына енді-енді іліге бергенде, долырған ашулы шеше жетеді артынан. Қызын мытып кеп алады да, қолынан жұлқып дедектетіп ала жөнеледі. Былай шыға бере ауызынан ақ ит шығып, қара ит кіріп, жұрттан естіген сыпсыңды өректі ашуға ұластырып, бар нәлені Тоқаға үйіп төгеді. Оның ұстағаны нағыз домбыра емес, диуананың асасы тәрізденген сиқырлы ағаш көрінеді. Соны күйқылыжатқанда күйші аспаннан перінің қызын түсірмей ме? Одан қала берді, сұлу әйелдер мен қыздарды дуалайды. Доғы шешенің қызына көйіткені осы сарындас өсек. Бірақ оған иланып бой тартатын әлгі сұлу ма, күй тыңдағандағы әсерін құрбыларына жеткізуге асығады. Жасырынып кеп күй тыңдайтындардың қатары молыға түседі. Тоқаға алыстан ат арытып келетіндер де жеткілікті. Тобырды жақтырмайтын кірпияз мырзаға батып кіру екінің бірінің қолынан келе бермейді. Кез келгенге шешілмейтін оның суын табу оңай емес. Омырау соқ о жардан гөрі жолы жіңішке ұрғашы өтімді оған. Төмен етектерінің инабаттылығы ұтысқа шығып жатады. Өнерден түк хабары жоқ бұлғақтаған бай қызынан да қабағына мұң қонақтаған ойлы жасты іш тартады, шерді сұлуға ынта қояды. Одан сал-серілерді төріне шығарып төредей күтеді. Өнерден жұбанып содан жанына таяныш іздегендерге мырзаның ықыласы өзгеше. Бейдауа науқасқа шалдыққандар, көңілі жарым мұңлық пен құсалы ару, жетім-жесір келеді алдына. Киелі аспаптың зарына құлақ құрышын қандырып, жүйе-жүйесі босап жайланады әлгі бейбақтар. Тәтті үнге балқып елтиді, құрыс-тырысы жазылып, әй, бір рақатқа батады дейсің! Бала көтермей жүрген келіншектер мен тұл жесірлер Тоқа тартқан қызулы күйдің шарпуына тосады құлағын. Сондай сәтте өнерлі мырза іркілмейді, нәзік ырғақтың бірінен соң бірін нақыштайды. Күймен емделіп, күймен жұбанған бейкүнә жандарда не жазық бар, өсек-аянды қабындататын сырттан топ пішетіндер. Оларға салса, Тоқа барып тұрған азғырын-ды.

Ұрғашыны күй сиқырымен дуалап, түзу жолдан тайдырады, басын айналдырып дегеніне көндіреді де, «он екіде бір гүлі ашылмаған» күнәсіз жастың абыройын төгеді. Мұндай алып қашты лақапты әркім әрқилы қабылдайды. Түсінетіндер күйшіге кешіріммен қараса, бақас бейбалам сыпсыңды қабындатып, өршітіп әкетеді.

Елу мен алпысты армансыз өткізген сақа сері жетпісінді де мәу деген. Бойы әлі тіп-тік, болмашы әжім торлаған жүзі нұрлы-ақ. Қабағында байыпты байсал, көзінде сәулелі шуақ, жүріс-тұрысында қылап сырбаздық бар. Жұмсақсыған назарында сыншылдық басым. Үні шешен домбырадай күмбірлеп шығады, тосаңсып кібіртектемейді. Атқа отырысы тіп-тік. Ақсақал жасына жетіп биліктен алыстағалы ел аралауды сирексіткен. Нөкер ертпей жеке жүргенді ұнататын кәрі шөңгенің бармақ басты, көз қыстысына атқосшысы әбден қанық. Оның жалтарай-бұлтарайы Ұзаққа ғана аян. Соңына сөз еріп аузы күйген сақа сері жортуылды саябырсытқан кәрі көкжалдай көріне шабатын кеудемсоқтықтан тыйылып, ізін жасыратын сақтыққа басқан-ды. Соның өзінде алды-артын буда-буда өсек орайды.

Мұңлы-Құлыны жайлайтын тамалар сауыққой келеді. Шеттерінен өнерпаз. Әсіресе қара қобызға үйір. Қобыз сарынынан өзіне үндестік табатын Тоқа сол жаққа ат басын туралаған-ды. Ел ақтайтын зар жақ ақынша жолындағы ауылдарға қона-түстену әдетінде жоқ ол баратын жаққа атқан оқтай ат басын туралап алады да, межелеген елге жеткенше бел шешпейді. Жолай аялдап сусындағанда да, сол жинақы қалпынан жаңылмай өзін қырандай сергек ұстайды. Көбінесе ол шеткері үйге түседі. Ондағысы бөгелмей тезірек аттанып кетудің амалы.

Жайлаудағы сыңсыған қалың ауылдарды жанасалап кеп оқшау тұрған боз үйге түсе-түсе қалысты. Атқосшы Ұзақ «Кім бар-ау?» деп дыбыстағанда, сыртқа ешкім шықпады. Жарма есікті қамшымен қармап ішке енген Ұзақ мырзаны бастап кірді. Бойшаңдау әдеміше ақ құба қыз қымыз сапыра бастады. Салқындатылған сусын тап-тастай екен, шекеден тер шығарды. Жүкке сүйеулі кішірек домбыраға аңсары ауған күйші қыздан өзің шертемісің деп сұрап еді, ол інімдікі дей салды. Кәрі шөңге оны жіті барлады. Жас қыздың жанары таза көрінді. Кісіге үркектемей іш тарта қарағаны сенгіштігі шығар? Қимылы жіті, өзін жинақы ұстайды екен. Құлын мүшесі бұзылмапты. Шашы тілерсегін соғады. Саусақтары сүйріктей әдемі-ақ. Маңдайы жа-

зыңқы. Сұлу жонылған келімді домбырадай сүйкімді бойжеткен өнерден құр алақан қалмапты, домбыраны жүйрік тартып күйшіні ұйытып тастады.

Әлгі үйден түс қайта аттанған бұлар көпке дейін тіл қатыспады. Қожасының көңіл ауанын, қыс қабағын баққан малшыдай барлап көнігіленіп алған Ұзақ күйші ол жақта көп аялдмас деп түйді ойын. Мана қаға берісте қыздың жай-жапсарын біле салшы деген-ді. Сол ақпарын Ұзақ қалай қисындарарын білмей келеді. Өтірік қосып үстемелесе, әңгіменің дәмі кірер еді, оған Тоқаның ізбарынан жасқанады. Қыздың есімі – Еркебала. Әкесі барымтада сойылға жығылып қайтыс бопты. Шешесі бай қызын жасаулауға көрші ауылға кетіпті. Өзіне тете інісі мал соңында. Қыздан алған мағлұматы осы ғана. Мырза там-тұм дерекке тұшынбады. Қу қыз бұлардан атын жасырып, жеңгелері қойған қосалқы есімін көлденеңдеткен. Жас та болса тым сақ, әккі болғаны ғой. Айттырған елін бүгіп қалған.

Тоқа атқосшысын іле кейін қайтарған. Қыздан сөз тартуға батпаған ол жарыместеу інісінен әпкесі жөнінде естіп білді. Талшын он төрттен он беске қарапты. Бойшаңдығы әкесіне тартқан. Әйтпесе әлі жас. Қыз інісі болашақ жездесін көріпті. Домбыра тартып ән салады дейді. Айыбы кедейлігі, қалыңдығының қалыңмалын әлі өтемеген.

Ұзақ естіген – білгенін мырзасына бірден айтып салмады, суыртпақтап шығарды. Қалың малы өтелмегенін дәлме-дәл жеткізді. Болашақ күйеу жігіттің серілігін жасырды. Ол неме есік көре келді ме, келмеді ме ол арасын білмедім деп жалтарды.

Тоқа барған жаққа үш күнге зорға шыдады. Келген шаруасын тиянақтаған соң іле қайтты. Көңіліне алаң кіргенде «ойпыр-мойды» айта түсуші еді, енді сол «ойпырм-айына» «беу, дүние-айды» қосарлап, серігін сыншыл назармен бақты. Бір қалыптан жаңылмайтын Ұзақ кәрі шөңгені дөңбекшіткен ненің құдіреті екенін біліп келеді. Тоқтам салуға аузы бармайды. Өзі түртпектемесе пәлеге қалар жайы жоқ. Суын таптырмайтын сақа сері кейде өз жағдайын шамаламай шұғыл байлам жасайтыны бар. Сонда Ұзақ оны асқан ептілікпен құз-қиялы қиын шаттан қақпайлап даңғылға салып жіберер еді. Мылтықша тез оталатын Тоқа ақылды серігінің арқасында сан қатерден аман қалды. Сонысын біле тұра қайтым жазға бармайды, қасарыса түседі. Өз дегенім болсыңды шектеудің орнына, керісінше, үстемелеп жібереді. Енді міне, ойламаған жерде тағы бір қырсыққа ұрынбақшы.

Ұзақтың күйшіні шектеуге хақысы жоқ. Екі-үш атадан қосылатын жақын туысқаны. Әрі бұның күнкөрісі мырзаға тәуелді. Жақсы ат астында, тәуір киім үстінде. Былайғы жұртқа салса, бұл Тоқаның ақылшы серігі есепті. Өз ақылы өзіне жетіп артылатын күйші Ұзақтан жөн сұрап не қылсын? Дегенмен ер қара емес пе? Бәрбір ол бұдан тығындысын жасыра алмайды. Қазір-ақ сездіреді.

– Апыр-ай, ә?! – деді Тоқа серігіне қатарласа беріп. – Өзі бір өртең жал бидайдай мені тісіңе бас деп тұрған сүйкімді екен. Өнерден де құр емес, домбыра тартысы нәш.

– Кімді айтып келесіз? – деді Ұзақ қасақана аңқаусып.

– Әлгі қыз ше?

– Бұғалық көрмеген асаулау тәрізді, – деп салды Ұзақ.

– Тақымға бір іліксе қайда кетер дейсің? – деді Тоқа түпкі ойынан хабар беріп.

Одан әрі жауаптасу артық. Орайын келтіретін өзің, істің нәтижелі болуы саған байланысты дегенді аңғартқан жоқ па? Қайталап сұраса, пәлеге қалады. Ежіктеуді суқаны сүймейтін Тоқа оған алара қарады. Оның өзін қошуаға алмағанын сезген сыңайлы.

Ұзақ дағдарды. Аққудың көгілдіріндей жас қызды аяп кетті. Болмашы қызғаныш та бар жүрегінде. Қайтсін, бұ да жас қой. Бәрінен де аусар шал бірдеңені бүлдіріп алып арты дау-дамайға ұласып жүре ме деп те тартыншақтайды. Тоқал алам десе мырзаға әйел табылады. Біреудің көзінің ағы мен қарасындай қызғалдағына суық қолын жүгіртуге дәті бармас, соны сездірсе қайтеді?

– Аға, бүгін Зәйімкеге жетіп қонамыз ғой? – деді күрмеле бүгежектеп.

– Анадағы ауылға турала ат басын! – деді күйші бұйрықты үнмен.

Ұзақ тым түнделетіп қайтеміз дегісі келді де, аузын бақты. Шалдан жасқанды. Айтқанмен кәрі шөңге көнбес еді. Жолай аялдап аздап тыныққан бұлар межелі жерге ел орынға отыра жетті. Ұзақ жансыздап біліп келді. Талшын алтыбақан қызығына кетіпті. Шешесі әлі оралмаған көрінеді. Үйде інісі ғана. Жұлдызы самсаған айсыз түнде жайлаудағы қалың ауылдың әр тұсынан шырқалған ән күйшінің делебесін қоздырып көңілін шалқытты. Тыпыршыған асау жүрек басы қатты жүйріктей көлденеңдеп қоя берге басқанда, кәрі шөңге шарасыз теткіді.

Түнгі думанға ат басын тураласа да жақындай бере тая соқты. Еріксіз тежелді. Серігінің қабағы келіспегеніне іштей кіжінулі. Жайшылықта елгезек майысқақ неме бүгіндікке иі қанбаған қайыстай құрысып-бырысып, есілген былбырақ әдетінен айырылып қалғандай еді.

Ұзақ көп тостырмады. Талшыңды ертіп тез оралды. Қызды күйшімен жолығысуға көндіргені тісінен шығармайтын құпия. Ендігі әрекет кәрі шөңгеге ауған. Оралымсыздық жасап опынама, есебін тауып есе қайтара ма, тікелей өзіне байланысты. Қызыл көрсе іліп түсетін қанды көз бүркіттей шеңгеліне ілінгенді құтқармайтын ашқарақ жазған қулыққа басып жылы-жылы сойледі. Лебімен ерітердей үздігіп, дәулетімді сенің жолыңа айттым, қалған өмірімді өзіңе қосақтасам арманым жоқ, өнерім де, абырой-беделім де бір саған құрмалдық дегенді еш іркіліссіз күлбітелемей жеткізді. Үлкен басын кішірейтіп жалынып-жалбарынғаны – әрі ерсі, әрі аянышты еді. Күйшінің тәрізінен сұмдықтай шошыған қыз сескенісін сабырға жеңдіріп, құтылудың амалын қарастырды. Басының бос еместігін, айттырған жігітінің бүгін-ертең ұрын келетіндігін, жалғыз бауырының шікәтті екендігін, өзінің әлі жастығын, ұят пердесі жыртылмаған пәктігін айттып, жалынып көріп еді, күйшіге түк әсер етпеді. Қайта қатая түсті ол. Білегін мытыған қолы сығымдағанда көзінен жас шығарды. Бұлқынып қарсылық көрсеткені, жылағаны желге кетті. Сәт сайын күш алып ымқырудаған тегеурінді құшақтан сытылып шыға алмайтынына көзі жеткен қорғансыз қыз жеме-жемде шұғыл ширықты. Ілкімді тәсілге табан тіреді де, шарасыз иліккен қалып танытып, шалды жар жиегіне бейімдеді. Құмарлық мастығы есін алған өлермен кәрі-жас денеге ентелей бергенде, кеудеге кеп соққан серпіннен шалқалап бара жатты...

Қызға кеткен кегін Ұзақтан алған. Бірақ онымен кек қайта ма? Ашу арындайды, ақыл баяулайды. Арындағанмен «е, сенің бұның дұрыс екен» деп қошуаға алатын кім бар? Аяғын кетіріп алған ұрыншақ аттай ұзын етекке бола маскара боп өлімнен бетер жаза шеккені дос масайрап, дұшпан табалайтын қорлық. Жетпістен асқанда «жау түсірген» несін алған? Әлмисақтан ұрғашыдан ұпайын түгендеген кім бар? Айдай аруға бола бір шыбын жанын отқа салған небір сен тұр мен атайындардың басы қанжығада кеткен жоқ па? Бір әйелдің амалы қырық есекке жүк дегенді дуалы ауыздар тегіннен-тегін айтпаған. Елмен елді жауластыруға, төс түйістірген екі досты бір-бірімен шекістіруге

себепкер осылар. Сұлуға ынтыққан сан боздақ көктей солып қыршынынан қиылды. Өзінің де жетіскені шамалы. Тынары жоқ жүйрік көңіл жүгіруден кенде емес. Бірақ содан бір жасы екеу болып төбесі көкке жеткенін, көншігенін айта қойсыншы? Жалқы сәттік мауыққа бола ардан безіп арам бөксені жаныштағанда, жат құшаққа өліп өшкенде тындырғаны не?!

Жұлынбаған гүл, жапырылмаған құрақ өзіне ғана тиесілі болғанда, өзгелерге не бұйырады? Бұдан басқада қауқар қалмаған ба сонда? Өзгеге бұйыршақ таза тәнді былғап, тұмса ләззаттың пердесін дар-дар айырғандағы көншуі қарғысқа ұласып, жазықсыз жанның жанына жара, жүрегіне дақ салу қайбір оңандық? Бұл жалғанда арам ойлы аусар ұя бұзар атанып, кім көрінгеннен қарғыс алып иманнан жұрдай болса, о дүниеде дозақтың отына шығғырылады. Бақидың сырын кім алыпты, пәниіңнің тәрізі мынау: дәулет жимаса көресіні кедейліктен көреді, бақ қуып пен алмаса, қара тобырдан бойын оздыра алмай діңкелейді. Төрден орын тимей төменшіктеумен-ақ дымың құриды. Қолға сойыл алсаң – барымташы, ұры атанасың; дұшпаныңа тізең батса – зорлықшыл, досқа зілің өтсе – менмен тәкаппарсың; сұлуға сұқтансаң, тағы пәлеге қалғаның!

Тоқа пұшайман. Бұрынғы-соңғыдан келе жатқан салтты бұзып бір қатынмен шектелгені ме жазығы? Екі-үш әйел алса, дәулеті де, қуаты да жететін еді? Бекер-ақ тартынған! Кісіге кісі жары жар болушы ма еді? Кейінгі екі-үш жұмада жанын жегідей жеген өкініштің бір үзігі бұл. Ерегескенде бар ғой, әлгі қаншықты қыңсылатып әкеліп итаяқтан сары су ішкізсе қайтеді? Отымен кіргізіп, күлімен шығартып салпы етек күң қып салып қойса, бәлемді! Азар болса, біраз мал кетер. Шығын шықпай кіріс кірмейді. Құныкерді тезірек қолға түсірудің төте жолын қарастырғанда, өз ішіне жіті үңілді. Кәрі жүрегіне жүгініп, сарабал санасын түпкірлей келгенде, ұшқарылықты сабырға жеңдіруден басқа амал таппады. Басқаша байлам, оқыс әрекет абыройдан жұрдай қылып, атақ-айбынын құрдымға батырады. Бұл шешімге келуге септескен ескі көз домбырасы еді. Сұңғыла кәрі серігіне мұңын шағып сыр ашқанда, өзгеше нақыспен өктеген тегеурінді сарын ширықты, жүйкесін жайландырып жанын жадыратты. Ішін кеулеген ыза-наланы сап-сап басып, арындаған ащуды сабасына түсірді. Ит тірліктің таусылмас ырдуырдуынан алыстатып, өзгеше сырлы дүниеге жетеледі. Нәзік те сыршыл, мұңды да еркелі дыбыстар сағынышын ұлғайтып,

қиялын шарықтатты. Арманын қамшылап ах ұрғызғанда, шерлі күй өктеді.

Бұл сарын туашақ күйдің кіріспесі есепті-тін. Сағыныш та, арман да өткеннің садағасы, әншейін көз жасындай көңіл іркіндісі. Десе де жүректі дамыл-дамыл түртпектейтін қозғаушы күш сол сезімдер екенін жақсы білетін сұңғыла күйші күйрек мұңға малтығып жатып алмай жігерлі шертіспен сылқым ырғаққа ойысты. Тынысы ашылған домбыра қызша сықылықтап сыңғыр күлкіні күміс теңгедей қақпақылдады. Қытықшыл дыбыстар асыл кездемедей судырап, сері қиялында айдай арулар көрініс берді. Бірінен-бірі өткен қылықты бойжеткендер тым-тым алыстан қол бұлғайтындай ма? Бөксесі бұлтыңдап Айбала сұлу бұлғайтындай желегін, одан күні кеше күлкісімен арбап ақырында бүлдіріп тынған Талшын қыз сырт айналатындай.

Біреуі бұған таянатын ыңғай байқатпайды. Қиялында үрке-теген қылымсының көрді ғой анада сұмдығын. Елігіп емексіген ол алыстаған бейнені күй сиқырымен жақындатуға, сүйгенім деп өрекіпген жүректі өзіне бейімдеуге күш салды. Жалынып жалбарыну-ада күйші көкейі домбыраны сөйлеткенде, бо-саңсыған болбыр дыбыстарды бұқтырып, өктемсіген үнмен ағытыла ақтарылып еркін шешілді.

Өзін баураған соны күй шымыр қағыспен есіліп, сонау артта қалған қызықты жылдар салтанатты көшпей көз алдынан өтіп жатты. Әлгінде сырт берген ерке қыздар, ай қабақ алтын кірпік арулар жүзін бері қаратып, уылжыған сыңаймен бұған бас ие тәжім етіп тұрғандай көрінді. Батпақты қорыс көлшікке де ғайыптан молшылық дарып кемерінен асып жатты. Көгілдір айдыңды ұлапа төсімен сызған аққулар сыңқылын үдетіп, бір-біріне еркелі үнмен тіл қатқан тәрізденді. Қыр төсін жаулаған қызғалдақ атаулы нәзік үнге беріліп ырғала теңселіп тұрғандай болып, Тоқа соны сарынға қатты елтіді. Баяғы қылшылдаған бұла кезінде бұғалық көрмеген асаудай тулаған сан тотайды жуасытқаны есіне түскенде тіптен есілтті домбыраны. Жүйрік көкейден төгілген күй жорғаша тайпалап Тоқаны еліктіре түсті. Кәрі көкіректі шырғалаған өнердің сайрауық құсы үнінен жаңылмапты, соған мықтап көзі жеткен оның туындысын әр қилы қағыспен құлпыртып бойлауық иірімдерді пысықтағанда, мүлдем соны сарын ереуілдеді. Сері жігіттің есті қызға білдірген بازیнасындай қытықшыл лебіз тәтті үнге ұласып, тән шымырлатып бойды ерітер әуез біресе қобызша күңіреніп, біресе

сыбызғыша сыңсыды. Әйтеуір, сырлы аспапта жан қалмады. Оны сөйлеткен күйші саусақтары да жараған аттай жүрісін түзеп алған. Шалт қимылға бармай бапты қағыспен сау аяңдайды.

Озғын күңгірдің төбесі көрінгенде күйші масаттанды. Әлде-кімдерде кеткен кегі қайтқандай арқа-басы кеңіп, шау тартқан көкірек көрікше көтеріліп, көңілінің жел күреңі қоя берге басты.

Ішке бәйбішесі кірді. Шымға батырып салқындатқан қымызды баптана сапырып ұсынды күйшіге. Күнұзын нәр татпаған отағасы үлкен шараяқты басына бір-ақ көтерді. Кермінез ерін жұмсартуды ойлап: – Біздің үйдің кісісі-ау, үлкен отаудағы келін босанды, ұл тапты, – деді жайымен ғана.

Тоқа салқын райынан жаңылмады. Аталық қуанышын ішіне бүге салған-ды.

– Отағасы-ау, сүйіншіге не бересің? – деді Көрік қасақана қылымсып, – деген күнімде есіктен телміртіп... аяқ жағыңа жатудан да қалдым. Жұмалықты ұмытқаның ба, мырзам?!

Тоқа шешілмеді. Сырын алдырмаған қалпында сайқал бәйбішесінен жүзін сырттатып: – Ұзақты жібер маған! – деді зілді үнмен. «Тағы да аттаныс па?» дегісі келді де, ақылды бәйбіше кәрі шөңгенің жаймашуақ тыншу қалпын бұзбайын деп тартынды.

Іле Ұзақ та жеткен. Мәймөңкесіз суық сызбен бұйырып:

– Аңадағы асауды жеткіз осында! – деді...

– 2 –

Талшын жарма есікті серпе ашып, босағаны еркін аттады. Селтиіп аз тұрды да, тізе бүкті. Үстінде шешесінің жеңсізі. Мол пішілген шыт көйлек сұңғақ бойына қабыспай құлын мүшесін күргейлеп сиқын кетіргендей. Өңі оңған жұқалтаң шаршыны қылғындыра байлап, бет-жүзін тұмшалап алыпты. Жазыңқы маңдай, керік қабақ, алма бет, уылжыған жүзді жартылай жасырған байламның өңі май сіңді орамалдай тым қоңырқай. Дидарындағы уыз нұр салқын райға ауысып, көзге қатқыл шалынады. Кемпір көйлектің жеңі жасырған сүйрік саусақтарда аздаған діріл бар. Уытты жанарынан неге болсын нық бекінген тәуекелшіл сыңай байқалады. Төменшіктемей төрде шалқасынан жатқан қалпы домбыраны шерткен күйшіге тайсалмай тік қарады. Егесті көздер шарпысты. Ендігі ырғас күйге ауысты.

Тоқа еріксіз жұмсарып, домбыраны бос бұраспен майда шертіп, байсалды сырға жетеледі асау қызды. Күй кіріспесі бейбіт басалды. Аяқты шалыс басқан аусарлығымның төлеміне өзіңе осы күйімді бәсіреледім дегенді аңдатып, бейбіт қағыспен сәл шегініс жасады да, ашқы айғайға басқан арқалы әншідей боздауық сарынды үстемелей үдетіп, бебеулетті. Домбыра күңірене «ухі-леп», ескірген көрікше ауыр демікті.

Талшын еріксіз ұйыды. Өнерге түсінігі терең зерек қыз ширақ өрістеген күйдің біссімілләсінан ақау таппады, дегенмен иірімінде ептеген кібіртік бар еді. Арындаған кеудем соқтық кәрі шөңгеге жараса ма, шыға шаппадан шайлығытын кезі жеткен жоқ па? Соны әлі мойындамайды. Одан алары не сонда?! Жеңісті қолдан шығарып алып, ұттым дегенге кім иланады?! Өзек жарды сырын өрбітпей жатып әлден гөй-гөйге басты.

Қыз оны аяды. Аңадағы сүрінісі әншейін ойын жолы. Жардан аса құлағаны кәрі жезденің ерке балдызынан алған ескертуіндей болымсыз ілік. Шалынғанымен жүрісін түзеп алды. Енді сүрінсе тіке мертігеді. Күлге шөккен кәрі бурадай күресіннен ұзай алмай, ел-жұртқа қарағысыз боп қалады. Бұны қойшы, мықтаса бір еркектің қойнын жылытар. Атағы алты алашқа әйгілі күйшінің бір шүйке басқа бола қайта-қайта мазақ болғаны естір құлақтан ұят. Әлмисақтан бері ұрғашыдан қырсық арылмаған. Жау түсірген батыр да, от ауызды ақын да, хандар мен бектер де, сұлуға шырмаламын деп беделін кетірген. Орақ тілді жыраулар: «Нардың мойнын түз кескен, жігіттің мойнын қыз кескен» деп тегін жырламаған. Нар керуен жолында шөкелесе, жігіт айдай аруға бола ерден ауады. «Тең теңімен, тезек қабымен» дегендей бойжеткенге өңмендеген бозбалаға жарасады.

Талшын қасарысты. Бұғынған намысы күрт тұтанып домбыраға еліге қоймады. Күйдің қытықшыл әзәзіл сиқырына беріспей, тентек шалды құбыжық көріп, онымен іштей ұстаы. Пайғамбар жасынан асқанда сұлу құшқан несін алған?! Кенже баласынан да кіші мұны құшып нендей мұратқа жетпекші?! Өз бойынан тазалық таппаған жүрегі кірлі адам өзгелерден нәктікті қалай талап етеді?! Мына кескен терекше серейген алжығанның да ұл-қызы, келін-кепшігі бар. Солар да арбаның алдыңғы дөңгелегі қалай жүрсе, соңғы дөңгелек солай дөңгелейдінің керімен нәпсісін тежей алмайтын арам ойлы аусар, келін-кепшігі жеңіл етек боп шықса не болғаны?! Ұл мен қыздан ұят кеткен соң онсыз да былыққан лас тіршілікте нендей тазалық

қалады?! Имансыздар мен ынсапсыздар жайлаған ортадан не бар-қадар табарсың?! «Етімді шал сипаған құрт жесін деп, жартастан қыз құлапты терең суға» деген тіркесті ақын шынайы өмірден алған ғой. Жаман айтпай жақсы жоқ, бұзық шал тағы бұған суық қолын жүгіртсе, өйтпеске амалы қайсы?

Ол оқыс келген ойдан тіксінді. Қапелімде өзін қорғансыз сезінді. Тұзаққа түсе жаздап әуіріммен аман құтылғаны күні кеше емес пе? Ол аздай-ақ жатқан жыланның құйрығын басқандай боп, екі кеште күйші шақырады дегенге жетіп келгені – құдай салды, мен көндімге бой ұсынғаны. Еркекпен қанша деңгейлесем десе де, төмен етекте топ жарып жарытпайды, бір ұпайы кем түсіп жатады. Жылтыраққа үйір, әлемішке әуес көрсе қызарлығы және бар. Сірә, атағы алты алашқа мәлім Тоқаның салтанатына қызығып буына жығылайын дегені ме? Бір есептен, бұнысы да жөн. Бардың базары тарқамайды, мырзаның ақ тоқалы атанып, қарқарасымен көк тіреп, іпшесті ішіп, киместі киіп әй бір жырғамай ма? Шалдың суын таба білсе, өмірден керегін де ала біледі. Бармақ басты, көз қыстыға бірте-бірте жол ашылмай ма?

Ол алдамшы әсерге берілгенін байқамады. Қоңылтақ сезімі сергіп салған-ды. Әке бақилық, соңына ерген жалғыз інісінің жарты жаны ғана бар. Шешесінің де жегісіп жүргені шамалы. Бай қызын жасаулаймын деумен саусақтарын тебенге тестіріп иығын жегізгенде, тапқаны тамағына жетерлік қана. Ана байғұс мұны құдайдан несіне тіледі? Аққұла бейнеттен құтқарып, аузын аққа тигізіп, перзенттік борышын өтесе қайтеді?! Балаң көңілі мұндай бақай есепті таразылаудан аулақ-тын. Тіпті, ойына алған да емес. Анадағы қолайсыздықты жан баласына сездірмей көңіл қалтарысына бүгіп тастаған еді. Сезімтал сана сәл секемденіп, күйшінің назасына қалып жүрмеймін бе деп ойлағанда, жүрегі шіміркеніп қатты-қатты соғады. Артынша оған сол керекті дұғадай күбірлеп қыбы қанады. Күдіктен де құр емес-тін. Тентек шал қайтып ұрынса, қапысын жібермейді. Қауіп-қатердің алдын алудың амалын қарастырған еді. Күйеу жігітке сенімді адамнан хат жіберген: «Бәлен күннен қалма, тез жет!» деген. Сөйтіп жүргенде, күйшінің жансызы ертіп әкеліп, қолға түскен тұтқынның кебінде отырысы мынау. Ұзақ бұдан сырын жасырмаған. Мырзасының көкейін жіті барлайтын зерек жігіт «жас-жастың тілегі, жібектің түйіні бір» дегенге сайып, Талшынға бір табан жақын тілекші екендігін білдірген. Сақа сері бұл жолы

анадағы қателігін жуып шаймақшы көрінеді. Бұнымен күй тілі арқылы сөйлеспекші. Басқадай оқыс әрекет оғаштыққа бармайды. «Егер бұл айтқаным теріске шығып, аусар шал саған қанды көз бүркітпсе-шүйліксе арашалап алуға мен дайын» деп, ант-су ішіп жігі-жаппар болған соң, бір жағы әуестікпен әрі қанындағы қайсарлығы қамшылап тәуекелге барған. Әкесі уытты еді, қырықтан асар аспапта жұлындай ұшты. Атқа түрегеп шабатын ересен тақымкеш, дұшпанға есесін жібермейтін қамшыгер-тін. Айыбы кедейшілік. Қазаның артын күтіп әкесінің жылын тосқан Талшын аяқ астынан мұндай шырғалаңға тап боларын қайдан білсін? Атастырған жігітімен қол ұстасып кете бармай ма? Ол да біреудің жалғызы. Серілікке үйір өнерлі бозбала. Ән салғанда даусы алты қырдан естіледі. Әттең, шаруасы шағын жаяу сал. Онда да әке жоқ. Бір үйлі жан шешектен қырылып қалған.

Талшын осы келісін сөкет көрмеді. Домбыра тартып қыз ойнақта көзге түсіп жүр. Жеті-сегіз күйдің басын қайырады. Өнер жалықпай талаптанған жасқа қонады. Үйренбесең үйден ұзай алмайсың. Ендеше, бұл айтулы күйшінің алдына әншейін желік қуып келмеген: бірі ұстаз, бірі шәкірт болып, туашақ соны туындыны алма кезек пысықтайды, әбден иін қандырады екеулеп. Сосын барып көпшілікке жеткізеді.

Қызды қапелімде кешірімшіл сезім биледі. Өнердің буына балқыған адамда арқа болады ғой. Арқасы ұстағанда ол шіркіндер ықты-жарды тыңдамай, дарабоздай шығандап ауыздық сүзбей ме? Бірегей шығармасынан бойына қуат, жүрегіне нұр құнылып сезімі шалқиды, көңіл құсы биіктеп, қырағы жанары өткірленеді. Сондайда аяғын шалыс басып күнә жамап алуы кәдік. Өлмес-өшпес бірегей күй шығарған саңлақ домбырашының болмашы بازیнасына қарсылық жасап кеудесінен итергені, жардан құлатқаны қыз басына лайық па? Алды ашыламаған тап-таза пәк қалпында қай бойжеткен босаға аттаған? Мың күн сымбаған шөлмек бір күнде сынады. Көрінген еркектен сексенін қос үрей болғанша, маңдайына жазғанды көріп қалмай ма? Еркектен өлген ұрғашының моласы жоқ. Жігітті нар көтермесе, қыз көтерген. Әкесі опат болғанның алдында атастырған жігіті келген-ді. Сүйкімді бозбала іші-бауырын ерітіп тұрса да, бұл оны қасына жақындатпады. Сендікпін дегенді іркіліссіз айтқанымен, қойындасудан саналы түрде бас тартты. «Өз үйімде, алтын босағамда уыз тәнімді ластамай-ақ қой, пәктігімді сақтай алмасам өз обалым өзіме, онда қолыңа барған соң өлтірсең де

еріктісің» деп тоқтам салған-ды. Ол екі ортада әкеден айырылды. Енді міне, торға қамалған құстай мырзаның тұтқынында. Тұтқын емей не?! Мұны аман жіберер деймісің қызыл көз шал? Екеуінен басқа қыбырлаған жан жоқ. Күй тартқансып алдаусыратып тіке бас салса, нендей қайраны бар, біткені ғой! Түлкіге түскен қанды балақ қыранша білгенін істемей ме? Әттеген-ай, осында келуте неге көнді екен?! Аңқаулық, барып тұрған балаңдық қой! Ұзақтың аяр сөзіне иланып... оның несі кетеді? Қожасының көңілінен шықса болғаны. Мына алжыған көзсіз әрекетке басып, тағы да суық қолын жүгіртсе қайтпекші? Торға түсті деген осы. Кімнен көреді? Ана жолы байқаусызда бассын қақпанды, ендігісі не? Сірә, мына қызыл көз, әу баста пешенесіне жазылған ғой. Жазмыштан озымыш жоқ, құдай салды мен көндім, ақ шұнақ шал бері жаттың кері тумаса не қылсын?!

Талшын қияс ойдан түршікті. Босқа қуыстанып осалдығын сездіріп алғанын ар көріп, шарасыз тұқыртты өзін. Шалды көз қиығымен бағып еді, машықты паңдығынан жаңылмаған Тоқа домбыраны майда шерткен қалпы бейтарап жатқан сыңайда екен. Қолыма мықтап түстің, енді қайда қашып құтыласыңды қабағымен байқатқандай ма?

Ол қайраттанды. Жеңсідің ішкі қалтасына жасырған кездікті сыртынан сипады да, ауыл қожасына тайсалмай тік қарады. Сөзбен шарпысуға оқталған. Бірақ мырза кінәласар сыңай танытпады.

Осы сәтте күй өрбіді. Манадан бері қонағының көңіл ауанын бағып, қызға арнаған соны туындысын басқа бір сарынмен алмастырып амалдаған еді. Күйдің аяқ алысы ширақ. Шымыр шертіспен өрілген сылқым ырғақ дендеген сайын Талшын жайлана түсті. Үркек сезімнен арылғандай жаймашуақ қалыпта өзін еркін сезінді. Үй иесі – ұстаз, бұл – шәкірт. Одан өзге оғаштық отырысқа қабыспайды. Сырттан тон пішіп қисынсыз жорамал айту – ұшқарылық. Өнер өрістеген жерде, өлермен қомағайлыққа, тойымсыз ындыға жол жоқ. Озбыр көкіректің басылып, озғын сананың күш алар сәтінде пендешілікпен күйкі аңсарға бой алдыру – барып тұрған жайдақтық. Ішіп жемей тоғайып, жан жайлауының жарасымына кенелгенге не жетсін?!

Талшын шарасыз жуасыды. Тұла бойына шым-шымдап тарап іші бауырын аралаған тәтті сарынға елітіп, көңілін лажсыздан күйшіге туралады. Ұстазына берілген ұғымтал шәкірттей бар аңсары ширақ өрбіген күйге ауды.

Мінсіз жонылған аққу мойын күрең домбыраны кеудесіне қондырып алып, аяқтарын айқастыра, арқасын жастыққа беріп, жүзін іргеден сырттата қонағына сәл бейімделген қалпы сұңғыла аспапты бапты шерткен Тоқаның дәл қазіргі тартыс машығынан еш кінәрат табу мүмкін еместей еді. Талшын оның салалы сұлу саусақтарына таң қалды. Құдды бір домбыра тартуға арнап сомдалғандай. Қорысты көлдің қоғасындай балғын, сүйріктей сүп-сүйкімді. Бірте-бірте бел алып дендей бастаған кәрілік ізі оң саусаққа сызат салмапты. Қамшы сапқа май жағып ыңғайлап кептірген шырғайдай ажарлы-ақ. Сол ажарлы сүйрік саусақтар пернеге жұғысқанда тіптен қылап. Сары майдан қыл суырғандай егтілікпен дәмді дыбыстарды тереңнен суыртпақтаған жорға қолды сүрінбесе екен, кібіртіктемесе екен деп тілеген. Енді қайтсін, бір осыған бола шала бүлініп қартайғанда көрі боз жорға шығарардың керімен бағын сынағаны елеп есіркеуге тұрарлық. Байлыққа мастанған есіріктеу біреу болса қырық жетіні қырқа матап малға жығып тымақпен ұрғандай етіп ала салмай ма мұны? Байлығы бір қыздың жолына қалай шашса да жетіп жатыр.

Бұрынғы-соңғыдан жалғасқан үрдісті мансұқтап, қыз жүрегін өнермен жаулап, күймен жұмсартуды мақсат еткені кісілік, әрі беріден соң нағыз тектілік белгісі. Атадан балаға үзілмей жетер аңыз қып айта жүрерлік сирек жағдай. Егер бұған арналған күйі сәтті шығып, жалпақ жұртқа жайылса, мұның да аты ел құлағына жетіп мәртебесі өскені ғой. Кейінгі ұрпақ есімін жырта қосып, күйшіні табындырған Талшын сұлу атандырып жібермей ме? Қараша үйден ұзамаған, қара көжеге өзек жалғаған сірі тақым ұрының жетім қызы алты алаштың аузында жүрсе, одан өткен мәртебе бар ма бұған? Одан артықты тілемес те еді. Басына қонғалы тұрған бақыт құсын үркіткенде, мықтаса теңін табар. Әу деп ән салғанға мәз жаяу салға ғұмырын қосақтап, өмір бойы жоқшылықтың қыспағында, көрінгеннің отын жағып күлін шығарғанша, тәуекел деп тас жұтсын. Ұстасын мына серейген ұзын шалдың етегінен! Қажыры қайтпаған, адымы қысқармаған үнем созар тарлан әлі бабында. Байлық анау – тау-тастың арасында шашылып жатқан, күй мынау – бұлақ суындай лақылдап төгілген. Басқаға назары түссе бұрын көрмеді ме, бұған ықыласын салғаны – өңі тұрмақ түсіне кірмейтін сәттілік. Ілуде біреудің маңдайына жазылып пешенесіне бұйыратын тағдыр сыбағасы. Алдына келген асты қорашсынған кесірлі қонақтай табақ тепті кекірлікке бой алдырғаны бұйырқты несібесінен

құр қалып, ғұмыр бойы аузын қу шөппен сүрткізуге апарып соқтыратын орны толмас өкінішке ұшыратуы кәдік.

Талшын күйшіге іш тартты. Әлгі ойын санасында орнықтыруға тырысып, өз жүрегіне үңілді. Тыпыршыған байғұс қолға үйретуге көндікпеген түз құсындай далп-далп сабаланып, күй сапырған ақ сұр шалдан безе қашты. Ішкі аңсары да қатқылсып сезімі суықсыды. Секемшіл көңілі жік жарма ойға малтығып және үрікті.

Ол сәтте қатайды. Суға тисе ширап салатын қыл шылбырдай ширығып, кәрі сұққа беріспей кірпіше жиырылды. Қарай көр өзін! Былдыр-салдыр күйсымағымен мұның басын айналдырып дегеніне көндірмекші. Шайтанның ысқырығы тәрізденген әуейі сыңқыл кімге дәркер? Арбағыш азғырынды дыңғырға елтіп, естүстан айырылатындай бұған сонша не көрініпті?! Сезімі жайдақ жеңсік құмар біреу болса бір сәрі. Қыз атаулының намысын ұстанып, кеудесін шалқақ ұстағандағы жеткен жері осы-ақ па?! Төмен етектегі ерген сөз аздай-ақ бос даңғырыққа елігіп, жат қанжығада жан торсықша байланып кете барғанда, баршаның ашу-кегін қабағына қонақтатқан қырсық шал қадірін білсе деңіз. «Әп, бәлем, қолыма түстің бе» деп, отырса басқа, тұрса аяққа ұрып, күң орнына ұстаудан тайынбас. Әрі-беріден соң өліп-өшіп ынтығатындай бұның басқа қыздардан нендей артықшылығы бар? Жәй ғана бір көрмеге сүйкімді жан.

Жә, бұны қойшы, қанша дәсірелегенмен төмен етекті. Ұзаққа созылып сары аурудай сарылып жатып алған жайсыз қыстай өз төрінде тәкаппарсыған мына көкіректен қайбір құштарлық туындасын? Иен даланы басына көтерген зар жақ құзғынша «махаббат, махаббат» деп сұңқылдағаны құлаққа енер ме? Жер ортасынан асып кәрілікке ауыл үй қона бастағанда, тым-тым алыста қалған жастық шақ жайлауына қол бұлағап кімдерді еліктіргендей? Еліктіріп есін алып күй сиқырымен арбаса – отыр бой, міне қасыңда.

Тоқа өзіне сенімді-тін. Бір бие сауым бойында, шерткені ойын жолы есепті күйдің беташар кіріспесі еді. Талшынның босағаны аттағаның, үй иесімен іштей шарпысқаның, қайсар қыздың ішкі дүниесіндегі бұлқынысын неше қилы ойға беріліп намысын жанығаның, мені оңайлықпен жібіте алмайсың дегенді бұған қабағымен аңдатқаның, ерні кезеріп шөл қысқаның кіріспе қағыста дәлме-дәл қайталап шыққан-ды. Негізгі айтар ойы, бойжеткенге жеткізем дегені әлі мұрты сынбаған қалпы көкейінде қаттаулы жатыр.

Отағасы аздап желпініс жасады. Іргеде шымға батырылған қымызды баппен сапырып торы ала аяқпен ұсынды қонағына. Кедейдің күйелеш етек қызын сынамақшы еді. Әдетте жастар той-томалақ, қыз ойнақта бойжеткендерді қымызға жығады. Бәстің шарты екі жақтан да мүлтіксіз орындалуға тиісті. Ер адам ұсынған сыбағаны тауыса алмаған қыз жігітке айып төлейді. Ежелден бар үрдіс «Қарқынаяқ» деп аталады. Сол шартты білсе, сыпайы қонақ отағасының меселін қайтармайды. Шарадағы қымызды тауысып ішеді.

Талшын сыннан сүрінбеді, торы ала аяқтағы қымызды дем алмастан сімірді. Кәрі шөңге жолынан жығылсын ба, саған тартуым осы күйім дегенді қас-қабағынан аңдатып, тың туындыны бастап кетті. Домбыра салғаннан есілді. Тас бұлақтың еркелі ағысындай сыңғырлаған күміс үн қызша сықылықтап бір өтсе, ғашықтық мастығына берілген жігіттей сылақ-сылқ күліп және еліктірді.

Қыз еріксіз ұйыды. Су төгілмес жорғаны тайпалтып көш жанаған жастардың тобында бара жатқандай әсерде ұлан-асыр думанды көз алдына әкелді. Құлағына жылқышының қоңыр өңі талып жеткендей өне бойын жылы леп шарпыды. Әлгіндегі қумығыңқы сыңқыл енді өнерлі бозбаланың қоңырлата салған әніндей ойлы күңгірге ұласып, тал бойын ерітті. Ол күй сиқырына арбалғанын сезсе де, бойын жия алмады. Айттырған жігітті ұрын келгенде, осындай жағдайды басынан кешкені бар-тып. Ондағы толқынысы кешірімді. Нақ сүйеріне тал бойын тастағаны сүйгендіктің белгісі. Бірақ соның өзінде қыз намысын қорғап қалған жоқ па? Жүріп-жүріп келіп, ұзын мойын қу жақ домбыраның азғырынды әзәзіл үніне малтығып, орта жолда қалып, намысты қолдан бергені «Байтал шауып бәйге алмастың» көбі емей немене?! Тежесін сезімін, ширатсын намысын! Құтыл-сын, қалайда мына алжығаннан!

Ол ішкі қарсылығына түк жауап қата алмады. Бұрын-соңды басынан кешірмеген рақат сезімге беріліп күй ырғағына балқыды. Сәт сайын жүрегін түртпектейтін ұры күңкіл, үркек секем, ыбылжыған жасық мұң, шақар намыс – бәрі-бәрін серпіп тастап, өзгеше бір дүние есігін ашқандай әсерде, керек десе өзі де ұмытты. Ықылас-ынтасын сиқырлаған сылқым ырғақ әндей әлдилеп, күлкіше қытықтап есін алғанымен қоймай, ынтық лебіздей жұп-жұмсақ лебімен аймалап тұла денесін өрітпесі бар ма? Балқып масаттанған көңіл мастығында есеп

жоқ. Молданың алдын көрген ол о дүниелік ұғымдарды жақсы ажыратады. Сірә пәниден бақиға аттанған иманы кәміл Алланың сүйген құлы пейіштен тұрақ тапқанда дәл осындай сиқырдың арбауында жан рақатына кенеліп, әй бір, байыздайтын шығар-ау! Өткінші ғұмырдағы көрген қызықты айна қатесіз қайталаса, онда несі жұмақ оның? Күй тасқыны үдеген сайын қыз жүрегі езіле түсті. Балбырап босаңсыған уыз тән тегеурінді құшаққа еніп тұшынған тәріздене ме? Түсініксіз әрі беймәлім ынтық сезім көңілін ереуілдетіп әбігерге салып және тыпыршытты. Сылқым сарынды толқындай тулатқан күйшіге көз қиығын тастап еді, қапелімде оны тағы бір тылсым буды. Сақалы желкілдеген қиқар шал қияпатты жігітке айналыпты. Ертеден бері емексітіп қыр соңынан қалмаған қақсалың жайнаң қағады. Мұны арбаған күй оны да сиқырлап жасартып жіберген. Гауһардай берік, тастай қатты бойжеткенді күй құдыретімен баурап, әбден босатып алған әккі қақсал шабытын қамшылап үстін-үстін үдетті. Қызды құшағына тартып дегеніне жетпейінше тоқтамайды. Қарттықтың алды, жастықтың соңы саба түбі сарқынды күйінен нәтиже шығармай неге тынсын? Әлдеқандай боп шалқақтаған мына қылымсыны шайға салған қанттай ерітіп әбден сілелетсін, балемді! Қыз тепкісі күшті ме, әлде күй құдіреті мықты ма, соған көзін жеткізіп мойындатсын. Кімнің кеудесінен итергенін есіне түсірсін бір жақсылап!

Күйші өршеленді. Назды әуезді құмықтыра үздіктіріп, иірімін тереңдетіп әкетті. Ел құлағына сіңісті «Сарыжайлау», «Бозайғыр», «Көшжанаған», «Шертолғау», тоғыз тармақты «Қосбасар» күйлерінен бөлекше қағыспен тың ырғақпен дамыған соны иірім, айтары жоқ, келісімді-ақ еді. Осы күнге шейін дінінің қаттылығымен аты шығып, босаңсып көрмеген қайсар сері осы қазір сүтке салған қайыстай балбырап, тереңнен бастау алған бұлақ суындай жан түбінен қайнап шыққан күй ағысына қатты масаттанды. Іші есіліп жатса да ызбарын сындырмайтын салқындықтан арылып жылуарсығаны, сірә сәтті өрілген күй әсерінен шығар? Әйтпесе көңілі көншітіндей ештеңе болған жоқ қой.

Күйшіде сенімсіздік басым еді. Дәті берік қайсар қыз бұған беріспей құр сыртын сындырып қана отыр. Іші еріп болған жоқ. Оның ішінің есілгені – жеңілгендігі, күйші алдында тізе бүккендігі. Мына қалпы алдамшы. Тегеурінді төкпе тартыс қыздың көңілін жұмсартқанымен, жүрегіне дарымай жатыр.

Күйші барын салды. Отыз екі таспаны жымдастырып жұп-жұмыр өріп шыққан шебер өрімші қамшының ұшын түйе алмаса, білегін талдырып, саусақтарын қарыстырып көз майын тауысқан есіл еңбегі зая кетеді. Бәрінен де бұрын хас шеберлігіне сызат түсіп, соңына сөз ереді. «Е, оны қойшыны!» екінші бірінен естиді. Өнер туындысы да соған жақын, тіптен асып түседі. Әлгі өрімші таспаны асықтай жата-жастанып қырнап мінемей ме? Күйшіге ондай сылбырлық үйлеспейді. Күйдің көкейі ұзын да, баурағыш сәті келте. Ұзыннан ұзақ созылған босаңдау арқандай емес, шылбырдай ширатылған жауһар туындыны кілт үзіп алмай қылап спадиярлықпен шебер түйіндеп аяқтап шығу – қиынның-қиыны. Соны мүтін болмысымен түйсінген саңлақ домбырашы қарақшыға жақындағанда қапы кетпеуді қарастырды. Асау қыздың құрғақсыған жанарынан секемденіп: «Осы пәлекет қасақана көз алдап құлыққа басып отырған жоқ па?» деп күдіктенеді. Күдігі асқынған сайын тарпақ саусақтарына күш бітіп, сылқым шерттісті үстемелей үдетті. Нағыз шарықтау шегіне жеткен күй тасқындай ентелеп қызға төніп-төніп барады да, жарға кеп соққан толқындай кері серпіледі.

Күйшіден ес кетті. Сұмдық шабыттанып шиыршық атты. Сандаған тәтті дыбыстарды жігерлі тартыспен үздіктіріп қайсар қонағына бағыттады. Қыздан әлі үмітті нышан байқалар емес. Әккі ұрғашы жеме-жемге келгенде бұдан құлығын асырмақшы. Екі бие сауым бойында тепеңдегені, әншейін көңіл аулаудың айналасындағы алдамшы шоқырақ, күй деп тартқаны құрғақ сарын. Нағыз өміршең туынды жансызға жан бітірердей құдыретімен ет жүректі езіп балшықша илейтін пәрменімен ерекшеленбей ме? Мұның ақ тер, көк тер боп өрбіткен күйі өмірге енді-енді ой жібере бастаған балаң бойжеткенді еліктіре алмағаны – шеберлігінің әлсіреп, талантының сарқылғаны. Бұдан кейін киелі аспапқа қол созудың қажеті болмас. Тоқырауға ұшыраған күйшілігінің күні батып, қараңғылыққа жұтылды деп есептесін.

Мына шайтанға әу баста несіне ұрынды екен?! Сезімі селт етпейтін, кесіп алса қан шықпайтын кескірдің нағыз өзі. Ендігі сыр берсе керек еді. Тұмсасынан жеріген тұсақтай безеруін көрдің бе? Ол сәтте сан айныды. Соны тартыстан нәтиже шығара алмай дағдарып тосын шертіске ойыссам деп бір ойлады. Бірақ ол ойынан тез қайтты. Өзіне жоқтау шығарғандай күңіреністі сарынды қуалап түйеше боздағанда, мұң сапырып азынағанда

мына тас түйімштің шиесі тарқай қойса жақсы-ау? Жасына жетпей сайқалсыған зерек пәле мұның босаңсып болдырғанын сезіп қап, жалт беріп үйден шыға қашса қайтпекші?! Жан алып, жан беріп нешеме түнді ұйқысыз, нешеме күнді күлкісіз өткерген есіл еңбегі зая кетіп, шығарған күйі аяқ астында қала бермекші ғой. Содан кейінгі тірлікте не мән қалады? Жұрт бетіне қарағысыз боп, қалған өмірін үйде өткізбекші ме?!

Тоқа ышқынды. Ілкімді машықтан ауытқымай соңғы қайырымды үздіктіре: «айтары бар көңілдің, қайтары жоқ» дегенді қызға құлағына құйғандай етіп мәнерлеп жеткізді.

Талшын сүйегіне қарысып бақты. Өзіне мысық табандап жақындап қалған қауіпті анық сезсе де, арбалған алдамшы жағдайдан бас амандаудың амалын қарастырмады. Өзінің осы халі жанына жағымды, әрі жайлы сияқты. Сәт сайын өршеленіп, кешкі қоңыр желдей лекіткен сыбызғы әуен қытығын келтіріп, от сезімін тулатты. Әлгінде жас жігіт боп елестеген кәрі қақсал бұған батылдана көз тастап, қабағымен арбайтындай.

Қыз шын арбалған еді. Әбден еркінсіген азғырынды сыңқылдан басы айналған бейбақ шарай көзге шашылды. Енді оған бәрі бір. Өкіректеп қыр соңынан қалмаған ыңды, ашқарақ нәпсі ерік алсын. Бір жасы екеу болып, сонымен мұратына жетсе, шықсың құмарынан. Жау қашырып жарытпаған салбөксе шалға ермек керек. Ермегі қасында отыр. Енді ол неден тайынады? Расында, өзі солай боп шықты. Күй сиқырына әбден арбалған бейкүнә жас бойын жия алмады. Бағанадан бергі тұшынуы, әншейін ет пен терінің арасындағы желіктей бірдеңе екен. Жігерлі де, бойлауық; нәзік те, сыршыл; қытықшыл да, сылқым; еркелі де, елті; тентек те, тегеурінді күй толғауы толассыз үдеп, мүтін жандүниесін билеп алған-ды. Етінен өтіп, сүйегіне жетіп, балқығаны соншалық – сел болып егіліп жыласын-ай! Не үшін жылайды, неге жылайды оны бағамдайтын шама жоқ мұнда. Тән баураған рақат сезімнің мастығына батқан ол араны ашылған алпамса құшаққа бейімделді. Жас жігіт боп елестеген күйшіге үнсіз ыңғай берген.

Тоқа масаттанды. Күйі сәтті шығып, қыз жүрегін жаулағаны – жау түсіргеннен бетер ерлік қой. Дұшпан таң қалып, дос масайрайтын ерен жеңіс. Қиықтанған қырсық қыз жуасыды, енді мұның аясынан шықпайды. Дегенмен сақтық керек, мінез шығаруы кәдік. Қызығы-жылыдай қарпып ұйпалақтаған. Ұрғашының шырайы сонда енеді.

Оқталды да оқыс тартынды. Тылсым сарын есін алып, есірік қып тастаған байғұсты аяды. Бойын жиып өз-өзіне келсін деп тағы бір тосын ырғақты өрбітті. Бұл өрбітуі – күй өзегіне кірігіп шебер жымдасты. Қағыс-қайырымы шымыр естияр сарын қызға тоқтам салып, жұбату айтқандай ма. Жұбату күйін соны арнаға бағыттап есілткені сол – есік салдыр-күлдір ашылды да, бейтаныс біреу ішке екпіндей кірді. Түбіт мұрт сұлуша жігіттің түрі өрт сөндіргендей түтігінкі. Қаршығадай жігіт өткір көзімен кешкі ала кеуім дендеген үйдің ішін тінте шолып:

– Талшын! Бармысың!? – деді саңқ етіп.

– Жеттің бе, жаным! – деп қыз ұшып тұрып жігітті құшақтай кетті.

Тоқа аңырды. Қауышқан қос құшаққа кәрі жанарын сүңгіше қадады. Шарасыздық дендеген ол асқына торықты. Тарпаң сауақтар шамақты осып-осып жібергенде, домбыра шегі сырт етіп үзіліп кетті. Жүйрік қол сұлық түсті...

1993 жыл

ДАЛАНЫҢ АУСАР СЕРІСІ

(Сарыауыз жөніндегі аңыз)

– 1 –

Жүргінші бұл жолы ұры жүріске бармады. Омыраулы ақ сұр бұлаң аяңмен келеді. Көптен жолы түспеген ауылға ат басын туралап, алыстан көрініс берді. Ер үстінде обадай оқшырайған оның сырт кейпі барымташыны еске салады. Асынған мылтығы, тақымында шоқпары болғанда, нақ жолбасардың өзі дегізердей еді.

Күз қабағы кіртігінкі-тін. Қарағанды өзекте ұйлығыса бұйыққан ошарлы ауыл жазғы салтанатынан жаңылғандай еді. Алыстан мен мұңдалайтын ақ шаңқанды қоңыр төбел үйлер алмастырған.

Жолаушы қам көңілдеу болатын. Саяқ тірлікті еншілегелі де бірқыдыру. Қайран бұлақтаған бұла күндер-ай! Жалпақ жұртқа шабандоздығымен танылып, атқа түрегеп шабатын орадымды бозбаланың сайыскерлігі ересен еді. Тақымынан көкпар бермейтін өлерменнің нақ өзі-тін. Барымтада сілтеген сопылының ұшында кететін небір сірі тақым ұрылар. Бұған қоса,

сүйекті сұлу бітімі көрер көзді тұсап, мың адамның ішінен бойы озық тұратын. Қастасқанның мысын басып, ұстасқанның құтын қашыратын беттілігі қандай еді?! Ұрғашыға ұрынған аусарлығы да аңыз боп тараған ел ішіне.

Сөйткен жігіттің перісі бүгінде ауыл торыған ұры қасқырдың кейпінде. Азан шақырып қойған аты Сарыабыз еді, абыздың мәнісіне түсіне қоймаған құрдастар Сарыауыз атандырып жіберген. Кезінде есімі киелі сөздей үлкен-кішінің құлағына жағымды естілсе, бүгінде аты құбыжықтан бетер үрей шақырып тұрады. Есін білген баладан бастап еңкейген кәріге дейін Сарыауыз десе, диуана көргендей үрпіседі. Содан әбден запы болған ол кейінгі оншақты жылда бұғынып жүргенді әдетке айналдырған-ды. Сол машығынан жаңылып, аяқ астынан еркінсігенде, қырсық айналдырған жолы оңғарыла қойса жақсы-ау.

Ол – ширығыңқы еді. Атқа отырысы «Әй, мынауың кім?» дегізердей-ақ келісті. Ер-тұрманы баяғы серіліктен қалған жұрнақтай әлемішті-тін. Бірақ оның есесіне киімі жұпыны. Үстінде шидем шекпен. Аяғында қара саннан келетін етік. Басында елтірі құлақшын. Ақ сұр жүзінің қаны қашыңқы. Қошқар тұмсық, сүңгі көз, сұсты қабақ сақа сері әлі сол ер бейнесінен жаңылмаған еді. Сақал-мұртын қырынып, үстіне кіршік жуытпайтын сыпалығы бәз қалпында. Гөп сыртында емес, ішінде. Саңлақ сана, саумал көңілде бүтіндік қалмаған соң, қанша тыраштанып кесек кейпін түзегенімен, қалыбынан шығып кеткен ит тіршілік қырын жүргенін қоймайды екен. Тұщы етіне ащы таяқ тиіп, сапсау тәнге дерт жамалғалы сергелдеңде. Қасақы дұшпан қапысын жібермей қатты қарпыған. Өлтірмесе де өлімші бітеу жара қып жіберген еді. Жауды көбейтіп алған өзінде де бар. Сұлуға өліп-өшкендегі жетіскені осы ғой. Жә, өткенді қойшы, келешегінде не барқадар қалды?! Барқадар табатындай байлау бар ма баянсыз тұл тіршілікте? Әкесінің де жолы ауыр өтті. Қолы қатты еді, бата тиген сойылдан майып болған ұрының құнын даулағандар әкесін қапылыста тұлып қып салған. Содан оңалмады. Деген сары жілік атпал шағында арманда кетті. Әкесіз үш жетімді шеше төркініне сүйреген.

Ақшатау өңірін аузына қаратқан Керней атаның жуаны Құлжанбек болыс жиендерінің үстінен құс ұшырмай еркелетіп ұстады. Майауыз құлтабандау шаруақор болды. Кіші інісі қой ауызынан шөп алмастың өзі-тін. Сарыауыз шалымды еді. Молданың алдын көрген ол ілім-білімнен де хабардар-тын. Ұзап

оқуға бейіл еді, мыңғырған малды Құлжанбек нағашысы алғыр әрі бетті жиенін қолдан шығармай, жаудың бетіне, желдің өтіне қалқан қып ұстады. Жолбарыстай өжет, қырандай қыжырлы Сарыауыз белдескеннің белін үзуден тайынбайтын өлермен өжеттің нақ өзі болды да шықты. Деген он алты мен жиырма бестің арасында ұстағанды допша атып жан шақ келтірмеді. Күреске түсіп көрген емес. Ат үстінде бұған он адам да бір, жүз адам да бір. Құлжанбек болыстың жылқысына тиген ұрыны қойша көгендеп масқарасын шығарып, енді қайтіп бұл маңнан жүргізбейтіндей қылатын. Жеті атасынан бері байлық пен бектік арылмаған паң нағашы еруліге қарулы деп, Сарыауызды сұлтаныша қорғаштап бауыр еті балаларынан да жоғары қойды. Мүтін Көкбөрі-Керней ата, Ақшатау елі мұны сері жиен деп еркелетті. Әй, бұл да сері десе, сері-ақ еді! Сарыауыз байлыққа мастанған сал бөксе мырзалардан бөлекше еді-ау. Қимылы кесек болатын. Тырбанысы табиғаттың қабағына тәуелді мал баққан елдің ұланы дала мінезіне сыралғы, күн қабағын баққыш келеді. Иығы түсіңкі бос белбеу болбырлар әр ауылда бар. Ондайлар не жау түсіріп, не мал бағып жарытпайды. Мықтаса, бір қатынға ие, соның биік астауын төңіректенгенге мәз. Жазда қыдырма, қыста тамақ аңдығыш. Бүгінгінің тілімен айтқанда арақор кержалқау.

Дала тірлігіне бейім азамат бірінші кезекте астына мінетін атын, үстіне жапсыратын киімін таңдай біледі. Бұл жағынан Сарыауыз ұсынықты. Мың жылқыдан тұлпар текті тайды құлағынан таниды. Шешесі ісмер-тін. Ұғымтал бала қолөнер ісіне ертерек төселді. Киім пішуге әлі күнге қылап. Әсіресе төмен етектерінің көйлегін сүмірейтіп шығарады. Әйел затына бір табан жақындығы сол ісмерлігінен. «Қайным-ай, көйлек пішіп бере қойшының» соңы қытықпенен бітетіні белгілі.

Дала сахнасы кең. Кең болғанмен көргіш көзден тығындыңды жасыра алмайсың. Бұ да болса сахара тіршілігінің заңдылығы. Ұлан даланы мекендеген көшпелі жұрт құпиядан да жариялылықты артық санайды. Құпияның соңы әшкере. Содан да тобық жұтсам талайымнан деп, Сарыауыз тәрізді өзіне сенгендер ашық алаңда шайқасады. Осындай кеуделінің бірі әрі бірегейі өзі. Бұған жеңілдік және бар, ол – жиендігі. Жапсарлас Қуандық елінің азаматы нағашы жұртына кеп сіңген. Қазақ гүрпында жиеннің бетінен қағуға болмайды. Сол себептен мүтін Керней ұлысы тередей күтіп төріне шығарады. Туған нағашысы Ақшатау болысын аузына қаратқан Құлжанбек шонжар болса, төрге

бұл шықпағанда кім шығады? Барымташыны бір сілтегеннен қалдырмаса, тақымынан көкпар бермесе, қытықшыл қылымсы мұны көргенде қылмаңдап тұрса, жақсы ат астында, сәнді киім үстінде болса, бұл еркінсімей, кім еркінсиді.

Тым төске өрлеген бұған жүйрікке тұсау, көкжалға қақпан барын сұңғыла Құлжанбек көзі тірісінде ескерткен-ді.

– Жиен, қарақ, – деген сырқат меңдеген қара шал мұны оңашалап. – Ат арындаса – аяғын кетіреді, от алауласса – жалынын өшіреді. Әр іс қалыбымен үйлесімді. Лапылдап-лапылдап тез таусылатын оттан не қайыр, арыны бар да, аяңы жоқ арғымақтан не қайыр, айқайы бар да, айтары жоқ, әумесерден не пайда, тақымы бар да ақылы жоқ кеудемсоқтан не пайда?!

– Апыр-ай, нағашы, неге таусылдыңыз сонша?! Ерге құнды, нарға пұлды болатындай қиыс кеткен жерім болмап еді, – деген ол.

Шоң шал суыртпақтап шығарған бұған айтар ақылын. Жігіттің өз жұрты – күншіл, қайын жұрты – міншіл, нағашы жұрты – сыншыл келеді. Шүкір, бұл сынның қандайынан да сүрінбей келеді екен. Көреген нағашы осылай дей келе: «Ертеңгі күні менің көзім жұмылса, күнің нешік?!» – деп бір тоқтаған. Қара шалдың қанша дегенмен кірме атың бар деп тұспалдағанын Сарыауыз аңғарды. Ол жиенінен екі мін көріпті: бірі – қызылшылдығы, екіншісі – сойылшылдығы. «Әйелдің назы беріде болғанымен, құмары әріде» деп бір тоқтаса: «Сойыл бата тисе, бас жарады» деп және қосарлады.

Сарыауыз қапелімде дағдарған. Артықшылығым дегені өштікті қоздырып, кек жолына бастайтын қасиетсіздік болғаны ма? Бұны көрінеу қолпаштап, жел берген өзі емес пе еді? Енді кеп шегін дейді. Өмір – қан қызу дода. Додаға кірмей жатып көткеншектегені ездик емес пе? Бүйтері бар, жалақ ерін жалшы атандырып, қой соңына салып қоймай ма? Сонда екі жақтың да асығы түгел. Ендігісі кеш. Екі адамнан сақтан деп бітірді сөзін қамқор шал. Біреуі өзімен қатарлас – Бейіс, екіншісі – атақты ақ тамақ Батсайы. Бейіс – қол күшке мығым кеуделі жігіт. Жуан атадан шыққан дәулетті мырза мұнымен көбінесе тең түсіп жүреді. Батсайының жөні бөлектеу. Руда жоқ сұлу әйел. Биік қабақ, ақ сұр жүзді, сұңғақ бойлы керме иықтың өзі нағыз. Үзеңгілесі Бейістен сақтан дегені жөн. Біреудің ақ некелі жарында мұның не жұмысы бар?

Нағашысы әулие екен. Айтқаны дөп келді. Өзі қалай болып еді?

– 2 –

...Көкпар әдеттегідей тартысты басталған. Қара құрттай қаптаған жүз қаралы аттылы ұйлығыса кеу-кеулесіп ортаға ұмтылысады. Доданы бұзып жарған дәмелі жігіттер кәнігі тақымкеш Сарыауызбен алма кезек тартысады. Қосарлана жармасатындар да бар. Серкені әрі жұлқып, бері жұлқып, Сарыауыздың тақымынан ала алмайды да, тың күшке жол береді. Олар да алғашқылардың жолын құшады. Қаптаған нөпірге екі бие сауым бойында беріспей, өзін де, астындағы атын да қан сорпаға түсіріп, әбден діңкелеген ол ақырына дейін шыдауға жанын салды. Мұнысы көзсіз өлермендіктен де, намысты қолдан бергісі келмеген қайсарлық еді. Небір апай төс сом білек тақымкештердің қолын қарыстырып, қарсыласының атын шөкелеткені аздай-ақ, енді бұған Бейіс жармасқан. Оның да талай-талай бетін қайтарған. Ойда жоқта сап еткені «алмай қоймаймын» дегені ме? Қары талып тақымы босаңсыған сәтінде кеп киліккені – ұпайын арттырудың амалы ғой. «Өр кеуденді осы жолы баспасам қара да тұр» дейтіндей. Тәрізі солай. Қайтпай қаржысқан Сарыауыз жаратқанға шындап-ақ сиынды. Көкпаршыларды барлап еді, бұған болысатындардың қарама аз көрінді. Жігерін жасытып талабын тұсаған өлерменге өшпенді көздер жеп жіберердей тесілді. Алпамса тұлғасы шоқтықтанып уыттана қырланған Бейіс аңғулы тақымкешті жылыдай қарпыды. Алғашқы ырғаста ол қарсыласын ат-матымен домалатып кете жаздады. Шиыршық атқан Ақсұр иесі тақым қысқанда, шапши жұлқынып алға ұмтылған. Әбүйір болғанда, серке Сарыауыздың тақымында қалды. Ат ауыстырған бұған: – Мұның қатыншылағаның! – деп өрсуреді Бейіс. Көкпардың тәртібінде белі талған тұғырды тың мінгішпен алмастыру тақымкештің өз еркінде. Соны біле тұра қара буралаған Бейіс сөз арасында: «Қаңғыған кірме неме!» дегенді де айтып қалды. Ендігі сайыс шаппа-шап жіті қимылға ұласып, шымыр өрбіді. Бір-бірінің әдіс-тәсілдерін білетін тақымкештер сақтана қимылдады. Жойқын тегеурінге шыдамаған аттар ырғасқанда шөкелеп-шөкелеп барып оңалады. Көкпаршылар екіге жарылған. Кеу-кеу сөз сап тыйылды. Үркөппе есерлер күбір-те көпті. Ылғи да Сарыауыздың мерейі үстем шығатын еді, бұл жолғы жұлқыста Бейістің қимылы басым түсіп жатты.

Сарыауыз өз шамасын біледі. Қалың додадан шаршаңқырап қалған ол үнем созар әдіске басты. Бейіс аласұра құдиып не-

ше қилы қитұрқыға барды. Серкені сілкілей жұлқып, одан ырғай саумалап, шалт қимылмен жұлып тартып, Сарыауызға толас таптырмады. Шыдамы таусылған көкпаршылар «алып қашпаға» тіленді. Жүйрік мінгендер алма кезек ереуілдеді. «Маған өңгерт, маған өңгерт» деп олардың алды-артын орағыштады.

Көкпар созылды. Бейіс күш ала бастады. Атының ілкімділігіне сенген ол Сарыауызға шабуылды үстін-үстін үдетті. Серкенің алдыңғы аяғын тақымына асата шірене шалқайған бойда алға жұлқыңды. Кейіндей берген Сарыауыз көкпарды тақымынан шығарып ала жаздап зорға оңалды. Аты барлығыайын деді, соны білген анау үзеңгі соғыстыра жанасалап:

– Бәрібір алмай қоймаймын! Әбүйіріңнің барында бере сал! – деді.

– Атаңның қақ шекесі аларсың! – деді бұл ширығып. Сөйткенше, аты оқыс тиген соққыдан омақасты. Жан дәрменде көкпар тақымынан шығып кетті. Серкенің артқы аяғына жармасқан қолы созыла бергенде барып, істің насырға шапқанын білді. Бейісті қанжығалай аяғы әудем жерден бір тиіп, дедектеп бара жатты. Қолы әлі көкпарда-тын. Анау атын іріккенде күш алған жаяу табан тіреп үлгерді де, серке жерге аударылып түсті. Сөйтсе, Бейіс биік жарға киліккен екен. Сарыауыздың атын қос өкпеліктен шірене теуіп сүріндірсе де, жолы болмаған Бейіс көкпаршылардан бөлініп қиыс тартқан. Бір жағы кінәлі еді, атты сүріндіргені – жігіт емес, содырлығы.

Батар күннің ал қызыл шапағы дендей бере, қалың нөпір ыдырады. Небір апай төс дәмелі жігіттердің аптығын басқан: «Ә, сені ме?» деп қолына түкірініп келген бәсекелесін сүріндіріп мерейі үстем шыққан Сарыауыз: – Батсайының ауылына бастаңдар! – деген өзін қоршалаған тілеулес жігіттерге саңқ етіп. Мұнысы – Бейіске көрсеткен қыры. Айтулы Батсайы оның жақын жеңгесі. Қыздай қосылған қосағы жастай өліп, қайнағасына тиген Батсайы екі-үш жылдан бері жесір. Ауынан қағынған жас әйел екінші күйеуін де жұтып тынған. Бір әулетке құзыры жүріп тұрған Батсайы ауылдың би апасы. Төркіні шіріген бай, келген жері де малды. Күйеуінен қос ұл, қайнағасынан бір ұл, бір қыз тапқан Батсайының алдынан ешкім де шықпайды. Шықпайтыны – бұл атаның әйелдері көбінесе қызды күшіктен. Ұлға зәру әулетке оның беделі қызыл судай жүреді. Әйел де болса атақ-айбыны зор, сұлулығына өрлігі ұштасқан Батсайы кесек мінезімен әйгілі. Отыз бен қырықтың арасындағы деген күнінде

өстегін жан баласына бастырмай, небір кеуделі мырзалардың бетін қайтарғаны, ұрғашыға салымды сан аусарды тақырға отырғызып мазақ еткені жалпақ жұртқа аңыз. Оның сол шатақ мінезіне елеңдеп еліккендер алыс ауылдардан да кеп жатады. Ондай омырау соқтар көбінесе мазаққа ұшырап, күлкіге қалады. Үлкен шаңырақтың би апасы атанып, мал мен жанды емін-еркін билеп төстеген Батсайы қонағуар. Түстеніс пен қоналқаға қолын ашық ұстайды. Мырзалығымен аты бір шықса, сұлулығы және көз суырады. Оған тағы дүйім елге жырдай тараған өрлігі ұштасып, атағы дүркіреп-ақ тұр. Дәмелі жігіттердің айтысына қарағанда, сый қонағынан дәмді тамағын аямайтын көрінеді. Төріне шыққанымен қоймай төсегіне қол созғандар одан дәдесін алады білемін. Әзілге ұста сөзшең әйел кім-кімнің де делебесін қоздырардай ашық әңгімелесуге бейім. О жер, бұ жерін қымтап, жалған сыпайысу әдетінде жоқ. Нағыз келсең келдің өзі дерсің. Бірақ бұл амалы қасақана шырғаға тартудың тәсілі екенін дәмелі жігіттер біліп алған. Оған әукесін созған сан бұқашық жардан ауып майып бола жаздаған еді. Біреулер құдыққа түсіп кетсе, екіншісі итке таланады. Есікті таба алмай таңды атырып алғандар айыпқа ат-тонын беріп құтылады.

Сарыауыз әзірше оған ұрына қойған жоқ. Нағашысы айтқан ескертпе қаперінде. Бұны Батсайыға айдап салатындар жетерлік. «Қырсық қатынның қырпын табуға сен бейімсің» деп делебесін қоздырады. Көкпарды бетке ұстап барса сыйлы болады. Несі кетеді? Жігіттерді ақ майға бір жықсын. Ақ бәйбішенің ауылына Сарыауыз бастағандар көкпар апарып салыпты дегеннің өзі неге тұрады? Бейістің іші жансын бәлем!

Батсайы көкпаршыларды сый қонаққа лайықтаған ақ үйге түсірді. Бірақ өзі көріне қоймады. Онысы қошуға алмағандығы емес, ауыл арасы жігіттерін өзімсінгені-тін.

Сарыауыз сусындаған соң, қасына екі-үш жігіт ертіп ауылдың би апасына барды. Көңіл қошы болмады ма, ол бұларды салқын қарсы алды. Биік қабақты шуақты өткір көзінің оты бәсеңсің шаршаңқы тартқандай екен. Үлбіреген ақ тамағы бүркеулі. Қаны қашыңқы ақ сұр жүзінде жесір әйелдерге тән саналы жүдеулік бардай. Мұңлы ажарынан тойымдық тілеген аш көз қомағайлықтан, өмірдің аңсаулы қызығынан бой тартқан тәубашы момақандық аңғарылғандай. Өзін еркін ұстайтын өрліктен де жаңылып, уайымшыла жанның кейпіне ауысқан сықылды. Деген отыз бен қырықтың аралығында тұл төсекте дөңбекшумен

өзін-өзі жеп тауысуға жақындаған арлы жесір іштегі асау сезімімен алыса-алыса әбден шаршағандай екен. Жемісін төгіп үлгермеген мәуелі ағаштай әлі де жасаң қуатты дене еркектің қызулы алақанын аңсағандай ма? Жеме-жемге келгенде сынып түсуі де кәдік. Көптен оған құмартып жүрген Сарыауыз сыр алдырмас әккілікке басып, Батсайының алдынан сұлу торы аттай жып-жинақы шықты. Бірақ іші ойпаң-тойпаң еді.

Жігітшілікке әбден төселіп кәнігіленіп алған Сарыауыз қапысын таба білсе асаусыған өр әйелдің жуасуы оңай екенін сезіп шұғыл кірісті. Бір жағынан, жалған мақтан тұртпектейді жүрегін. Небір сен тұр, мен атайынды шаужайына тақалтпай, еркектің сайтаны мен жайсаңын да мазаққа ұшыратып, намысын жер қылатын айтулы әйелдің көрпесін батылы жетіп ашса, ауызға ілігері анық. «Еркек болсаң, Сарыауыздай бол» деп аты аңызға айналып кетпей ме? Әрі ежелгі бақталасы Бейісті мұқатады. Осындайлық қабындаған қат-қабат ой оның жүрегін өсіріп, көзсіз батылдыққа итермеледі. Жазатайым жаңылыс басып сүрінсе, өз обалы өзіне, басқадан көрмейді. Дегенмен сақтық керек. Бай ауылдың отыншы, сушысынан сыр тартып көріп еді, әншейін дақпырт, батылың жетсе бара бер деп қайрап салды. Бұған жан тартатын өзім деген бір адам болсайшы. Жалба тымақ жалшыдан бастап, қонақ күтуші әйелге дейін құпияға берік шетінен. Жалғыз ғана кәртаң қойшы жөнін айтты. «Басынды әуреге салып қайтесің, арандап қаласың», – деп ескертті. Ұзын құлақтан еститін, жеті түрлі кедергі қойылатын көрінеді. Соның ең қауіптісі – есік көзінде жататын ит. Сосынғы бір амалы – кедергі-бөгеттен есебін тауып өткен дәмелі еркекті «аттан-аттан жау шаптының» тәсілімен әшкерелеп ит қосып қуу. Мұндай кепке көбінесе ауыл арасының әумесерлері ұшырайды. Оған алыстан әдейілеп келген әнші серілер мен шоң мырзалар сүтке түсіп кетіп, Батсайы дегені кемпір боп шығып, әйтпесе қазан-ошаққа сүрініп мазаққа ұшырайды.

Сарыауыз әп дегеннен тұтылды. Түн бұлтты еді, қараңғылықты далдалаған аңдушылар мұны оңдырмай сүріндірді. Аяғына оратыла кеткен шалмадан ажырай бере, мойнына тұзақ түсті. Әлде бір әндемді қол ес жидыртпай қылғындырып тарта жөнелді. Адымы аннан-саннан бір тиеді. Тұзақтан әупіріммен ажырағаны сол еді, арпылдап иттер қамады. Одан қой күзеткен жалшы басты айтаққа. Түйе бақылдап, сиыр мөңіреп, қой үркіп төңірек азан-қазан болды да қалды...

Сарыауыз араға төрт-бес күн салып оралды қоңыраулы ауылға. Түн жамылып баспалады ақ үйлерді. Ортадағы ақ шаңқанға жақындап қалғанда, тайыншадай ақ тазы шықты алдынан. Ырылдап жолын кескестеп қия бастырмады. Бір орыннан тапжылтпай қалшитты да қойды. Сәл қимылдады ма ауыз салуға бар. Енді қайтпек?! Аңдысумен бір бие сауым өтті. Қысқа таң қылаң беріп қойса, масқараның көкесі сонда болады. Ана жолғы шырғалаңды, мойнына түскен тұзақты Бейістен көрсін, мынаған нендей айла бар?! Жүрегін тоқтатып итке қарсы жүрді. Келтекті сермеп үлгертпей тазы арс етіп қарсы шапшыды. Жан дәрменде, кері серпіп үлгерді. Ызақор арлан енді оны етекпен алды. Қыжырлы қолдағы келтек тазыны қабырғалықтан қақыратты. Қаңқ еткен аңы дыбысқа көпек иттер қосылды. Өршеленген үріс саябырсып, түн тыныштығы қайта бұйықты.

Демігін басып аз аялдады да, жарма есікті ақырын серпіп ішке бас сұқты. Үй иесі терең ұйқыда екен. Ауыр тыныстап құмыға қорылдайды. Тәтті түстің әсері ме, ыңырсыды. Әйелдің балаша былдырлап ұйқысырағаны, мұның делебісін қоздырды. «Басты кедергіден өттім ғой, енді не тұрыс бар?» деп өзін қайрап салды да, төрге батыл аттады. Кенет жер ойылғандай болды да, құдыққа құмп берді. Су белуардан келді. Жоғарыға қол созып еді, ернеу маңайлатпады. Кемі екі құрық бойы терең құдық шыңырауға жетеқабыл. Үй иесі оянды. Шұңқырды астаң-кестең еткен біреу балықша шоршып әлектеніп жатыр. «Бұ кім-ей?» – деп еді жауап болмады. Өзіне емексіген дәмелінің бірі екенін білді де, қайтып дыбыс бермеді. Әлде Бейіс пе деп ойлаған. Әліптің артын бағайын деп және тартынды. Ана жолы көкпар әкеп салған жігіттерді сүріндіргенінен хабардар-тын. Бейіс жеңгесіне көрінеу қол созғысы келгенде, Батсайы: «Жігіт адам түн жамылып кеп есебін таппас па?» – деп бетін аударған-ды. Оның да талай мәрте бөгесін-бөгеттен өте алмай дымы құрыған еді.. Енді бұл кім?! Дәу де болса Сарыауыз шығар? Бірақ ол бүйтіп түн жамылмаса керек еді. Әй, өзі де бетті-ақ! Өттең тауаны аз. Кірме деген аты бар. Дәулеті шағын кедей. Әйтпесе бар ма, жігіттің жампозы ғой пағыз!

Ойын су шылпылы бөліп жіберді. Шақырусыз қонақ әрекет үстінде. Мықтап тұтылғанымен сауға сұрайтын түрі жоқ. Сірә, сүңгегіне қарысқан намысқой біреу шығар? Намысты жігіт арлы келсе керек еді, мына жазған делқұлы тәрізді ме?

Батсайы шырықты. Жесірлік жейдесін иығына ілгелі де, бес жылдың шамасы. Содан бері сан әумесерді жерге қаратқан жоқ па? Жігіттің серісі мен перісіне де селт етпей келеді. Қазақ ғұрпында байы өлген әйел әменгерлік салтқа бағынышты. Не қайын ағасына, не қайын інісіне қосылады. Қосылмаған күнде, жақын қайындары мен қайнағасы жесірге аяқ салады. Мұның сондайлық ерсілігі жоқ, жақынды жатқа жібермеудің амалынан еш әйел бас тарта алмайды. Көрінген әумесерге көз сүзді боп, жат еркектің илегіне түскенше, құдай қосқан қосағының жақын-жуықтарына жан тартқаны есті әйелге тән озғын қасиет. Бірақ мұның сорына қарай, келген жері тұлданған аттай тұп-тұлдыр болып күзеліп біткен жоқ па? Айттырып алған күйеуі жиырма бесінде жұлындай ұшты. Қайнағасына тиіп еді, оны да жайғап тынды. Бірінен-бірі өткен жігіттің көкжалы еді шетінен. Әсіресе қыздай қосылған қосағын айтсайшы! Марқұмның иығы мың кісінің ішінен озық тұратын. Құдды Сарыауыздай келісті-ақ еді. Күйдіргіден өлді. Екі жыл бойында бұл қара жамылып шымылдықтан шықпай жер бауырлап жатып алған. Содан жас келіншекті ел болып жабылып, әке-көкелеп қайнағасына қосып еді. Ол да кесек қимылдың адамы-тын. Болыстыққа сайланғанда, дұшпандары өштесіп, үзеңгісіне у жағып өлтірді. Ауынан қағынған қатын атанып, төңірегін тұлдырлап тынған Батсайы еріксіз шираған. Өмірден мезгілсіз озған қос жанпоздың артында қалған дәулеті көрінгеннің қолында кететін болған соң, саналы жесір етек-жеңін еріксіз жиып, еркек орнына жүруге мәжбүр болған еді. Сүйенетін төркін жұрты шалғайда. Інілерін қолына ұстап мыңғырған малға бас-көз етті. Малсақ кедей ағайындарды ауыл үй қондырып, олардан ас-суын аямады. Қарымды жігіттерге жылқы бақтырып, сойыстан қолдарын қақпай еркін ұстады. Жалшы-жақыбайларға жайлы Батсайы сенімділерін жел өтіне қойып, ұры-қарыға тосқауыл жасады. Сонымен қоса қабат, ішіп-жемге сарандық жасамай, есігін ашық ұстады. Қонақуар қолы ашықтығына сай ай қабақ аршын төстің өзі дегізген сұлулығына өр мінезі үйлесіп, сабырлы ұстамдылығына бола бір рулы ел оны «би келін» атандырып еді.

Батсайы бар болғаны – отыз сегізде. Деген ақ тамақ кезінде қызықтан шеттегені қайбір жетіскендіктен? Қызусыз қоңылтақ төсекте дөңбекшігелі бес жылдың мұғдары болды. Құдайға шүкір, не кием, не ішем демейді. Қақ өзегін жарып шыққан төрт ұл, бір қыз бөрінің бөлтірігіндей жетіліп қалды. Үлкені осы жазда

қалыңдығына ұрын барады. Той-томалақ, қызық-думан мұның еншісінде. Ән салғанда дауысы алты қырдың астынан естіледі. Үлде мен бұлдеге оранып қарқарасы аспан тіреп қасқайып бір отырғанда, дидарынан шашыраған нұр қараңғыны жарық қылғандай. Сөйлесе сөзі қандай?! Он саусағынан өнері төгілген ісмер тағы. Қолы істен бір босамайды. Онымен қоймай, еркекше атқа мініп, ел билігіне араласатын беттілігі тағы бар. Топырақты өлім, торқалы тойда кәде-жоралғыны үйіп-төгетін асыра шашпалығына мүтін ел куә. Қитыққа да бар. Көкбет долылыққа басқанда, «жә деген» еркекті де ықтырып жібереді. Паңдық пен өрліктен де құр емес. Байлық боса-болмаса жетерлік. Торқа, жібек теңтең. Асыл тас, қызыл аяқ ақ күміс сандық-сандық. Осыншалықты мол дәулеттің иесі тегін жан ба? Ошағында – дуа, жүзінде – нұр, кейпінде – өрлік. Талмағаны бал, оранғаны үлде мен бұлде. Мүтін бір әулет ашса – алақанында, жұмса – жұдырығында. Елдің игі жақсылары «құт қонған ауыддың келіні» деп және әспеттейді. Сырт елдерге де атағы жетіп жатады. Мұңсыз-қамсыз бір жан осындай-ақ болар. Бірақ осыншама озғын дәулетті қаншама шашып төгіп, ішіп жеппе жырғаса да, көңілі түскірдің кетігі бүтінделмей-ақ келеді. Қолдан түсіріп алған кәрлендей сызат алған жүрегі ауық-ауық бұлқынып шаншығанда, кеудесіне сыймай кетеді. Ой қажап, мұң түйнеген сарсаң санада дамылдық жоқ-ау. Бірінің артынан бірі жөнелген қос арысының рухымен үнсіз тілдесе-тілдесе жалығып бітті. Түсіне жиі енуші еді, кейінгі кездері тоқталды. Күндіз көңілге не болса сол демеу. Түн азабы қинайды мұны. Бауырына басқан балаларын аналық мейіріммен қанша өбектесе де, сезімі суықсып қоңылтақси береді. Күні бойы көз алдында жүрген күтуші әйел де алаңсыз тәтті ұйқыда. Бір ұпайы артық оның бұдан. Құшағында байы бар. Жаман да болса бір еркектің қойнында жатқанға не жетсін? Жар төсегінен мезгілсіз айырған тағдырға не шара? Бірақ жалғыз осы ғана ма ерінен көз жазған. Деген ақ желегінде жесір қалса қайтер еді? Лапылдаған дер шағында бай құшып бала тапты. Отызың да қинап тұр-ау мұны. Алғашқы бірер жылды жылап сықтаумен, ахилеп-ухілеумен өткізіп еді, кейінгі күндердің азабы басым түсіп енсеріп барады. Асау жүрегін тізгіндеп, нәпсісін тұқыртқанымен, құмары бәсеңдемеген қызулы денеге тойтарыс беріп жуасыту оңайға түспейді-ау! Әулеттің кәрі-құртаңы жиналып кеп қолқа салғанда, әменгерлік ғұрыптан аттап кету қиын соғарын білсе де, құптаған сыңай байқатпай сазарып тіс жармап еді.

Сонда олар екі-үш монды басты атаған. «Теңсінбесең Бейіс бар» деп және нұсқаған. Содан кейін-ақ, абысын-ажынның сыпсыңы үдесін. «Жассың, әлі жесірлікке төзе алмайсың», – деп үгіттеді. Бірақ оларға бұл иліге қоймады, керісінше, қамшы сапқа деп кептірген шырғайдай қатай түсті. Ендігі олардың бітіретіні – бұған аңду салып, соңына сөз ерту еді. Жесір әйелді түзу жолдан тайдыруға ішті-тысты боп жұмылған еркек-ұрғашы неше қилы амалға басқан-ды... Әумесерлерді айдап салып, жабығынан сығалатып қасақана тәтті ұйқыдан айырды.

Әлгілердің дұшпандығы қайта мұның атын шығарып, беделін өсірді. Енді бұл қатайсын. Қатын оятқыштарды ұстатып дүре соқтырсын. Маңайынан жүргендерге жала жауып, ат шапан айып төлеттіріп әлек-шәлегін шығарсын. Ит қорыған жерге өштің керімен өзіне көз сүзген аусар көбеймесе, азаймай және тисін қитығына. Енді бұл басқа амалға көшті. Қызды-қыздымен «кім қияметтің қыл көпіріндей бөгеттерден есебін тауып бұзып жарып маған қол созса, соған тал бойымды тастаймын» дегенді жалпақ жұртқа жариялатып жіберді. Мұнысы ерігіп-зеріккендіктен емес, дос-дұшпанға көрсеткен айбары еді. Содан бергі екі-үш жылда бұған қолы жете алмай мазаққа ұшырағандардың есебі біразға барып қалды. Сұлу жеңгесінен дәмелі Бейіс те екі-үш рет зақотқа отырды. Бұл төңіректе әзірше Батсайының шалмасына ілікпей жүрген Сарыауыз ғана. Ана жолы оны Бейістің жігіттері шаптапты деп естіген.

Үй иесі жанталас әрекетке құлағын салды. Шақырылмаған қонақ шортанша шоршып суды сапырып жатыр. Манағыдан қимылы жіті. Суға күмп-күмп құлайды да, қайта тырбынады. Енгігіп екі иығынан дем алғаны анық естілді. Кімде болса өлермен біреу.

Батсайы ауыр теткіді. Қысас ыза шыдатпай барады. Жаратқан ие он сегіз мың ғаламды асқан спадиярлықпен шебер қисындырған. Сандаған жанды-жансызды адамның игілігіне бұйырып бергені неге тұрады? Сүйген құлдарына ықыласы қатты түсіп, сұңғыла зерде, саңлақ сана, ақыл-пайымды өлшеусіз үйіп төккені асқан жомарттық. Әр нәрсенің әсте-әстесі, өлшеуді шегі болса керек қой. Көдімгі төрт аяқты хайуан, ұшқан құс, жүгірген аң, мүтін жан-жануар жылына жалқы сәт мерзімді уақытында ләззат ойнағына кенеліп, аз ғана тұшымды місе тұтқанда, еркек пен әйелді бір-біріне өліп өштіріп тойымсыз нәпсінің құлы етіп қойған құдайдың әміріне не қайран бар?! Махаббатпен

жаратқан пендесіне өлшеусіз ынды, тойымсыз құмарлықты бұйыртқандағы түп есебі не екен? Былайша шешусіз жұмбақ емес. Айызы қансын, құмардан шықсын әбден, емін-еркін кенелсін ләззатқа деген кеңшілігі де шығар. Махаббат ойыны шектеуді болғанда қайтер еді, аз күнгі нәпсі желігі көңілге тойымдық ұялата ма? Құмарлықсыз тірлікте нендей мағына бар?! Киінсін, бақ-дәулетке кенелсін, алқып-шалқысын дегені шығар. Бірақ соның бәрінен де тән тұшылған төсек ләззаты артық-ау. Тәңірдің жомарттығына мың да бір рахмет. Қашан қажырың қайтып, қуатың түгесілгенше құмарлық оты бір бәсеңдемей тұла бойыңды жылытады да жүреді. Лапылдаған ыстық құштарлық уыз қымыздай сүйегіңе шауып жүректі еріткендегі: «кел, қайт, кел, қайт» сәтке не жетеді? Жан жарыңның тегеурінді қарпуына шыдай алмай құшырланған тұшымды ләззатты нендей сөзбен айтып жеткізе аларсың? Қарынның тоқтығы мен көйлектің коктегі құшақ құштарлығына қарағанда әншейін түкке тұрмайтын ермек емес пе? Нағыз тұшымды тойымдық-төсек ойнағы, еркек пен әйелдің зауықтасуы, екі тәннің аз ғана сәтке бір бүтін денеге айналып демі араласуы. Осыншама аста-төк ақжарма ләззатты адамдарға басы бүтін бұйыртқан, шек қоймай емін-еркін кенелдірген Жаратқанның әміріне шәк келтіру күтірлік. Күдіреті күшті Иенің жұмыр бастыларға берген кеңшілігін тежемекке жасаған әрекеті сауаптан да күнәға жуық емес пе өзі?! Еркектерде не жазық бар? Өзі сұлу, өзі жесір әрі жас әйелге ынтыққаны қайта кешірімді. Бір де біреуі маңынан жүрмесе қайтер еді? Мына құдықта бұлқынған еркек бұдан дәмелі біреу. Жарайды-ақ, нәпсіге жеңдірген шығар ол да өзін. Әйтпесе, бұған шын ғашық жан. Қайткенде де мұның ата жауы емес қой. Жазығы мұнымен төсек қызығын бөлісіп, қажетін ашпақшы. Өзге мақсат жоқ онда. Қызыл аяқ ақ күмісіне қызыққан қолы суық ұры болса қайтер еді? Құдай біледі, жан-тәні бір осының жолында. Ыстық өбісіп, тар төсекте арсы-гүрсі шарпысудан басқа жұмысы жоқ. Кісі өзіне қуаныш, ләззат сыйлағысы келген адамды қайтып жасқасын? Бір бұл деп емексіген оның бетінен алып, кеудесінен итергені, намысын қорлап итке қаптырғаны, құдыққа құлатқаны, бала-шағаның мазағына ұшыратып ит терісін басына қаптағаны адамшылыққа жата ма?

Ол босаңсыды. Әзәзіл ой иектегенін сезсе де, аңсаулы сезімін ірікпей, қиялына еркіндік берді. Пенде тіршілік қалыбынан артықты іздемейді. Жаратылыс сыйлаған мүмкіндігін шығын-

даса да жетер. Ал бұл деген кезінде тұл төсекте дөңбекшиді. Нәпсісін қолдан тежеп, өзін қинауға салады. Бір ай емес, бір жыл емес, табандаған бес жыл. Ара-арасында бармақ басты, көз қыстыға барса екен. Оған намысы жібермейді. Бола қалған күнде сыр сақтайтын еркек бар ма? Шетінен мақтан құмар. Көрпенді ашқанымен қоймай, жалпақ жұртқа жар салып, қойындасқан ұрғашыны әшкерелеп тынады. Тұртпекті бастайтын өздері. Сөйтеді де бар кінәні төмен етектеріне жауып, сүттен ақ судан таза болып шығады. Көре қал, мына құдықтағы әумесер де сәтін келтірсін келтірмесін былай шығып алып, көкімесе қара да тұр. Бұларға сый жүрмейді.

Батсайы шұғыл қатайды. Өтірік ұйықтаған боп қорыға басты. Он жерден тырмысқанымен құдықтан шыға алмайды. Жалынып-жалпайса көре жатар. Күзетшіні шақыртып дабыраламай еркіндікке жібереді. Талайға солай азаттық берген. Мынауың мәмілеге келер сыңай байқатпайды. Суды бұлқындырып жанталасып жатыр.

– Әй, кімсің? – Жауап болмады. – Мейлі, өз обалың өзіңе.

Осымен тыңды да үй иесі тыныштық алды. Сарыауыз жалынғанды намыс көрген. Үмітсіз де емес. Қолындағы құралы кездік қана. Темірі асыл қандауыр топыраққа кірші-кірші қадалады. Бұйырды үңгіп аяқ іліктірді де, бірсін-бірсін сатылап көтеріле берді. Сөйте-сөйте ернеуге де жетті.

Ол аз отырып демігін басты. Ойында бір ғана түйткіл. Жапсардан сыртқа шығып кетпеді ме екен? Біреудің тыныс алғаны шалынды құлағына. Демі ауыр естіді. Кім де болса үлкен адам.

– Әй, қатын! – деді бұл. – Тұр да сусын бер.

– Іш өзің керексінсең! – деді үй иесі қатулы үнмен.

– Онда қойыңды аша бер! – деді Сарыауыз төтесінен.

Батсайы тосылды. Жеме-жемде «ойбай, аттанға» басатыны бар-тын. Қалай екенін қайдам, тілі байланғандай үні шықпады. Қасақы бір күш тұқыртып бас көтертпеді. Сөйткенше әлгі де жетті қасына. Ай-шайға қаратпай еңсеріле ымқырулаған дүлей еркек дегеніне жетпей тынатын емес. Суық қара тастай мелшиіп бойынан ызғар шашқан денені жалынша шарпып өткен. Содан соңғы әрекет ырықсыз өрбіді. Тежеле-тежеле әбден қатып семген тән Сарыауыздың от құшағында қорғасындай балқыды.

Таң бозы іргені тұрткенде барып тежелді олар. Тез-тез жиналған жігіт әйелді қимай жабыса сүйіп:

– Не айтасың? – деді қанағат тапқан тоқ сезімде.

– Келіп тұрсаңшы! – деді Батсайы назды сыбырмен. – Жұрт көзіне түсе көрме...

Сөз жата ма, ел іші дүңкіп берген. «Ойбай, Сарыауыз әлінің жайын тауыпты!» «Қалай, қалай?!» «Кәдімгідей». Олар тұрасындағы өсек-аяң неше қилы қисынмен өрбіді. Сарыауыздың құдыққа кептелгені, итке таланғаны, тұзаққа түскені жырдай жатталып ауыздан ауызға көшті. Еріккендер мұны батырдай дәріптеді. Оның есесіне Батсайыны іске алғысыз қып ағаш атқа мінгізіп қойды. Қолы жетпеген күншілдер, қайнаға мен қайындары көтерілсін. Қаңғыған кірмеге тал бойын тастағаны – ата дәстүрін қорлап, әулетті аяқ асты еткені деп күпінді. Намысқа қызғандар өнерлі жесірді талқыға салғанда, Батсайы тіптен үдеді. Шұғыл ширығып, шарт сынды. Қызының пәктігін, келінінің ақтығын айтпағанда, қойындасқан қосағының адалдығына куәлік бере алмай жатып, басы бос жесірдің абыройын қорғаштағаны несін алған, түге?! О, заман да, бұ заман, ұрғашының адалдығымен ұшпаққа шыққан кім бар?! Жарайды, сүтті іріткен осы-ақ болсын. Өзгелердің бейәдепсіздігін қай көзден жасырады? Бірді місе тұтпай қос-қостан қатын алғандардың жар төсегі таза дегенге кім сенеді? Бұл тұрасында бір сөз шыққан екен. Сарыауыз қай еркектен кем? Жігіттің сұлтаны осындай-ақ болсын! Ерегескенде оны ауыл шетіне қондырып алады. Барымтаға жұмсайды. Жылқысын бақтырады. Отыншы, сушысы қып алады.

Бәтуасыз тобыр тағы да Бейісті атаған. Қақпан басар Батсайы ма, тоқ етерін айтты да қарап тұрды. «Қос қатыны бар мырзаға телініп жартымсыз құшаққа жабысқанша, қыдырманың ауына телміргенім қайырлы», – деп салды. Ішті-тысты өшпенділер мұнымен де тынбады. Бас асау жылқыдай құрыққа тұрмаған өр қатынды жуасыта алмаған соң, Сарыауызға сілтеді сойылдарын. Аңдудың күштілігі соншалық – оны бұл ауылға маңайлатпады. Тіке жолын кесіп тастады. Жігіт-желеңді бөріктіріп оған айдап салды. Бейіс бастаған ұрқөппе содырлар көкпарда жанжал шығарып Сарыауызды соққыға жықты. Басы үш жерден жарылып, олімші боп таяқ жеген ол барып-барып зорға оңалған. Барымтада жау түсіргіш, көкпарда тақымкеш, қыз ойнақта жеңгем сүйер сері жігіт соққыдан айықпас дерт жамап делқұлы атанды. Алғашқы екі-үш айда лепіріп, далаға маңып шығып кете берген. Моллаға оқытып, балгерге қаратқан соң, ептеп есін жиған-ды. Бірақ бұрынғы саңлақ сана қайтып орнына келмеді. Мықтап шайқалған ми ауық-ауық сыр беріп, не сөйлеп, не қойғанын

білмей қалады. Сонда ол қызылшыл бүркітше қыз-қырқынға жүгіреді. Ұмсынған қолы құр кетпейтін, назарына іліккен сұлуды сау жібермейтін салымды күндерден қалған беттілік оған абырой әпермеді. Өзге тұрмақ қимастары үрікті бұдан. Кешегі бұлғақтаған есер шақта түзге шыққансып мұның жолын тосатын бұлтың бөксе бұраң белдер, ай қабақ, аршын төстер көзден бұлбұл ұшқаны ма? Өзге еркекке тоқтамай ауынан қағынған сан қатынның сауабын алғаны күні кеше ғана емес пе еді? Сондай-сондай құмарпаз ұрғашының айтқаны жіңішкелеп елге тарап та кеткен-ді. «Ондай тегеурінді еркекті ғұмырымда кездестірген емеспін». Осылай деп Батсайы да айтса керек. Жай ғана айттып қоймай: «Онымен бір жатқаның, мың күнге бергісіз» депті сырлас абысынына. Сөйткен Сарыауызға қатын тұрақтамаған. Құлжанбек нағашысы құда түсіп тәуір жерден алып берген алғашқы қосағы баладан қайтты. Одан кейін алғаны аурушаң боп шықты. Ақылынан алжасқан мұны тастай қашып еді, төркінінде жүргенде әлгіні бие теуіп өлтірді. Батсайының жөні бөлек қой, шіркін! «Кесірім тиді-ау, есіл азамат қор болғаны ма?!» – деп, ара түсіп талпынып-ақ баққан. Қастық оны да құтқармады. Түн асқан қымыздан уланып апа-сапа аттанып кетті о дүниеге. Екі күйеуден көрген қос-қостан ұл қалды артында. Мыңғырған мал, ырғын дәулет қалды. Шыбын жанға сая болмаған қайырсыз мүкәм-мал Бейістің қарамағына көшкен. Бүгінде ол осы төңіректегі ірі байлардың бірі. Таяуда болыстыққа сайланды. Екі әйелдің үстіне таңдап жүріп кәрлен кеседей сыңғырлаған жас тоқалды және алған. Сұлулығы Батсайыдан бір де кем емес бәтшағардың.

Біреуге көл, біреуге шөл қатыгез тағдыр Сарыауыздың итін қырын жүгірткеніне де он жылдан асты. Өлмеген соң жүр әйтеуір. Басында панасы, бауырында қатын-баласы бар адамның арманы не? Бұған бұйырғаны саяқ тірлік. Кезбелікпен өтіп жатқан ғұмырында нендей мағына бар? Өткенге өкінгеннен басқа қолынан не келеді? Сыртқы үйіндісі демесе баяғы қажыр жоқ мұнда. Сіңісті дерт алқын-жұлқын жағаласқа жібермейді. Он кісілік есіл қуат босқа рәсуа. Бар қолынан келетіні – қатын-қалашты қорқыту ғана. Қорқытайын демейді, қарадай үркетін өздері. Әу баста аты бір шығып қалды да, содан құлақтанған алыс-жуық бұл турасында өсекті қабындатып жіберді. Әйел көрсе, тіке жәукемдеп тастайды деген лақап жұрт құлағына әбден сіңісті боп кеткен. Жалған дақпырттан арылудың амалын қарастырып-ақ баққан. Жуасыған сыңай танытса да қыз-қырқын

бұны көрсе, ит көрген ешкіше дүрлігеді. Сары қарын қатындарға шейін: «Ойбай, әлгі пәле кеп қалды!» – деп бөксесі бұлтың-бұлтың етіп үйден үйге безіп жүргені. Бұл маңайлап кеткен ауылдың әйелдері сол күні қайтсе де күйеулерінен таяқ жейді. Кешегі құлын-тайдай тебіскен достары да бұдан сырт берген. Ат мінбейді, ас сұрамайды олардан. Алдына мал салып, басына үй тігіп берейік дейтін біреуі жоқ. Қайта мұны қайрап салып: «ананы бұйт, мынаны сұйт» деп жарға итермелейді Бейіске деген оштігі қындағы кездіктей қайраулы қалпында. Бірақ тіресерге дәрмен жоқ. Мықтағанда мың жылқысынан ұрлап ат мінер, барымталап сойыс алады. Бірақ оған Бейістің дәулеті ортайсын ба? Тұнығын лайлап, туырлығын тіліп, шаңырағын ортасына түсірмеген соң, кегі қайта ма? Өттең, сұлуын ұйпалақтап кетуге жер тар. Айбарлы бай ауыл маңынан жүргізбейді. Әсіресе Сарыауызға аңду күшті. Сан торуылдап көргенімен қапысын таппай-ақ келеді.

– 3 –

...Ақсұр ішін тартты. Иесіне сыралғы кексе ат сезімтал-ақ. Сөйткенше, иттер ереуілдеді. Тайыншадай қос төбет жолын кескестеді. Үрістері зілді. Бұл ауылдың шәуілдектері адам жарады. Нағашысы о дүниелік болғалы мұнда жолауды қойған-ды. Ұрғашыға тынышсыздығынан қорынып қаңқу сөзден қашады. Әрі аруақ сыйлағаны. Қарны ашса, жылқы қосына қона жатып өзегін жалғайды. Жазда үнемін қойшы-қолаңнан айырады. Сағалайтын тұрағы – інісінің үйі. Ескі көздер кеткелі мұны еркелететін нағашы жұртында ешкім де жоқ. Құлжанбектің балалары қой аузынан шөп алмас момын шетінен. Бұл әулеттің еті тірісі – Дүрбек қана. Ол төңірегіне қараулығымен әйгілі. Болыс сайлауына жылда түседі, бірақ іліге алмай жүр. Шамшыл да кіді Дүрбек іштарлыққа да жеткізбейді. Сарыауыздың нағашыларынан сырттауына Дүрбектің ішіне шек айналмайтын қызғаншақтығы себепкер. Атымызға таңба болады деген сылтаумен Сарыауызға ит қосатындарды желіктіретін соның нақ өзі. Бұған текешіктерді айдап сап: «Мұнда маңайласаң тіке өлесің!» деп жолын кесіп тастаған. Дүрбектің бұған сырттай өштесуінде де түбірлі себеп бар. Жуан атадан шыққан Дүрбек сал бөксе мырзалардың қатарына жатпайды. Сауданың ебін білетін ол бүгінде орамалы майлы ірі байлардың қатарын-

да. Қараулығы боса-болмаса, түпсіз тұңғиық, сараңдыққа да жеткізбейді. Мойынты-ақшатау болысында Бейіс пен Дүрбектің алдына шығатындар шамалы. Әсіресе, Дүрбек ілігулі ауызға. Бейістің туған қарындасы Шабақ – оның екінші қатыны. Аппақ сұлу жүзді өр әйел шаруқорлығымен әйгілі. Сараңдыққа келгенде күйеуінен де асып түсетін оның көкбеттігі тіптен әлемет. Кесірлі паң тоқал аты шабан жүдеубас қыдырманы ырысымызды шайқайды деп ауылға маңайлатпайды. Дәруіш кезбелер, жоқ-жітік сұраншақтар бұл ауылды алыстан орағытып өтеді. Бейістен тізе көрген Сарыауыздың мұнда жоламауына Шабақ қатты кедергі. Кезінде жігіттің перісі атанған ерке жиенді өзге түгілі Құлжанбектің үрім-бұтағы да төріне шығартпайтын болған. Дүмді қол күшке мығым Дүрбектен, оның кесірлі тоқалы Шабақтан көрінеу жасқанады олар.

Осындай ішті-тысты кедергілерді елең қылмай, салқын күздің қара қабак көңілсіз күнінде күзеудегі жуан ауылға қасқая тура салған Сарыауызда бөтен-бастақ ой жоқ еді. Өткен жазда іш жақтағы атақты тәуіпке қаранып, одан тәжірибелі орыс дәрігеріне көрініп, дәрі ішіп жап-жақсы қалыпқа келгенді. Басқаларға забыры тиген-ақ шығар, жақын нағашыларына қылаудай арамдығы болған емес. Соны айтып арылмақшы еді. Шікәтті ғой байғұс деп есіркеп ат жетектетіп, иығына ішік жапса, одан қашпас. Бұл жолғы басты мақсаты – түсінісіп қайту ғана еді. Қай ауыл қай тұста отыр оны сырт долбармен ғана шамалап келеді. Қазіргі ат басын тірейтін шаңырақ кімдікі екенін де білмейді. Жатсырап суықсып кеткендігі осыдан-ақ белгілі.

Иттер үрісті үдетті. Әсіресе жолбарыстай қос төбеттің беті қатты. Бірі алдан, бірі арттан арпылдап, аттылыны қия бастырмайды. Жүргінші шалт қимылға басты. Бұзау тісті сілтеп өткенде, төрт көз төбет тыраң асты, екі бүктеліп түскен қалпында қайтып бас көтере алмады. Екіншісі де соның кебін киді. Жан даусы шыға абалаңдап үйге қарай қашты. Өзге шәуілдектер әпсәтте бытырай жөнелді.

Қотан шетінде иттерге майдан ашқан жолаушыны баққан көздер бажырайысты. «Ойбай, әлгі аусар ғой мынау!» десіп үйден үйге жүгірісіп тыншу ауыл әбігерге түсті де қалды. Қараша үйде жүн сабап жатқан әйелдер де түрегелісті. Ауыл шетінде боз үйде бала оқытқан молла да «астапыраллалап» тәспіге жармасты. Дәу қара қазандарды төңіректеп құрт қайнатқандар да жаушы-

жалам бой тасалады.

Сарыауыз ығыспады. Еңселі отауға туралады ат басын. Ақ бозды мама ағашқа қаңтарды да, киіз есікті қамшысымен серпіп ішке батыл енді.

Үй иесі тоқым сырып отыр екен. Бұған жөндеп назар да салмады.

Қарқара тартқан паң кескіні суықсып: – Сен жыңдыны кім шақырды?! – деді оқпен атқандай етіп.

– Жай, аңсарым ауып...

– Сонда өстіп... ит ұрып елді дүрліктіремісің?! – деп Шабақ тағы қадалды.

– Жә, сенікі-ақ жөн болсын, – деді жолаушы бейбіт сыңай танытып. – Байың қайда?

– Оны қайтесің?

– Нағашым ғой, қырық серкешімді алғалы келдім.

– Саған ба?!

– Иә, маған!

– Әдірем қал! Дәмесінің зорын?! – Шабақ қасақана кездігін оңтайлады. – Көрінген әйелге әукеңді созғанша, мал малданып, жан жанданып үйлі-жайлы болсаң етті.

Сарыауыз ауыр күрсінді.

– Ағаң Бейістің істегені ғой.

– Өзіңнен көр! Көрінген қатынға көз сүзіп... Әлегің аз боп тұрған жоқ сен жыңдының! Ат атаңдырып, сүйек сындырып, – деп адуын тоқал ағасын көрінеу қорғаштады.

– Онда сені де көрейін! – деді Сарыауыз мылтықша оқталып. – Күнәнің азы не, көбі не? Шеш кәне, дамбалды!

Әйелдің үні шықпай қалды. Тау суының ағысындай, қу ағаштың жанысындай еркек тегеурініне қай ұрғашы шыдас берген. Осы жаңа ғана өрленіп, асаудай тарпынған кер қатын дүлей күштің қарпуында ашамайы алшыып жайрады да қалды.

– 4 –

...Ол есін зорға жиды. Қайда жатқанын әрең шамалаған. Күркесі алың-бұлың шалынды көзіне. Кенет ат оқыранды. Ақ бозды біреу шідерлеп отқа жіберіпті. Ер-тұрманы қасында шашылып жатыр. Қамшысының сабы екі бөлініпті. Өзі де сол қамшының кебін көргендей ме? Кеудеден төменгі жағы денесінен бөлек қалғандай жансыз. Басына да соққы мықтап тиген тәрізді.

Құйқасы ырсиып тілім-тілімі шыққан. Қабырғасы зақымданған ба, өкпесі қысып әкетіп барады. Таңдайына қан дәмі білінді. Шөл қысқаны сондай – тұмаға қарай сүйретіле жылжыды. Арқан бойы тұма жер түбіндей жеткізер емес. Бір жамбастаған қалпы сырғи-сырғи суға да жетті. Қылқылдата жұтып жатыр, жұтып жатыр. Аш өзекке түскен нәрлі су есін жидырса да, ауыр соққының азабынан арылта алмады. Екі бұтының арасы ит қақпандай дал-дал. Түйенің құмалағынша езіліп, әбден жаншылып қалған ұлы мүшесі қол тигізбей қан қақсағанда, жаны мұрнының ұшына келді. Сүйретіліп қосқа барды. Мұнда қалай келген? Кім әкеп тастаған мұны?

Түнімен сандырақтап шықты. Екі күн бойында дөңбекшіп естүсін білмей таңды таңға ұрды. Үшінші күні інісі Майауыз жетті «ой бауырымдап». Тепкі өтіп кеткен Сарыауыздың халі мүшкіл-тін. «Орнымнан қозғама, – деді бір есі кіргенде. – Өлсем осы араға бетімді жасыра сал».

Жарасы ауыр екенін етжүрегі сезіп жатыр ғой. Өзінің де құдай сүйер қылығы жоқ. Жап-жақсы боп қатарға қосылып қалып еді, тапа-тал түсте біреудің ақ адал жарын жайғағаны елді егер қылатын масқарашылық емес пе?! Адамшылықтан аттап кеткен аусардың жазасы ауыр. Өлсе, құны сұраусыз. Құнын жоқтап даулайтын кімі бар? Алдындағы асын алып іше алмайтын інісінің түрі мынау. Айдаладағы кірмеге қалың Керней әулеті құн төлей қояды деген?! Сандырақтап жатып Құлжанбек нағашысын есіне түсірді. Марқұм көреген екен. Бейіс пен Батсайыдан қашық жүр демеді ме тіршілігінде? Мұнда не жазық бар? Майдандасуға шақырып келсең келге салған өздері ғой. Бейістен мұның несі кем? Айыбы кірмелігі, тауанының аздығы. Батсайының жөні бөлек еді. Аз күнгі ыстық қауышудан алған дәззаты мүтін ғұмырына жетерлік-тін. Әйелдің шолпаны еді: «Қалған күнім сенің құшағында өтсе арманым жоқ», – деп үздіккені неге тұрады? Еркек бағасын білетін есті ұрғашы сондай-ақ болсын. Мезгілсіз көз жұмбағанда мұны осылай сенделтіп қоймайтын еді. Әруағы ырза болсын деп, бейітіне түнеп жүреді. Батсайы түсіне жиі енеді. Ісіп кеуіп жүргенде де, көзіне елестеп рухымен демеді. Құлжанбек нағашысы бас жағына кеп тұрады да қояды. Бетіне су бүркіп ұшықтай ма, күбірлеп аят оқи ма, әйтеуір көз алдынан кетпейді. Өке-шешесінен де артық болғаны ма қара шалдың? Айбарлық ақ еді-ау жарықтық. Осы төңірек ашса, алақанында, жұмса, жұдырығында болатын. Енді соның асыраған күшіктері, содан тараған нәсіл бір тентекті сыйдырмай түртпектеп-түртпектеп

ақырында орға жығып тынды.

Есі кіргенде шала-пұла құлағы шалады. Ел іші гу-гу етеді. «Ер екен нағыз, ақыры кегін алып тыныпты». Сондағы қайтқан кектен тапқан пайдасы осы ма?! Кектескен адам дұшпанымен дұрыстап ұстаса білуі керек қой. Мұның бар мықтағаны – ұрғашының етегін түргені. Соған әлгі шайпаудың міні құрай қойса, жақсы-ау? Шарасыздан бөтен еркектің астында жатып та өз керегін қамтып қалған шығар-ау, сол сайқал. Әй, сол да қайбір жетісті дейсің? Етегімді жел де көтермейді деп кергитін еді, енді ел бетіне қайтіп қарайды?! Сарыауыз турасындағы ұйтқыма сөзде есеп жоқ-тын. Үдеп-үдеп соғады тау желіндей. Біреулер жанашырлықпен сөйлейді, біреулер түрт шайтанға басып қасакана ушықтырады. Күз күздеуде бұйыққан ауылдарды өртше шарпып қабындаған алып қашты лақап аз күнде сырт елдерге де жетті. Әркім әр қилы долбар айтады. Бір тесікке бір кетік кіріп кетті екен деп, шала бүлінетін не бар? Қорасына түсіп, жылқысын барымталап, сандығына қол салса бір жөн, замандас тең құрбыға базынашылық көрсеткені, әрі-беріден соң кешірімді. Еркектің қытығынан өлген әйелдің моласы жоқ. Қайта анау сайқал іздеген жоғын тауып бір жасап қалмасын деңіз. Сырт көзге байбаламдап пашын жұлып дұшпан көзі етсе де, іші тоқ сол қатынның. Түгі кетпеген. Қара да тұр, ертеңгі күні жыбыр-жыбыр сез сейілген соң, шығарады бір сөзді соның өзі. Айтса айтқандай екен, одан өткен еркек ілу де шалу деп. Әй, бұл қатын итті аяп болмайды. Сенімсіз шегінен. Бар сұмдық солардан өрбиді. Кесірлі еді, мінезінен тапты.

Бұл – бер жақтағысы. Қызу әңгіме опыр-топырдың айналасында өрбиді. Ішінде болып көзімен көргендер үдетті сыпсынды. «Нағыздың өзі екен Сарыауыз! – дейді бас шайқасып. – Қазандағы сақырлап жатқан құртты арқасына құйғанда да, тұрмады-ау сабаз! Өліп-өшіп илектей берді, илектей берді ақ тоқалды».

– Сірә, қатты сүйсінсе керек, «тимаңдерші, тимаңдерші болсын әбден» депті, – дейді бір жел ауыз Шабакты құстаналап.

Шындығы осы ма, оған Сарыауыздың өзі де куәлік бере алмайды. Бір жағы ыза, бір жағы намыс көптен қордаланып әбден шегіне жеткен кекті ыза тау суындай төменге лықсып бергенде, не істеп, не қойғанын білмей, дүлей ашудың еркімен жыланша ширатылған долыны кеңірдекген сыға салмақшы еді. Қапелімде қорғансыз ұрғашы әйелге тән осалдықпен шарасыз жұмса-

рып, қарсылығын бәсеңдетіп алды да, мұның мейлі білді ғой. Адамшылыққа жатпайтын хайуаншылықтың соңы жанжалмен тынарын біле тұра Шабакқа ұрынғанда, сол арада жіпсіз маталып, қолға түсе қоям деп ойлады деймісің? Ұмыттырып жіберіп оқыстан сап еткен ұстамасы қол-аяғын сірестіріп әйелдің үстінен тұрғызбай тастаған еді... Ыстық құрт құйғанда да мәу демедінің сыры осы. Одан соңғы әрекет алқын-жұлқын айқасқа ұласқан. Тигені мұны, тимегені жерді ұрды.

Сарыауыз соққы зардабына шыдап-ақ бақты. Бірақ беті бері қарамады. Қағынды боп жабысқан тепкі уыты тұла бойына таралып тұлып боп кетті. Әсіресе екі бұтының арасы.

Жанашырлар жіңішкеlep келіп кетіп жүрді тау арасындағы бұған. «Өледі, адам болмайды», – десті бір ауыздан. Майауызға: «Қажыға көрсет ағаңды», – деп ақыл берді. Дия қажы айтулы емші-тін. Өз бетімен ізденіп Стамболда білім алған діндар қажы қолы епсекті оташы еді. Бүгінгінің тілімен айтқанда дала хирургі болатын.

Бір күндері қажыдан хабар жетті. Сарыауызды менің қолыма тигізсін депті. Екі сөйлемейтін Дияны жұмсартқан ненің құдіреті екеніне зер салған кім бар? Бәлкім шарият үкіміне ден қойған шығар, әйтпесе ит те болса жиен еді деп жұрағаттығын есіркегені ме, қатын басқан қаныпезерді емдеуге тәуекел етіпті. Дәрі-дәрмек, асай-мұсайын ыңғайлап дайын отырған қажы Сарыауызды көріп жіберіп: – Бұл қалпыңда қатарға қосылмайсың, – деген басын шайқап. – Астың іріп кетіпті. Бірақ өлмессің. Барып-барып ілігесің. Жанды жеріңмен қоштаса бер.

Айтқаны айдай келді қажының. Тірі қалуына себебі тигенімен, езілген мүшесін қалпына келтіре алмаған. Он күн басы-қасында болып, беті бері қараған соң, інісінің үйіне апарып салғызған. Аталас інісі Дүрбекке: – Піштіріп тастадым айғырсыған немені! – деп көңілін аулаған еді. Соған құлақтанған қалың ел Сарыауыздың ілігін қажыға артып, дабырайтты та жіберді.

Дияның көрсеткен көмегі бұған аян. Адамды малша тарттыру шарият заңында жоқ. Қазақ ғұрпына да жат. Аузында алласы, қолында құраны бар қажының ондай білместікке баруы мүмкін емес еді. Кейін бұл оңалған соң Дия: – Мені саған итермелеген Құлжекеңнің аруағы ғой, – деп сыр ұштығын шығарған. – Түсіме ене берді қара шал.

Сарыауыз тірі қалғанына шүкіршілік етті. Басқадай амалы жоқ-тын. Бір әбүйірі ескі сырқаты көп мазаламады. Тағдырдың

таланына жазғанын тағы да көруге тура келген. Намаз оқып, ораза тұтты. Аруағымен желеп жебеген Құлжанбек нағашысының рухына арнап құран аудартты. Бейітіне сан мәрте барып тауап етті. Тірілерден көрген қиянатын, тартқан азабын құлшылық мінәжатпен мәлімдеп, өлгендердің аруағына сиынды.

Тіршілік мұнсыз да қызықты еді. Бұған бұйырғаны, сол қызықты сырттай тамашалау ғана. Шүкір, тіршілік орнында екен. Сылқ-сылқ күліп су ағады. Ақ мамық бұлт жөңкіледі аспанда. Кешкі қоңыр желден сыбызғы сарыны шалқиды. Сайрауық құстардың да үні бәз қалпында. Айғыр кісінеп, бие шұрқырайды. Өрістегі қой-қозының маңырасы әнге бергісіз. Тау маңғаз, өзен арнасында. Жайлау ұлан-асыр. Күнде той, күнде думан. Көкпаршылар жүреді даланы дүбірге толтырып. Түн салтанаты өзінше бір дастан. Ұзақ жырдай еліктіріп делебе қоздырады. Өн кетеді аспанға орлеп. Екі-екіден қолтықтасқан қыз-бозбала сыңғыр күлкіге басады. Қайын сіңлісіне көз болғансып жас келіншектер жүреді алтыбақанды төңіректен. Қытымыр қызғаншақ шешелерден ұйқы қашқан. Қызға іргеден қол жүгіртіп, маза бермейтін бозбала атаулымен өлердей ұстасып, қарғап сілейді-ай кеп. Соған олардың бірдеңесі кететіндей. Сонда өзі жас болмаған ба?!

Тіршілік қытығы мұнымен тынбайды. Арсалаңдап қайындары жүреді жеңгелерін төңіректен. Күйеуі жолаушылап кеткен келіншекке көңілдесі ұрынады. Кәрі құшақтан барқадар таппаған жас қатарына көз сүзеді.

Сарыауызға таңсық емес бұның бәрі. Басынан өткерген жай. Қыз деп, қызық деп сұлуға ұрынған күндер енді бұған көрген түстей. Жас тұрмақ жасамысқа да шамасы жоқ. Біткен бәрі. Қайран, қызықты да қызулы келмеске кеткен күндер-ай! Жай кетсе бір сәрі, мұны қайтып оңалмастай етіп кеткен жоқ па? Ендігі гүмырында не барқадар қалды? Оғы таусылған мылтық та бір, бұл да бір. Беу, қайран жастық-ай! Атқан оғы мүлт кетпеуші еді. Енді бұдан ешкім де үрікпейді. Тыным-тыныштықтан айырып, күнде ұйқысын, күндіз күлкісін қашырған, елді егер-дегер қылған сары теке соққанды жуасытқанның екі дүниеде жүзі жарық. Құдай екен, солар заманды жуасытып көрсінші? Қотандағы малы мен қойнындағы қатынынан ұзап шықпайтын сал бөкселерге заманды оңдау қайда?! Ақ қашып, қызыл қуып, бейбіт елдің гу-талақайын шығарды. Күшігін алдырған қасқырдай ызалы ақтар жүйрікті мініп, сұлуды ұйпалақтасын. «Ойбай, ана ауылда бәленнің келінін зорлап кетіпті, мына ауылда бәленшенің қызын

атқа өңгеріп әкетіпті!» Сарыауызға қимаған, одан өлердей қызғанған сан қылымсы едірек мұрт әумесердің құшағында тұншыққан.

Көрешегі алда-тын қалың қазақтың. Мүләйім бәлшебектер жоқ-жітікті құтыртып, бай бағланға айдап салсын. Малды-жанды мырзалар жер ауды. Қызыл аяқ, ақ күміс құл-құтанның еншісіне тиді. Қос қатын, үш қатын алғандардың біреуі ғана бұйырды жер ауғандарға. Қайнаң көз, бұраң бөксе сан тоқал күні кеше есігінде жүрген жалшыға телінді. Етегімен көл шайқаған ақ бәйбішелер теке сасыған шолақ белсенділердің кірін жуып, төсегін жайлады. Күйелеш етек күнге айналды.

Дүние кезек. Жылқысы үш мыңнан, қой жеті мыңнан қайтқан Дүрбек те кетті ел кезіп. Үш қатынның біреуі де бұйырмады оған. Жас тоқалын қызыл жағалы олжалады. Бәйбішесі құсадан көз жұмды. Шабақ жеме-жемде: «Ерден кетсем де, елден кетпеймін», – деп түп қазықта қалды.

Дүние кезек. Бейіс заман қарпуына беріспей көп арпалысты. Маңына топ жиып жігіт ұстады. Киіз сөмкелі белсенділерді талай дүреледі. Ақыр соңында солардан ажал тапты.

Сарыауыз алыс-жұлысқа килікпеді. Килігетіндей қауқары да жоқ-тын. Жүрген бір тірі аруақ. Қыршаңқылар қажағанда: – Мен нағашыларымнан жетпіс бала даулаймын, олар менен жетпіс дамбал даулайды, – деп сөз ығытын тауып кетеді. Енді оны есерсоқ бозбалалар төңіректейді. Жетпісіңіз кім-кімдер деп жабысады. Күнә болады қайтесіңдер десе, әлгілер одан сайын өршеленеді. Тақымдап қоймаған соң жаздырады. Біраз төмен етектінің есімі қағаз бетіне түседі. Берген мағлұматы алпыс тоғызға жеткенде, сақа сері мүдіреді. «Құдай-ау! – дейді пұшайман болғансып. – Бет бейнесі көз алдымда, аты тілімнің ұшында тұрғаны-ай!»

– Алпыс тоғыз есіңізде қалғанда, біреуін қалай ұмыттыңыз екен? – деп әлгі есерсоқ өзінше мардымсыды.

– Соны айтам да, – деп ол қасақана ойланған болады. – Е, е, таптым, таптым! Өз шешенді де қоса сал.

Әлгі әңгүдік қағазды жырta-мырта тысқа ата жөнеледі. Сарыауыз сылқ-сылқ күледі-ай кеп. Сан керімді күлкісімен-ақ арбап түсіруші еді-ау. Құрбы-құрдасқа да айтатын уәжі дайын.

– Бір қатынның бөксесінен ұзай алмайтын өңшең ынжық, – дейді оларға да ұпайын жібермей.

– Бітіргенің осы ма? – деп құрдастары да жатып атады мұны. – Ауыңнан қағынып... жұмыртқанды тонатып...

– Уақасы жоқ, – дейді ол құмыға теткіп. – Бір қазыққа байлашып, жалғыз астауға телмірген сендерден сақтасын. Заманымда сайраңдадым. Сұлуда кегім кеткен жоқ. Кейінгіге жақсы атым қалмаса да, бақсы атым қалады.

– Ендігі бітіретінің не сонда? – деп ілікті әйелдер өршітеді.

– Бұтыңды дымдамасам да, аузыңды сулауға жараймын әлі, – деп оларды да қарпып тастайды.

Парыз-қарызы жоқ қысыр қалжыңға бір жасайды. Оңаша қалғанда оны үйреншікті мұң басады. Жеке бастың қайғысынан да, ел-жұрттың еңселегені батады жанына. Сұлуда өліп-өшкені, самсаған қара құрым аттылығы тақымынан көкпар бермегені, мықтымен тіресіп, білектімен сайысқаны тыншу өмірдің арқасы екен. Заман бұзылып еді, адамнан да сын кетті. Жау қайдалап шапқылайды да жүреді өңшең киіз сөмке асынған белсенді. Сондағы олардың жауы – кешегі бай-бағлан. Кім бай, кім текті, соның түбі шикі. Күмбірлетіп күй тартқан, әуелетіп ән салғандар да Кеңес өкіметінің дұшпаны. Ау, сонда дұшпан емес кім қалды?! Қара да тұр, осылар бір күні осыған да ауыз салады.

Ол – көптен бөлек қос. Ұлан жаз Шалтасты сағалады. Соңына қуғын түскен қашқын да бір, бұл да бір. Астындағы атына қызығады қызыл көз белсенділер. Солардан ықтап тау кезгені өзіне ыңғайлы әзірше. Жаз бойы қақпан құрып, киік пен арқарды қан сасытты. Өзінен де бұрын бала-шағалы інісін ойлайды. Жалғыз сиырдан басқа түгі жоқ аш-арыққа тіске басар жеткізіп тұрады. Күз түскелі қысқа қор жия бастаған. Түн жамылып жүреді ылғи. Үйреншікті сырқатына еті үйреніп алған, құлайды да түк болмағандай жүріп кете береді. Әйтеуір, тәбеті жақсы. Әйтпесе оңған денсаулық жоқ. Аң етіне тісі тигелі ширап алды. Кейінгі жетіде үңгірге жасырып кептірген етті інісінің үйіне жіңішкелеп таси бастаған-ды. Түн жамылып жүреді ылғи. Әйтпесе ұсталады. Екі-үш рет қашып құтылды белсенділерден. Қаракер созымды – анау-мынау жылқыға жеткізбейді. Сыралғы жануар сан қуғыншыға шаң қаптырды.

Сарыауыз өткен түні жайсыз ұйықтады. Түсіне анасы енді. Шешесі мұны шақырады қол бұлап. Одан Құлжанбек нағашысы ат ауыстыр деп алдына баяғы мисыз жүйрік Көкшағырды тосады. Мінем дейді, міне алмайды, сөйтіп жатып оянып кетті. Қайтып көзі ілінбеген. «Ажал жақын-ау» деп ойлады. Берекесі кеткен елдің сиқы мынау. Боса да бұған төр бұйырмады. Одан да көрде алаңсыз жатсын. Берекесі кеткен тірілер мұның қабірін

жөндеп қаза қойса деңіз. Тіршілігінде көрсеткен құқайы аздай-ақ, құдыққа бүктеп тыға салудан тайынбас.

Дүдәмал ойдан шіміркенді. Тұла бойы мұздап, көз алды қарауытты. Ескірген сырқаты ой қажағанда белгі береді. Күзгі таң әлі алыс. Тың тыңдады. Аяқ жағында бұйыққан сары тазы ұйқысырап, басыңқы үнмен үргіштейді. Қосқа ентелеп кеп жусаған қаракер ауық-ауық ішін тартады. Ой теңізінде ұзақ малтықты. Алпыс жылғы ғұмырын қиялмен шарлады. Көңілге демеу, көзге қуаныш боларлық зәредей де белгі қалмағаны ма?! Көрінген ұрғашының бөксесін жаныштағандағы шыққан мүйізі қайсы? Солардың құрсағында кеткен ұшынды сідіктен жаратылған бала бұған ұрпақ боп жарытты ма? Бекер-ақ ұрынған?! Ұрындырмай қойды ма өңшең қылымсы? Қылығымен қытықтап, қабағымен арбап уылжыған аруды қай еркек қиғандай? Солардың бәрінен де Батсайының қылық-қимылы өзгеше-тін. Құрсағы құрғақсып әбден зарыққан әйел бұған алғаусыз беріліп еді. Ғашықтықтың көкесін сонда көрген. «Дүниесі құрысын, қол ұстасып кетейікші бір жаққа!» – деп үздіккенде, мүтін қолқа-жүрегі езіліп, еріп түсе жаздайтын. Ерегістен ер өледі. Қастасқан дұшпаны бір емес, екі рет құздан құлатқанда тірі қалды-ау. Өліп-ақ қалуы керек еді сонда. Тірі қалып не бітірді? Тындырғаны қайсы? Қай еркек ұрғашы атаулыны түгендеп ұшпаққа шыққан. Дүниені бір тарының қауызына сыйдырып әлемді қаһарымен ықтырған әміршілер де сұлудың санына жете алмаған. Бұрлығып орта жолда қалған. Көбісінің ажалына себепкер өздері құшқан арулар. Мұның да түбіне жеткен әне бір көкбет. Қаншықша шабаланып беттен алмай жылы қабақ танытқанда түк те жоқ еді. Оның да жетіскені шамалы – жат еркектің илегіне түскені ғұмыр бойы бетіне шіркеу боп келеді. Белден айырылып бұл қалды.

Дүние кезек. Үлде мен бұлдеге бөленіп, етегімен көл шайқаған, үлпершек сорып, бал талмаған, кірлі ыдыстан тамақ ішпей, суық қолды мықынына жуытпаған, керік қабақ Шабак та барды жер астына. Қызғыштай қорып түнде ұйқысын, күндіз күлкісін қашырған сандық-сандық дүние ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетті. Марқұмның жаназасына союға тышқақ лақ та табылмаған. Есті әйел-тін, бірақ. Өрлікке де, ерлікке де бар еді. Ел аман, жұрт тынышта қайтты райдан. Тақуалық жолға түсіп, жайнамазға жығылды. Қолын ашық ұстап, жетім мен жесірге болысты. Күйеуі Дүрбек сонысын жаратпай одан ертерек суынды. Сарыауызды үстіңе шығарып қойдың деген кінәлауы

тағы бар. Жалпақ жұртқа тарап кеткен лаңның ізі суына бере, Шабак мұны алдырып кешу алысқан-ды. «Менің өрлігіме, сенің өрлігің тап келді. Төріме шығарып төредей күткенімде, дәнеңе де болмайтын еді. Жатқан жыланның құйрығын басқан өзім. Сен кешсең, мен кештім. Тұшсы етіңе ащы таяқ тиді ғой», – деп иығына шапан жауып, ат мінгізіп еді. Бірақ бұған Дүрбектің кегі тарқамай кетті. «Өлтіріп келіңдер», – деп талайды жұмсаған көрінеді. Су ішкілігі таусылмаған соң жүр әлі. Бейіс те қарындасын зорлап, сұлу жеңгесін жайғаған бұған кіжіне-кіжіне өтті өмірден. Белсенділерден соққы жеп, қиянат көргенде: «Сарыауыздың назасы ұрды-ау мені!» – депті ол бірде.

Марқұм Шабактан да сөз қалды. Дүрбек астаудан жеріген жылқыдай жат еркекке етегін бастырып алған әйелінен сырғаттап, қасына жатпай қойғанда: – Бұ құрғырды сылып алып итке тастайын ба? Бір ізбен кірді де, бір ізбен шықты оған несі кетті? – депті шарай көзге. Тіптен кекірейіп қоқаңдай берген соң: «Итаяқ пен әйелдің тесігінен адалдық күткенді сенен көрдім. Сарыауыздан да бұрын санын өткердім, сол ма естийін дегенің?» – депті түк шімірікпестен.

Дүние кезек. Бүгін бар, ертең жоқсың. Аз ғана ғұмыр, бір күнгідей болмай өте шығады. Соған Сарыауыздың көзі жетті. Бірдің қайғысы дүйімге ұласып, елден амандық, жұрттан тыныштық кеткені қиын бәрінен. Жайшылықта біреудікі біреуге ауысса соған да қызғаныш көрсетіп болмашыны боталы түйеге балап қырқысып жатқаның. Дәл мына арғымақтан жал, ордалы жұрттан сән, өрістен мал, адамдардан ар кеткен заманда қызының тұрмақ үйреншікті уайымға да зар болады екенсің. Күнелткені мал еді сорлы қазақтың. Аштан қырымаса не қылсын, бейкүнә ел?!

Сарыауызды түнгі ұйқыдан айырған ойдың ұзын ырғасы осы еді. «Өлгендердің аян беруі тегін емес, сірә ажал жақын-ау» деп ойлады ол. Боса да баратын жақ, көмусіз қалмаса болғаны. Тіршілік амалы да қинап тұр-ау жанын. Алдыңғы күні бір қап етін тартып әкетті аш-арықтар.

Атына сұғын қадағандар соңынан баспалап тіке жүргізбейді. Қайтсе екен?! Шешесіне тауап етуге көңілі ауды да жатты. Ертеңінде ол арқар соқпақты қарауылдады. Дәу құлжа түсіпті қақпанға. Етін сорғытты да, қоржынға теңдеп алып, күн бата жолға шықты. Мынадай қысылшаңда екі-үш шаңыраққа тәлкесу тауып бергеніне шүкіршілік етеді. Сөртідегі қыстауға түннің бір

ауығында кеп жетті. Қонуға болмайды, онда атынан айырылады. Ізінше кейін қайтты. Орта жолда күнді шығарып алды да, Найзакескендегі қалың қорымға бұрды аттың басын. Сары тазы қоян ұстап, соны пысытқылап отырғанда, үстінен түсті мылтық асынған белсенділер. Бірден атына жармасты олар.

— Біредитілісің! — деді шикіл сары бұған мылтығын кезеп. — Біз ет салығын орындай алмай жанталасып жүрсек, сен жайбарақат аң аулайсың, ә?

— Іктө он? — деді екіншісі қасақана орышалап.

— Сарыауызиски. Қатын басқаниски. Пәтәмски, жұмалақтан айырылғански! — деді үшіншісі.

— А, зінәйу, зінәйу! — деп анау танауын шүйірді. — Пух, пух стерләт нәді!

— Көрдің ғой, — деді шикіл сары қодырайып. — Атып таста дейді сені.

Сарыауыз шикіл сарыдан көзін айырмады. Біреуге ұқсатып тұр. Бәлкім сені таныдым десе райдан қайтар ма екен деген үмітпен:

— Се-сен Балымшаның баласымысың? — деді өңіне жылылық үйіріліп. — Шешеңе тартыпсың, айналайын!

— Менің кімге тартқанымда не жұмысың бар?! — деп анау қарадай қуыстанды.

— Шешең тірі ме? — деді Сарыауыз одан үмітін үзгісі келмей.

— Тірі болса қайтейін деп едің?

— Көз көрген ғой, сәлем айт менен. Дұғада болайық, — деді босаңсыған үнмен.

Шикіл сары шыныдай шытынап:

— Сәлемшілін бұның?! — деп шалт қимылға басты. — Кәне, түс алға! Атыласың!

Жыланның ысылындай зәрлі сөз тұла бойын түршіктірді. Басына заматта неше қилы ой келді. Жөн сұрап несі бар еді?! Сөйткенше, мылтық атылды. Сары тазы қаңқ етіп ұшып түсті. Иесінің қаны басына шапшыды. Көз алды қарауытып, төңірегі дөңгеленіп бара жатты. Үйреншікті ұстамасы бұл жолы мықтап қармаса керек, біразға дейін есін жия алмады. Өз-өзіне зорға келді. Әлгілер қыр асып жоғалыпты. Бұған жасаған жақсылығы сол — атпапты, есесіне қаракерін олжалаған. Итке шығындаған оқты бұған қимаған. Өтгесі-ай, бұны да ата салу керек еді, жаяу қалып не бітіреді? Бірақ жалғыз бұл ғана ма аттан айырылған? Тамам қазақты жаяулатқан жоқ па кеңесшіл тобыр?

Сөйтеді де өздері теңдік, бостандық деп ұрандайды. Біреудікін біреуге тартып әпергенде нендей әділет бар? Адалдан жимаған дәулет құтая қойса жақсы-ау!? Бар нәрсені қомақтап берекесін арттыратын жаңағылар ма?

Ол қамықты. Ғұмырында жылап көрмеген еді, жанары шықпанды. «Жетесіз иттер-ай! — деді қақпақтай иығы селкілеп. — Кімнің кім екенін де білмейсіңдер-ау?!»

Артынша ойы екіге жарылды. Жарайды, білсін-ақ, сонда олардың қолынан не келеді? Келген күнде де, келістіре қоятын саңлақ зерде қайда? Өзінің де жетістіргені шамалы. Көрінген томен етектінің балтырына сұқтанғаннан басқа не тындырды? Қайта әлгілер заманның амалына орай өздерінше іс тындырып жүр. Бір делқұлыны жаяу тастады, одан артық жау түсіре ме? Сол жаяулатқаны өз әкесі болса ше? Әй, осыларың туғанын да танымас! Некесіз құшақтан пайда болған тексіз мұндардан қайбір кісілік шығады?

Сарыауыз теткіді. «Балымшада бір балам бар» деп дәтке қуат қып жүруші еді, тұяқ жалғарының түрі жаңағы ма?! Інісінің ауылы қашық көрінді де, тау арасына тартты. Небір сойқанды басынан өткеріп, сан өліп, сан тірілген жанкешті бейбақ қатты жұқарды. Аттан айырылып, жапанда жаяу қалғаны қинады жанын. Тағдыр дауылы сан шайқаса да саздауда өскен теректей тіп-тік қалпынан жазбай келіп еді. Әлгілердің қиянатына шыдамай, еңселеп күрт түсіп қалды. Түннің бір ауығында кеп жетті күркесіне. Ұлы кеудені ұрғылаған асау жүрек баяулай берді де, Сарыауыз ұйқыға бейімделді. Шаршаған сана талмаурап тіке құрдымға тартты. Лас денеден ажыраған жан азаттық алып, мәңгілік тұманына жұтылды. Екі сөзінің бірінде, көмусіз қалмасам жарады дей беруші еді, шүкір, бұл тілегі Жаратқанның құлағына жеткен екен. «Шолақ белсенділер Сарыауыздың атын тартып мініп кетіпті», — дегенді естіген Майауыз іле жеткенді.

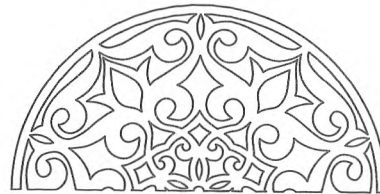
Бақырауық қара інгенге жайғасқан өлі дене шайқалақтап келе жатты. Сарыауыздың жаназасына мал шалынған жоқ. Жоқ малды қайдан табады. Оның есесіне жерлеуіне келгендер арқар етіне кенелді. Өлде өтірік, әлде шын, әйелдер жағы марқұмды жоқтап жылаған дейді. Қуатын ертерек сарқып алған даланың аусар серісін мүсіркегені шығар. Қызулы да тегеурінді бұла күш иесі заманында сайранды салды ғой. Сонда ұшырасып, тар төсекте табысқан қимастарының естілік танытқаны неге тұрады? Өмірі шырғалаңды болғанымен, қазасы тыншу

өткен пақыр мәңгілік тұрағына жақсы жайғасты. Арқар етін қау жағандар көрін кең ғып қазған.

Тұрғыластары Сарыауыз пендеге пенде болмай жақсы өлді десті. Мың да тоғыз жүз отыз бірінші жылдың қара қабақ салқын күзінде Алланың ақ бұйрықты ажалымен пәниден бақиға озған Сарыауыздың о дүниеде жанының жанатта боларына бір мысал осы еді. Бәлкім рухы сезген де шығар. Ол өлгеннен кейін іле отыз екінші жоқшылығында қазақтың тең жартысы аштан қырылды. Сүйектері шашылып, сай-сайда көмусіз қалды. Тамағынан күн көрінген аршын төс керімдердің ақ балтырын күзен қажады. Жидіп түскен қолаң шашты құстар ұясына жапсырды. Шу асауды құлағынан тартып шөкесінен түсіретін небір талыс кеуде, бура сан боздақтар ит-құсқа жем болды.

Кейін тіршілік оңалып заман ағысы арнасына түскенде, тірі қалғандар өткен-кеткенді айтысып, Сарыауызды да естеріне алған. Тіршілігінде сезген ғой, жақсы атынан да бақсы аты дабырайған. Қатын атаулыны құтқармайтын қызыл көз қырып сал деп дәріптелді. Есімі жігітшілікке құмар әйел-жанды еркектерге телінді. Қыз-келіншектерге ұрынғыш есерсоқты құрдастары «сарыауыз» деп көптірді. Әсіре қолпашқа әлгі жазған қодырайып, жалған мақтанға берілді. Сумаң қолын көрпе астына жүгіртуді жиілетті. Еркектің езі де, естісі де: «Әй, сен, ұрғашыға тынышсыз нағыз Сарыауызсың ғой!» дегенге дүрдиіп қоразданып қалар еді.

Хатта қалмаса да, ел арасында жатқа айтылатын Сарыауызға байланысты аңызды түбейлегенде, жамағатты көрпе астының ойнағына еліктіріп, жалған оқиға қуалағанды мақсат етпеген жай бар. Дабырайған аңызды шындыққа жанастыруға тырыстық. Осыған тоқтайық.

БАЙЫРҒЫ ӘҢГІМЕЛЕР

АЛАШЕКЕ

Алашеке қаншама тырмысқанымен тұрып кете алмады. Ақыры дәрмені таусылып, алдыңғы аяғымен жер тірей шоқиып отырды. Бие сауым бұрын айналып-үйіріліп қылымсыған сымпыс құйрық, құрақ жал байталдар мен сары қарын биелер шеттеп, біразы қырдағы ескі қораның көлеңкесіне, енді біразы желі маңында үйездеп тұр. Алашеке үйірінің шанжаулап кеткенін жақамады. Оқыс тұрмақ болып ұмтылғанда, шеге қадалғандай қос жамбасы сұққылап қоя берді. Бұрын бір жақ сауырына күш салып тұрып кете беретін еді: артқы аяқтары таңып тастағандай икемге келер емес. Содан соң-ақ оның құлақ түбінен сұп-суық тер моншақтады-ай келіп. Мойылдай көзі аянышты жәудіреп, қос құлағын қайшылап, үйірін шола қарады.

Тал түс. Көктемнің мол шуақты көгілдір аспанында шөкімдей де бұлт жоқ. Ауық-ауық текірек самал есіп, жас шалғыны жапырыла қоймаған өлкенің құрағын судырата толқытып өтеді.

Құлағына құйрық-жалдың сусылы естілді де, тоқпақ жалы күдірейіп артына бұрылды. Бір ұмтылым жерде күрең бие шыбындап тұр екен. Алашеке жалынышты оқыранды. Бірақ анау елең қылмады. Тілегі орындалып, көңілі жай тапқан соң, не қылсын бұны?! Жыл сайын ерте құлындап, көктемнің ала қызба лозатын Алашекемен бірге бөлісетін. Сондағы назды оқыранысы баурағыш еді-ау! Енді міне, арысы сүрініп, қарға адым жер мұң болған шақта, қасына келіп демеуге де зауықсыз.

Алашекенің бойын қызғаныш буды. Үйірдегі жел қуық байталдардың оғаш жүрісі сезік тудырған. Оның үстіне осы күндері бітіспес жауы Қоракөктің үйірін дамылсыз торуылдап, тайбайталдарды көпе-кернеу алдына салып, қуа жөнелетін омырау соқ өктемдігі тынышын кетіріп бітті. Жануардың басы айналып

көзі қарауытты. Тағы да жан-дәрмен тұрып кетпекші боп алға өңмендеді.

Оны бәрінен де қинағаны: ұлы кеуденің жер болып, қара тастай шөгіп қалғаны еді. Жылқы баласы жүре оттап, аз жусайды. Қалғуынан сергектігі басым. Сары жамбас боп жатқаннан гөрі екі аяғына салмағын кезек салып тұрғанды ұнатады. Әманда, омырауын керімсал самалға аймалатып, болат тұяқтары жер төсін жәрменкелі дүбірге толтырып, күңгір-күңгір кісінеп, еркіндік дүниесінен ләззат табар еді! Сонда ол өзгеше аруақтанып кететін. Осынау ұлан-ғайыр керім дала жақұттай қос жанарында дөңгеленіп, жал-құйрығы суылдап, сыбызғы үн шығарып, сырнайлы дүниеге наз тастағандай болатын. Сосын көріктей кеудесін саф ауаға толтыра арқырап кеп кісінейтін. Пай-пай, сондағы үні-ай! Жарты әлемге жар салғандай, қойнау-қойнаудағы үнсіздікті қуып шығып, бір жартастың жаңғырығын бір жартасқа қосушы еді-ау! Және бұл кісінесе-ақ болды, қурай ызыңдап, құрақ суылдап аспан кенересін асқақ үн кернеп кетер еді...

Басқа төрт аяқтылар сияқты Алашеке де құлдыраңдаған құлын шағын енесінің бауырында бұла өткізді. Сыптығырдай сүйкімді торы құлынның оң жақ жарты шекесі аппақ еді. Осы белгісі сонадайдан көзге ерекше шалынатын. Алашеке тайдан құнан шыққан жылы еркіндік дүниесінен қол үзді. Бет-аузын түк басқан еңгезердей қара сақал жылқышы мойнына жыланша шұбатылған бірдеңені салып жіберіп, тақымға салып сүйрете жөнелгенде, көз алды бұлдырап, қызылды-жасылды от ұшқындарына толып кетті. Ана сүтін арда еміп, құлын-тайлармен құйрық тіге жарыс салған қамсыз бұла шағы көз ұшында бұлдырап қала берген. Қара сақал жылқышы Алашекені қияндағы қыстауда қысы-жазы қой соңында жүрген Бердеш қарияның қолына әкеп тапсырды. Бердеш оны күздің екі айында қойға мінді де, қар бекіп, мал өрісі тарылған шақта, жылы қораға байлап тастады. Көк шөп пен ақ бөртпе сұлы қыс бойында аузынан кеткен жоқ.

Кенеп дорба басына кигізілген сайын сонау күндері екі аяқтылардан көрген қорлығын ұмытайын деді. Бірақ сонда да болса, бүйірі бұлтиып, төрт аяғына салмағын кезек салып жусап тұрған шақта, өз-өзінен селк ете қалады. Мойнына шұбатылған бірдеңені салып жіберіп шыңғырта тартқан қара сақалдың шалт қимылы көз алдына елестеп кететін. Тап сондағыдай тынысы тарылып, аядай қамыс қора кенет үстіне құлап кетердей санасын қорқыныш билейтін. Құлағына кісінеген төрт аяқтылардың үні

жетер еді. Дүсір-дүсір еткен тұяқ дүбірімен қабат оқыранып пысырған етене таныс үн еркіндікке шақырғандай болатын.

...Сол бір көктем Алашекенің өміріне үлкен өзгеріс ала келді. Қой қоздап, төл шираған соң, Бердештің аулы қыс қыстаудан жайлауға көшті. Жаңа жұртқа қонған соң, көп кешікпей бұл ауылға соңында жас құлыны бар бір бие пайда болды. Көпке дейін екеуінің аралары алшақ жүрді. Иесі екеуіне аңду салып, бірін арқандап, бірін матап ұстады.

Күн сайын арқан бойы жерден оқыранған қара дөнежіннің үйірсек үні естілсе болды, Алашекенің тұла денесіне жұп-жұмсақ діріл жүгіріп, көкірегін белгісіз құмарлық сезімі кернеп-кернеп кетеді. Бөтен жылқының бұған іш тарта қарағанын, сауырының күнге шағылыса жылтырағанын аңдар еді.

Бір күні иесі оны матаудан босатып, қара дөнежіннің қасына жетектеп апарды. Содан соңғы әрекеті Алашекенің түйсігінде дәл бүгінгідей сайрап тұр. Көптен көз талдырып, көкірегін күпті қылған құштарлық мына жылқының тығыршықтай уыз денесін тым жақыннан көрген бойда күркіреудің көбік шашты асау арынындай алып қашты күйге ұшырады. Көз алды буалдырланып, шекесіне шапшыған ыстық қан тұла денесін өрт қызудан жандырып бара жатты. Жылтыр сауырына танауын тигізіп еді, белгісіз жұмсақ иіс арыс бойын шымыр-шымыр еткізді.

Алашеке арқырап, ұзақ кісінеді. Бұл – оның қызықшы да құмары тарқамас жастығының әні еді. Үзіп-үзіп кісінеген сайын көктемнің мол тынысы көкірегін ашып, майда жел әрі таза, әрі ашық үнін тым биікке көтеріп әкетті. Марғау жартастар мен тас керең төбешіктерге дейін жаңғырыға қайталап, онын әнін қызықтаумен болды.

Ол қара дөнежіннің қасына арқырап жетіп барды. Құрақтай судыраған құйрық-жалы, жылтыр сауыры, барша бітімі осы жаңа өзі шақырған күңгір әннің назды тілегіне ұштасқандай еді. Екеуі бір сәтке тұмсық түйістірді. Ананың ерні жұп-жұмсақ екен, бұның жұқа шабынан майда ғана ұйпады. Сосын оған артын беріп, қасыну ишарасын сездірді. Екеуі бірін-бірі көп жаһаттады.

Сөйтіп, екеуінің жұп тірлігі осылайша өтіп жатты. Алашекенің түйсігінде мына дөнежін тек өзіне ғана тән, оған басқа төрт аяқтының жанасуы тиіс емес. Әлдеқалай Бердеш қарияның тоңқылдақ торысы желі басына таянса, құлағын жымып қуып тастайды.

Бұл – оның табиғат тылсымы бойына дарытқан қызғанышы еді. Бірақ өмір тәжірибесі аз жас айғыр алдында асу бермес асқарлы шыңдай нағыз айғырға тән егесті сайыс, алым-пірім жағаластың күтіп тұрғаның, бірді місе тұтпай өзгенің бауырындағыға қызыл көз құмарлықпен көз алартар кездің желікті шағының тайталасы боларын білмейтін. Тек бейнетсіз татқан ләззаттың баурағыш ыстық құштарлығы жанына желік бітіріп, күн сайын сезімін ширықтыра түсетін.

Алайда айғыр болған соң, егеске шықпай қалмайтынын, бір күндері жағаласқа жаршы боп сайысқа өзі тіленетінін Алашеке қара дөнежіннің тоқыраған көзінде аңдаған.

Ақыры сол күн де келіп жетті. Бұның үйірі жүнді қарағанның тасасында жайылып жүрген. Алашеке кісінеген жат дауысты естіп қалды. Сөйткенше болған жоқ, құшақ жал омырауы есіктей бір қаракөк жылқы арындап келіп қалды. Өзінің тұлғатұрпаты мейлінше ірі болар ма?!

Алашеке қорқыныш билеген денесін меңгере алмай қара дөнежіннің ығына қарай ойыса берді. Өлгі жылқы одыраңдап дөнежіннің жанына жетіп барды. Биенің бөксесіне тұмсығын көміп жіберіп, ғаламат жуан дауыспен оқыранды-ай келіп, сосын ол әзәзіл діріл жүгірген арыс кеудесімен қара дөнежінді иектеп жаныға бастады.

Алашеке сонадай жерде состиып тұрған. Қорқыныштан да бетер бір қысас тұла бойын буып әкетіп барады. Сол-ақ екен, құлағын жымып тұра кеп ұмтылды. Алдыңғы аяғын көтере шапшып кеп, қара көкпен шайнасып берді. Алайда қарсыласы тегеурінді келді. Бұның шоқтығына ауызды салып қалып, жұлқа тартып қалғанда, Алашеке шөкесінен түсті. Жан-дәрмен тұрмаққа әрекет жасап еді, кос тізерлей омырауымен жанши астына басып алған Қаракөкті көтеріп кете алмады. Азулы қарсыласының алмастай өткір тістері алқымына батқан сайын, бұл да қарап қалмай ананың алдыңғы аяғын тістелей берді.

Бір зауым шақ өткенде, далақтап шауып Бердеш қария жетті. Қаракөк сытылып шыға берген.

* * *

Келер жылғы көктемде Алашеке қисапсыз іріледі. Бесті айғырдың бетінен сақта дегізер нағыз зар күйінде еді. Жылдағыдай ел жайлауға қонып, өрісте мал тоқайласып, ауыл-ауылға адамдар қыдырыстап, пейілді кеңге салған кез.

Алашеке биыл да үйірге түсті. Бірақ үйірі былтырғыдан көп. Қой фермасының меңгерушісі бұны Бердеш қариядан қояр да қоймай қолқалап сұрап алған. Бөлімше орталығында сауынта, әрі күш көлік үшін ұстап отырған бір үйір жылқының соңындағы Ақжал айғыр көрші колхоздың айтулы бір төбелесқор айғырымен таласып мерт болды да, үйір қожасыз қалды. Енді сол үйірге осы күндері Алашеке ие. Бөтен үйірді иемденген күндерде оның алды-артын пайымдауға мұршасы келмеді. Арыс кеудеде дүбір салған құмарлық әуенімен болған. Қызықшыл жастық әнін екілене шырқап, оңай қызыққа кенелген астам кеуде тау тұрса да қағып өтердей еді.

Бұның өмірінде ерлікке толы бұла дәурен енді туған. Көктемнің көкірек сыздатар жойқын қуаты қанына желік беріп, арыс тұлғасының айдыны асып аруақтанып алған. Үйірдегі жел қуық байталдар оны бір-бірінен қызғанысып, нәркес көздері сүйкімді жәудіреп, қабақ астынан сүзіле қарап алдын кескестейді. Сонда Алашекенің көз алды мұнартып, көкірегінен жұмсақ діріл сезілер еді.

Шажағай өзенінің көктемгі тасқыны әлі қайтпаған. Сонау күз-күз шатқалдан бастау алып, екпіндей ағады, қалың малды ауылдардың үйірге түскен күтпан айғырларының даусы тау өзенінің күркірек ағысымен қосылып, иен даланы даңғаза үнге толтырады. Арқырай кісінеп, жібек жалы алтын күнмен шағылыса, болат тұяқтарынан от шашырап ләззатты шақтың құмарына қанбай сайысқа тіленген азулы айғырлардың шөлкес мінездері шалт қимылға бастап, алақызба құмарлықтың теке-тіресі басталып та кеткен. Алашеке сайыстан шеттеп жүрді. Бір шатақ байқалса, үйірін алдына салып қуа жөнеледі.

...Ай сүттей жарық. Бұлар қалың жылқымен қатарласа жапылып жатқан. Іңір жусауы өтіп, көк құраққа енді бас қоя бергенде, арқырай кісінеп бір бөтен айғыр жетіп келді. Өзі сондай ірі екен. Ай жарығымен зорая көрініп, айдыны асып-ақ тұр.

Бұл – былтырғы Алашекені шайнап өлімші қылған Қаракөк айғыр еді. Алты жасар жас айғыр айтулы төбелесқорлығымен көзге түсе бастаған. Омыраусоқ өктемдікке жаны құмар.

Алашеке алдын кескестеп сайысқа тіленді. Тұмсық түйістіріп еді, бірден сезді. Түйсігінде қалып қойған ата кегі күрт тұтанып жүре берді. Алдыңғы аяқтарын көтере шапшып кеп тарбайыса қалды. Болат тұяқтары шақ-шұқ етіп, ауыздары арандай ашылып, алым-перім жағалас басталды.

Бұлардың сайысы бір бие сауым өткенде барып тынды. Бір-бірін ала алмай тең түсті. Қаракөк басын шайқап-шайқап жіберіп, келген жағына қарай тасырлатып шаба жөнелді.

Алашеке үйірге түскелі алғаш рет жеңіске жетті. Бірақ алдында нендей қауіп-қатер барын, Қаракөкпен сайыс осымен аяқталмайтынын, әлі талай қырғын-жорық айқастың боларын түйсініп еді.

* * *

Кеше ғана табан астында қоңырайып, майқара жусаны мен қара оты бұйраланып жатқан иен дала қарашаның айы түгесіле бере көк беттеніп сұлық жатып алды. Бір күні аспанды бұлт торлап, күн қабағы түйілді. Іле өлі жүнге ұқсас үлгілдек ақ қар жапалақтап жауып, жер бетін бүркеп салды.

Алашекенің үйірі қырат-қырқадан бойы озық оқшау көрінген Жалғызтөбенің қарағанды өзегінде жатқан. Тай-жабағылар ойын салып, биелер бір-бірімен қасынысып, енді біраз жылқы табан астындағы ақ ұлпаны сықырлата басып қызықтағандай болады.

Үйір қожасы ақша қарға шыланып тілге майда тиген ақ бас көде мен тарлауды қаладай аппақ күрек тісімен іскектеп күрт-күрт оттайды. Ол бұл күндері тым сұсты. Назды оқыранып қасынғысы келген биелердің үйірсек тілегін де елер емес. Кісінеуді де азайтып, анда-санда салғырт оқыранатыны бар. «Қызығыңды көріп, қиындықтан шеттейтін мен емес. Еңсе көтеріп егеске шығар бір тумаңмын. Алда қауіп бар, қатер бар. Сол үшін де қылжақтаған жастық желігін, құмарлық желігін орынсыз жерде көрсетпеуім керек. Ер болып туған соң, ер-тоқым жастанған ұйқышы марғау атанба, қалғысаң ат үстінде жүріп қалғы. Жауың сені бұрын көрмесін, жауынды сен бұрын таны. Жағаласа кеткенде қапы кеттім-ау деп өкінбейсің».

Алашеке қаперіне осы ойларды бір де алған емес. Алайда табиғат ананың ұрпақ болашағы, жұбайлық парыз деген бұлжымас ұлы заңы естияр хайуанның да зердесіне мықтап ұялаған еді.

Түн түнегі басып, қою қараңғылық сілтідей тұнып тұр. Шоқтай боп иіріле жайылған жылқылардың болымсыз тұяқ дүсірімен, қыр шөбін бырт-бырт үзген қыбыр-қимылымен қабат шабдар жабағының мойнындағы қоңыраудың былдыр-былдыр еткен күміс сыңғыры елсіз жапан далада бір үйір жылқының жатқанын жария еткендей.

Үйір қожасы кенет жерден басын көтеріп алды. Кеңсірігін бір жат иіс жарып барады. Ауылда үй-үйдің көлеңкесінде серейіп-серейіп жататын салпаң құлақтардан тап осындай иіс сезілуші еді. Бірақ мына иіс одан алабөтен өткір әрі жат. Қорқыныш билеген бойын шұғыл меңгеріп, үйірінің алды-артын орай қайырып тастады да, жаңағы жат иіс сезілген жаққа одырайып сес шақыра қарады. Алдымен ол шоқтай жанған көзді көрді. Қараң-қараң еткен кішірек бейнелер қыңсылап, ыр-ыр етіп беймазалана бастады. Алда тұрған екі ұлыманың бойлары серек екен.

Үйір қожасы одыраңдап алдыңғы аяғымен жер тарпып, мойнын доғаша иіп, көп ұлымаға жақындай беріп еді, самсаған отты көздер жалт беріп иіріліп тұрған жылқыға бір бүйірден ұра кеп ұмтылды. Жылқылар шұр-шұр етіп, кейін ығысты. Ол бірден көрді, торы қулық жаңағылардың ортасында қалыпты. Кішірек қоңыр жабағы енесінің бауырына тығылды. Ілкіде азулы ұлыманың бірі сан етін жұлып түсіпті.

Алашекенің көзіне қан толды. Айбарланып көп ұлымаға тап берді. Әбүйір болғанда, алдына түскені бөлтірік еді. Мойын салып қуып жетіп, аяғымен тарпып қалғанда, бөлтірік қаңқ етті де, қиралаңдап қалды. Осы мезетте ту сыртынан үрейлі үн естілді. Бұл – бөлтірігіне ара түскен сұр қаншық болатын. Жыртқыш енді ұмтылам дегенше, тұмсығына шойын тұяқ талмаурап тиді.

Ал бұл шақта көк шолақ арлан торы қулықтың жабағысын жеукемдеп жатқан. Жабағының жаны әлі шықпаған, басын соққылап, әлсіз үнмен шыңғырып пыр-пыр етеді. Торы қулық біресе жабағысына, біресе анадай жерде иіріліп тұрған топ жылқыға кезек барғыштап шұрқырап жүр.

Үйір қожасының құлағына өз нәсілінің жанұшырған үні жетті. Енесінің соңында құлдыраңдап еріп жүретін ойыншыл кер жабағының даусын бірден таныды. Енді соны көп қара құлақ қанын судай шашып додалап жатқанын көргенде, қорқынышты мүлде ұмытты. Еңсесі биік ер бітімі егеске бола жаратылса керек еді. Шиыршық ата қос құлағын жымып, қан қызу додаға киіккен бәрілерге албастыдай төніп келді. Мұндай қоқайды сан көрген, әрі жабағының жылы-жұмсағына емін-еркін бас қойған бөрілер ығыса қоймады. Қайта көк шолақ арлан арс етіп кен алқымынан ала түсті. Алашеке жан дәрмен орғып түсті де, бұрыла беріп қос аяқтап тепті. Мұлт кетпепті, тайыншадай арлан тайқып шыға берді. Сол-ақ екен, үйір қожасы шабуылды

үдете түсті. Алдына келсе тарпып, артына келсе теуіп, жойқын тегеурінмен ұрыс салды.

Алашеке қарағанды, өзекте жайрап қалған жабағыға көп қарайлаған. Келесі күні ол торы қулықтың қасына еріп, кер жабағының денесі жатқан жерге барды. Кішкене төрт аяқтының көздері жансыз. Құлын мүшесінің сау жері жоқ екен. Шегі шұбалып, қарны төңкеріліп жатыр.

Алашеке қорқып кетті, оқырынып шеттей берді. Сол бетінде үйіріне қарай тасырлатып шаба жөнелді. Келе кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл жолғы кісінесі астам кеудеден ағытылған айбарлы дабылдан гөрі, жүрек сыздатқан сағыныш үніндей тым мұңлы еді.

Сөйтіп, естияр хайуан тіршілік иелерінің әр басқан қадамы қауіп пен қатерге толы екенін, өмір үшін күреске әрдайым дайын болмасаң, анау қарағанды өзекте жайрап қалған кер жабағыдай от оттап, су ішуге зар боласың дегендей табиғат заңының тылсымын түйсінген.

Алашеке шұғыл өзгерді. Жау қабақтанып алған. Кеш түсісімен үйірін шоқтай иіріп алады. Сосын өзі анадай жерде көлденеңдеп тұрады да қояды.

Алашекенің үйірі бөрілер үшін алынбас берік қамалдай. Талай түндер бойында толассыз торуылдап, айқас салғанымен, бұның айбарынан ығып, ауыздарына ештеңе түсіре алмай кететін.

Даңқ бұған оңайлықпен келген жоқ. Еңсесі түспес ерлікпен, жағаластан шайлықпас жүректілікпен келген. Ұзақ қыс бойында кер жабағыдан басқа бір жылқыны ит-құсқа тістетпей аман алып шыққан Алашекенің даңқы шартарапқа жетті. Ел аузында: «Нағыз құтпан айғыр екен! Болса болғандай-ақ!» деген сөздер жырдай жатталды.

Нешеме қыстың түгесіліп, нешеме көктемнің өткені Алашекенің түйсігінде қалған жоқ. Алайда жылдар жылжып өткен сайын болмысында осынау тіршілік тылсымына деген өзіндік түйсігі де қалыптасқан. Ене бауырындағы құлдыраңдаған құлын шағы ең қызықты күндері еді. Одан соңғы тіршілік нәрінің тәттісі қаншалықты көп болса, ащысы да жетерлік-ау!

Ол үлкен өмірге қадам басқан күндерден бастап күресе білуді үйренді. Сол күрестің, еңсесі түспес ерліктің арқасында атақ-даңқы аспандап шықты. Алайда даңқ тұғырына көтерілген күрескердің дұшпаны да аз болмайтынын Алашеке қайдан білсін?

Баяғы сол Қаракөкпен араларындағы күрес әлі аяқталмай келеді. Текетірес, итжығыс тарбайыс. Не үшін майдандасады, екеуіне не жетпейді? Ол арасы да мәлімсіз. Алашеке ата жауын есіне алса-ақ болды, айбарын шақырып аруақтанып кетеді.

Қалай болғанда да, марғаулықтан серпілтіп, намысыңды қоздырар қауіпті бір жауыңның болғаны да теріс емес. Ондайда сен бойкүйез ынжықтықтан адаланып, өзінді сергек қалыпта ұстайсың. Қат-қат тереңдегі жігер-қайратың еріксіз бой көрсетеді.

Алашеке жер бетінің ақылды қожалары адамдарды өзіне еш уақытта жау санаған емес. Не істесе де олардікі жөн сияқты. Бір жолы қар түсе мұның үйіріне бір топ аттылы адам келіп, қашаған бедеу Құла биені ұстамақшы болды. Айтулы қашаған құла бұрынғысынан бетер лағып маңайлатпады. Алашеке ызаланды. Тіпті ананың адамдардан қашатын қисыны жоқ. Бір-екі ірет мойын салып үйірге қуып тықты. Бірақ құла биенің көзі үрейден шатынап, бір сұмдықты сезінгендей лағып қашып, бұғалық садырмады.

Екі аяқтылардан амал қалған ба? Бір мезгілде гүр-гүр етіп бір алып нәрсе келді. Одан екі-үш адам түсті. Өзара ақылдасқан болды. Сосын іштеріндегі біреуі қолына ұзын бірдеңені алып, шеттеп тұрған қашағанға жақындап келіп, қолындағысын анаған қаратып бағыттап еді, бірдеңе зың етті де, Құла бие тұрған орнында шөкесінен түсті. Енді тұрам дегенше, ұмтыла берді де, құлап түсті.

Алашеке Құланың қасына таянды. Екі аяқтылар жүгіріп келіп, оның тамағына жалт-жалт еткен бірдеңені үйкеп еді, ананың бауыздауы ырсып шыға келді де, қан атқылай бастады.

Үйір қожасының бойы тігіреді. Дәті шыдамады, бұрылып кетті. Содан көпке дейін көз алды қызылды-жасылды боп, Құла биені орталарына алып қаумалап, сүйрелеп әкеткен әлгі екі аяқтылардың әрекетінен бір сұмдықты сезінгендей боп, тұрды-тұрды да кісінеп жіберді.

Сонда ол мына төрт аяқтыларға келер қастықтың бір ұшығы адамдарда жатқанын, қаласа шетінен алып ұрып, ана Құла бие тәріздендіріп қанын судай шашып, белгісіз бір жаққа әкете барарын түйсінген еді.

Алайда сол ақылды жан иелерінің де бір-бірімен жауласып, күреске түсетінін және олар бұлар тәрізді құр қол айқаспай, жойқын қарумен жазықсыз адамдарды қырып-жоятынын, бір-

дің кесірі мыңдарға тиетінін Алашеке түйсіне алған жоқ. Осынау кең дүниеге сыйыса алмай жүрген Қаракөк екеуі ғана емес еді.

Бірде оны қожасы тойға мініп барды, үйірі иесіз кетті жайылымға. Таң асып әбден жараған Алашеке өрістен суға құлаған үйірінің алдынан арқырап шауып шықты. Жылқы ішінде бір бөтен айғырдың жүргенін бірден көрді. Көрді де тұнығына тұмсық батырған дұшпанына қарсы ұмтылды. Тұла бойын запыран ашу кернеп, құлағын жымып жолбарыстай атылды. Кәдімгі Қаракөк айғырдың дәл өзі. Екеуі қарама-қарсы шапшып кеп, қоян-қолтық ұстасып шайнасып берді. Біресе қос аяқтап шапшып ұстасып, біресе шөкелесе иықтасып, алмастай азулы тістерімен бір-бірін іреп жатты, сойғылап жатты.

Сайыс ұзаққа созылды. Бекемдік те, ерлік те сыналар сағаттың тегеурінді текетіресі жер ортадан ауып барады. Алғашқыдай емес, екеуінің де қарқыны бәсең. Өліспей беріспес өр кеуде ширықты намыспен өршелене алға ұмтылып, өлермендене жұлқысып жүр.

Әбден тұралаған Қаракөк қарсыласының алдында сенделіп тұрды. Алашеке әлі тың еді, құлақ шекеден көме тістеп жұлқығанда, Қаракөк шөкеледі. Алашеке оны астына басып алып ұзақ шайнады.

Жеңіске жетіп астамсыған айғыр үйірін мойын салып қуа жөнелді. Артына бір қарағанда сенделіп тұрған Қаракөкті көрді. Көрді де кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл кісінесі – жеңіс әнінің салтанаты болатын.

Алашеке қысы-жазы үйір соңында. Биылғы жылы да оның үйірі қыраулы қыс құрсауында үйреншікті мекенінде жатыр. Қыстың басы жайлы болып еді, қаңтар айы түгесіле бере ақ мылтық боран бірнеше күндер бойында толассыз соқты. Қарлы дала аяздан шаңытып, демімен үскірік бүркеді. Боран осы кеше ғана толастаған. Алашекенің үйірі Жалғызтөбенің ықтасынында. Қатты желмен шиыр болып сіреуленген қар астынан шөп аршып жеу әлегінде. Кейбір кәртамыс биелер мен тай-жабағылардың қимылы бәсең. Құйрық-жалдары ұзарған, қабырғалары арса-арса.

Алашеке кесе қарды уыттана опырады. Аршыған шөпті ернімен үйіріп бір-екі үзеді де, тай-жабағыға орын босатып ығысып кетеді. Мұндайлық естияр қимыл, саналы қамқорлықтан саркідір биелер де құр емес. Соңындағы жалбыр жүн жабағыларына шөп аршып беру әлегінде.

Үйір қожасы ауық-ауық жерден басын көтеріп алып қарауыл қарайды, тың тыңдайды. Қауіп-қатермен бетпе-бет келіп әдіс алған сақ жануар күндіздің өзінде елегізіп бітеді.

Бір зауым өткен шақ. Кенет үйірдегі жылқы атаулы елең етісіп қарлы жотаға одырайыса қарады. Сөйткенше болмай, кішігірім тайыншадай көк шулан иек артпадан шыға келді. Төрт аяқтылар оттан басын жұлып-жұлып алып, тай-жабағыларды орталарына алып, иіріле қалды.

Алашеке еңсесін тіктеп, іргелі жауына айбат шеге қарсы жүрді. Алдын кес-кестеп, бетін қайтарып тастамаққа шүйлігіп еді, көк шулан ығыспады. Кере қарыс аузын ашып, гүр-гүр етті. Артқы аяғымен сіреу қарды бұрқырата осып-осып жіберді. Көзі қып-қызыл. Жалы тікірейіп, айбарын асырып барады.

Кеудесі алқам-салқам арыстан жал, бұқа мойын азулы жыртқыштың мысы басты ма, үйір қожасы тайқып шықты. Жалғыз-жарым қасқырға албастыдай төніп, алдына салып қуып тастаушы еді, мына қарсы алдында тұрған ұлыма қорқынышты көрінді көзіне. Әдіс-айласын алдырмай, әліптің артын бақты. Шөкесінен түсіп жатқан бөрінің қарсы алдында одырайып тұрды да қойды.

Көк шулан – бұл өңірдің бейтаныс қонағы. Осыдан аз күн бұрын мойны алыс сексеуілді өңірді жайлаған малды ауылдардың айғайына аттан қосып дүрліктіріп жүрген-ді. Ойда жоқта қатер бұлты шүйлігіп, қанатына адам отырғызған бір алып құс дала шуландарының соңына түсті. Аз күнде қатарларын селдіретіп тастаған. Әккі көк шулан жан сауғалап иен даланы бетке алып жортып кеткен. Ақыры міне, елсізде жатқан бір үйір жылқының үстінен түскен.

Көк шулан жеті-сегіз қар басқан жырынды еді. Күшіне амал-тәсілі сай. Жағаласар жауының осал жерін аңдап барып айқас салады. Онда да оралымсыздық етіп опық жемейді, серіппелі болат қақпандай бір-ақ ұмтылып шап етеді де, ұстағанын оппаға жығып тынады.

Көкбөрі бірден аңдады. Қарсы алдында тұрған мына күжірейген айғыр осал емес. Мұндайлармен сан айқасқа түскен. Алдымен осы мықтыны жәукемдеп тастасын. Қалғандарын біртіндеп жайғайды, күнде біреуін қорқыратып жарады да тастайды.

Тап қазір ондай ниеттен аулақ еді, сілекейі шұбырып дәмді жылқы еті қолқасын ұрған аш қорқау оңтайына келгенін жайратпақ. Бірақ мына қарсыласы беттетер емес.

Көкбөрі шыдамады. Жыртқыштық намысы күрт қайнап шығып, тамырын солқ-солқ ұрды, жоны дүрдиіп, көзіне ыстық қан шапшыды. Аузын арандай ашып, гүр-гүр етті. Ғаламат үрейлі үн сәт сайын күшейіп, ет жүректің қорқынышын асқындырып барады. Қорқау үнінен зәрезап болған үйір шұрқырап қоя берді. Алашеке одыраңдап қарсы айбат шекті. Әрі-беріден кейін еті қызынып сайысқа тіленді. Албастыдай төніп-төніп барады қорқауға. Сондай бір қимыл үстінде айғыр қарсыласына ұрымтал келді.

Айдалы жыртқыш оңтайлы сәтті қапы жібермеді. Аузын арандай ашып, жолбарыстай атылды. Сол екпінмен қыл кеңірдектегі орып жібермекші еді, мүлт кетті. Қапелімде серпінді соққы анадай жерге ұшырып түсірді. Кеудесімен соқты ма, болмаса тарпыды ма, әйтеуір оңдырмады. Тәсілқой жыртқыш үстін-үстін шабуылдап, Алашекені қыспаққа алды. Долырған ақкөз ашумен көзсіз қимылға басқан бөрі ұра кеп ұмтылғанда, айғырдың сан етін жұлып әкетті. Қос жұмырықтай етті бірақ қылғыды, көзі шырадай жанып, бойына қуат біткендей болды.

Қапелімде бір жақ саны дыз етіп ұйып кеткен Алашеке жарақат алғанын сезді. Сезді де, әрі үрей, әрі ыза аралас үнмен кісінеп-кісінеп жіберді. Сол сәт тамам жылқы шұр ете қалды.

Көкбөрі шабуылды үдетті. Табиғатындағы мойымас тағылық мінез сәт сайын өршіп, көзіне қан толып кетіп еді. Үйір қожасы манағыдан бетер ызалы. Аузына түссе түтіп жіберердей болып, қорқауға өршелене ұмтылды. Көкбөрі қарсы алдынан тік шапшыды. Алашеке оны кеудесімен соғып ұшырып түсірді. Сосын жалт айнала беріп, қос аяқтап періп-періп жіберді.

Көкбөрі есеңгіреп қалды. Бірақ сонда да қайтатын емес, айғырдың жұқа шабын нысанаға алып атылды. Өттең, мүлт кетті! Ішек-қарынын ақтарып түсіретін еді. Екеуі тағы қарама-қарсы аңдысты. Көкбөрі бар қайратын жиып анаған қарсы шапшыды. Сол бетте Алашекенің омырауын сойдақ тісімен ырситып тіліп өтті. Тәсілқой жыртқыш үрдіс шабуылға көшті.

Алашеке жан ұшырды. Бұл бетінде мына сойқан өзін қансыратып жығатын түрі бар. Аңдысып жүргенде, көкбөрі оралымсыздық жасап Алашекенің табан астына түсіп қалды. Айғыр оны оңдырмай тарпыды. Күжірейген желкесінен қарпи тістеп, сілкілеп-сілкілеп алды да, жалт айнала беріп, қара құстан дәлдеп тепті. Болат тұяқтың серпіні бас сүйегін ойып жіберіп еді.

Бұл оқиға өткен қыста болған.

...Көктемнің көл-көсір қуанышты шағы. Алашекенің үйірі жылдағы әдетінше жайлауға құлады. Асау өзен күркіреп тасып жатыр. Дала төсі көк-жасыл реңімен құбыла сағымданып, көздің жауын алғандай. Жыршы құстардың мың құбылта шырқаған сайрауық үнімен қабат ертелі-кеш мал соңында жүрген адамдардың сызылта шырқаған әні бір тынбайды, әсіресе жылқы атаулының күңгір-күңгір кісінесі ғажап.

Алашекенің делебесі қозды. Көктемнің мол тынысы бопсаланған шау денесіне қуат дарытып, баяғысындай қунақ қалыпқа келді. Көкірегі ісініп, қанына желік біте бастады. Алайда сонау жылғы бесті шыққан бетті күндердің тегеуріні бәсең тартқандай ма, қалай? Баяғысынша тау-тасты жаңғырықтыра кісінегенімен, жарықшақтанып үні бәсең шықты.

Үйірінің соңында солтақтап кейіндеп келеді. Астам көкірек сәтте басылды. Кенет сүйек-сүйегі сырқырап, бөксесі сұңқылдап қоя берді. Аянышты оқыранды. Жас құлындаған биелер бері қарай ойысты. Алашеке бір орында көткеншектен, шарасыз айналсоқтады. Содан шоңқаң етіп бөксесімен жер тірей алды. Тұрам дейді, тұра алмайды. Бір бие сауым бойында итше шоқиып отырды да қойды. Тағдыр жазмышы деген осы. Он екі мүшесі сау жүрсе, шау тартқан кәрілікті елейтін түрі жоқ еді. Енді не шара?! Арындап шапқанда жер танабы қуырылып, ешбір төрт аяқты шаңына ілесе алмаушы еді. Үстіне адам мінсе болды, Алашеке аруақтанып шыға келетін. Ауыздығын сүзе қоя берге басатын. Бір қалың көкпарда оқыс сүрініп кетті де, артқы аяғын баса алмай ақсап қалды. Содан артқы бір аяғы кем болып солтаңдай басушы еді. Өткен қыста аш қорқаумен айқас үстінде екінші аяғы жарақат алды. Азулы ұлыма сан етін жұлып әкеткен. Енді сол жарақаттың орны қыс бойғы сүйек сорды суықтың салдарынан ушығып, айықпас дертке айналған. Анда-санда бөксесі жансызданып, санының сіңірі тартылғанда, қарға адым жер мұң болып, осылайша шоңқиып қалады.

Үйір қожасы құрысы тарқаған соң барып орнынан тұрды. Бұрынғыдай емес, тым салғырт. Қаны қызынып, ләззат тілеген биелерге зауқы шаппады. Бәсең оқыранды да, көк қураққа бас қойды. Кенет кісінеген үн естілді. Ежелгі қарсыласы – Қаракөк! Алашекені қаперінен шығарып арқырай шауып келе жатқаны үйір қожасының намысына тиді.

«Жо-жоқ, бұл тұрғанда, үйіріне жау тимекші емес!» Алашеке қоқиланып дөң айбат көрсетті. Қаракөк айылын да жимады.

Ежелгі ұзын сойыл, ұрда-жық, астам көкірек бақталасының осалдығын бірден сөзіп, сайысқа тіленді...

Арада оншақты күн етті. Ел жайлауға құлады. Жас құлындар желіге байланды. Ақ жаулықтылар биелердің емшегіне жабысып, сүтті күрп-күрп сауды.

Алашеке үйреншікті әдетінше үйірін өзі айдап келетін. Бүгін де сөйтті. Ауылға қарай бағыттап жіберді де, артынан еріп отырды. Солтақтап жүрісі өндімей келеді. Көрінген қараға арқырай шабатын сәуіктің есерлігі де қытығына тиіп бітті. Ат кісінесе де, елең етіп қауіп ойлайтынды шығарды. Ал анау Қаракөктің ниеті бұзық, мүтін үйірді тартып әкеткісі бар.

Алашеке үйір соңында зорға ілібіп келеді. Желінің шетіне іліге бере тыртыспасы ұстап көткеншектеп қалды. Содан екі бие сауым өткенше итше шоқиып отырған қалпынан түзеле алмады. Тұла денесін алып түскен сіреспе дерт артқы екі аяғын жаздырмай буып жіберер емес. Алашеке көп әуреленді. Жануардың жаны қыстығып, көзінен жас домалады.

«Шынымен-ақ, қор болғаны ма?! Егеске бола жаратылған ер бітімі қара тастай шөгіп қалғаны-ау! Сонда ене бауырында өрбіген өз нәсілі ұрпақ келешегін ойлайтын кім? Жо-жоқ, Алашеке көзі тірі тұрғанда жеңісті қолдан бермекші емес! Ер болып туды, ер болып өлмек. Ежелгі бітіспес дұшпаны Қаракөктің алдында тамыры шіріген дарақтай опырыла құлап жатқаны қорлық емес пе?!»

Алашеке қатал қыс күрсауында көп қара құлақтың қоршауында қалғандай ұлы кеудесін намысты ыза кернеп, екі жамбасына алма-кезек күш салып, ышқына алға өңмендеді. Әлі құрып денесін суық тер жуды. Көзі қарауытып, басы айналды.

Айғыр үйірін шола қарады. Қаракөк қырдағы ескі қораның көлеңкесінде тұрған тай-байталдарды алдына салып қуып жүр екен. Қапелімде нендей қайран жасарын біле алмай қимылсыз қатты да қалды. Намыс пен ызадан да бетер бір күш тұла денесін бір уыс қып сығымдап барады.

Кенет жойқын сел тасқынындай өктем қуат қара тастай шөгіп кеткен ұлы кеудені жерден тік көтеріп алып, сілкіп-сілкіп жіберген тәрізденді. Көз алды қып-қызыл от ұшқындарына толды. Жүрегіне тікен қадалғандай еді. Бөксесі күтір-күтір етті де, жай соққандай есінен танып кетті. Алашеке теңселіп барып зорға оңалды. Әбүйір болғанда, еңсегей бойлы ер бітімін тіктеп алған екен.

Алашеке қапелімде оқыс тұра берем дегенде, ортан жілігінің опырылып кеткенін ет қызуымен білмеді. Шоқалақтап әудем

жер барып тұрды да, кісінеп-кісінеп жіберді. Бұл жолғы кісінегі – сайысқа тіленген сары бауыр саңлақтық емес, енді қайтып оралмас ерлікке толы бұла дәуреннің азалы жоқтауы болатын.

1976 жыл

ЖЕТІМ БҰРЫМ

Таспа жолмен арындаған «икарустың» жайлы орындығына жайғасқандар әредік күбір-күбір сөйлеседі. Үнсіз отырғандар да бар. Қалғып-мүлгігендер де, қалта телефонды ермек еткендер де ұшырасады. Жанымдағы бойжеткен аққұбаның әдемісі. Ашық-шашық кейпінен жастық базарын армансыз қызықтаған тоқмейілділік байқалады. Қымсынып-қымтырылуды қаперінен шығарып алған. Сөзге тартайын деп едім, суық тесіліп жылан көздене қарағаны өңменімнен өтіп кетті де, сәтте жұқардым. «Обалым – кәрілікке» деп өзімді жұбатқаным құрысын, қияс ойға беріліп, былық-шылығы бастан асқан заманды іштей жазғырып шала бүлдім. Сөйткенше болмады, қолдан сусыған жүзіктің тасқа соғылған күміс сыңғырындай бір нәзік күлкі еріксіз елеңдетті. Қасымдағы бикеш қалғи бастапты. Қаймыжықтай ерінін төніректеген шыбынды жасқаған боп маған суық сұғын қадады да, орындыққа шалқая кекжиді. Мына қылымсының қорлығы өтті-ау деген ызаны тағы әлгі оқыс үн бөлді. Бұл жолғы күлкі тау бұлағының еркелей аққан құмығыңқы сылдырына ұқсап кетті. Сылқ-сылқ күліп бұрала ағып жатқан бұлақтың ағысындай оқыс сыңғыр ызыңы бір басылмайтын мүкіс құлагымның дәл түбінен естілгендей болды да, қапталдағы екеуге ыңғай бердім. Тоқтасқан саркідір бәйбішелер екен. Түрлері ұқсас, апалы-сіңлі болар деп, әлгі сыңғыр күлкіні бақтым. Кенет бергі шеттегісі сық-сық күліп мәз болды.

– Ой, қайран жастық-ай! – деді күлкісін күрсініске жеңдіріп. – Несін айтасың, өтті ғой бастан небір қызық.

– Сенікі ойын жолы, Құләш-ау! – деді іргеде отырғаны. – Сан жігітті тақырға отырғыздым емес пе?

– Есесіне Құлатайды жар еттің, – деп сыңғыр күлкілі бәйбіше қатарласын қоштап қойды. – Мен ғой сорлаған.

– Тек, олай деме! – деді анау тіксініп. – Кім сүйгеніне қосылған? Менің де мұным жетерлік болды бір басыма. Сен мақтаған Құлатай жойдасыз қызғаншақ еді.

– Қой, әрмен! – деді мынасы ерінін шүйіре шытынып. – Құлатайдан оңдай мінез шықпайды. Сенікі әншейін шыбық тимей шыңқ етердің кері. Қыз күнгі еркелігіңнің салдары.

– Сен не еркелемедің бе? – деп арманшыл бәйбіше оған шүйлікті. – Жігіт атаулының көзінің құрты, көңілінің дерті болғаның күні кеше ғана емес пе?

– Сен байым қызғаншақ дейсің, әкенің қытымыр болғаны қиын бәрінен, – деді Күләш есімді бәйбіше сөзін ауырлатып. – Қисық еді біздің әкей. Алды қатты болатын. Сол кісіден ықтаймын деп торға шырмалдым ақырында. Ерегістің құрмалдығына шалынып, сүймеген біреуге қосақтадым...

Екеуінің құңкілдері тоқталар емес. Астанадағы балаларына барып келе жатқан көрінеді. Күләш есімді бәйбіше Шу стансасында тұрады екен. Қасындағы әйел Тараздан көрінеді. Аты-жөндері де ұйқасты, келбет-кейпі де ұқсас қос бәйбіше сыр тиегін ағыта бастады. Күләш түйешінің қызы, анау жылқышының қызы атаныпты.

Менің де қиялым қозғалысқа түсіп, алыста қалған жылдарды тірілте бастады да, көз алдыма бұлдыр бейнені әкелді. Қазқалпында елестете алмағаным өкініп те отырмын. Кемі қырық жыл өткен шығар одан бері. Оның да есімі Күләш болатын. Күлкісі қалыпты құлағымда. Сол сыңғыр күлкі осы жаңа бәз қалпында қайтalandы емес пе? Мына Күләш есімді әйел соның нақ өзі болмаса?! Шашы жойдасыз ұзын еді-ау! Мына әйел өмір-бақида шашқа жарымаған тәрізді. Жұқанасы ғана нобай танытады, оның өзіне бояу өтіп кетіпті, үрпе-сүрпелеу. Қасындағысының әйелдік бейнесі бәз қалпында, селдірей бастаған қылаңдау шашын төбесіне түйіп алған.

Дауыстары қаттырақ шығып кетіп еді, соны ілік қылған қытымыр бойжеткен: «Кәншайте!» – деді қалта телефонын іске қосып жатып.

Жым болды екеуі. Бір-біріне қарасты да, сыбырға көшті. Менің мүкіс құлағым олардың күбірін ұстай алмады. Бірі жылқышының қызы атанған, бірі түйешінің қызы бопты. Маған керегі – түйешінің қызы. Сұрайын деп оқталдым да, кекжік бас кекіре бикештен жасқандым. Мен ұстап қалған күлкісінің көмескі сарыны үйлесіп тұр Күләш бәйбішенің. Бірақ та шаштан жұрдай. Мен кезіктірген Күләш есімді қыздың шашы мейлінше ұзын еді. Дү-

дәмал ой қиялыма түрткі салды да, тым-тым алыстап кеткен жылдардың елесін көз алдымнан өткізе бастадым.

* * *

Мың да тоғыз жүз елу сегізінші жылдың жазы еді. Аудан орталығындағы он жылдық мектептен түлеп ұшқан мен тіке қияға сілтегенмін. Алатаудың төсіндегі алмалы қалаға тарттым. Зооветеринарлық институтқа түспекші едім. Емтиханға жібермеді. Партия ұранына үн қосып, екі жыл ауылда қой бағуымыз керек екен. Менімен бірге келген парталас серігімді аядым. Сыныптағы отыз оқушының үздігі еді. Есепке жүйріктігіне бола оны біз «қазан бас» дейтінбіз. Расында ол шүйделі. Ұлы көсемнің басына жедеғабыл.

– Саған обал болды, – дедім мен оған. – Есіл миың-ай!

– Шұрқ етпе, – деді ол үлкендерше сөйлейтін әдетімен. – Есеп кредит техникумына түсе саламын. Шот қақсам да жетеді маған.

– Мен ше?

– Сенің арманың мал дәрігері болу ғой. Бара шопан таяғын ұстайсың, әне-міне дегенше өте шығады екі жыл. Сосын кеп түсесің жоғарғы оқу орнына.

– Түсе алмай қалсам?..

– Онда ғұмыр бойы қойшы боп өтесің.

– Қой бақпасам ше?

– Спирт сасыған мал дәрігерліктен малшылық қайырлы. Жылқышылық та үлкен дәреже. Түйеші болам десең де еріктісің. Шатпақтап өлең жазатының бар. Газетке ойысарсың, бәлкім.

Алматыға баруымыздан қайтуымыз тез болды. Алыстағы ауылға төтесінен жету үшін шағын теміржол бекетінен түсіп қалдым. Серігім қолын бұлғай-бұлғай кете барды. Қимай тұрмын оны. Қапелімде ақындығым оянып кеткені. «Басың-ай сенің, басың-ай, бірге оқыған досым-ай! Екі айырылдық амалсыз, өмірдің жолы осылай».

Мен аялдаған бекеттен Атығай кенішіне машина керуені үздік-создық ағытылып жатады. Жөнімді айтып едім, қасына отырғызып алды мұртты шопыр. Әңгімешіл екен өзі. Шажағай өзеніне әне-міне дегенше жетіп-ақ келдік. Менімен қимай қоштасқан ол өткелге жақын тұрған киіз үйді нұсқап: «Түйеші қисық адам, қызына қырындаймын деп пәлеге қап жүрме», – деп ескерткен еді. Бөтен шаңыраққа баса-көктеп кіріп баруға батылым жетпей, қарасудың жиегіне келіп отырдым. Суға

сүңгіп алсам қайтеді деп оқталдым да, жолаушы екенімді ойлап тартындым. Бала кезімнен серіктесіп келе жатқан жабысқақ мұң сағынышымды түртті де, бірге оқыған құрбы-құрдастарымды есіме алдым. Әсіресе қызы түскірлер ыстық! Еліктіріп қол бұлған тұрғандай ма? Ынтықтырған Ынтық та солардың арасында. «Ауылдан ұзамаймын, әке-шешемнің жалғзымын ғой», – деп еді. Сыныптағы бойжеткендерің айы мен шолпаны Әмина мен Нүрилань да жиі ойлаймын.

Қиян түпкірдегі қойлы ауылда өскен мен бала күнімнен сағыныштың азабын көп тарттым. Біздер, ауыл балалары, интернатта жатып оқитын едік. Бірінші кезекте анамды ойлайтынмын. Енді сол шешеме деген сағынышымды қызы түскірлер өздеріне бұрып алғандай ма? Қайда да алдымнан шығады ол піркіндер. Мына үйдің де қызы бар демеді ме? Құтылу жоқ бұлардан. Шеттерінен сұлу және өздері. Қалай ғана қиярсың жәудір көздерді? Түйешінің қызы да әдемі шығар? «Дәмесінің зорын! – дейді ішкі ойым. – Ауылыңа жетіп алсаңшы одан да. Тап бір айың оңыңнан туып, оқуға түсіп қайтқандай шіренесің кеп!»

Біздің ауыл Шажағай өзенінің орта тұсын жайлап отыр. Қозы қырқымы басталған шығар. Одан күзем науқаны қызады. Шөп тасып қора жөндеу, қысқа дайындық деген бар. Жиырма шақты үйлі қойлы ауылдың тірлігі маған жат емес. Ұйымшыл келеді адамдары. Ынтымақ-бірліктің ұйытқысындай. Тек бойжеткендерден шола біздің ауыл. Перме меңгерушісі Алдабектің қызы Пүліш ұзатылып кетіпті. Ауылдағы жалғыз қыз – Рымбек қойшының Тілеужаны. Киіктің құралайындай сүп-сүйкімді өзі.

Тәуекелім жетпеді ақ үзікті түйешінің үйіне бас сұғуға. Қарасудың жиегіндегі көрпе көкке етпеттеп жатқан қалпымда олең құрастыра бастадым. «Мал дәрігері болсам деп оқуға бардым, екі жыл қой бақ деп дігер салдың». «Әй, Хрущев, Хрущев, оңбағансың, ақылың жоқ». Өзімнің ақылым тап бір шекемнен көрініп тұрғандай-ақ мемлекет басшысын өлеңге қосқаныма қарадай қуыстанып, біреу-міреу естіп қалмады ма деген сақтықпен басымды жерден көтеріп едім, маған қарай келе жатқан түйешінің қызын көріп, сасқалақтап орнымнан ұшып тұрдым. Бой-басымды түзегіштеп, әлек-шәлегім шыққан мен оған не дерімді білмей:

- Сіз кім боласыз? – дегенім бар емес пе?
- Біз қыз боламыз, – деді ол кекесінмен.
- Түйешінің бе?

- Иә, әкем түйе бағады.
- Өзіңіз?..
- Өзімді көріп тұрсың ғой, – деп ол қуақылана жымыды. Үнім ошті де қалды. Бейтаныс бойжеткеннің мысы басып, тіптен тұқырайдым.
- Не ғып жүрсің? – деді қыз сәл жұмсарып.
- Мәшинеден түсіп қап... Ауыл алыс боп... Сосын тұрғаным ғой.
- Біз жеп қоямыз ба сені? – деп ол тағы шүйілді маған. Өлгінде шопырдың «Түйеші қисық кісі» дегенін айта жаздап іркілдім.
- Үйге жүр, – деді түйешінің қызы. – Күн ыстық, сусаған шығарсың?
- Шөлім басылып қалды, – дедім қырсығып.
- Өлі су ішіп пе?
- Сізді көріп...
- Өйдәйт дерсің! Ойна балта қарамен! – деді ол кекесінмен.
- Үндемейді екен десем, сөйлейтін түрің бар-ау!
- Сөйлемек тұрмақ сайрап та жіберем.
- Әншісің бе?
- Ептеп ыңылдаймын.
- Жақсы болды ғой! – Ол сықылықтап күле жөнелді. Күлкісі әнге бергісіз, әуезді екен. Тас бұлақтың екпіндей сыңғырлап шықты. Бетімді сәтте жұмсақ леп шарпығандай жүрегім уылжыды.
- Оқуға түсе алдың ба? – деді ол менің жағдайымды ойша шамалап.
- Қабылдамады. Екі жыл қой бағасыңдар деп... Өзің ше?
- Жеті жылдықтан соң, педучилищеге түскенмін. Үшінші курсты аяқтап, соңғы басқышқа табан тіредім.
- Мұғалімдік пе?
- Бала оқытпағанда түйе бағар деймісің?!
- Мен қайтейін? – дедім құдай аманаты теріс лағып.
- Шопан атаның ақ таяғын ұстайсың, – деді ол салқын жымып. – Түйеші болғың келсе, бізге кел, әкейге көмекшілікке.
- Табалаудан да бұрын жан тартқаны жүрегіме жайлы тиіп: – Онда осында біржолата қалайын, – дедім қыздың сұңғақ бойына үйлескен ұзын шашына таңырқай қарап. – Қолбала қып аларсыңдар.
- Немене, жетімбісің?
- Құдай сақтасын, өйдемеші!
- Енді не дейін?

– Оны жүрегіңнен сұра...
 Ол бұл жолы сақылдап тұрып, барынша ашық күлді.
 – Әй, сен өзі... ақын емеспісің?
 – Ептеп.
 – Онда несіне мал маманы болсам деп көксейсің?
 – Нені көксейтінімді өзім де білмеймін.
 – Қыз шығар, бәлкім, арманың?
 – Мүмкін.
 – Қасыңда келе жатқан жоқпын ба? – деді ол еш құйтырқысыз. Оқуымды аяқтасам деп жүрмін. Кете салар едім қол ұстасып, өзіндей бір жігітпен.
 – Жалықтың ба қыз болудан?
 – Жалыққанда қандай! Мезі боп біттім, – деді ол ойлы жарына мұң үйіріп. – Қыз боп туғаныма налимын. Жолыңды тосып жүргізбейді, түте! Еркек дегендер ұятсыз шетінен.
 – Мәртебеңнің жоғарылағанына, пұлды екеніңе қуанбайсың ба қайта?
 – Қорланамын керісінше.
 Қайтып қажамадым оны. Ілгешегі бар тәрізді. Бәлкім, біреуден алданып, әйтпесе махаббат айдынында құлаш ұрып, жағалауға жете алмай титықтап... Жағалауға жетіп жығылғасын белгілі емес пе? Әйелдік міндетін өтеуден басқа не бітіреді? Мықтаса бала табар.
 Аяушылығым оянды қапелімде. Қыз дегендер бойжеткен қалпында жүре берсе ғой. Қызығы бұларға жоламаған. Обалына қалып қайтемін? Ойымның ерсілігін біле тұра қыңырттағанымды қайтейін, түйешінің қызы сәт сайын мені өзіне тартып ыстық көрініп барады.
 – Айтпақшы, танысып қояйық, атың кім? – деді шұбатты сырлы тостағанмен ұсынып. – Кейпің келісімді, есімің де лайық шығар өзіңе?
 – Ныспым ба, Көдек.
 – Өлә, қатырыпты ғой! – Ол сықылықтап күліп қоя берді. – Өңгінің қодығы боп шықтың.
 – Өңгің не?
 – Есек ше?
 – Жо-жоқ, біздің өңірде, Арқада малдың төлін көдек деп атайды, – дедім өзімше ақталғанысып. – Бұл атау есекке үйлеспейді.
 – Үйлеспегенді қайдам? – деді Күләш күлкісін тыйып. – Біздің жақта есектің төлі көдек делінеді.

– Ә, солай ма? – дедім қыстыға қызарақтап.
 – Солай, жігітім! – деп ол тағы да оспаққа басты. – Біз өзбек ағайындармен қоныстас болғандықтан, есек ұстаймыз. Есектің еті арам болғанымен күші адал. Біздің әкей ұзын құлақтарды жақтырмайды. Анада көрші ауылдың ала көз қара есегін қышқыра береді деп құрықпен қарақұсынан бір-ақ ұрып, миын аузына түсірді.
 – Өліп қалды ма?
 – Сеспей қатырды.
 – Өкең қиын адам дейді, рас па?
 – Қырсық кісі, – деп Күләш түрлендіре түсті. – Есіміңнің есекке шатыс екенін білсе, қондырмай үйден қуып шығуы кәдік.
 – Онда осы бастан жөнімді табайын, – дедім кәдімгідей-ақ тіксініп.
 – Қорқамысың?
 – Сендей қызды қызғанбайтын әке бола ма? – деп жалтардым.
 – Өйтсең, тәуекел ет! – Күләш сүйкімді жымыды. – Сен әлі боз-бала емес, бозымсың ғой.
 – Ол не дегенің?! – деп тіксіндім. – Теңдігіңе алмаймысың?
 – Қайрағаным да сені, – деп жасанды қылымсыды ол. – Сенсіз де аусарлар жетерлік. Қанып іш шұбаттан.
 Мен де жай отырмай:
 – Бір үйде бір өзің бе? – дедім.
 – Шешей түйе көзеп кеткен. Көкем, әкемді айтам, Сарыарқа мал жайылымының орталығында жұмысы боп... Келіп те қалар кештете.
 – Онда мен...
 – Онда сен құрисың! – деді қыз қуақыланып. – Көрші ауылдың ақ танау қара есегінің кебіне ұшырайсың.
 – Тәуекел! – дедім өзімше батылданып. – Азар болса түйе бақтырып қояр.
 – Күшік күйеу есебінде қолына ұстаса ше?
 – Оған да құмбылмын.
 – Е, шира, жігітім! – Күләш салқын шұбатты ағаш ожаумен сапыра түсті. – Қымыздан көрі ашуы аз келеді.
 Осымен екеуара әңгімеміз тоқтады да, кешкі қарбалас қамына кірістік. Мен атқа мініп, түйелерді қайырмаладым. Күләш пен шешесі інгендерді боталарына табыстырып түйе сауды. Қазан көтерді.

Қазан иесі жадыраңқы кісі екен. Жөнімді білген соң, жылы ұшырап, оң шырай танытты. «Әкеңді білем ғой. Тақымкеш Науан ба? Күләштің көкесімен дос-шарлығы бар. Көкпаршылығы әлемет біздің кісінің. Екеуі тақым тартысып та көрген», – дегенде, кәдімгідей-ақ марқайдым. Дәл рас. Әкем көкпар десе өліп түседі. Өгіз машинамен шөп шабатын ол Жамбыл облысының Сарыарқа мал жайылымына кеп қоныстанған малды ауылдарына ат ізін жиі салады. Үш ай жаз көршілес облыстың қойшы-қолаңы мен жылқышы, түйешісі жайлау қызығына кенеледі. Күнде той, күнде думан. Көкпаршылар жүреді иен даланы дүбірлетіп. Ересен тақымкештігіне бола әкейді көрші ауылдар той-томалақтан қалдырмайды.

Түйелерді қоғамдап қотанға иіре бастағанымызда, автодүкен кеп тоқтады үй сыртына. Мәшинеден екеу түсті. Күләштің шешесімен жете амандасқан бұжыр бет бүйен қара: – Апай, мынауың кім? – деп сұрады ат үстіндегі мені нұсқап.

– Қонақ бала, – деді ол жайымен ғана. – Беймезгілде не қып жүрсіндер өздерің?

– Тауар әкеле жатырмыз, – деді бүйен қара маңызданып. – Қолға түспейтін матамыз бар. Қант-шайдан да қарайласамыз.

– Әй, бауырым, басымның сақинасы жиі ұстап өлгелі жүрмін. Үнді шайың бар ма, соны айтшы алдымен?

– Әпкемнен аяғанды ит жесін! – деді апталапшиқ жасанды жымсыып. – Керек десеңіз, жәшігімен қалдырып кетемін. Мұрынның қанындай бірінші сорттың нақ өзі. Айтпақшы, жездемнің жерік асы кәнақ, шампан да баршылық.

– Жездең үйде жоқ, – деді Күләштің шешесі сәл салқынсып. – Ақ бұйраттағы штаб орталығына кеткен. – Мына қасыңдағы кім?

– Балдызым ғой. Үністітте оқиды. Ел аралап, жер көрсін деп... Айтпақшы, апай, Күләшқа деп кілем қағыстырып ем, соның байғазысын дайындай беріңіз осы бастан.

Екеуін қондырғысы келмей сырғытпалаған қыз шешесі кілемнің шеті шыққан сәтте күрт жұмсарды.

– Төрлетіндер! – деді ақ сұр реңіндегі салқындық сәтте сынып. – Біздің кісі де кеп қалар.

– Жездемнің сыбағасы қомақты, – деді апталапшиқ сайқалсып. – Ат-шапан айыбыммен келдім. Өткен жолғы қателігіме кешірім сұрағалы.

– Соныаңа иліге қойса біздің кісі? – деп биік қабақ ақ сұр әйел суықсы қалды. – Беймезгілде келгеніңді ілік қып жүрмесе?!

– Бағана жолыққам жездейге, – деді ол маңызданып. – Жөнімді білдіргенде, бүгін қайта алмаспын. Шаруам бітпей тұр деген.

Күләштің шешесі сәл күрсінді де, қызына бұйырды.

– Нағашыңды қарсы алсаңшы, – деді.

– Бауыр сіздікі, менің не жұмысым бар саудагер інінде? Бір еселеп беріп, екі еселеп қайтып алғалы келді де, – Күләш нағашысына жиендігін бір көрсетіп тастады. – Кетсе, жолы әне! Түссе, үй міне. Буына жығылар жайым жоқ, піркәншік бауырыңның!

Ішімді жылытып жіберді қыздың өткір сөзі. Мына екеуін кетсе екен деп тілеп-ақ тұрмын. Қайдағы кеткен?! Жаңа ғана атып алған киіктің текесін студент балдызына сойдыра бастады. Өнеміне дегенше, ас дайын болды. Қаймақ қосып қуырылған бал қуырдақты қарбыта асаған апталапшиқ: – Әй, қонақ бала, жей түс! – деп маған пейіл білдіргенсіді. – Ауылдарыңа барғанмын. Әкеңді білемін. Тақымынан көкпар бермейтін Науан емес пе?

Әкемді мақтағанын құптасам да, бала дегеніне намысым келіп іштей оны жек көре бастадым. Жойдасыз қомағай екен. Киіктің жарты еті туралған дәу қазан қуырдақты бір өзі еңсеріп тастады. «Ақ жорғаны» теріс көрмейді екен. Күләштің шешесі қызыл күрең шараптан алды. Қонақ кәдеге апталапшиқ бастады бір әнді. «Ақ қурай, қызыл қурай, қурай-қурай, құдайым қызды ауыламен сыбай қылғай...»

Сірә, балдызын қайрағаны болар. Ол да жездесі тәрізді тамақсау екен. Ашқарақтанып қуырдақты обып жіберді. Күләштің шешесінің көзін ала беріп қызыл күрең кәнақтан тастап та алды. Жуантықтау келген тапал қараның көзі ойнақши бастады. Күләшқа тесіліп құмарта қараған сайын ішімді қызғаныш бүріп, жайым кете бастады. Бір әбүйірі – қыз жігітке пейіл бере қоймады. Оны жек көріп отырған сыңайда. Қабағы түйіліп шешесінің: «Кеуіл көтергенін» жақамай «ішпе» деп ымдап қояды. Шешесі әнші екен. Ауылдың алты ауызын бастады.

– Сoryң құрысын! – деді Күләш қатты шытынып. – Көкемнен татисың ғой, сен қатын.

Ән кетті дейсің аспанға өрлеп, бірінен соң бірін ағытады. «Қара-ай көз, олай да өтгің, былай да өтгің. Басыңнан бір тал үкі бермей кетгің. Ай, қайтейін, сәулем, қара-ай көз!»

– Беу, бұлбұл кемей, әпкем-ай! – деп жел бере түсті інісі. – Жігіттің сұлтанына лайық едің. Бақырауық түйешіге қор болғаның-ай!

Әпкесі мен бауыры барып-барып тоқтады. Студент ештеп қызу. Мені оңаша алып шығып, түйешінің қызына өле ғашықпын деп бөсті.

– Ғашық болсаң қайтейін? – дедім қитығып. – Түріңе қарамаймысың?

– Ей, не-ей, боқ мұрын? – деп ол мені итеріп қалды. – Тұрған жеріңде қазықша қағып жіберейін бе осы?

Егескенімізді естіп қалған Күләш арашалап алды мені.

Төсек салынды. Күләш нақ төрдегі ақ кереуетке жатты. Қазақы тәртіппен шымылдығын түсіріп алды. Онысы – қауызы ашылмаған гүлмін, босаға аттамаған пәк көңіл бойжеткенмін дегені. Маған төсекте іргеге таяп жеке ыңғайлады да, анау екеуін нақ төрге жатқызды. Шешесі өз орнына қисайды. Басы жастыққа тиер-тиместен қор етіп ұйықтап кетті. Мына қалпында қызын қорғаштау былай тұрыпты, үйді біреу жығып артып кетсе де оянатын түрі жоқ. Бір сойқанның боларын сезгендей-ақ пияла шам ғана көзін барынша шақырайтып алған. Соны байқаған студент жігіт жарықты өшіріп тастады.

Түнгі дала тым-тырыс. Иттер үруін тоқтатқан. Қотанда жатқан түйелер анда-санда оқыстан бық етеді. Шілделіктер де сызғыруын азайтты. Есесіне іштегі қыбырға жан бітейін деді. Үлкен қонақтың қорылы әлемет, екпін алып үдетіп барады. Тыныс тартқаны ұста дүкеніндегі қара көріктің ауа сорғанынан бетер. Өтірік қорылдап амалдағаны шығар деп және ойлаймын. Ол енді ұйқысырап былдырлай бастады.

«Ұйқы – дұшпан» деген рас-ау. Көзім ілінген екен, ояна келсем ірге жағымнан біреудің демі білінеді. Шашы бетіме кеп тигенде ғана мән-жайды шамалап үлгердім. Шамаладым дегенім, әншейін сөз ығыты. Әйтсе де, нақ осы сәттегі менің түйсініс-толқынысымды басқалар тұрмақ өзім де тап баса алмас едім. Жүрегім тыпыршыды десем күпірлікке басқаным, керісінше тоқтап қалардай баяулап, бойымды бір суық леп шарпығандай сезіліп құдай аманаты қалтырай бастадым.

– Әрі қарап жат, – деді қыз көрпемді ашып қасыма жатуға ыңғайланып. – Өне бір оңбаған мазамды алып...

Сонда ғана баяулаған жүрегім тың серпіліспен лүп-лүп соға тынысым кеңіп сала берді. Қыз маған ту сыртымнан жабысып алған. Бір көрпе астында қыбырсыз жатырмыз. Өйтпесек қыз оятқыш аусарға әшкере боп ұсталып қаламыз. Қараңғы үйді тінтікелеп дамыл-дамыл шақпақ тұтатып әуреленген қыз оятқыш

бозбаланың дөрекі әрекетіне ызам келсе де, қызбен бір көрпе астында жатқанымды үлкен ұтқысқа санап ұпайым түгенделген мен сезімдерімді тірілте бастадым. Мұрныма бір жағымды иіс келіп түшкіріп жіберуге аз-ақ қалдым. Қыздың жұп-жұмсақ сүйріктей салалы саусақтарын алақаныма салып қысып-қысып қойдым. Алдыма құлаған оқтаудай тоқ бұрымы қытығымды келтіріп және еліктім. Тұла бойынан тараған жып-жылы лепке балқып арқамды оған төсей түсемін. Тыпыршығанымды байқаған қыз: – Қозғалма! – деді құлағыма сыбырлап. – Анау біліп қояды. Іздеп жүр мені.

Бас жағымызға таяп келген ол сіріңке тұтатып еді, жөндеп от алмады әлжуаз шақпақ.

– Әй, інішек, қайда әлгі? – деді аяғымен басымнан нұқып.

– Далаға шығып кетті ғой, – дедім сенімді үнмен.

Ол бұйырып:

– Тұр, іздейік! – деді.

– Өзің ше?

– Иттен қорқып тұрғаным...

Осынау тығыз-таяң сәтте қызы түскірдің күліп-ақ жібергені. Дәу қараның жойдасыз қорылы сақтап қалды бізді. Мына сабазыңның ештеңеден тайынатын түрі жоқ. Қызға батылдау боламын деп ішіңкіреп алғаны әдеп шекарасынан шығарып жібергендей. Табалаудан гөрі оны мүсіркеуім басым түсіп, байдың асын байғұс қызғанаардың керіне бағып құр тұлыпқа мәңгіреген сиырша қызға ту сыртымды беріп әрекетсіз жатысыма көңілім толмай бұлқынып едім, Күләштің сығымынан босана алмадым. Арқама жабыса тас қып құшақтаған қалпы: «Мен десен, қайта айналып соқ, – деді құмыға сыбырлап. – Бұл жолғың қисынсыз. Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен тартардың көріне баспай тиыш жат».

Балбырап балқып жатып ұйықтап кетіппін. Әлде бір оқыс дауыстан ояна келсем, қыздың құшағында жатырмын. Қатты ұйқыға берілген оның ыстық демі бетімді шарпып тұла бойымды ерітіп жіберді де, өзіме тартып ернімді алқымына жұғыстырдым. Сөйткенше болмады, мылтық даусы гүрс ете қалды. Селт етіп ояна кеткен Күләш атып тұрды да, шымылдықты серпе төсегіне құлады. Өз-өзіме келе алмай абдыраған мен таңғы алагеуімнің бозала сәулесі деңдеген ішке көз тастап едім, Күләштің шешесі алың-бұлында жаулығы ағараңдап: «Ойбай, біздің кісі кеп қапты ғой! Тұр-ей, Масабай!» – деп бауырына бұйырды.

– Келсе қайтейін? – деп ол кекіре түсіп жатты да, қоясы қозғалған итше жамандай лоқсыды.

Есікті теуіп ашқан түйеші ішке мылтық ұстай кірді. «Қыз оятқыш» студент кереуеттің астына жасырынды. Мен тапжылмадым, ұйықтаған боп жата бердім. Жатқанымды қайтейін, бойымды алған қорқыныштан жүрегім шімірігіп денем ұйып бара жатты. Қас қылғанда, назарын маған аударғаны ғой. «Ей, кімсің? Көтер басыңды!» – деп бұйырды. Қызымды дәу де болса осы жатқан мазалады-ау деп күдіктенді ме, сұрақтың астына алды. Жөнімді білдірген боп мыңқылдағанымнан қауқарымның аздау екенін байқады білемін, тайқыды.

– Әй, сені кім шақырды? – деді төсегінде отырған балдызына қос ауызын төндіріп. – Атаңның көрі! Барыңнан жоғың, атып тастайын ба осы?

– Жазығым не, жезде-ау?! – деп анау мәймөңкеге басты. – Қолымда тұрғасын депесит тауардан ауысып... әпкейге үнді шайын, сізге қызыл күрең кәнак жеткізіп...

– Оның қайда?

– Машинада.

– Тұр да әкел шапшаң! – деп бұйырды түйеші жез мұртын қопсытып. – Өзің ғана мысың?

– Мен деген көкжалмын ғой жеке жортатын! – деп ол жездесінің көңілін жайландыра түсті. – Ана жатқан боқ мұрын менің деңгейіме келе алушы ма еді, тәйірі?!

– Әй, екі соққан! Таң атпай жатып бұл не көкігендерің? – Күләштің шешесі көрінеу қырланды. – Бала да болса қонақ емес пе олар? Жынды адамша жүрегін ұшырып, мылтық атып...

Түйеші басылып қалды. Бәйбішесі қосауызды шалының қолынан алып, құндағынан ағытып, сандыққа салып тастады.

– Әкел-ей әлгіңді! – деді үй иесі жұтынып. – Ұйқы ашар жасайық. Жолай Кибай құрдасымның үйіне соғып, сандығының түбін тақырлап.

– Босқа жатқан түк те жоқ. Ақшаңды шығар, жезде, – деп Масабай түйешіге қолын созды. – Сізге деп әкелгенім шараптың патшасы – әрмянский кәнак.

Тұрып кеттім. Желпейлі жібек шымылдықтың ар жағында тоқ бұрымы иретіліп, төсі ағараңдап жатқан бойжеткенмен бас түйістіріп ұйықтағанымна сенер-сенбесімді білмей, өзімді тұқыртайын десем де, көнер емес ішкі түйсігім. Мақтанышты сезімге беріліп, көншіген көңілімнің ырқымен түйешінің қызын

қиялымда аялап, өзенді құлдап кете бардым. Түйешінің қызына қолымды бұлғай-бұлғай ұзай бердім. Ұзаған сайын қимас асылымды қалдырып бара жатқандай, жаным жабырқап қатты құлазыдым. Түндегі бір сөзі ғана демеу. Қайта айналып соқ демеді ме?

Араға екі-үш аптаны салып оралғанымды қайтейін, түйешінің жұртын сипап қалдым. Сарыарқаны ұлан жаз жайлаған малды ауылдар түстікке бет алып үздік-создық көше бастапты.

...Түйешінің қызынан көз жазғалы қаншама жылдар өтті десеңші?! Бір шүйке баспен иық түйістіріп, бір көрпенің жылуын бөліскелі де қырық жылдан асты. Кезінде қара торының әдемісі болған. Бүгінде оның да бетін әжім торлап, өңі тоза бастаған. Мына екі бәйбішенің де жетіскені шамалы екен. Келісті кейіптерінен қалған жұқананы, тозыңқы бет-жүздерінен кетіргісі келмей аздап боянғанымен, бірте-бірте дендеп күш ала бастаған көрілікке қарсы қояр қайраны бар ма?!

«О, шіркін!» деймін амалсыздан. Жаратушының уәзірі уақыт октем-ау! Дегеніне илкітirmей қоймайды басы жұмыр пендені.

Екеуінің аузы жабылмады. Біресе сыбырласып, біресе күбірлесіп, іштерінде жинақталып қалған арыз-арманын айтып тауыса алар емес. Ара-арасында күлісіп те алады.

Сонда менің мүкіс құлағыма сәл тосаңсыған сыңғыр күлкі жетеді. Жеткен сәтінде алыста қалған жылдарды қиялымда тірілтіп түйешінің қызын көз алдыма әкелемін.

– Алғашқы күйеуіңмен кездесіп тұрамысың? – деді шашы ұзын әйел Күләш есімді бәйбішеге. – Табысқой дейді ғой. Баласына қарайласатын шығар?

– Тоңқаңдаған қара қоңыз емес пе ол соққан? – деп шашы қысқа әйел күрсініспен көмкерді сөзін. – Қыр соңымнан қалмай қолына түсіріп еді. Тұрсам аяққа, отырсам басқа ұрды. Ақырында ел-жұртқа масқаралап, шашымды кесіп тынды. Шашым кесілгенсін басыма ауыз салар деп кетісіп тыңдым емес пе?

– Ойпырым-ай, қолы қалай барды екен?! – деп қасындағы әйел қинала сөйледі. – Сенің шашың мейлінше ұзын еді-ау!

– Көремісің? – деді анау аяғының астындағы сөмкені алдына алып. – Жанымнан тастамай өзіммен бірге алып жүремін. Әдет боп кетті. Шашым үйде қалса, бір түрлі жайсызданамын.

Қол сөмкенің ішіндегі бұрымды шұбалтып алып шыққанда отырғандар елеңдесіп қалды. Олар да екі әйелдің әңгімесін қалт жібермей тыңдап отырған-ау, шамасы. Бәрінен де менің

танданысым басым еді. Кездейсоқ жағдайда аз ғана сәтке ұшырасқан, бір-біріміздің демімізді жұтысып, құшағымыз айқасқан, әдептен оза алмай шарасыз тежеліп, күнәсіз қалпымызда екі айырылған біздердің ұзақ жылдардан соң ойда жоқта ұшырасуымыз кәрі жүрекке оңай соқпасын біліп, үндемей құтылмақшы едім. Күләш есімді бәйбіше хош иіске малынып, жұпары аңқыған жойдасыз ұзын шашты алдыма шұбалтып тастай берді.

– Иесі сен едің ғой бұл шаштың! – деп өктем дауыстады. – Танымады деп отырмысың? Бағана салғаннан-ақ шырамыттым. Мұрныңның ұшындағы қалың әйгілеп тұр. Дәу де болса сол шығар деп. Атыңды ұмыттым. Есекбай ма едің? Қодыға ма едің?

– Көдекпін! – дедім сасқалақтап.

– Көдек болсаң қайтейін?! – деді ол жыламсырап. – Піркәншік нағашымның есерсоқ балдызына итере сап кеткен ынжықтығыңа не дейін?!

Тосылдым. Іздеп барғанмын. Жұртыңды сипап қалдым дегеніме иланар ма?

Өтір иісі аңқыған «жетім бұрымды» бетіме басқан қалпымда үнсіз езіліп отырдым да қойдым. Есім ауғандай боп оңалғанда байқасам – екі мұңлық қосыла сықсыңдап отыр екен. Менің де көзімде жас бар еді.

АЙТӨБЕЛ ҺӘМ ГҮЛЗЕЙНЕП

Өрқилы атаған, тағаша иілген төбелі жаңа айдың қиығына келеді. Содан да Айтөбел боп кетті. Иесі де осыған тоқтаған. Былайғы жұрт оны Қорабайдың күрең төбелі дейді. Дей берсін-ау, байталдың қонымды атқа ие болуына балалардың септігі тиген. Солардың дуалы аузының шарапаты. Ертеңнен қара кешке дейін Айтөбел деп дуылдасып жүргені. Бәйгі күреңге деп тақпақ та құрастырды, ән де шығарған. Өттең, жүйріктің иесі келіспейді. Тым дөрекілігімен аты шыққан Қорабайдың, әсіресе балаларға жаны қас. Бұларды қора маңына жуытпайды, көріп қалса ат бауырына алып сабайды. Ерінбей-жалықпай тырқыратып қуалап жүргені. Содан да балалардың тілі шығып:

– *Қорабай-ау, Қорабай,
Айтөбелге обал-ай.*

*Жуытпайсың айғырға,
Өзің ондайды қойдың ба?! –*

деп жамырасады кеп. Елу шақты үйлі ауылдың қам-қарекеті балалардың көз алдында. Айқай-сүрен былай тұрыпты, иттердің арпылдасқаны мен бұқа біткеннің ішін тартып өксігеніне дейін құлақта тұрады. Айғырдың адуындана арқырағаны, керек десең, айдары алақандай әтештің мекиендерін қауіп-қатерден сактандырып, қоқилана қоразданғаны – бәрі-бәрі балалардың жадында сайрап тұрады. Әсіресе сиыршы Ботбайдың астындағы Қарагер айғырдың аздауы әлемет. Қысы-жазы үстінен ері алынбайтын қамшы кесті жануар жүрісінен жаңылса да үнін жоғалтпаған, күңгір-күңгір кісінегенде балалар елеңдеседі. Балалардың ыңыршағы шыққан жетім айғырға пейіл беруінің де өзіндік себебі бар. Қыл құйрықтан ада бұл ауыл. Ұрлық бел алған ала шапқында барымташылар біртін-біртін айдап әкете берген. Бас-аяғы бес-алты жылда ауыл жылқыдан типылданып қалды. Ұрылардың тәрізінен қауіптенгендер бірді-екілі биелерін жұмсап тынды. Ат ұстайтындар да қалмаған. Тіке міне қашады жаяу ұры.

Ақой деп аталатын ауылдың үйір-үйір жылқысынан қалған жалғыз тұяқ Қарагер айғыр ғана. Үйірін жаман ауызға тістетпей, аттылыны жылқыға таятпайтын, арқырағанда бір жартастың жаңғырығын екінші жартасқа соғатын адуын үйір қожасының алапаты ересен. Арындап шапқанда жалынан от шашырағандай боп көрер көзді айбатымен ықтырардай еді. Үйірінен көз жазып қалған құтпан айғыр ауылға сансырап оралған-ды. Майдан даласынан жараланып оралған солдаттай сау-тамтығы қалмай, айқыш-ұйқыш оқтан жырымдалған денесінің жарақаты біразға дейін жазылмай қойған.

Айғыр құла түзге лағып шығандап кеткен-ді. Бір жағы үйірін бідеп, әрі жарақатынан айыға алмай сандалған жануар тұз колді жаддап жүріп алған. Көрген көзде жазық жоқ, көл суын кешумен жазды түгескен Қаракер ауылға сақайып оралған еді. Кезінде Ақой ауылын жатқызып өргізген айғырдың иесі Ботбайда бұрынғы екпін калмаған-ды. Кеңестер Одағы ыдырап бөлшектенген тұста Ботбайекең де үлесін молынан қарпып қалуға жанын салған. Су жаңа жүк мәшинесі тиді иелігіне. Бұрындары да малсыз емес-тін, жылқылы еді. Оған қоса отыз-қырық сиыр алды. Қой-ешкіден де қарпыды. Қайы-

ры болмады, типылданып тынды төрт-бес жылда. Ұры-қарыдан қорғанып, қысы-жазы қораға тыға бергеннен бе, ұсақ малы қотырға шалдықты. Ірі қара шай-қанттан артылмады. Ақыр соңында, түгесілді ада-күде. Екі сиырды зорға деп ұстап отыр. Жатыры кепкен бе, жылда біреуі қысыр қалады. Өздері міндетті түрде еркек бұзау табады. Сосын қайдан өседі мал. Артық-кемі жоқ елу жылқы кетті. Из өкшесіне түсіп берген қарақшылардың. Түк өндіре алмады. Жоғары жақта сүйемесі бар, полиция бастықтарымен сыбайлас дей ме, індете алмады. Нәтижесінде Ботбай шарқы денесіне жарасымды үйлескен қозы қарнын ортайтып тынды. Денедегі артық салмақтан арылғаны жүріс-тұрысына қатты әсер етті. Үрген бүйендей тырсылдаған Ботбайекең бүгінде қаңбақша домаландайды. Кеңес заманының бастықсымағы бүгінде сиыршы кәттебай. Перме бастық болатын ол жылдары. Енді міне сиыр бағады. Бейнетке төзер-ау, былайғы көздердің сұғынан ықтайды. Табашылдардың күңкілі жаман. Әсіресе бұған азанғы қарбалас қолайсыз. Табынның бас-аяғын жиып өріске бағыттағанша қу жаны қалады. Жас бұзаулағандары ауылға қашады, одан бұқашықтар бастайды сүркілді. Мінгіші де бапты емес, ыңыршағы айналған кәрі айғыр жаман әліне қарамай қарашыл. Сыңар езулеп көткеншектейді де жүреді. Дәмесі зор және өзінің. Қорабайдың бәйгі күреңіне қиыстайды. Атақты Айтөбелге! Сондайда Ботбай сиыршының көкірегін қыжыл кернейді. Бір кездегі тракторшы Қорабай, ішкіш, төбелесқор Қорабай бүгінде айтулы атбегі. Үйінің маңы толған машина. Бәйгенің алдын бермейтін ұзын аяғы Қорабайды олжаға қарық қылады. Жылына кемінде бес мәшине кіріс оған. Мұртын балта шапсын ба, қатар өсіп еді бір ауылда. Төбелестен істі боп түрмені де көріп қайтты. Ішіп алып кеңшардың бірегейі партком хатшысын мытып жіберген. Екінші жолы моншада шығарған жанжалды. Кеңшардың дөкейлерін моншадан тыр жалаңаш қуып шыққан. Айта берсе толып жатыр тентектігі. Басбұзарды шеткергі бөлімше Ақойға бұның қарамағына жіберген-ді. Алдап-сулап ұстады оны. Жұмысқа апат, сонысына қызыққан. Тауды теңсе десе қайтпайды бейнеттен. Көңілінен шықпай қалсан, шалқалап жатып алады.

Тағдыр да қасақы, оған үйіп-төгіп ұл берген, бұған қаптатып қыз берген. Бір әбүйірі, Ботбайдың қыздары орнын тапқан, демеу көңіліне. Қорабайдың ұлдары әкесі тәрізді жуан жұдырық шетінен. Байшыкештердің шылауында деп естиді, тал-

таңбайлардың оқ қағары білемін. Ұрланған жылқылардың құныкері солар деп күнкілдеседі ауылдың момын қазақтары. Бірақ оған айғақ жоқ, іске тігілмейтін пыш-пыш сөз. Осы күні іске тігілетін нендей шындық бар дейсің, бәрі ақшамен шешіледі. Ақшаны ойлағанда сиыршы Ботбай жұқарып сала береді. Өзінің күйбеңі мынау. Қыздары мен күйеу балалары да әбі-тәбі күн керістің айналасында шырғалайды. Орталарындағы жалғыз бауырларына қол ұшын берсе ғой. Былай, үйлендіріп дегендей. Қолындағы жалғыз ұлы Сұңғат та уайым бұған. Жиырма бестегі бозбалаға қыз табылмаушы ма еді? Оның өзінде де бар. Жаман әліне қарамай, атбегі Қорабайдың қызына ғашық. Шешесіне тартқан әдеміше келген бойжеткен бір көрмеге сүйкімді. Ұзап оқымаған. Аяғының аздаған сылтымасы бар, содан ептеп қорынады. Мұның жалғызы да ұзамады ауылдан. Ермегі меншігіндегі жүк мәшине. Соның о жер, бұ жерін шұқылаумен күнді батырады. Күн батқан соң не бітіретіні өзіне аян. Сірә, атбегінің үйін төңіректейді білемін. Қорабайдың кісі жаратын иттері Сұңғатты көргенде жуаси қалады. Шіркіннің, ептісін! Бере қояды деген қызын соған.

Ботбайдың көзі ауыл шетіндегі атбегінің тұрағына түсті. Төңірегін тал-терек көмкерген қос қабатты үй шатырымен аспан тіреп маңайындағы жәпірейген күркешіктерді менсінбей тұрғандай көрінді де, мұны қозғалып кетті қапелімде. Қолында тұрғанда қонышынан басып қалмағанына өкінеді. Шатырсыз құттыханасы тым қораш, жауыннан мүжіліп жыл сайын шөгіп барады. Өзінің де қалжасы оңып тұрған жоқ. Елуден аспай еңісесі түсіп жүнжіп кетті. Ыстық күнде сиыр баққан оңай деймісің? Қышқылдайтын әдет тағы бар. Ішпеске лажы жоқ, не қызық қалды дейсің итшілеген тірлікте. Түнде жатар кезде сілтеңкіреп жіберген-ді. Езіліп қапты, қу жаны тұр. Мұндайда көңілге әр не келіп жұқарта түспей ме? Кешегі болып-толып тұрған кезінде үлкен-кіші шылауына оратылып, шырмауықша жабысып қалардай еді. Әсіресе сауыншылар төңіректейтін беделді ферма меңгерушісін. «Қайным-ау, мені орденге ұсынсаңшы, депутат сайлатсаңшы» деп қиылады. Тұла бойынан жағымды сүт иісі аңқыған әлгі әйелдің بازیнасына бұл кәдімгідей-ақ елігер еді. Әлгі күлім көз сауыншыны іретін тауып ертіп те кететін беделді бас қосуға.

Әне шықты бір кездегі орденді Күлшетай бала-шағасының емшегіне қараған ай мүйізін алдына салып. Кереметтей еңбек-

қор еді. Сүт жоспарын үнемі асыра орындап, көрсеткішін төмен түсірмейтін.

– Аманбысың-ей, қатын? – деді оған Ботбай өзімсініп.

– Амандығың өзіңе! – деп Күлшетай қайырып тастады сәлемін. – Баққан сиырың тамбайды, тандыр боп кетті мүлде.

– Өзің ше?

– Өзімді көріп тұрсың ғой, әйбатпын!

– О, онда баяғыны еске түсіріп көрсек...

– Өдірем қал-ау! – Күлшетай ернін шүйірді. – Алдыңдағы малыңды жөндеп бағып алсаңшы одан да?!

Ботбай тосылды. Көтерімді еді-ау, шыбық тимей шыңқ етердің өзі болған да шыққан. Кінә да жоқ байғұстарға. Ауыл шетінде жаңа үлгімен салынған сиыр сауатын комплекс қаңырап тұр. Өйелдер жұмыссыз қалған. Қолдарындағы бірді-екілі сиырдан алған сүтін үлкен жолға шығарып, нандық тиындарын айырады. Ірімшік, майы бірден өте қойса оған да шүкірлік. Бозала таңнан ымырт жабылғанша тұрғандары сарылып. Осы күнгінің адамдарында талғам бар ма, шет жұрттардан келетін азық-түлік оларға балдай көрінеді.

Ботбай тебінді мінгішін. Қамшыласа ерегісіп кетеді, көткеншектөп тұрып алады. Жаман әліне қарамай елеңшіл өзі. Шилеуітті өзекте жайылып тұрған күреңді көріп қалып оқыранды. Артынша кісінеді. Айтөбел қолма-қол қайтарды жауапты. Төңірек сыбызғы үнге толып кетті. Қамшы кесті лақса қалыспады, өз әлінше бұлқынды. Басыңқы шықты үні. Баяғы бетті кезіндегі күңгір-күңгір кісеністен жұрнақ та қалмаған.

Айтөбел үдетті кісенесті. Құлынын қасқырға жегізген қулықтай шұрқырағаны кәп еді. Көмейінен лықсыған күңіреніс төңіректі азала сарынға толтырып жіберді. Айғыр да ышқынды. Ышқынбасқа шарасы жоқ-тын. Түйсігіне жеткізген жоқ па, Айтөбел мұңдық іштегі зар-наласын. Жауаптан жалтарғаны керт басына мін. Байталмен ләззат бөліскені жадында, біреер мәрте көзіккені бар-тын. Сондағы тұшынысы әлі жүр денесінде. Бәйге күрең де ұмытпапты сондағыны. «Жетсеңші төзірек! Болсаңшы!» дегенді үстемелеп күңіреністі кісенісімен жеткізіп-ақ тұр.

Күн сайынғы міністен титықтаған Қаракерге қапелімде желік бітті. Мың салса бір баспайтын өлімші тарлан ежелгі омыраулы әдетіне басып ұра кеп жөнелгенде, Ботбай ерден ауып түсті. Бостандық алған айғыр байталға бара-ақ жанықты. Кәрі мүше жас тәнді адаспай тапты.

Нақ осы сәтте Қорабай шыққан сыртқа. Айтөбелге көзіккен Қарагерді көріп қалған ол мылтыққа жармасты. Жамбасын ауыртып алған Ботбайдан бұрын жеткен Қорабай айғырды қақ маңдайдан көздеді. Мылтықтың ащы шаңқылы бұйыққан тыншу ауылды селт еткізді. Ажал оғынан тырапай асқан лақсаның тыпырлауға да шамасы келмеді.

Бір сұмдықтың болғанын түйсінген ұзын сирақ күрең қос құлағын шаншылта осқырынды. Үрейден шатынаған көзінен үзіліп-үзіліп түсіп еді ауыр тамшылар. Өзіне тағы бір суық қолдың сұғынарын сезініп шұрқырады барынша. Құлынын қасқырға алдырған қулықтан бетер үдетіп жіберді. Зәрезап болған еді. Содан да ғой, көре қал, ана жолғыдай көрсетеді көзіне көрешегін. Төрт аяғын шырмап тастап тәніне қол жүгірткенде айғырмен ләззат бөліскен тұшыныстан түк қалмаған. Аузынан жағымсыз иіс аңқыған суық адамның дөкір әрекеті жатырын астан-кестен етіп, байланған түйінді сыпырып түсірген-ді.

Жаңағы жалқы сәттегі жан шақырыстан сол қиянаттың есесі қайтқандай еді. Ұзаққа барса жақсы-ау? Расында солай боп шықты. Қорабай ешкімге дес бермеді. Ықтырып жіберді қарсы келгенді. «Енді айғырыңды бос жіберсең, тіке жарамын дегенім қайда?! – деп күпілдеді Ботбайға. – Қасақана қастыққа бардың. Көре алмайсың мені!»

Құлағы түрік мал дәрігері ақсақ Шорнақта ес қалмаған. Оқиға болған жерге қаңбақша домалаңдап жеткен ол тіке кірісті іске. Айтөбелді жықтырды да, кәнігі амалын қолданды. Теңкиіп өліп жатқан айғырға көз қиығын да салмады. «Сауап болды бәлемге» деп көрінеу қолпаштады тентек Қорабайды.

Қарагер жоқтаусыз қалмады. Сұңғат айғырды ауыл сыртындағы төбенің етегіне апарып көмді. Қолғабыс берді оған балалар. Қолдарына іліккен тасты әкеп тастай берді. Айналасы он күннің ішінде обашық пайда болды. Тасқа қашалып белгі қойылды айғырдың басына. «Обалы Қорабайға» деп жазылған еді. Балалар бұны құп көрмей басқаша мәтінде қиюластырды. Бірігіп ақша жиып: «Қарагер айғырға Айтөбелден белгі» деп жылтыр мраморға қашатты. Одан әрі жырға кезек берілді. Қызды-қыздымен ән шығарды талапкерлер. Ымырттан бастайды даурығысты, зар жақ қара сирақтар. Ел ұйқыға жатқанша дауыстары бір сембейді. Жамыраса жарапазандағанда, Қорабайдан маза кетеді. Бар қарсылығы – бұларға итін айтақтайды.

Сұңғат та кіжінулі атбегіге. Өзіне өле ғашық Гүлзейнептен сырт айналды. Әкесіне ерегісті де, қызға тіке хатпен білдірді ойын. «Сені сүйетінім айдан анық еді. Әкең жолымызды кесті. Қош боп тұр!..»

Тілдей қағазға мәрдей анық түскен жазуды Гүлзейнеп оқиды да жылайды, жылайды да күледі. Жылайтыны – жігітті қимайды. Күлетіні – жігіттің аңқаулығын мүсіркейді. Сонымен бір жаз, бір қыс етті. Көктемнен басталды дүбір. Тойдан той. Бәйгеге бұрындары арзанқол жеңіл мәшине берілетін еді. Енді ата-бабаларына ас бергендер бірінен-бірі озбаққа «иномарканы» қыдитатынды шығарды.

Қорабай атбегінің жолы болып-ақ тұр. Айтөбел бір жаздың өзінде қатарынан үш мәрте топ жарып, иесін олжаға қарық қылды. Дәніккен Қорабай қанатын қашыққа қомдады. Алыс аймақтардағы ас-тойларды құтқармады. Ботбаймен бітискен. Сенің қолың ат емес деп есек сатып әперіп еді. Құлағы омырауына жеткен ақ танау қара есек қышқырғанда даусы тау жаңғырықтырады. Соланбайы жер сызған ақ танау Айтөбелге қиыстайды. Жанығады-ау сабазың! Тұрқы үйлеспейді де, азынап-азынап басылады. Дәтке қуат дегенмен. Балалардың қырағы көзі бұны да шалады. Жыр жаңаша мазмұнмен молығады. «Айтөбелді оңдырдың, көк есекке қор қылдың», – деп нәштейді.

Әр жан иесінің маңдайына жазылған өз таланы бар. Айтөбелдің сорын бағы жеңіп тұр. Желдей жүйрік жануар аламанда арындап-арындап алғанда, аңсарын жеңген зар-наласын түйсігінен қуалап тастайды. Гүлзейнеп байғұстың қадамы шектеулі-тін. Момын шешесінің айтқанынан шықпай, қатал әкенің қабағымен боп ықтайды да жүреді. «Сиыршы Ботбайдың сүңейіне таянатын болсаң, бір шіріген жұмыртқасың, қараңды көрмеймін. Онда менің балам емессің» дейтін еді. Кұдай аузына салған екен, Қарагердің оққа ұшқаны әкесінің тілеуіне дөп келді. Сұңғат сол салқын қалпында жүр әлі. Мүмкін емес деп ойлайды атбегінің қызы. Жігіт мұны қалайша қияды?! Екі-үш мәрте хат та жазды. Өз қолымен тоқыған орамалын да ұсынды. Қайрылар түрі жоқ. Қыздың әкесіне ерегісіп сүйгенінен жерінгені қалай?! Қайта ширықпай ма? Сен олай етсең, мен бұлай етейін деп мұны тіке алып қашпай ма? Қайырымсыз тас жүрек Қорабайды сан соқтырып кетсе, мүтін ел елеңдер еді, атағы аспандап дүйімге жетер еді.

Гүлзейнеп әзірше іштен тынумен жүр. Бұған әр күн жылдай ұзақ көрінеді. Жұлынған қоғаша бозарып жүдеп барады. Әкесіне бәрі бір, Айтөбел бәйгеден келе берсе болғаны. Шешесі де қызық, жастық шақ өз басынан өтпегендей түк білмегенсіді. Күйеуінің ыңғайымен болып, соның суын тапқанға мәз.

- Мама, ауырып жүрмін мен.
- Білем сенің жайыңды.
- Білсең қайтуім керек?
- Әкең сені әне бір атбегі досының баласына бертелі жүр.
- Соқыр ұлына ма?
- Қой, олай деме!
- Соқырға ақсақ пар дегені ме?!

Қыз бен шешесінің күңкілі расқа шықты. Кешікпей жетті әлгі жігіт. Доғала көз домаланған қара Гүлзейнепке қолын жүгіртсін. Әкесінен жұққан жұқана осындайда әжетке жарап қалады. Ал кеп шықпыртсын әлгі әумесерді! Қамшының ұшы жігіттің сау көзін зақымдай жаздап әуіріммен қашып құтылған ол қайтып бұларды көрген емес. «Қыз әкесінен өткен періп кетпенің өзі екен. Қатынсыз өтсем де ақсақ қызға жоларым жоқ», – деп ант су ішіпті.

Гүлзейнепке тағы бір кеудемсоқ қырындаған. Атбегілер қауымдастығының белсендісі көрінеді. Гәлүстігін босатпайды жуан мойнынан. Қарынды және өзі. Қымызға құмар екен, арақты да құтқармайды. Әкесі қонағына жайылып төсек, иіліп жастық боп жан-тәні қалмады Сөйткен қонақ бұйдесін:

- Сені мен аламын, Гүлзейнепжан!
- Шегерсеңіз қайтеді?
- Шегермесем ше?
- Онда өз обалың өзіңе.

Залым әкесі мен мондыбас шешесі бұларды әдейілеп оңаша қалдырып кеткен-ді. Соны алдын ала сезген Гүлзейнеп салғаннан қорғанысқа көшті.

- Атыласың!
- Ата алмайсың.
- Мә, саған!

Мылтық тарс еткенде, атбегілер қауымдастығының өкілі жан сауғалап:

- Қойдым, көкетайлақ! Қойдым! – деп жалынды.

Қорабай қонағының қырпынан қолайсыздықты аңдады да қатынына соқтықты. «Қызыңды неге жөнге салмайсың? Байсыз қалдырайын деп пе едің?» – деп дігерледі.

Сол күні Гүлзейнеп далаға түнеді. Сұңғаттың үйінің сыртына үш барып, үш қайтты. Кіріп баруға намысы жібермеді. Дыбыс беріп еді, сиыршының сүңейінен жауап болмады. Сосын ол басқаша амалға басты. Алыс жолға жиналған әкесіне ерегісіп, Айтөбелге лайықтаған қорапты мәшиненің дөңгелектерін бірін қоймай істіктеп тастады. Таңғы салқынмен жүрмекші болған Қорабай желі шығып жапырылған дөңгелектерді көріп, ызадан жарыла жаздады. Жолдан қалуға болмайды, баратын жағы шалғайда. Амалсыздан сиыршы Ботбайға жалынды. Балаңды көндір деді. Сұңғат зорға деп илікті. Жол ақымды қолма-қол төле деді. Сапарға шыққанда мінез көрсетпейтін боласың деп және қойды талапты.

Гүлзейнеп атқораны далдалаған. Айтөбелге мұңын шағып, жылап-жылап алды. Түйсікшіл жануар ішін тартып күрсінді. Деген бұла шағында жалғыздық шырмауында елегізген Айтөбелдің де жағдайы онша емес еді. Қанын қыздырып іші-бауырын аралаған бұлқыныс көз алдына өткен күндердің елесін әкеліп, елтіме сезімге беріледі. Күнше күркіреген айғырдың тегеурінді кісінесі бойын кернеген құмарлық аңсарды одан әрмен қоздырғанда, құйрығын шаншылтып алып, шаба жөнелуге бар. Бірақ оған дәрменсіз. Қыл мойынды шырмаған арқанды үзу қайда бұған? Сөйткенше өзіне қыр астынан сәлем жолдаған Қарагер шапқылап келе жатады. Тұла бойы ісініп бабына келген айғыр мұның жұп-жұмсақ бәксесін ымқырулағанда, кемеліндегі Айтөбел ләззат тұңғығына батып бара жатады. Жалқы сәттік жан шақырысты аңсағанда жеті жасар бедеудің күңіреністі кісінесінен үй теңселгендей болады. Бірақ оған құлақ қоятын иесі ме?! Аялайды, сипалайды добал қолымен. Су орнына биенің сүтін ішкізеді. Сұғанақтың көзінен, бәтуасыздың сөзінен қорғаштайды. Соның бәрінен де еркіндік қымбат-ау! Сиыршы Ботбайдың Қарагерімен ұшырасқан сәтіне не жетсін?!

Айтөбел бойжеткенге мойыл көзін төңкере қарады. Іштей ұғынысудың ишарасы еді. Одан әріге бара алмайды. Гүлзейнептің де жетіскені шамалы. «Жануарым-ай, – деді омырауынан қаққыштап. – Ішің толы зар-запыран-ау сенің де. Деген күнінде шырмалып қапаста тұрсың. Соңыңнан құлын еретін дер шағыңда бедеулікпен өтті-ау есіл бұласыр тіршілігің! Бірақ сенің бағың өскен. Атағың аспандап тұр. Даңқың Қазақстанның төрт бұрышына жетті. Егерки бар ма, атақ-абыройыңды маған берсе... Жо-жоқ, керек емес, әйел болудан артықты қаламас едім.

Айтөбел, сен мені кешір. Өзіңнің асқан жүйріктігіңнің арқасы біздің шалқып отырғанымыз. Сенің иең менің әкем Қорабай бар ма, барып тұрған тас жүрек. Көре қал, басыңнан бағың тайып сүріндің бе, өзіңді көк тиынға алғысыз қып тастайды. Семіртіп соғымға сойып, қазы-қартаңды көмейлеуге бар. Адам дегендер тойымсыз шетінен, қанағаты жоқ.

Гүлзейнеп барып-барып тоқтады. Сұңғатты сүйетінін, оған өле ғашық екенін де сыр ғып шертті Айтөбелге. Күрең бедеу мақұлданғандай болды. Тарпынып қатты мазасызданды. Ішін тартып күрсінді бір ауық. Оқыранды оқыс селт етіп. Гүлзейнеп Айтөбелді машинаға жайғастырып жатқанда, оны бір түрлі аяды. Қос құлағын төбесіне шаншылтып мазасызданған бедеу кісінеп-кісінеп алды.

Бұлар үш күн жолда болды. Төртінші күні ілікті діттеген тұсқа. Дамылдауға уақыт тар еді. Шабандоз баланың да қабағы ашылмады. Жетімектің көкірегі күрсінске толып кетті. Айтөбелдің беймәлім үрейден шатынаған көзінен әлдебір жағымсыздықты сезінген ол танауын тартқыштап: «Бұл жолы Айтөбел оза алмайды», – деді Сұңғаттың құлағына сыбырлап.

– Оны қайдан білдің?

– Жеті жасымнан осының қасындамын ғой.

– Бұл жолы озбаса кейін озады, – деді Сұңғат баланың көңілін аулағансып.

– Мені өлтіреді ғой, – деді бала жыламсырап.

– Кім?

– Қорабай көкем ше? Саған да өшігіп алуы кәдік.

– Сонда бапсыз ба, Айтөбел?

– Жиі-жиі қосады жарысқа. Дұрыс емес.

– Айтпаймысың?

– Мен тұрмақ басқаны да мәу демейді.

– Уайымдама, жігерлен қайта...

Алдымен жорға жарысы басталды. Одан ұшқыр жүйріктердің шыға шаппасы мәреге жетті. Соңынан отыз бес шақырымдық аламан бәйгенің жалауы көтерілді. Сексен бес шабандоз тізімге алыныпты. Айтөбелдің тізгінін ұстаған қара бала бесінші нөмір тағынды. Сұңғат соны өзінше ырым көрді. Қорабайға соны айтайын деп еді, игі жақсылардың қоршауындағы оған тақала алмады. Айтулы атбегінің атақ-даңқына жығылғандар

жол беретін емес. «Қореке, тұлпарыңыз бабында екен», — деп қолпаштай түседі.

Күн екіндіге құлағанымен ыстықтың беті қайтпай тұр. Аспанда шөкімдей де бұлт жоқ. Ауада аздаған леп бар, керімсалға жетеғабыл.

Айтөбел салғаннан суырылды. Мөңкіп шабатын машығымен құлашты кең тастайды. Алты айналымның бесеуінде қара салмады алдына. Соңғы айналымда сыр берейін деді. Қарақшыға екі шақырым қалғанда кеп жетті ала аяқ күрең. Қатарласа құлаш ұрды қос жүйрік. Ышқынды шабандоздар. Қара бала соңғы мүмкіндікті жұмсауға мәжбүр болды. Қорабай қамшыла деп белгі берген еді. Қамшы басты жүйрігіне. Ала аяқ күреңнен асық атым ұзай бере омақасты Айтөбел. Тұмсығымен жер сүзе құлаған қалпында пыр-пыр етіп аз жатты да үзіліп кетті.

Қара бала далаға қашты. Сұңғат оны зорға қайырды. Байғұс жетімек өзін-өзі жұлып жындануға шақ қалған-ды. Жарақатын да елейтін емес, өлемін дейді өкіре жылап.

Қорабай міз бақпады. Сырын алдырмаған қалпында сазарып тұрды-тұрды да, иномаркаға отырып алып жөнеп кетті. Төрт-бес күнгі серігі қызыл бет қылмысы бар қасында.

Айтөбелдің азасын Сұңғат бен Қара бала бірлесіп көтерді. Әйгілі бедеудің өлексесін ит-құсқа жем қылмай елге жеткізейік деп шешті. «Бұларың дұрыс ақыл», — деп құптады тілекшілер.

Сонымен олар ауылға қайтты. Жолда ақшалары түгесіліп бензиннен таршылық көрді. Өрлі-берлі өтіп жатқан жүргіншіге алақан жайды. Итшілеп жетті әйтеуір.

Балалар жолға қараумен жүр екен. Сұңғатқа салмақ салмай жұмыла кірісті. Айтөбелдің өлексесін Қарагерге жақындатып қойды. Екеуіне үйілген обашық сонадайдан мен мұңдалап тұрды.

*Тас үйдік басына,
Сай болсын деп атына.
Жайғастың, Айтөбел
Қарагердің қасына, —*

деп жазылған белгіні әркім-әркім оқып езу тартысты. Еріккендердің ісі деп қол сермегендері де болды.

Сұңғатқа сабақ еді бұл сәтсіздік. Райынан тез қайтты. Гүлзейнепке қайырылды. Қыз алғашқыда бұлданды өзінше.

— Сені бір күн де қоймаймын мұнда, — деді жігіт қатуланып. —

Айтөбел мен Қарагер құсап жер жастанбай тұрғанда кетейік бір жағына.

Қыздың ақшыл реңі күреңіте қалып еді.

2003 жыл

АҚ ПЕРІШТЕ

Ауыл шоғырлы. Маңайы қара-құраға толы. Желідегі құлындардың шиыршық ата тыпыршығаны, биелердің дамылсыз бас шұлығып шыбындағаны, мама ағашқа қаңтарылған сәйгүліктің сүліктей сұлу бітімі — қымыз аңсап шөліркеген жүргіншінің назарына бірден шалынып, көңілін елеңдетер еді. Әлгі жолаушы атын үй сыртына қаңтарып төрге озады. Қамшысын кереге басына іліп, сусап келгенін үй иесіне емеуріндеп орамалмен желпінеді. Тегенеге қотарылған сары қымызды сапыра бастаған қызыл бет келіншекті көз қиығымен бағып және елігеді. Қымызын ішіп, қызылына көз тастайтын емескі пендешілікпен әдеп шекарасынан шыға бастағанда, «көзіңе қарасаңшы» деген ескертуден шұғыл ес жиып, ұялған тек тұрмастың көріне баққан әлгі жазған:

- Отағасы қайда? — дейді.
- Оны қайтейін деп едің?
- Жәй сұрағаным ғой.
- Дәмесінің зорын! — дейді келіншек кекесінмен.

Жай келіп, жай кетпей ішінің кірін көрсетіп алған оның берекесі кете бастағанда, екінші бір қыдырма енеді ішке. Оның да көкейі ұзын екен. Қымыздан да бұрын сұңғақ бойлы көркем келіншекке сұғын қадап, көзімен ішіп-жей бастайды. Осы кезде үй иесі аттан түсіп жатады. Қапсағай келген сыйда жігіттің түр әлпеті сондайлық тартымды болмағанымен, мына қымыз сапырған әдемі келіншекпен үйлеспей, тым көреғарланып тұрады екен. Көргіш көзде не жазық бар? Қазанның қара күйесін бетіне әдейілеп жағып алғандай ма? Келіншегі керісінше әйел затына тән барша әдемілікті өзіне еншілеп алғандай еді.

Жігітіміздің ныспысы — Жолтай. «Ақкөл» кеңшарының жылқышысы. Құрығы құтты әзірше.

— Табылды ма? — деп сұрады келіншегі әлгілер кеткен соң. — Қабағың қату ғой.

— Жоқ, іздеген адамда қайбір күй болушы еді? — деп ол келіншегіне шағынды. — Басқа бір жұмысқа ауысып кетсем деймін.

– Жылқышылықтан босата қойса жақсы-ау?

– Соны айтам да.

Жолтай көзімен жер шұқыды. Міндетті әскер қатарынан босанған соң, шопырлықты меңгерген. Қатардағы қарапайым емес, кеңшар директорының жол серігі. Соның су жаңа уазигінің рөлін ұстайды. Осы мына Мәруа ол кезде мектеп оқушысы. Директордың ақ қызы атанып сарғалдақтай сүйкімділігімен көз суырады. Жолтайды құрбы-құрдастары «майтқара» деп әжуалайтын. Сырықтай ұзын ол нағыз қайыс қараның өзі. Араққа зауықсыз еді, шылым да шекпейді. Аузы ауыр ұстамдылығында қапы жоқ. Тіл алғыш елгезектігіне бола директор мұны іш тартып, от басына жақындатуға тырысатын. Керісінше бастығының әйелі мен қызы бұған салқын қарады. Бәрінен де қызының ызасы өтті. «Әй, Майтқарадан!» келеді сөзінің алды.

– Есімім – Жолтай ғой, – дейді шопыр жігіт.

– Жолтай болсаң қайтейін?! – дейді қыз.

– Майтқараң не?

– Онда тұрған не бар?

– Намысыма тимесеңші!

– Сонда қайтпексің?

– Алып қашамын.

– Кімді?

– Сені де.

– Сотталып кетесің ғой, бейшара!

Сонда да қайтпады қыз райынан. Майтқара былай қалып «бейшара» дейтінді шығарып алды. Қорланғанымен әдептен оза алмады қайыс қара Жолтай шопыр. Қызға деген өкпе-наласы күндердің күнінде күрт жұмсарып, қимастыққа ұласқан. Қыс қатты болып, мал жұтады да, директор орынтағынан сырғып қатардағы мал маманы боп қалды. Жолтайға бәрібір еді. Жаңадан келген директорға жол серік болып шыға келген ол бұрынғы бастығын ұмыта алмады. Әсіресе, оның шолжың қызын аяйды. Жаяу жүрмейтін еді директордың ақ қызы. Мектепке әкесінің «Волгасымен» баратын. Жолтай бастығынан ұрланып барып, бұрынғы директордың шолжаң қызын сейілдететін еді. Сол сейілдің соңы махаббатқа ұласты да, оны бұл тіке алып қашты. Он сегізге толмаған қызға зорлық жасады деген айыппен «қара жұмысқа» кесілді де, қияндағы жылқы пермесіне айдалып кете барды. Содан бері де алты қысты өткерді. Мәруасы бұған қосарынан екі ұл тауып берген. Жылқы бағуға әбден кәнігіленіп

қалыптасып алған Жолтай осыдан екі жыл бұрын тағы бір пәлеге ұрынып басы дауға ілінген еді. Бір айғыр үйір жылқыны айдай қашқан ұрыны соққыға жығып, өлімші қып тастағаны үшін тағы да шартты кесік алып, жылқышылыққа басы мықтап байланғанды.

Жолтай жолға қамданды. Бір үйір жылқы толайым үшті-күйлі жоқ. Жақын маңнан таппады. Ұзап іздемесе шығандап кетуі кәдік.

– Бүгін-ертең жылқылы ауылға сырттан сый қонақтар келмекші, – деді Жолтай жолазығын қоржынға салып жатып. – Мал тұқымын асылдандыру жөніндегі ғылыми зерттеу институтының ғалымдары жылқы сұрыптамақшы. Араларында атақты академик те бар көрінеді. Директордың өзі бастап кеп қона жатып іс тындырмақшы.

– Қауіптенемісің келетіндерден? – деді Мәруа күйеуіне қуақылана тесірейіп. – Жаман әліңе қарамай, сұлу әйел алған неңді алған?!

Жолтай қызарып кетті. Есіне екеуінің сөз байласқандағы қылықтары түсіп еді. Әкесі орнынан түскен соң, сырт айналғандарға өкпелі кінәмшіл бойжеткенді аялағанда, қызды жар етсем деген ниет өңі тұрмақ үш ұйықтаса түсіне кірмейтін арман еді. Бұрынғы кеңшар директорының еркесін машинасына қайта-қайта мінгізе бергенін ілік қылған қожайыны мұны қызбен сейілдеп жүрген жерінде тоқтатып алып, жер-жебіріне жеткенді.

– Немене, менің көлігім саған ойыншық па? Түс машинадан! Мына әдепсіздің кім еді? – деп Мәруаны қоса-қабат түйрегеніне шыдамай кетіп, кілтті бастығына лақтыра салып, қызды қолтықтай жөнелмесі бар ма? Екеуі сол қолтықтасқаннан мол қолтықтасты. Өзіне болысам деп шопырлықтан шығып қалған жігітті Мәруа бір түрлі жақсы көріп іш тартатын болды.

– Енді сені Майтқара демеймін.

– Өзің біл.

– Білсем бар ғой, менің жігітім боласың.

– Ұят емес пе?

– Несі ұят?

– Әдемісің сен. Мен болсам... қап-қарамын.

– Олай деме.

– Енді не дейін?

– Сүйем де мені. Ғашықпын де.

– Айта алмаймын.

– Айтасың! Айтқызамын саған!

Күндердің күнінде Майтқараның жүрегі оянбай ма? Қызбен арадағы қатынас түсіндегі елес пе десе, өңіндегі шындық екен. Енді бұл үздіксіз оған.

– Алып қашайын.

– Мейлі.

– Жыламаймысың?

– Жылайтын кезден өтіп кеттім емес пе?

– Солай ма?

– Бүлдіріп алып түк білмегенсүін!

– Онда қамдан.

Бұлардың қосылуы да жыр. Шешесі салды бүлікті. «Алтындай қызымды қара бадауиге қор қылдырмаймын» деп шаптықты. Құныкерді сотқа сүйреді. Он сегізге толмаған қызды азғырғаны үшін Жолтай «қара жұмысқа» кесілді. Мәруа сот алдында: «Жігіттен айрылмаймын» деп, қасарысып тұрып алды. Әке-шешесін жерге қаратты. Әкесі жұмсақ кісі, келіп жүреді бұларға. Оның орнына тұрған кеңшар қожасының қабағы әлі күнге салқын. Кілтті бетіне лақтырған оспадарлығын ұмыта алмай жүр ме, Жолтайды есебін тауып үнемі қиынға салады. Бір емес екі мәрте соттың алдына барып, заңның құрығына іліккенін бетіне басады. Екінші жолғы шырғалаңнан құтқарған директордың өзі еді. Ара түсіп алып қалдым, әйтпегенде сотталып кететін едің дегенді қабағынан байқатып Жолтайды сұсымен ықтырады.

Қоржынын қанжығасына бөктеріп жатып: – Шығамын жылқыдан! – деді біртүрлі торығыңқы әлпетте. – «Қара жұмысты» сиыр бағып өтеймін. Әйтпесе қалаға орнап, шахтаға түсемін.

– Ауылды қалай қиясың?

– Содан да ғой жүргенім жылқы соңында.

– Қымызды ше?

– Ол да бар.

– Жал-жая, қазы-қартаны ше?

Жолтайдың мойны салбырап, құнысып шөгіп бара жатты. Кең далаға не жетсін, шіркін?! Жүйрікпен қасқыр қуып, тазы ертіп түлкі аулаған да бір ғанибет. Жазда жайлауда көкпар тартып құмардан шығады. Ат үстіндегі қимылына көз иеспейді. Жерден теңге алғандағы ептілігі қандай?! Тойда ат үстіндегі сайыстан үнемі топ жарады. Көкпар тартқанда тіптен жойқын. Мұның тақымынан серкені бұл маңдағы жігіттердің бірі еңсеріп көрген емес. Қыстың екі-үш айы мен көктемнің ала қызбасы демесе,

бабын тапқанға жылқы жарықтық бейнеттің төлемін сандаған есе үстемемен қайтармай ма?

– Болмайды екен, – деді Жолтай үзеңгіге аяғын салып жатып. – Сенікі жөн. Келешегіміз алда. Дала табиғатына не жетсін?

Жылқылы ауыл келетін мықтыларды қарсы алудың қамына кірісті. Көрпе-жастық жаңаланды. Қаймақты қалыңдата жағып, тобылғымен ысталған күбіде бабымен ашыған қымызға мейіз бен сүр қазы қосылды. Сағаттар бойында күбіде күрп-күрп пісілген уыз қымыз кемеліне әбден келіп, жағымды хош иісімен тәбет ашпай ма? Қымыздың басытқысына деп қысырдың тайы сойылып, сарымсақ сіңіріліп сүрленген жал-жая, қазы-қарта қосылды жас сорпаға.

Ас қамдауға бас жылқышының әйелі Сағила білек сыбанды. Қырықтың ішіндегі бәденді әйел кім-кімді де өзіне тартып тұрады. Кеңшар қожайыны Ораш онымен көңілдес деп жұрт өсекке таңады. Директордың қасқыр аулай шыққанда жылқы пермесіне түнделетіп кеп бел шешетіні бар. Еркектер қоста жылқы бағып кеткенде, ауылдағы төмен етектерілерге пәпке ұстаған бастықсымақтар қырындайды. Содан да жылқы ауылдың әйелдеріне сөз ергіш келеді.

Сағила – қылап әйел. Қонақ күтуге бес аспап. Етке ие сол. Мәруа қымыз қотаратын тегене, ожау, тостағанның тазалығына жауапты. Көрпе-жастықты қағып-сілкіп, бес қанат үйдің ішін жайнатып қойды.

Сый қонақтарды бастап келген кеңшар қожайыны Ораш – Орекең кісі күтуді мінсіз ойластырған әйелдерді көрінеу мақтап, оларды аузынан тастамады. Әсіресе ол Мәруаға сұғын қадап, ішкі ойын ашық білдірді. «Қойныңды ашамын, қолымды қақпа», – деп үздікті. Ол басқарған шаруашылық аудан бойынша алдыңғы орындарда. Соған дәс алған Ораш – Орекең беті жылтырға ұрынғыш-ақ. Кейінгі көздері ашық кететінді шығарған. Директордың ашыналары күн санап көбейіп барады. Ендігі құрбандығы Мәруа болмақшы. Кезінде директордың ақ қызы атанып, аққудай сүйкімділігімен бозбала атаулыны сұқтандырған Мәруа бүгінде отбасынан, ошақ қасынан шықпайтын күйелеш етек әйел.

Жиырманың үшеуіндегі уыздай жас келіншек табиғи тартымдылығымен-ақ өзгелерден ерек көрініп, еркек біткенді емексітіп, есін алады. Сұқтанғыш сұғанақтар оның өзгеше тартымдылығына арбалып дәмесі қозғанда, ол қыз күнгі шолжыңдығын естиярлыққа жеңдіріп қорғанысқа көшер еді. Сондағы оның

емексігендерге қоятын тосқауылы, табиғатына сыйымды мінезінен бастау алған өрлігі болатын. Жігітшілікті өнер көріп, өздерін «қызылға қызыққыш қырып салмын» дейтіндердің көбісі жалған мақтанның құлы екенін жас келіншек көңіліне мықтап түйіп алған-ды. Содан да ондайлардан іргесін бөлек ұстайды. Былайғылар мұны күйеуін тең көрмей олқысынады деп ойлайды. «Алтын басын қара бәдауиге қор қылды» дегенді көптіріп өздерінше сырттай тон пішеді. Ондайлардың қатарында әкесі мен шешесі де бар: «Болсын оған!» деп табалайды. «Бағың жанбасын, көсегең көгеріп, көрпең ұлғаймасын», – деп оны көрінеу шетке шығарып қойған. Құрбылары да Мәруаны өздерінше мүсіркейді. Құрық сүйреткен негр қараға қор болғанын жанашырлықпен айтқанын күңкілге басады.

Мәруа олардың жалған жанашырлығын құлаққа ілмейді. Керісінше аяйды, сұлулығын жігіттерге бұлдаған кердеңдерді. Бала сүйіп жар қойнына жатқаннан артықты тілемес еді. Өзге тірлік осылардың айналасындағы тырбаныс қана. Соны ақыл сарабына салып, санасында айқындаған сайын – жүрегіне мықтап қонып, көңілін байыздатқан тоқ сезім күшейе түсіп, ендігі ғұмырдағы ең қимас асылы да, ардақтысы да, Алладан басқаның ортағы жоқ, қойындасқан қосағы мен қос құлыншағы екенін мақтан тұтады. Соларға құлай берілген сайын, ішінің қалтарысында бұғынған ұры сезімдерден арылып, санасын жаңғыртуға күш салады. Сондағы нысанасы – «көрінген еркектің сұғына іліккенше, бірді сүй де тура кет». Туралық – кей жағдайда кісіні кісәпірлікке ұрындырып, өзгелерден оқшаулап тастайтыны бар. Бұған емексігендер дегені болмаған соң қастыққа басады. «Кесірлі ол» деп бір көптірсе, «анамен көңілде, мынамен әмпейлес» деп қисынсыз таңады өсекке. Жігітшілікке жаны құмар кеңшар қожайынына және жапсырады. Бүгінде «Ақкөл» кеңшарының тасы өрге домалап-ақ тұр. Табысты шаруашылық мықтылардың аузынан түспейді. Кеңшар қожайыны Ораш – Орекеңнің атағы аспанда. Мәруа оны көрген сайын басынан бағы тайған әкесін ойлап іші ашиды. Әкесінің абырой-беделін иемденіп, оны тақырға отырғызған Ораш – Орекеңді қарадай жек көреді. Директор керісінше бұларға қамқоршы. Ескерткіш болсын деп сыйлық ұсынатыны бар. Алмаса еркіне қоймайды. «Уай, сенің қабағың-ай!» деп кездескен жерде білегінен ұстағыштап, телмеңдеген тұлкі көзімен тұла бойын тініткілеп өле жаздайды. Түнделетіп кеп есік қаққаны да бар. Жолтайды соттан

құтқарып қалғалы Мәруаға деген құмарлығы тіптен күшейген. «Қойсаңызшы. Әкемдейсіз ғой», – десе де райынан қайтар емес. «Бір жолғы тілегімді орындашы!» – деп үздігеді.

Қонақтарды жатар орынға кеңшар қожайыны ыңғайлады. Ғылыми зерттеу институтының директоры ақ бас ғалым мен оның қасындағы көмекшісіне Жолтайдың үйін нұсқады. Мәруа төсекті жайлап салды. Директор мәртебелі қонақтармен бірге жатты. Жылқы етіне тістерінің қышуын қандырып, уыз қымызға мелдектеп, қызыл күрең шарапқа балқыған қонақтар бірден ұйықтап кете алмай аунақши берген. Ораш – Орекең дөңбекшуді тіптен қабындырды. Іргеде оң жақта ақ төсі ағараңдап жатқан ақ келіншекке қол жүгіртудің ретін келтіре алмай дымы құрыды. Жол соқты боп шаршаңқырап жүрген ақ бас ғалым ұйқыға бейімделгенімен, қасындағы көмекшісі тыпырши берген. Жалыны басылмаған жастың көкейі ұзын еді. Ораш – Орекең тіптен қиын соқты. Пиала шамды өшіріп келіншектің қойнына кіріп барса қайтеді?! Осы ойын айттырмай-ақ ұққан ақ келіншек аяқ жағында шақырайған шамды басып тастады. Тілекке тілек орайласқанда жан қала ма? Шыдамын тауысқан Ораш – Орекең сығырайған болымсыз жарыққа алданып, бағыт-бағдарын шама-лауды да естен шығарып, көзсіз әрекетке басқан-ды. Әлгінде сығырая қалған шам кенеттен жан біткендей жарқ еткенде, шұғыл тартынған Ораш – Орекең құмарлықтың ырқымен жаза басып, келіншектің тоқ бөксесіне жұғыстырған екен ернін. Жан дәрменде қайта серпілген. Бірақ кеш еді сақтанысы, әшкереге ұшырап қалған-ды. Ақ бас ғалым өтірік көрмегенсіп жатқанымен, қасындағы жас жігіттің құдайы жарылқаған-ды. Ерсі жағдайды қолмен қойғандай етіп нақ-нағымен айтып берген-ді. Жай ғана айтып қоймай, ішін басып күлгенде, демі бітіп, үзіліп кетуге шақ қалады.

Қонақ жігіттің айтуынша, оқиға былайша өрбіген келіншек шамды өшірген боп, аяғын жастыққа беріп ту сыртымен жатқанда, килікпей ме ашқарақ еркек? Шамнан қолын айырмай алдамшы қимылмен қулыққа басқан әйел жар төсегін былғамақшы болған аусарды масқаралаудың бүге-шігесін әбден ойластырып қапысыз құрған ғой торды. Торға шырмалып масқарасы шыққан сабазың сол түнде жылқы ауылдан қарасын батырыпты. Әсіресе күлегеш қонақтың табалағаны батса керек жанына. Ақ бас ғалым да төсегінде біразға дейін селкілдеп жатыпты. Жылқы сұрыптап шаруашылықты асыл тұқымды мал

өсіруге бейімдейміз деп келген қарт ғалым: «Мал иесіне ұқсаса майталман келеді. Бұл табындағы үйірге түскен айғырлар кілең асыл тұқымды, һәм тегеуірінді екен. Бұларды асылдандырып әуреленудің қажеті шамалы, – депті аттанарда.

Есесіне жылқышы Жолтайдың ақ келіншегі Мәруаның аты дабырайған. Айналасы екі-үш айдың ішінде басқа жұмысқа ауысып, кеңшардан апа-сапа көшіп кеткен қызылшыла директорды орын тағынан қозғалтуға себепкер болған Мәруаны үлкен-кіші «ақ періште» атандырып еді.

1990 жыл

БІР НӘЗІК СЕЗІМ

Көктемнің дер шағы. Көк майсасы түкті кілемдей құлпырады. Қырдың қызғалдағы мен ойдың сарғалдағы кемелінде. Жәндіктер мен жануарлардың да тұщы тіршілікке деген оралымды ынтасы байқалады. Бір-бірімен емін-еркін зауықтасып, құмарлық ойнағына кіріскен қыл құйрықтылардан маза кетулі. Қанын қыздырған бұла бұлқыныстан есі кете елірген сымпыс құйрықтар алағызба әдетке басып желдеуге әуес. Желдемеске амалы да жоқ, бойды алған қытығын басатын таңдаулысы көзіне түспей жүрсе қайтпекші? Тұмса ләззаттың тұнығына емін-еркін бойлағысы келген байталдар көктемнің дүбірінде жоғалғыш келеді. Ұрғашы жылқының да қылықтысы, тоқпақ жал айғырды өзіне тартатындай сүйкімдісі болады. Су ағары тұшымды екен деп үйір қожалары омыраулай бермейді көзіне көрінгенін. Керісінше, байтал да талғампаз келеді. Тұщы тіршіліктің бір сәттік қарпуына бола омырау соқ өктемдікке басатын шөлкес айғырды жақай қоймайды. Жанығуға бар да, еркелетуге жоқ қыршаңқы үйір қожасынан бөксесін алып қашып, қыр асып кете барады. Шәңгірлек сәуірліктердің жайы және белгілі. Оралымсыз оспалар қимылымен байталдарды үркітіп бітеді. Жүре жайылған үркек қылымсылар жетсең алға басады. Қыр асып кете барады. Омыраулы сақа айғырларға тал бойын тастауға жүрексінгені былай тұрыпты, өздеріне де мәлімсіз тұмса тұщынысты қаптаған талапкерлердің қайсысымен бөлісуді түйсігінде жаңғыртқанда, ішкі тілегі қарсылыққа тап болып, шөлдеп кеп тұмаға бас қоям деп сорға малтығып қалатындай-ақ, жойдасыз үркектеп шала бүлінеді. Бәлкім, кіршіксіз тәнін ластыққа қимайтын шығар?

Қалай болғанда да әр жан иесінің өзіне де жұмбақ бүкпесі, құпиялы аңсары болуға иісті. Құпияның соны әшкереге айналып кетсе қиыны сол.

Шығандаған үш байталдың соңына түскен Мәуленнің өзге тұрмақ өзіне де жұмбақ аңсаулы арманы бар-тын. Жас жылқышы кеп жеткенде бөтен үйірге қосылған байталдарды құшақ жал ала аяқ торы айғыр омыраулап жүр екен. Астындағы аты ілкімді-тін. Жылқы фермасының меңгерушісі Сойдақтың төл аты еді. Екі жапсар, бір сылтаумен иесінен ұрықсатсыз мініп кеткен. Елеңшіл серілеу Сойдақ күрең төбелді жазда көкпарға салады. Қар түсе жүйрік атпен қасқыр соғады. Қыста күрең төбел күтімде болады. Меңгерушінің ауылда жоғын пайдаланып, атты міне жөнелген-ді. Бір жағы ерегіс бар екеуінің арасында. Байталдарды тұмса ләззатқа қарық қылған сақа айғыр үйіріне жауша тиген бөтен адаммен қайтпай шайқасты. Құлағын жымита кеп төнеді аттылығы. Қақ сойылдан беті қайтты да, айғыр шарасыз тайқыды. Іздегендерін тауып, құмардан шыққан сымпыс құйрықтар тұшынысқа кенелдірген үйір қожасын қиып кете алмай жалтара қашып көріп еді, құтқармады жылқышы. Шарасыз жуасыған байталдардың екпіні басылып қалды. Алды-арттарына қаратпай айдаған өктем адамның алдына түсіп алып, шапқылап бара жатты.

Жоғын тауып жолы болған Мәулен көңілдене қоймады. Бұла бозбаланың да аңсаулы арманы бар-тын. Арманның ақ қанатты қиялында маза жоқ. Біресе жүйріктей желмен жарысады, біресе құсша аспандап қияға самғайды. Екі жыл ауылда енбек етсеңдер жоғарғы оқу орнына түсуге жолдама аласыңдар, емтиханда сүрінбесең болды, орташа бағамен-ақ институтқа түсіп кетесіңдер деген ұранды малданып, қарына сойыл іліп еді. Желден жүйрік жануарлар мұның қиялынан да ұшқыр екен. Өне кетті, міне кеттімен-ақ жетсең, алға салып діңкелетіп бітеді. Қыл құйрықтар қыста боранға ұрынып қара құлақтардың аран аузына жұтылса, көктемнің мазасыз шағында шыбын-шіркей буып желдеп кететіні тағы бар. Одан қалды, ұры килігеді. «Айдаса жаудікі, ысқырса желдікі» дегенді малсақ қауым тегін айтпағанды. Көктеммен ілесе келетін құмарлық салтанаты есін алған күлте жал сұлу бөксе байталдардың шектеулі межеден шығып кетіп, шығандағанда іздегені не? Мал екеш мал да тұрлаулы жұптасын аңсайды ғой. Қасасы салаңдаған сасайлар әр үйірден табылмай ма? Ұрынарға қара таппай шәңгірлеген сәуірліктер қаншама?!

Солардың біріне де тұрақтамай тұмса тұшынысты қияннан іздеп тапқандағы көншігені осы болғаны ма?! Азар болса, бөтен үйірдің қожасы бірер мәрте омыраулаған шығар. Соған бола желдегендегі мақсаты не екен?

Жиырманың үшеуіндегі бозбаланы байталдардың «шолжыңдығы» ойландырып тастады. Мұның да аңсары әріде, жылқылы ауылдан кетуі керек еді. Құрық сүйреткен бес жылда көрмегені жоқ: боранда жылқы соңында жүріп талай адасқаны, ұялы бөрілердің қоршауында қалып, қара құлақтарға жем бола жаздағаны, әкіреңдеген кеңшар қожайындарымен жараспай қалып қызыл жағалылардың түрткісіне ұшырағаны – жайлауға құлап арқаны кеңге салған үш ай жазда ұмытылады-ау! Уыз қымыздың тұла бойды балбыратып сүйекке шапқан қуаты қыстан денеде қалған жел-құзды қуалап шығып, құр атқа мінгендей сергітіп сестендірмей ме? Қымыз басарға деп марқа құлынның етіне араластырып асқан жал-жаяның қатқан мейіздей дәмі қандай?!

Үйде жатқаннан түзде ерулегені басым, үнемі жылқы соңында жүргендіктен бе, сағынышқа көп беріледі. Әсіресе мұны бойжеткендер тартады, әйел біткен шетінен сұлу боп көрінеді. Бас жылқышы Жетеннің сары қарын бәйбішесі ұрғашының көркемі. Аға жылқышы Шәбденнің келіншегі де тартымды. Солардың бәрінен де ақжелек Мәнаудың ажары айдан да ерек көрінеді бұған. Күйеуімен үш-ақ жыл отасты. Жылқы күзетінде жүргенде, үсікке ұрынып, қол-аяғы кесіліп самауыр боп қалған Болтан жарық дүниемен қоштасарда: «Мен десең, көрде тыныш жатсын десең, Мәнауды басқаға қор қылма, өзіңе тапсырдым. Артымда қалған жалғыз тұяғымды қиямет күні қолыңнан аламын», – деп Мәуленге өсиет қалдырған еді. Болтан көз жұмғалы да екі қыс өтті. Кішкене Марданы үшке толды. Мәуленді ол әкем деп біледі, шешесінің үйретіп қойғаны. Келіншек кет әрі емес бұған. Батылы жетпей сырғақтайтын өзі. Жүрегі дауаламайды. Мәнауға қиыстады ма, домаланған томар адам көз алдына кеп тұра қалады да, мұны жесір келіншектен алыстатып жібереді. Қайтадан жақындағанша бір қыдыру уақыт өтеді. Сырт көз екеуін бір үйдің адамы деп біледі. Басынан сөз асырмайтын бір бет тентектеу Мәулен жесір келіншекке келгенде аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен ұялшақ бозымның өзі болады да шығады. Мәнау бұған жұғыса сөйлейді.

– Көйлегіңді жуып қойдым.

- Рақмет.
- Бір иіс бар екен.
- Ненің?
- Қыздың да.
- Сенен де бөтеннің қолаңсасы аңқиды.
- Онда шира.
- Ширамасам ше?
- Қатыны өлген перме бастыққа тие саламын.

Мәулен не істерін білмей дал болды. Ішкі алау-далау боп өртенудің аз-ақ алдында. Қайтсе екен?! Сүйріктей ақ келіншекті қырықтағы қырқылжыңға ұйпалақтатқанша, өзі ала салса қайтеді? Осы ойын біліп қойғандай-ақ, о дүниелік Болтан еңсін түсіне. Дауылдан қашып, киіз үйді ықтағаны сол еді, есік алдында тұрған самауырды дауыл төңкеріп тастап, домалатып мұның алдына әкелді. Самауыр сәтте қол-аяғы кесіліп қалған тірі Болтанға айналсын. Бұл қашып берді, самауыр адам соңынан қалмай қойған. Жан ұшыра зытып бара жатып ояна келсе, жылқышы Жетен отыр бас жағында. Біразға дейін үрейлі ойдан арыла алмады, қара қос теңселіп тұрған тәрізденді.

– Қорқынышты түс көрдің бе? – деп сұрады Жетен. – Жамандай шыңғырдың ғой.

– Әлгі марқұм...

– Болтан ба?

– Иә, сол...

– Ештеңе қылмайды, – деді бас жылқышы ауыр күрсініп. – Мені де мазалап қояды анда-санда. Жігітім-ақ еді. Келіншегіне обал болды-ау!

Астарлап сөйлеген еді. Сонысына баққан бас жылқышы:

– Мәнау төркініне кеткелі жүр, – деп аңғартты түпкі ойын. – Жақсыны жатқа қимас болар.

«Көшпейді. Қоян жырық Демеуге тиеді» деп айта жаздады...

Жайлауға құлағалы Мәулен қатты алаңдаулы. Әкесі мен шешесі де наразы. «Оқуға түс, таста жылқышылықты, әйтпесе үйлен» дейді. Өзіне салса, осы жүрісі ұнайды. Жылқылы ауыл бұған жерұйықтай көрінеді. Қыста жүйрік атпен қасқыр соғады. Жазда қиқулап көкпар тартады. Бейнеті зейнетке ұласып, маңдай терінің төлеміне «Еңбектегі ерлігі үшін» медалін тағынды. Бара-бара Еңбек Ері атанады. Атақтан да бұрын мұны ғашықтық азабы қинап жүр-ау! Азап дейтіндей сондайлық әкетіп бара жатқан кереметі жоқ. Мәнаудың жүріс-тұрысы мен сырт сымбатын

қызықтағанға мәз. Онымен бетпе-бет келгенде, ынтызарлығы сап басылып, бейтарап адамша өзін салқын ұстайды. Былай шыға қайта қозады ынтызарлығы. Қостап жылқы бағып кеткенде де зарыға аңсайтыны Болтанның жесірі. Келіншектегі тым көп ойласа тағы қалады пәлеге. Болтан енеді түсіне. Бір жолы өңіндегісіндей «Мәнауды саған бермеймін, оған таянушы болма» деп құрығын төбесіне төндіре бергенде, құрықша сәтте жыланға айналып, мойнына оратыла кеткені бар емес пе? – Біразға дейін алаңытып ұйықтай алмай жүрді. Бір жолы бас жылқышы Жетенге ілесіп, көрші ауылға барды. Қой қораланып, үй иесі әңгіме бастағанда, Мәуленнің көзі пешке арқасын беріп кітап оқуға кіріскен сары қызға түсе берді. Назарына іліккен бойжеткен бұған жалт етіп қараған сәтте бір түрлі боп кетті. Бұқиып отырды, отырды да көз тоқтата тесілді қызға. Қыз да мұны көз қиығымен бақты. Ондық шамның жарығына шағылысқан қыздың ақ-сары реңі алаулап барып басылды да, Мәулен манағыдан бетер жайсызданды.

Ет желінген соң, қазақы салтпен «қонақ кәде» жоралғысы басталды. Отағасы жебелі сұлу мұртын ширата түсіп, жуан зор дауыспен ән бастады. Оған бәйбішесі қосылды. Бірінен соң бірін әуелетті халық әнін. Кезек қонақтарға ауысқанда, бас жылқышы көзді қысып қалды бұған. Үнемі жылқы күзетінде жүріп биіктете ән шырқауға машықтанған Мәулен қолдан жоңылған ескі қоңыр домбыраны шертіп-шертіп жіберіп, Біржан салдың «Жонып алдысына» басты.

– Бала өнерлі екен, – деп мағұрланды үй иесі. – Біздің Кәмаш та қара жаяу емес. Кәмаш әнді нәзік үнмен сызылдырып, бірте-бірте биіктете берді.

Сол күннен бастап Мәулен екіге жарылатынды шығарды. Бір көңілі Мәнауды қаласа, екінші көңілі Сатан қойшының әнші қызы Кәмашқа бұрылады. Ақ сарының әдемісі дейтіндей. Әншілігінен бұрын үнінің сиқырын айтсаңшы. Сөйлегенінің өзі әнге бергісіз. Күлкісі тіптен сылқым.

Барып жүреді ылғи. Бір-біріне деген көңілі сондайлық ым-қырулы да емес. Тең құрбының сыйластығымен жүр әзірше. Көңіл білдіріп хат жазысу, тұспалмен жұмбақтап сөйлеуге зауықсыз. Бір үйдің баласындай бір-біріне үйірсектеп жиі-жиі жүздесіп жүрсе де, жүректегі жасырын тілек айтылмай қалады. Қыз жігіттен жылы сөз күтетін тәрізденсе де, Мәулен жеме-жемде сыпайы қалыптан озбай өзін салқын ұстайды. Салқынсыын демейді-ау, артында қарауылы бар. Баяғы сол Мә-

наудың сұқты назары ту сыртынан қадалып, ішінің қозғалысын тоқтатып тастайды да, жалт беріп солай қарай қиыстайды. Сатан қойшының ауылынан ұзаған сайын Кәмаш салған ән жүйріктей екпінін үдете түсіп, құлағына ұрғанда, ат басын кейін бұрып, қойлы ауылды бетке алып шаба жөнелуге шақ қалады. Шарасыз жуасып, жылқы қосына бұрылады. Әндетіп бара жатады.

*Жылқыны айдап салдым Жамантасқа,
Бұрылып қарай берем Желтау жаққа.
Бүркітті, Сарықұлжа кол бұлғайды,
Ол жақта мен аңсаған қыздар жоқ па?
Кәмаш-ай, Кәмаш, Кәмаш-ай!
Қиыла маған қарады-ай.
Мәнауга кім жетеді,
Өртеніп ішім барады-ай!*

Шығандаған үш байталды алдына салып, күреңді желдіртіп келе жатқан жас жылқышы талды өзекке тоқтап, ат шалдырды. Көрпе көкке етпеттей жатып, жүрегінің соғысына құлағын тосты. Дүк-дүк етіп бұлқынғанына жаны ашыды. Жүрегін қинауға сап жүргеніне өзін кінәлі санап, оған мұңын шақты. Мәнауды қия алмайтынын, әйтсе де тая соғып, табан тіреуге тәуекелі жетпей жүргенін, оны жылқы фермасының меңгерушісі Сойдақтан өле қызғанатынын, Сатан қойшының әнші қызына да көңілі барын пысықтады.

Жүрек лүп-лүп соғысымен білдірді аңсарын. «Мәнауды қоян жырыққа қор қылма. «Қатын өлді, қамшының сабы сынды» деп әйелінің жылы өтпей жатып көрінген жесір әйелге әукесін созып, бұқаша бүлініп жүр».

Сатан қойшының ауылы осы тұста. Шығыр өзенінің бойында. Таяуда жоқ іздеп жүріп соққан. Кәмаш кестелі орамалын сыйлаған. Көзімдей көріп жүр деді. Басқа түк айтпады. Жетінші сыныптан соң әрі қарай оқи алмағанына өкініп, көзіне жас алғанда, мұның да жылағысы кеп кетті. Қымайды оны...

– Келіп тұрайын ба?
– Келе бер.
– Сосын?

Кәмаш жауап орнына күрсінді аздап. Оның сол жолғы мұңайысы мұны ойландырып тастаған. Аяйды оны бір түрлі. Оған қосарланып Мәнау келеді көз алдына. Кішкене Марданның қы-

лығы тіптен қинайды. Мұны көріп қалса, томпалаңдап аяғына оратылады. «Ағатай, қайдан келдің? Мамам жылады ғой», – дейді.

Жылаулар келіншекті жұбататын бұл ма, жылқы баққанға маз. «Перме бастыққа тие саламын» демеді ме ана жолы. Содан бері өзінде бір ширығыс бар. Сойдақпен шекісіп те қалған. Үйірдегі айғырларды жоқ іздегенде міне жөнеледі. Соны көріп қалған Сойдақ әкіреңдеп жас жігіттің намысына тиетін сөз айтып: «Немене сен, айғырлардың орнына үйірге өзің түскелі жүрмісің?» – деп зекіп тастаған. Соған қитыққан ол осы жолы меңгерушінің төл атына ер салған-ды. Сойдақ жайшылықта Мәуленді қысыр қылжақпен қажап, еркекше сөзбен жұбататын. Ондағысы жас жігіт айнып, жылқы бақпай кетпесін деген сақтығы-тын. Өзін қалжың сөзге үйір қылып, жігітшілікке байланысты күлдіргі әңгімені көйітіп, түз күрдас боп жүрген Сойдақтың әйелі өліп, тағдырдың ісімен бойдақ боп қалуы Мәуленді тығырыққа тіреп қызғанышын асқындырып жіберді. Осы келе жатқанда жүрегіне түскен түрткі қиялын сан саққа жүгіртіп, оқыс ойларға жетелейді. Жоғын тауып көңілі байыздағаннан да бұрын Сойдақтың жесір келіншекке қиыстағаны ойынан кетпей, жүрегінің бұлқынысын өршітіп барады. Болтан марқұмның өсиетін есіне түсіріп және пысықтайды. «Мен көрде тыныш жатсын десең, Мәнауды басқаға қор қылма, өзін ал. Қидым саған».

Қараптан-қарап құлағы шыңылдады. Тым-тым алыстан талып жеткен қарлығыңқы үн сәт сайын үдеп: «өзің ал, өзің ал» деп тау-тасты жаңғырықтырып, делебесін қоздырды да, саяқтарды алдына салып қуа жөнелді. Қысырақтың үйіріне әкеп қосып, Көкжартастағы ауылға бұрды ат басын. Бұрлыққан күрең басын жерге сала берген соң, үздіріп алмақшы боп аттан түскен. Ұйықтап кетіпті, оянса, таң бозы дендеп қапты. Тұсаулы атына жүгірді. Міне сала желдіртті. Көріп келеді, шеткі қоңыр үйден шыққан біреу үй сыртындағы қаңтарулы атына барды. Сырт нобайынан Сойдақ екенін шамаласа да, өзін алдаусыратып басқа біреу шығар деп ойлады. Бірақ бұл ойына да табан тірей алмады. Кім де болса пиғылы арам, ниеті бұзық біреу. Әйтпесе жесір келіншектің үйінен не алады басқа адам? Әлгі суық жүрісті кісі бұған қарсы жүрді. Екеуі бетпе-бет келді. Күреңді неге мінесің деп салғаннан соқтығатын шығар деп ойлаған. Беті қалыңдау еді, сонысына баққан ол суық сазарды.

– Немене, таптың ба байталдарды? – деді сыздана сөйлейтін әдетімен.

– Біреудің атын рұқсатсыз мінгенің дұрыс болмаған.

– Сіз ше? Өзіңіздікі дұрыс па?

– Мен де жоқ іздеп, іздегенімді тауып...

– Қайдан? – деді жігіт сөз мәніне бірден түсіне алмай.

– Іздеген жоғың оңайшылықпен табылсын ба, бармаған жерім, баспаған тауым жоқ, – деді Сойдақ суық жымсыып. – Қара кемерді сүзіп, одан тақыр төбені шарлап... Қос шоқыны төңіректеп барып, кіндік төбеге құлап. Қамысты бұлақтан бір-ақ шықтым. Бұлақтан атымды суарып шыққан бетім осы.

Мәуленнің көзі шарасынан шығып кетті. Жайшылықта күлдіру үшін айта беретін бейпіл сөзді қисынсыз жерде көйітіп ит жынына тиген Сойдақты аттан аударып кетпекке оқталды да, мәселенің байыбына бармай шұғыл кетуден тартынып, өзін ұстап қалды.

– Әй, Мәнау, бармысың?! – деді үй сыртына таяп кеп. – Анауың кім? Анауың?!

Іштен жауап болмады. Дегбірін тауысқан жігіт бір сойқан-ның болғанына анық көзі жеткендей қатты ширықты.

Киіз үйге атын ентелетіп: – Тірімісің-ей, қатын?! – деді асқына ширығып. – Анауың кім деп тұрмын ғой саған?!

– Тиетін байым, – деді іштегі әйел жайымен ғана. – Қақтықпай жөніне кет әрмен!

Жігіт басылып қалды. Келіншектікі жөн. Қашанғы емексісін елеңі жоқ езге. Қарайлап-ақ бақты емес пе? Ақырында жатқа бұйырды. Сол жат еркек жесір келіншектің жан тартқан жақыны, қойындасар қосағы боп шықса ше?! Өкініштен өзегі күйіп, іші от боп кетті де, тізгінді кілт тартты.

Бірталай жерге барып қалған екен. Күрең ауыздығымен алысып келеді. Көңілінің әлем-жәлемі сәл бәсеңсігенде барып, өз халін шамалады. Жүрегінен суыртпақталып бастау алған, қимастыққа арқау болған бір нәзік сөзім домбыраның шегіндей керіле беріп, сырт етіп үзіліп түскендей болды да, азаттық алған ол Сатан қойшының ауылына туралады ат басын.

Бағыты түзу, бет алысы оң еді.

1989 жыл

КИЕ

Дала қосына ыңғайлаған вагонмен ілесе келген мүсінді сыртқа екеулеп зорға шығарды. Жапалдың әкесі: «Тіке жаңқалап тастаңдар», – деп бұйырған-ды.

– Сонда бұны қайтпексіңдер? – деді Оңал ентігін баса бере.

– Дүкен ашамыз, – деді Жапал.

– Бір бұрышында тұра берсе қайтетін еді?

– Аяққа оралғы, – Жапал қолын батыл сермеді.

– Бұрындары ше?

– Табынатынбыз.

– Енді ше?

– Енді ме, былай етеміз. Жапал ломды көсемнің шүйделі желкесіне төндірді.

Мүсін қозғалақтады. Оңал қапелімде қолайсызданды. Іңір қараңғылығын тіңіткілеген ұры көздер екеуін қалт жібермей бағып тұрғандай көрінді де, шегіншектеді.

– Саған не болды-ей? – Жапал оны зілсіз тергеді. – Ішейік дегенім қайда? Сонда батылдау қимылдаймыз.

Оңал түңіле сермеді қолын.

– Арағыңмен қоса құры!

– Арақ құрығанша сен құры! – деді Жапал досына өктем сөйлейтін әдетіне бағып. – Болмашыға кекірейгенің не сонша, жансыз бейнеде тұрған не бар?

– Бұрын неге сөйдемедің?

– Не деуші едім?

– Есінде ме? Қалаға оқуға түсуге барғандағың.

– Өй, сен де... қайдағыны ұмытпапсың-ау!

Жапал мен Оңал бірге өсті. Мектепте жұптары жазылмаған. Жоғарғы оқу орына да бірге барды. Жапал алаң-құлаң. Оңал аңғарымды. Ұрыншақтау періп кетпе құрдасын қақпайлап жүргені ылғи. Бір кісілік әлі де жоқ. «Сенетінім сен», – дейді Оңалға. Сөйте тұра, ол жағдайға бейімделгіш. Қиыннан жол тауып кететін тапқырлығы бар. Сынаққа түсерден бұрын ол мұны үкімет үйінің алдында тұрған Ленин ескерткішіне сүйрегендей етіп алып барған-ды. Гүл шоғын тас мүсінге қойған Жапал: «Ұлы көсем, бізді қолда! Алғашқы сынақтан сүріндірмей өткізе гөр!» – деді салтанатпен.

Оңал досының сондағы тебіренісіне кәдімгідей-ақ толқыған еді.

Әкесінің жоқтығы, шешесінің тауансыздығы көңілін жұқартып көзіне жас алып еді. Жапал тіптен үгітіліп салған. Ленинге жалынышын кәнігі әртістей шебер орындап шықты. Ендігі қоқайы мынау – көсем рухына қастандық жасамақшы.

Жапал пұттық балғаны қолына алып, мүсіннің тас төбесіне төндірді. Оңал көзін жұма қалды. Гипске соғылған балғадан от шашырап, ауыр соққы әсерінен жер теңселгендей болып еді. Қатты ыңғайсызданған Оңал кеспекке отыра кетті. Мүсінді жаңқалауға кіріскен Жапал барып-барып зорға тоқтады. Оны еріксізден қатал әкенің ызбары ықтатса, бір жағынан Оңалдың ақ жүректігі қитықтырды. Өңешінен өтіп кеткен «ақ сайтан-ның» желігі деген ол бұл бетінде томардай ескерткіш тұрмақ тауды да теңсеп жіберердей еді.

– Өзің күшейіп алыпсың-ау? – Оңал оны сөзбен шалды. – Баяғыда қайда қалғансың?

– Онда жолдастарыма сенетінмін.

– Қазір ше?

– Өзіме.

– Содан екен ғой Лениннің бейнесін түйгіштеп жатқаның.

– Құдай болам деп бола алмай қалған өзінен көрсін.

– Жетпіс жыл желкеңнен төнген Ленин емей кім? – Оңал беріспеді оған.

– Құдай мәңгі, – деді Жапал танауын шүйіріп. – Ұлы көсем ғасырға да жетпеді.

– Жеткізбеген сенің әкең сияқты опасыздар.

– Тарт-ей тіліңді!

– Тартпасам ше?

Жапал қарсыласа алмады. Бір бет нойыстау досынан қаймықты. Әкесін қорғаштағаны орынсыз еді. Ауданда бірінші нөмірлі кәмөнес атанған ол партия ыдырағанда, белетін үстелге ұрып, бұйдасын жалмаған бураша белсеніп шыға келген. Қолды-қолда кетіп жатқан қызыл аяқ, ақ күмістен молынан қарпып қалуға жанын салған ол кәсіпкерлікке де алғашқылардың бірі боп кірісіп, жаңа заманға бейімделіп ала қойған-ды. Бұлардың кентте жеке меншік запрапкасы мен дүкені бар. Оған қоса, қырда мал бақтырады.

Оңалға бәрі аян. Бұрынғы кезеңнен қанына сіңген ұраншылдықты Жапалдың әкесі демократияның әсіре даңғазасына ұластырып жүр. Келмеске кеткен кеңес өкіметіне кектене тісін қайрайды. Үзеңгілестері «кәмөнестігің қайда қалды?» десе, «он-

да мен күнім үшін лажсыздан бұғып жүргенмін» дейді екен. Мынасы да әкесі тәрізді әсіре ширақ. Пионерлігін ұмытса да, партияға қолқанат комсомол болғандығын бір сәтке есіне алса қайтетін еді?

Ленин жолы айқын-тын. «Оқы, оқы және оқы» деп шегелеп кетті. Ұлы көсемнің өсиетінің арқасында жастар жаппай білім алды. Жоғарғы оқу орнына түсті. Бүгінде екіншісі бірі ата-баба аруағы дегенді әуезелейді. Оңалдың түсінуінше, ата-баба аруағы Лениннің рухынан күшті емес. Әлі есінде. Ленин ескерткішіне гүл шоғын қойған күннің ертеңінде бұлар емтиханды сәтімен тапсырып шыққан еді.

– Опасызсың нағыз! – Оңал мүсінді бәршектеуге кіріскен Жапалға суық тесілді. – Оңбағансың!

– Опасыз екенімді қайдан білесің?

– Бұрын да сезуші едім, – деді Оңал тісін шықырлатып. – Көзім әбден жетті сатқын екеніңе!

– Онда жай жүр менен. Табаныңды жалтырат!

– Ә, солай ма?

– Енді қалай? Ақжүрек опалы сен-ақ бола ғой.

Оңал тістенді. Ашу қысқанда жұмырығын алақанына ұрғыштайтын әдеті бар еді. Жаңғырыққан шартыл жаздың мүлгіген тымық түніне әлсіз сіңіп жатты. Жапал сыралғы құрдасының шарасыз қыжылына жаны кіре үдетті қимылын. Мүсінге рақымсыз төнген ноқай қолдағы балғаның шақ-шұқ тегеуріні Оңалдың жүрегін шымырлатты. Одан әрмен тістенді. Досына деген түңілісі шарықтау шегіне жетіп, қатты ширықты. «Дос дейді-ау, несі дос мұның?» Жұмыссыз қалғанда жәрдемдескені шамалы. Дүңгіршегіне бара қалса, қысыр сөзбен жұбатып сасық самапал ұсынады. Онда да есеппен. Жүгін түсірісіп бірдеңе-бірдеңесін жиыстырса ғана. Әкеңе айтып мені қасына ал деп те жалынған. Маңайлатпайды. Қатыгезденіп алған. Көсемнің мүсініне жармасқан бұлар кімді есіркегендей?

– Сөйле, – деді Жапал демігін сап-сап басып. – Опалы болғандағы сиқың осы ма?

– Қайтуім керек еді?

– Оны қатыныңнан сұра.

– Сұрмасам ше?

– Саған айта қояды деген?!

– Нені?

– Сүйіспеншілігін.

Оңал қызарақтады. Бу бітейін дегені-ау. Барлыққа мастананды. Әйтпесе бұ неменің өзімен тіктесуге шамасы қайда? Көңілін

шарасыздыққа жеңдірген Оңал ескірсе де ойынан кетпей ауық-ауық жүрегін май ішкендей кілкітіп жайын кетіретін қолайсыз жағдайды есіне алды. Институтқа сәтімен түскен бұлар оқуды толық аяқтап шыға алмаған. Жапал саудамен айналысамын деп айныса, Оңалды жоқшылық қысты. Үйленіп және тұсалған. Базар жағалап көріп еді, ұсынған бұйымы өтпей тақырланып тынды. Саудаға еп керек. Біреуді арбап, біреулерді алдамай ісің өнбейді. Ондайға мұның икемі жоқ. Оқуын сырттай жалғастырып диплом алғанымен, мамандығы бойынша жұмыс таппай сенделумен жүр әлі күнге. Қиыннан жол тапқыш Жапал досы Оңалдың мысын басады да тұрады. «Мынадай қысылтаяң кезеңде әйел аяққа оралғы. Үйленбе тілімді алсаң, – деген шын жанашырлықпен. – Қатын жолда, бала белде. Алдымен, байып алғанымыз жөн».

Оңал жүрек әміріне бағынып еді. Дегеніне иіліктіре алмаған мұны Жапал кездескен жерде іліп-шалады. Келіншегі Жұпарды көргенде досының ұры көзі ойнақшып кетеді. Бір жолы осы мына Жапалды беймезгіл өз үйінен ұшыратып қатты тіксінгені бар-тын. «Мас боп келді, ұйықтап жатыр» деп келіншегі жуыпшайғанымен, көңілінде дік қалды. Бірге өскен жолдас опасыздыққа бара қоймас деп өзін жұбатса да, өтірік мас болғанысып, терінде сұлап жатқан оның сондағысы жүрегін түртеді де жүреді. Енді сол күдігі оқыс өршіп берсін. Тәңірдей табынған ұлы көсемге, «жер жүзіне нұр болған, күнсіздерге күн болған» данышпанның рухына қол көтерген ождансыз Жапалда қандайлық тұрлау бар?! Көсемге көзсіз шабуылдаған рақымсыздан нендей опа күтерсің?

Жапал ерегісе үдетті қимылын. Ақ періште Оңалды мұқатуға барын салды.

– Құдай жоқ дегенің үшін, мә саған! – деп шүйдеден бір соғып өтті. – Бай мен кедейді ит пен мысықтай ғып қойғаныңа бола жазаң осы! – деп иығына және төндіріп балғаны. – Өле жегенше, бөле жеңдер деп біреудің ризығын біреуге тартып әпергеніңнің жазасы! – деп маңдайдан тағы жатқызды.

Оңал шытынады барынша. Бұрқ еткен ашудан көзі тұнған ол құныкер Жапалды тарпа бас салды. Оңды-солды жіберді дейсің жұдырықты.

Жапалдың әкесі сырттағы сойқаннан бейхабар-тын. Байлаудағы иттің үрісінен секемденген ол сыртқа шыққанда, түн түнегі қоюланып қара қабақтанып алып еді. Құлпаршасы шыққан мүсінге көзі түскенде, жүрегі шымырлап кетті.

ЖҰПТАСТАР

Қатарынан бір жеті әңкілдеді. Аздап саябырсып алады да ызғырықтап қоя береді. Тал-теректерде нұсқын қалмады. Әлжуаз сарғылтым жапырақтарын сыпырып-сыйырып тіке тонап әкетті. Ауыл шетіндегі бұзылған үйдің алдындағы жалғыз талдың да жұлма-жұлмасын шығарды. Діңі жуан бұтақты келгенімен жапырақтарын қайырымсыз қатыгез желден сақтап қала алмапты.

Бипаз жадау тартқан жүдеңкі талды төңіректен жүріп алды. Шешесінің көзіндей ыстық көрінеді. Марқұм анасы өсімдікті баласындай мәпелеуші еді. Ауланы алуан түрлі гүлмен көмкеріп тастайтын. Мектептен оралған соң, бақшалыққа көңіл бөлетін. Онда бұл тым жас еді. Тұлымшағы желбіреген ойын баласы шешесінен көргенін істеуге тырысады. Оншақты түп тал, қадау-қадау теректерден дараланып оқшау тұратын осы мына мықырайған жуантық талға тырмысудан еш жалықпайтын еді.

Ол бір үйде жалқы өсті. Інісі жастай шетінеп, шешесі бала қайғысынан оңалмады. Елуге жетер-жетпесте апа-сапа көз жұмды. Онда бұл он төртте ғана-тын. Марқұмды төркіндері өз қорымдарына апарып жерледі. Әкесі іле төсек жаңартты да, Бипаз өгей шешенің қарамағына көшті. Обалы нешік, жұмсақ келді бұған. Ананы істе, мынаны істе деп жұмсағанына алғашқыда көндіге алмады. Соңынан еретін іні тауып бергені үшін өгей шешенің түртпегіне көнбістік танытты. Үйдің отымен кіріп, күлімен шығуға еріксіз көндігіп, шаруақор боп алған еді. Соның салқыны ма, сабаққа онша ынтасы түспеді. Әкесі мал өсіруге кірісті. Алған әйелі майсалпақтау шаруаға қырсыз. Бар салмақ Бипазға түседі. Сиыр сауып, сүттен қаймақ айырады. Қымыз баптайды. Іркіт жиып құрт қайнатады.

Жиырма шақты үйлі ауылдың күйбеңі мимырттау көрінгенімен, тұрғындарында мазасыздық басым еді. Тақта жол ауылды іргелей өтетіндіктен, барыс-келіс өз ыңғайымен жүріп жатады. Сауда-саттықта іркіліс жоқ. Бір ыңғайсыз жері – бұл жақтан кетпесе, көшіп келетінер жоққа тән. Ауыл тайыздаған көлшіктей орта түсіп барады. Төрт түлік мыңғырайын деп-ақ тұр, малды қоғамдайтын адамдарда ынта жоқ. Аңсары қалада. Қыздардан Бипаз ғана, өзгелері оқуда. Оқуға түсе алмағандары күнкөрістің күйбеңінде. Жігіттер кәсіп іздеп кеткен. Бірді-екілі баласын әкешешелері аяқтарын шырмалп отау шығарған.

Бипаз қаланы сағалаған құрбыларына еліге қоймайды. Еңбекке алданады. Таңнан қара кешке дейін дамылдық көрмей, жатар орынға сүріне жығылады. Кішкене інісіне ғана көңіл бөліп, сонымен аздап алданады. Титықтап шаршағандық па ұйқысы қатты. Түсінде үнемі жолға жиналып, бір жаққа жүрмекші боп жатады. Үйден шығарда бірдеңесі ұмыт қалғандай артына қарайлай береді. «Кетпеші, кетпе!» деп бақырған інісінің даусынан ояна келеді де, жүрегінің дүрсіліне құлақ түреді. Жетім жүрегі әлде нені аңсайтындай ма? Торға шырмалған құсша бұлқынып бой бермей кетеді. Ұйқысы ашылып жайы болмағанда өзі шыр етіп дүниеге келген ескі үйді төңіректтейтін қашанғы әдетітін. Жапырақтарынан түк қалмаған қорғансыз талды аяп кетті. Артынша өзінің де жетісіп жүрмегенін есіне алып, қияс ойға берілді. Ғайыптан бұған қанат бітіп, көк жүзінде құсша самғаса ғой, шіркін! Жарайды, биіктеп ұшсын-ақ, қайтып кеп қонатын тұғыры мына жетім тал ма?

Ол қапелімде өз ойының ерсілігіне қуыстанды. Шешесінің інісі «ыңғайлы жұмыс тауып қойдым, тез жетсін» деп сәлем айтқалы олқылы-толқылы. Әкесін де аяйды. Қолғабыс беретін жанашырға зәру. Әрі кішкене бауырын қимайды. Артынша қатайып алады. Мұңсыз-қамсыз ойын баласына бәрі бір емес пе? Сонда мұның көзден кетсе де, көңілінде ұстайтын кімі бар? Әкесінің күйбеңі бір басына жетерлік. Інісі ойын баласы. Ал шеше? Ішінен шықпаған соң ол да бұған салқын тарата береді. Анасы түсті есіне. «Қалқам-ау, неге жадырап жүрмейсің? Әкең жайдары, менің де қабағым ашық. Кітапты көп оқисың, содан жүрегіңе бірдеңе жамағаннан саумысың?!» – десе, Бипаз естиярлығына бағып: «Адамдар қызық, бір-бірін өтірік сөйлеп алдайды», – дейтін. Онда бұл он төртте ғана болатын. Содан бергі жылдарда керт басынан нендей қиыншылық өтпеді дейсің? Алдау былай қалып, адамдар осы күні бір-біріне суық бауыр рақымсыз. Есіл-дерттері дүние. Баюдың жолында жеке бастарын да құрбандыққа шалып жіберуден тайынбас. Осы заманғы үлгімен бой көтерген еңселі үй төбесінен басады да тұрады. Іштегі сәнді жиһаз бөтен үйдің мүлкіндей көзіне жат көрінеді. Жалтыраған әсем бұйымдардың кісіні арбайтын сиқыры бар тәрізді. Одан «көгілдір айнаның» ертегісі басталады. Бір ауық өзіңмен-өзің арман-аңсауыңды қиялмен қуалағанға не жетеді?

Бипаз талды төңіректен жүріп алды. Қазанның дауылы өз міндетін асыра орындапты. Сандаған сарғылтымнан ырымға

екеуін ған қалдырған. Қорғансыз қос жапырақ күзгі ызғырықтан қалбалақ-қалбалақ етіп үзіліп түсуге шақ тұр.

Әзірше жел өтіне берісетін түрі жоқ. Сонда бұларға жансебідік қайдан келген? Бәлкім жұптастықтан шығар? Бәрібір үзілмей қалмайды. Сөйткенмен де қытымыр табиғатқа шыдас бергенінің өзі неге тұрады?

Бипаз қоңылтақсыған сезімде төңірегіне секемдене қарады. Ауылдың көк желкесінен төнген қожыр тасты қотыраш шоқының қабағы түйіліңкі еді. Алыстан көрініс берген ірге таулар да бір түрлі сұсты. Сиырдың бүйрегіндей буылтық-буылтық қырқалар да жылан жонданып алған. Бұлыңғыр күздің қырыс қабағынан жадау тартқан белеңдер де бұйыққан көңілсіз кейіпте еді. Мына көз алдындағы жалғыз талдың да сүреңі ішін мұздатып барады. Аңғал-саңғал иесіз үй тіптен жабырқатты. «Жазғыра көрмеңдерші, – деді ол іштей, – Маған оңай деймісің? Жалғыздықтан жалықтым әбден. Тағдырымен тайталасқан қос жапырақ құрлы жоқпын».

Сөйткенше, ту сыртынан ат тұяғының дүсірі шалынды. Екпіндеп жеткен Ергеш: – Маған қарызға ақша бере тұршы, – деді түк іркіліссіз. – Басым әкетіп барады.

Бипаз одан басқаша сөз күткен еді. Ұстата салды қолына іліккенді.

– Мынауың артық, – деді ерге бір жамбастаған ол екі мың теңгелікті демімен үрлеп. – Бір жартылыққа шақта.

– Кетемін ғой, – деді қыз қалтырай күрсініп. – Менен аларыңды қамтып қалсаңшы, – Жігіт басылып қалды. Аттан түсті де, талға ентеледі.

– Оңтайлы екен, – деді қисық-қыңыр жуантық бұтаққа сау-сақтарын жұғыстырып.

– Немене?

– Жәй әшейін, – деді ол ауыр теткіп. – Сендер мені түсінбейсіңдер ғой.

Қыз қолайсызданды. Араққа емес, Ергештің мейірімге шөлейтінін ептеп сезетін еді. Қанша ішкенімен артық-ауыс сөзін естіген емес. Анда-санда бұдан ақша сұрайтыны бар. Жапсарлас ауылда тұратын еді. Әке-шешесі машина апатынан майып боп кеткен соң, осындағы апа-жездесінің қолына келген. Бітіретін шаруасы – ауылдың малын қарауылдайды. Қыл-аяғы бұзауларға шейін осының назарында. Үш аяқты тырылдақтан бір түспейді. Жездесінің малшысы есепті Ергеш ауылдың қара-құрасына бас-

көз болуды да өз міндетіне алып алған. Маңайдағы ауылдардың жылқысын қарақшылар айдап кетіп жатқанда, бұлар тыныш. Құс ұйқылы ол көк желкедегі биік шоқыдан түнді күндізгідей көрсететін дүрбісімен жайылыстағы жылқыларды қалт жібермей бақылайды. Асай-мұсайы сайлы қарулы жігіт анау-мынау ұрыдан ығыспайды. Содан да ұрылар бұл маңға жуымайды. Содан соңғы бір ермегі сырнайға даусын қосады. Аса әкетіп бара жатпағанымен жұғымды қоңыр үнмен неше қилы әнге басқанда, ауылдың бар баласы соңында жүреді. Зарлы әннің баурағыш әсеріне елтіген үлкендер көзіне жас алар еді. Бипазға мұның ән салғаны қатты әсер етеді. Өттең ішеді, сонысы болмаса... Былайғылар оны сөлекеттеу жүрісіне, оғаштау мінезіне бола «Жынды Ергеш» атандырып жіберген.

– Рас кетемісің? – деді ол екі мың теңгелікті қызға қайтып беріп жатып. – Жолыңа жарат.

– Ала берсейші.

– Болмайды. – Ергеш басын шайқап-шайқап жіберді. – Сенен бас жазар сұрағанда... өзіңді бір көргім кеп... Әйтпесе ақшасыз емеспін. Тегін бақташы болғаным үшін мал иелері қалтамды құр тастамайды. Соның бәріне іше берсем жанып кетпеймін бе? Былайша, кеуіл көтеріп дегендей. Оның үстіне, туған ауылым есіме түсіп... қапылыста қаза тапқан әке-шешемді ойлап, – Ол көзіне кеп қалған жасын шаққа тежеді. – Көріп жүрсің ғой. Апа-жездеменің жаны ашымайды маған. Әйтпесе Марфаның үйінде нем бар?

– Қызы бар емес пе? – деді Бипаз кекесінмен. – Соны қимайтын шығарсың?

– Қимағанда... былай ғой, – деді Ергеш сасқалақтап. – Ол бикештің тұрағы басқа жақта. Қаланың керімі даланың бозымын қайтеді?

– Өйтсең, оларға неге жабысасың?

– Әркімнің өз есебі бар, – деді ол бір қырындаған қалпында. – Сауатын сиырларына бола, әйтпесе олар менің кімім соншама? Және өзі бар ғой, Марфа кемпірді айтам, ішетіндерді түсінеді. Көбірек сілтеп жібергенімде, дәмді асын аузыма тосып есімді жидырады. – Ол атты кекілінен сипап тұрып жалғастырды сөзін. – Менің мына Құбақаным бөтен адамға ұстатпайды. Өзіме тәк тұрады. Атты ерқашты қашаған ететін иесі. Мені «ішкіш, жынды сүрей» деп әйгілейтін өздерің емес пе?

– Сенің өзің ғой менен сырт айналатын, – деді Бипаз балаша бұртиып. – Бір құдықтың суын ішкелі кемі төрт жыл болған шығар? Арақтан басқа білерің жоқ.

– Аяймын сені! – деді ол жыларман болып. – Періштесің ғой, періштесің! Сүйкімдісің және өзің. Бір ішкішке қор болып жүре ме деп... тартыншақтап... Өзімді жөнге сала алмай... саған қарауға жүзім шыдамай...

Бипаз бұрылып кетті. Оның сөзі не, өзі не?! Өтірік айта салады. Ішкіште мәлім жоқ. Марфаның қызымен әуейіленіп жүргенін жасырады. Керек емес. Осы ойын бекітіп көңілінде орнықтыруға тырысса да, іш қалтарысынан оған деген қимастық байқалады. Ақ сөзі шығар деп жұбанады. Арақ ішпесе бар ма, жігітім-ақ. Өкінішін аяушылық жеңгенде: «жаман әдеттен тыйылсаң, сендікпін деп айтсам қайтер еді?» деп және қиялдайды. Артынша айнаиды. Жігіттен де бұрын бауыр басқан мекенді қиып кету бұған ауыр соғатын түрі бар. Уақыт оздырудың амалында әр нені сылтауратып, кезегесі кейін тартады да жүреді. Бар жасайтын қайраны көзіне ыстық ескі үйге қиыстайды. Жетім талға шағынып жылап-жылап алады.

Ертеңінде тағы келген. Елбесіп-селбескен егіз жапырақ күзгі ызғырыққа беріспей қасарысып әлі тұр. Қол созымнан жоғарыдағы жуантық бұтаққа тұзақ ілініп қалыпты. Жіңішкелеу кендір арқанның үзігі. «Әлгінің шығарып жүргені ғой, – деді ызалы кекесінмен, – Қорқытпақшы. Қарай гөр өзін! Еркелігін сүйіктісіне көрсетсін. Менің кімім сонша?!» Кенет, жел өтінде тербетілген тұзақ көзіне жылан тәрізденіп кетті де, Бипаз екі қолымен бетін баса қалды. Аусар жазған арақты тоя ішіп алып талға асылып қалса не болғаны?!

Іле жолға жиналған ол жеме-жемде қатты толқыды. «Ауылдан бір жолата кетпеймін ғой. Жиі-жиі кеп тұрармын», – деп жұбатты өзін. Шешесі шығар ауызда долырып, ауыр-ауыр сөзге барды. Намысына тиіп: «Тобырға қосылып жетісерсің!» деп шүршитті ерінін. Әкесі тіптен үдеген. «Сайқалдардың санын көбейткеннен басқа саған қалада түк те жоқ», – деп тіке кетті. Кішкене Жарас та бұртиып, қабағын ашпады.

Ауылдың сыртындағы күре жолға бет алған оны Марфа кемпір тоқтатып:

«Қызым, есінде жүрсінші. Осында ең жақын адамың қалып барады, – деді шынайы жанашырлық ниетте. – Сенсіз оған қиын соғады. Ойлан қызым, ойлан. Екі жетіден асып кетті аузына

түйір салмағанына. Ішімдікті тастаймын деп өзін қинап ашығып жатыр. Бір ауыз сөзім бар дейді саған айтатын».

Бипаз сағатына қарады. Жолаушы көлігінің бұл тұстан өтуіне әлі біраз бар екен. Ескі тұрақ жолға жақын еді. Есіне анасы түсті де, солай қарай қиыстады.

Аңғал-саңғал жер үйдің әр бұрышы көзін суырып барады. Ата-ана бауырында томпаңдаған кішкене кезіндегісі, мектепке барғандағысы, анасының мейірімге толы сүйкімді дидары, өзінің аулада асыр сап ойнағаны, қыршын кеткен інісін арқалап жүргені – бәрі-бәрі көз алдына келді.

Жалғыз талға жақындауға жүрегі дауаламай, бүгежектей берген. Дұзақ жіп әлі тұр салбыраған қалпында. Жансебіл қос жапырақ табиғаттың қатал мінезіне әлі де берісетін түрі жоқ.

Осылай қарай далақтаған Ергешке елеңдеген ол қапелімде бір түрлі боп кетті. Еңсесін тұқыртып адымын жаздырмаған зіл батпаннан сәтте серпілгендей бойы жеңілейіп бара жатты. Бауыр басқан туған ауылынан ада-күде қол үзбеудің сылтауы табылғанына өзін шексіз иландырған ол осында жан тартқан қимасының бар екенігіне анық көзі жеткен сезімде босаңсып сала берген-ді.

ДУАЛ

Дуал басып қалған екен. Жанталасып жатып ояна келсе, қалың түн ортасы. Жүрегі атқақтап аузына тығыла берді де, басын жастықтан көтерді. Ай жарығы терезеден емін-еркін төгіліп тұр. Іштегі мүлік ап-айқын көрінеді. Қабырғадағы кілемнің зеріне шейін көзіне анық шалынды. Ақсұт нұрға шағылысқан әйелі екеуінің үлкейтілген суреті назарын тартты да, содан көз айырмай қарады да жатты. Әйелі осыдан бес жыл бұрын қан қысымынан көз жұмған еді. Кемпірінен айырылғалы мұнда жағдай жоқ. Дағарадай үйде жалғыз тұрып жатыр. Осы құтты ұяны өз қолымен тұрғызған еді.

Ол жылдары бұл Кәттабай шопыр болатын. Қалада алып заботтың құрылысы басталды да, самасабал айдайтын Тағай «иә сәт-ай» деп білек түрінді. Өзін қарамағына алған бастықпен ым-жымдары бір. Содан да ол бейнетке оң иығын беріп білек түрінді. «Көкқасқасы» әлде қалай сыр берсе, қосалқы бөлшекті өз жанынан ақша шығарып сатып ала қоятын. Өзгелердің көлігі

көксау шалдай күркілдеп жүргенде, Тағайдың мәшинесі забортан жаңа шыққандай жып-жылтыр қалпында жұтынып тұрады. Астындағы көлігі екпінді, өзі жұмысқа ынталы болғандықтан, Тағай аз жылда топ жарып, орденді шопыр атанды. Есімі өзі істейтін кәсіпорынның құрмет тақатынан тұрақты түрде орын алды. Беделмен қосарлана ақшаға толды қалтасы. Көлденең табыстан да қашпады. Орденді шопырға қайда да жол ашық. Бұл екі ортада қалалық советке депутат боп сайланып алған. Мақтау-марапатқа кенелген Тағай құрлыстан түсірген табысына үй салуға кірісті. Бір жылға жетер-жетпесте еңселі үй бой көтерген. Көше бойындағы бір өңкей жәпірейген аласа құжырлар жаңа үйдің тасасында қалды. Бәкене баспаналардан өріп шыққан үлкеніші еңселі үйге көздері түскеде іштері күйер еді. Неше қилы ою-өрнекпен әдептеліп берік те бекем қалың темірден тұрғызылған сыртқы қоршау тіптен асқақ көрінеді.

Енді сол зәулім қоршау бұған сор боп тұр. Ұйықтағанда әзірейілдей арбаса, күндіз көзіне құбыжықтай көрініп, еңсесін басады да тұрады. Түрме қоршауынан да бетер сұсты суық дуал еңселеген кәріні тіке жерге тығып барады.

Тағай өміріне риза еді. Жар құшып, бала сүйді. Бір ұл, екі қыз өсірген-ді. Солардың біреуі де тұрақтамады өздері шыр етіп дүниеге келген құтты ұяға. Ескірген көне жобамен тұрғызылған деп сылтау айтады. Ұл мен қыздары үйді сатып жіберейік қолымызға келіңіз деп үгіттейді. Олардың үгітіне қиқар әке илігер емес. Жеме-жемде Тағай балаларына: «Маған бір шай қайнатып берегін әйел қарастырыңдар», – деп талап қойды. Шай қайнататындардың екі-үшеуі кіріп шықты осында. «Әкелерің мазасыз екен», – дейді де жөніне кетеді.

Сонда да қайтар емес өз дегенінен. «Сүйегім құтты босағамнан шығады», – деп қасарысады. Балаларын: «Қара шаңырақты қаңыратып иесіз тастадыңдар», – деп жазғырды. «Шаңырақтың киесі ұрады, менің назама ұшырайсыңдар», – деп және төндіреді.

Әбден талып барып көзі ілінген. Тағы сол құбыжықпен әуреленіп жатып ояна келсе, таң аппақ атқан екен. Жата-жата езіліп қалған денесі қорғасындай ауырлап зорға тұрды төсектен. Тәлтіректен сыртқа шықты. Аула қаңырап тұр. Үй айналасындағы бақшалық жүдең тартқан. Жеміс ағаштарына зауал төне бастағандай ма? Қытымыр күздің қырына іліккен сарыала жапырақтар аяқ астында аткөпір боп жатыр. Әйелі бау-бақшалыққа жан бітіретін мейлінше шаруақор еді. Оның көзі

кеткелі үйдің маңы күтімсіздікке ұшырап сәнінен айырылып тозып барады.

Шал гаражға барды. Ақсұр «Волга» суытылған аттай сұлық тұр. Оны жүргізетін шама жоқ мұнда. Көзі бұлдырайды, жүрегі қағады. Құлағы да тосаңсып барады. Кәрі серігін сатуға қимайды. Арзанға кететін болғансын да, көз алдында тұра бергенін көңіліне тоқ санайды.

Тағай азанғы көрген түсін есіне түсірді. Сол-ақ екен өңі түсіп ескірген сұрғылт дуал өз-өзінен теңселіп тұрғандай көрінді де, шегіншектей берді. Әлгіндегі алдамшы жұбанышы үркек секемге ауысып, көз алдындағы әр нәрсе суық та жат көрініп кетті.

Шай қойып ішкен. Тәбеті онша болмады. Теледидарға зауқы жоқ. Газет қарауға кірісті. Оқып жарытпады. Кіші қызы телефон шалды. Біреу сататын үй іздеп жүрген көрінеді. Одан келіні шықты байланысқа. Кешке қарай ыстық тамақ жеткізбекші екен.

Іле ұлы хабарласты. Еркелеу өскен еді. «Шал қалайсың?» – дейді. Мәмілеге келіп әке ыңғайына жығылатын түрі жоқ. Сыңайынан байқалып тұр.

– Қашан көшіп келесіңдер? – деді оған.

– Кәресін қатқанда...

Тағай шытынады. «Мазақ қылады-ей?! Құдай бастарына берсін! Қартайғанда көрер әлі көрешегін». Әрі-сәрі жағдайда бір аптаны оздырған. Күндіз әр неге алданады? Түсі оңалмай тұр. Қайдағы-жайдағы елестер қинайды. Көзі іліне берді ме, құбыжық тәрізденген елес арбай бастайды. Әр қилы бейнеге ауысып сан құбылады. Көбінесе дуал тәрізденіп, үстіне құлап келе жатады.

Көшенің бас жағында құмалақшы шал тұратын еді. Соған барған.

– Сөйле, пақырым, – деді сақалы омырауын жапқан обадай оқшырайған қасқыр бет қара шал. – Дуалы аспан тіреген үйде тұратын сен екенсің ғой.

– Сол қоршауы түскірге арбалып... жайым болмай...

– Қолыңда балаларың бар ма?

– Бөлек тұрады.

– Өгей ме?

– Өзімдікі ғой.

– Өзіңдікі болса, өзекке теуіп нең бар еді?

– Ондайым жоқ, – Тағай жалтарды. – Маңдай термен тұрғызылған үйімді иесіз тастай алмай.

– Сатып жібермеймісің?
– Қара шаңырақ емес пе, отағасы-ау?! – деді Тағай жыларман болып.

– Онда жөн, – деді құмалақшы шал ауыр күрсініп. – Қазақтың шаңырағы қайда қалмаған? Мен де қалдырып кеттім қырық жыл тұрған құттыханамды. Сыртынан көріп жүрмін. Үйіңде бір ғана кінәрат бар. Дуалы жойдасыз биік.

– Сол дуалы түскір құбыжықтай арбай береді, – деді Тағай мұңайыңқы кейіпте. – Түсімнен шықпайды. Соның мәнісін біле алмай, құмалақ аштырсам деп... далбастап...

– Онда мені тыңда, – деді сақалды шал сәл жылуарсып. – Сен кезінде үздік шопыр болсаң, мен дәй инженер болатынымын. Сенде бар орден менде де бар. Отан қоймасына бір жылы миллион пұт астық құйып, кеңшар озаттары шетінен марапатталды. Маған «Ленин» ордені бұйырды. Совхозымыз қиян шетте еді. Ауылымыз ыдырап, дара шаруашылықтарға бөлініп кетті де, жағдай қиындады. Әйелімнен және айырылдым. Жұрт босып қалаға шұбыра бастады. Маған да ой түскен. Ауылды қимағанмен, түп қазықта қалатындай шама жоқ. Содан осы мына облыс орталығына кеп орнағанбыз. Сенікіндей әйдік үй сатып алуға қалта жұқа. Шағын баспанада тұрып жатырмыз. Бүгінде дуалсыз үй жоқ. Күйеу балам мен қызым қоршау тұрғызбақшы еді. Менен аса алмады. Есік алдындағы сәкіден көше тұрғындарын назарымнан өткіземін. Олай-былай өткендерге бас изеймін. Құдайға қарағандары бұрылып кеп сәлем береді. Жөн сұрасамыз. Құмалақ салдырады. Балалар келеді. Оларға ертегі айтып беремін. Несін айтасың, бір жасап қаламын. Жайнамазға жығылдым. Намаз алданыш кәріге. Тәрізі құдай тәубең аз-ау сенің. Жылтыраққа үйір екенсің.

Тағайға ауыр тиді «инженер әріптесінің» сөзі. Үнемі орден-медалін тағынып жүретін әдетіне және қолайсызданды.

– Құмалақ салып бермейсің бе? – деді ол жалынғандай болып. – Ақыңды төлеймін.

– Сөзің бар болсын! – деді қасқыр бет қара шал суық сұстанып. – Мені бір құмалақтан үнем айырған балгер деп білемісің? Саған құмалақ сөйлемейді. Биік дуалдың қоршауында қалып жүйкеңді жұқартып алған өзіңнен көр.

Тағай түк айта алмады. Былай шыққан соң: «Өмір бойы «инженерге» есемді жіберумен өттім-ау», – деп теткіді. Құмалақшы шалдың сөзі өтіп кеткеніне қорланып келеді.

Көшеде сенделіп жүрді де қойды. Қызық-шыжыққа толы жылдардың куәгері құтты ұясы көзіне жат көрініп барады. Сұрғылт суық дуал тіптен биіктеп алғандай еді. Мелшиіп безірейген ескі тұраққа бас сұкса қайтып шыға алмайтындай көріп және бөгелді. «Үй сатылады» деген жазуға көзі түскенде, балаларының талабын мақыл көрді.

Шал жуасып қалған еді. Сыртқы қақпаны жүрексіне ашып, ішке батылсыз енді. Артына бұрылғанда, асқақтаған қоршау өзінен теңселеңдеп тұрғандай көрінді де, аяғы бірдеңеге шалынып етпетінен түсті. Қайтып тұра алмаған. Сарсаңсыған шаршау сана тіке құрдымға тартып еді.

ЖОҒАЛЫП ТАБЫЛҒАН МАХАББАТ

– Оны ғұмыр бойы іздедім, – деп бастады ол әңгімесін, – жер ортасынан асқанша. Кемі отыз жыл жайымен өткен шығар. Аяулымды жоғалтқан алғашқы жылдар маған ауыр тиді. Тіке жындануға шақ қалдым. Сырт көз қисынсыз сенделісімді сөкет көріп, бос қиялға жатқызды. Құрбы-құрдастарым: «өңіңде емес, түсіңде көргенсің ғой шамасы», – деп әжуалады. «Әдейі көз алдағаны, осыныңда талап жоқ, қыздарға қырсыз басынан», – деп сөз шығарды кейбір жыбырлақтар. Сонда да қайтпадым алған бетімнен. Шарқ ұрып іздей бердім асыл бейнені. Ғашығымды десем артық болмас. Есі дұрыс адам ел аман, жұрт тынышта ұнатқан сүйіктісінен қалайша адасады? Содан да ғой былайғылардың маған суық сұғын қадайтыны. Келісті-ақ едім деген жиырма бесімде. Бозбаланың көркеміне қай бойжеткен көз қиығын тастамайды? Алайда мен қыздарға көрінеу салқын тарттым. Оған кірпияз кінәмшілдігім себепкер деп ешкімді иланыра алмаймын. Ондай кіді мінез екінің-бірінде бар. Қыздарға «жауығуым» әулетіміз тап болған келеңсіздіктен бастау алды. Туған ағамның шаңырағы ойда жоқта шайқалып кетті де, өмірге деген құштарлығым күрт бәсеңсіп сала берді. Ағай айтары жоқ, қияпатты еркек болатын. Жігіттің қызыл қайыңы еді. Келісті кесек пішіні әйел біткенді жалт қарататындай тартымды еді-ау. Суырылған шешендігіне бір сыдырғы әншілігі үйлескен облыстық драма театрының талантты актері болатын. Жеңеміз өзіне сай еді. Сұлулығымен қараңғы үйді жарық қылатындай нағыз ай қабақ, алтын кірпіктің өзі-тін. Екеуі қолтықтасып келе

жатқанда, көз біткен сұқтанбай қалмайтын. Сөйткен жұбайлық жарасымдары ойда жоқта насырға шауып кетіп еді. Ағай театр труппасымен ел аралап, ойын қойып жүргенде, келіншегі ашынасымен әуейленген. Жоғары білімді дәрігер еді. Қылың-сылтыңы жоқ тәрізді-тін. «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» деп бекер айтылмаған. Жеңгеміз жеңсіқойдың өзі болды да шықты. Сапардан оралған ағай, сірә қосалқы кілті қалтасында жүрсе керек, есікті ашып кіріп барса әйелі бөтен еркекпен қойындасып жатқан көрінеді. Содан жанжал басталған. Өшкереге ұшыраған мекер қатын сол күні-ақ қарасын батырған. Бір жақсы жері, көкем оған қол тигізбепті. Былайша, қайсар еді. Сүйіп алған жарының опасыздығына төзе алмады. Рухы жасып іштей мүжілген ол жүрек талмасынан көз жұмды.

Жанұямыздың шаңырағын шайқалтып, бүтін бір әулеттің бетіне шіркеу болған шырғалаң жүрегіме беріш боп байланып, санамды сансыратып кетті.

Содан былайғы жерде әйел затына деген «өшпенділік» бірте-бірте мінезіме ауысып, көркімен көз суырған керімдерден сырттайтынды шығардым. Оларға деген ынтызарлығымды көңілімнен біржолата өшіріп тастауға тырыстым. Жәудіреген жазықсыз мұңлықтар суықсыған сықыптымнан жасқанып іштей жәбірленер еді. Өзіме бір табан жақын жүрген бойжеткеннің талабын тұсап, тауанын қайтарғанымға көрінеу масайрап, бітіспес қастасымнан есе қайтарғандай-ақ бір жасап қаламын. Жоғарғы оқу орнына түсіп, студенттік шақты бастан өткерген жылдарда, қолдан жасап алған қырсық мінезден еш ажырамай, керісінше үстемелей үдетіп жібердім. Қиық қастарды қисынсыз жәбірлеп, кекетіп мұқатқанды өзімше ұтысқа баладым. Намыстарына тиіп ашу-ызаға жол ашқанда, тіптен өршіп саламын. Әсіресе көрікті қыздарға өштігім әлемет. Спортқа оң иығымды беріп тұратын, өнерге де икемді мені қара тартатын қыздардың қатары бірқыдыру еді. Мақтанды деменіз, маған жалт етіп бір қарамайтын қыз болмайтын. Солардың біреуіне де қайырылмай, қасарыстым да жүрдім.

Аға-жеңгемнің сәтсіз махаббатының салдарынан санама дақ түсіріп алған менің студенттік жылдарым жарқыл-жұрқылы бәсең қоңырқайлау өтті. Суретші болсам деген талабым орта жолда қалды. Сәулетшілікке бейімделіп, архитектор мамандығына ойысқан менің бейнелеу өнеріне де ыңғайым бар еді. Алғашқы қалам алды туындым ағай мен жеңгейге арналған еді. Екеуінің қол ұстасқан бақытты кезін қыл қаламмен салып шыққан қар-

саңда, қабындаған жоқ па от басының бүліншілігі? Сурет салудан содан былайғы жерде, ада-күде тыйылдым. Сәулетшілік оқуға түскенім содан. Сұлулық маған құбыжық боп көрінеді. Әсіресе әйелдердің сұлуына өшпін. Жасырып не қыламын, сырт көзге кекірттеу көрінсем де, ішкі дүниемде мазасыздық басым. Жастықтың алаулаған жалынына төтеп бере алмай сыр алдырып алғанымды қопсытып қайтемін? Нағыз кездеспей жүрген бейнені қиялымда ұстадым. Сол бір асыл жанмен, болашақ ғашығыммен күндердің күнінде жүздесеріме сенімді едім. Он жерден қиықтанып қырсық мінезге салынсам да, жар құшпай өтем деген ойдан аулақ болатынмын. Неге екенін қайдам, қатар жүрген құрбыларым мені өзіне тартпайды. Көңілім ауған бірді-екілісіне таянайын десем, ішкі қарсылығым атойлап шыға келеді де, әлгіден безе қашамын. Ауруға шалдығып кетпеймін бе деген күдіктен де құр емеспін. Бұл халімнен қатар жүрген достарым хабардар. Олар маған: «байқағайсың, дер шағыңды өткізіп алып, таңдаған тазға жолығардың керіне ұшырап жүрме» деп ескертеді. Одан сайын ширығып, өзіме сырттай телмірген көздерді суық сұсыммен жасқаймын. Жора-жолдас мені сұмдықтай жек көріп алды. Көзіме айтпағанмен, сыртымнан сөз шығарып, неше қилы өсекке таңды. «Ауру шығар, кемістігі болуға тиісті. Санасында тосаң бар, – деп бықсытты. – Бара-бара жынданып кетуі кәдік».

Сол қарсаңда ауылдан суық хабар жеткен. Ағай қайтпас сапарға кетіпті. Бұрынғым әншейін ойын жолы екен. Көкемнің қазасы мені тұралатып кетті. Ештеңеге селт етпейтін меңіреулікпен қатты тұйықталдым. Соңғы курстың жүгі ауыр келетіні бар емес пе? Үлгерімім онша болмады. Өйтіп-бүйтіп қолыма диплом алған соң, әке-шешем тұратын ауылдан да, ағамды жұтқан қаладан да безе қашып, Ақтөбеге тартып кеттім. Қалалық мекемеге қатардағы архитектор боп орналастым. Мамандық ыңғайына икемделудің ығытымен жүргенде бір жылым өте шықты. Сәулетшілікке еркін төселіп, жат ортаға үйренісе бастаған күндердің бірінде, тәжірибе алмасу мақсатында, жапсарлас облысқа іс сапармен бардым. Өзіміздің Оралға, Қасым ақын жырлаған қалаға. Қала мені тарта қоймады. Сәулет өнерінен қалыс қалғандай көрінді. Тек ақ пен қызылға бөлініп майдандасқан жылдардың жағаласын көз алдыға әкелетін Чапай көкеміздің қылыш ұстаған айбарлы мүсіні көңіліме қонды.

Сұлулық дегеніміз не? Осы сұрақ әр кез мазалайтын. Маған адамнан өткен сұлу жоқтай көрінеді. Анамыз келбетті әйел-

тін. Ағай екеуміз түр жағынан шешемізге ұқсайтын едік. Әсіресе, көкем марқұм қияпатты. Мен сәл тұнжыраңқы едім. Ағай отырған жерін ойып түсіретін өткір сөзді әзілкеш күлдіргі кісі еді. Қыз-келіншектерге өтімді және өзі. Оған сұқтанбаған көз сірә да қалмаған шығар? Сөйткен серіні ғашық боп қосылған жары оққа байлап берген жоқ па? Жеңемнің көркіне ақындар теңеу таппай қиналар еді. Сұлулығын жат құшақтың еркіне билетіп алған опасыз қатынның лаңы көкемді көрге тығып тынса, мені өмірге құштарлығымнан, әсемдікке ынтызарлығымнан айырды.

Әйел затына қатыгезденіп алған менің сол қарсаңдағы сұлулыққа көзқарасым бір жақты болатын. Адамдарды бір-біріне жауықтырып, өштестіруге себепкер нағыз азғырынды әзәзіл әйелдер деп білдім. Соның кесірінен туған ауылымнан, жора-жолдас, туыс-туғаннан бездім. Бойыма жамалған қырсық мінездің салдарынан дос-жараннан шығыстым. Қатқылсыған қасаң санамда кінәрат бар тәрізді. Көңілім түкке де селт етпейді. Қызметіме де құлықсызбын. Он жерден зәулім үйлер салып, сәулетті ғимарат тұрғызғанымен, адамның жан сарайында бүтіндік болмақшы емес. Тіршілікке дәнекер сұлулық нағыз қасақының өзі боп шықса, көңілде бүтіндік қайдан болсын?! Білімпаздар адамзатты азап пен сордан сұлулық қана құтқарады деп біледі. Құтқарса қайда қалды? Маған салса, сұлулық – сор. Сұлулыққа көзсіз беріліп, соған өліп-өшудің салдарынан адамдар сау басын саудаға салады. Қызыл көз қызғаныш та, дүниеге ашкөздік пен тойымсыздық та сұлулықтың кесірінен туындайды.

Бір айлық іссапардың аяқталуына бір жеті қалған-ды. Нан табар кәсібіме байланысты ізденісімді жалғастыра бердім. Қала сәулетінен өзіме керектісін қамтып қалу мақсатында, көше аралауға уақытымды бөлдім. Күн екіндіге құлап, ыстықтың беті қайта бастаған-ды. Мөлдір ағысты Жайық өзені баяу сырғиды. Жағалауға жақындай бергенімде, маған қарсы шыққан бойжеткенге арбалып қалт тұрып қалдым. Бейтаныс ару сәл бөгелді де, жүрісін жылдамдатты. Мен оған қарсы жүрдім. Жүзdesіп жөн сұрасайын деген ой басыма келді деп өтірік айта алмаймын. Қыздан жалтарғанды жігіт басыма лайық көрмедім десем шындыққа бір табан жуықтайды. Нанамысыз, сізге өтірік, маған шын, қиялымда жылдар бойында ұстап, санамда сары майдай сақтаған, көңілімнің көмбесіне жасырып келген құпия бейне барша ажар-көркімен, сұлу сымбатымен, келісті керім кейпімен қарсы алдымда тұрды.

– Кешіріңіз, – деді ол жұмсақ жымып, – сізді біреуге ұқсатып...

Менде қыбыр жоқ. Тіл-аузым байланып қалғандай меңірейген жат ажарда одан көзімді айырмадым. Бұл халімді өзім анық сезініп те тұрған жоқпын. Шыны керек, кейінгі кездері менде бір бос қиял пайда болған-ды. «Ғайыптан періштедей бір аруға жолықсам-ау, шіркін!» деген арманды қиялымда қаузағанда, көз алдымда нұр сипатты сұлу қыз тұрады. Өзін бір жерде көрген тәріздімін. Мына қарсы алдымда тұрған нәзік те ұяң ибалы бойжеткен қиялымдағы бейнеден аусайшы! Тұп-тура соның сыңары есепті. Шатасқанымды осыдан-ақ байқарсыз. Сұлу атаулыға майдан ашып қиястанған қиқар жазған нақ сол сәтте екіұрық адамның кейпінде еді. Алыстап кеткен бейтаныстың соңынан далбалақтап бара жаттым.

Әлгі қыз бақтағы орындыққа барып отырды.

– Қарындас, – дедім жақындап барып, – сізді бір жерде көрдімау деймін. Атыңызды ұмытым тұрмын.

– Қиялыңызда шығар? – деді ол еш құйтырқысыз. – Адамға адам ұқсай береді.

Енді не деп айтарымды білмей қолайсызданған мені өжет батылдық билеп алды. Әдеттегі тәртіп бойынша «жақсы онда, кешіріңіз» деп жөніме кетудің орнына, табаным жерге жабысып қалғандай-ақ бір орыннан тапжылмадым. Оралымсыздық жасап алсам мына бейтаныс сұлуды үркітіп алатындай көріп, қарсы алдында тас мүсінше сірестім де қалдым. Жай тұрмаған сияқтымын. Оны көзіммен ішіп жеп барамын. Дер шағын зая жіберіп алған ашқарақ сұққа арбалған қыздың назары өңменімді тесіп бара жатты. Ақ-қарасы айқын шаралы тұнық жанарынан сыр ұшқындап, үнсіз ұғынысқа жол ашқандай еді.

Мен сонда есеңгіреп қалыппын. Онымды бейтаныс ару келесі күнгі жолығыста шет жағалатты. Нақ сол орындықта, алуан түрлі гүлмен көмкерілген хауыз бақта аздап сыр бөлістік. Келесі күнгі кездесуіміз де ресми өтті. Бір-бірімізді іштей ұғынысқан ниетте қимай қоштастық. Тұнық қара көзіне үйірілген мұңды жұмсақ жымыспен бүркемелеген ол ақша бетін ерініме тосты. Құшағыма тартып жазыңқы мадайынан сүйдім. Ішіп еріп бара жатты. Жылағым кеп кетті. Мынау бір босаң жігіт екен деп ойлап қалмасын деп, көзімнің жасын шаққа тежедім.

– Ертеңге шейін, – дедім оның сүйіріктей жұмсақ саусақтарын алақанымда ұстап. Ол мені көзімен аялап тұрды.

– Мен елге жүріп кетуге тиістімін, – деді ол ертеңгі жолығыста Қасымда таныстарым болады. Нағашымның қыздары. Басқаша ойлап жүрер, келмей-ақ қой. Хат жазысып тұрармыз.

– Болмайды! – дедім оқыс ширығып. – Ендігі жерде өзіңсіз ғұмыр маған қаран.

Қыз басын изеді. Мақұлдағанын қабағынан байқатты.

Түнімен дөңбекшідім. Еркімді билеп есімді кетірген аруды бір көріп қалғалы автостансаға бардым. Қыздың өзі ғана екен. Емін-еркін әңгімелесуге уақыт тарлық етті. Жолаушы көлігіне отыру басталды.

– Бір жаман түс көріп, – деп күмілжіді ол. – Жайынға жұтылып бара жатыр екенмін деймін. Сен арашаға ұмтыласың. Қолымнан тартып шығармақшы боласың судан. Содан жан даусым шығып оянғаным...

– Жай шығар, – дедім оны шошытқым келмей. – Менің де ұйқым қашып... Өзіңнен қалғым келмейді. Біртүрлі боп... Бірге кетсем қайтеді?

– Екі-үш күнде қайтып келемін, – деді ол сәл күрсініп. – Осындағы нағашымның үлкен ұлы үйленбекші. Солардың тойында боламын. Өзің де қатысарсың. Тарту-таралғыңды дайындай бер. Сонда шешерміз келешек жағдайды.

Суық күдік шырмауындағы мені сәтте сан ой буды. «Түсің қорқынышы екен, жалғыз жүрме деп айтсам қайтеді?» Оқталып-оқталып барып өзімді зорға тежедім. Таныстығымыз бекіп үлгермеген оны билеп-төстеп кетудің есебін таппай, дидарына көзімді жүгірттім. Толған айдай толықсыған келбетінен ора-лымсыздық байқалмайды. Мұншалықты сұлу жаратылған әйел затын ғұмырымда көрмедім десем нанармысыз. Сұңғақ бойына үйлескен тоқ бұрымы балтырына жетіп тұр. Ақ-қарасы айқын шаралы көзінің тартымына жан шыдамастай еді. Тіке кеудеңнен өтіп, жүрегіңе жетеді.

Кенет селт етіп есімді жидым. Қыз бұп-бұйра тығыз шашымды нәзік саусақтарымен тарамдады. Жұп-жұмсақ алақанын бетіме басты. Одан арқасында бұратылған бұрымын мұрыныма жұғыстырды.

– Айтпақшы әдірісіңді?

– Қайтып келемін демедім бе?

– Онда менің тұрағымды түртіп ал.

– Дайын суретің жоқ па? – деді ол.

– Бар! – дедім бір түрлі тебіреніспен. – Өзіңдікі ше?

– Фотоға сирек түсемін, – деді ол қабағын шытынып. – Өңді боп жаратылғаным өкінемін. Қасақылар жүргізбейді. Саған бұйырсам жақсы болар еді.

Асығыста не айтып, не қойғаным толық есімде қалмады. Жемені мені тағы да қысастық бусын. Зарықтырып кеп ойламаған жерде пайда бола қалған жұмбақ қызбен жолығысып сөз жарастыруым, оған құлай берілуім әншейін бір шыншылдығы кемшін жалған жарасымдай сезіліп еді. Мұншалықты ай маңдай ару маған басы бүтін бұйыруға тиісті емес. Сұлулықты сұмырайдай көріп, оған тас атқаным үшін қатал жазмыш мына бойжеткенді қайтер екен деп маған әдейлеп шолғыншылыққа жіберген. Санамдағы сапырылыс осындай ойға мәжбүрлеген-ді.

Менде ерік қалмады. Оны тас қып құшақтап алып екі бетінен алма кезек сүйдім. Одан ерініне төндім. Ашық омырауына тұмсығымды көміп жіберіп, жұп-жұмсақ жұпар исін құныға жұта бердім, жұта бердім. Құшағымнан босанған оның кірпіктеріне жас іркіліп қалған-ды.

Сондағы ерсі қылығыма күні бүгін жер боламын. «Қызды жәбірлеген жоқпын ба өзі?» деген ой басыма келгенде өкініштен өзегім күйеді. Сұлулықты сұрықсыздыққа балап, барша әсемдік пен әдемілікті адам санасын жалаңаштайтын жойымпаз қасақы күш деп білгендігімнің жазасы әлі алда болатын. Қыз уәдесінде тұрмады. Оны күте-күте күдерімді үзген соң, қызмет орныма оралдым. Бастығым кешіккеніме кешірім жасады. Іле өтініш бердім. Оралда сөз байласқан адамым бар деп төтесінен кеттім. Шындығында, менікі «асығыстық шайтанның ісі» дегізетіндей тым үстірт шешім-тін. Атын жөндеп ұға алмаппын. «Ш-дан» басталады. Жобалағанда Шекер мен Шырынның біреуіне келеді. Мекен-тұрағын айтқан тәрізді еді. Жадымда ұстап қалмаппын. Менде ес жоқ еді. Көзсіз көбелектей тіке отқа түсуге бармын. Махаббатқа сусаған пақырыңды жадылаған арудың қабағынан қатқылдық байқала қоймаған. Тәкаппарлыққа жоқ сияқты. Мінезінде ұяңдық байқалады. Көрген түсін көңіліне алғанына қарағанда, ырымшыл болғаны ғой. Тал бойындағы нәзіктік жан дүниесімен орайласқан сүйкімді жан сөзінде тұрмай жалтарып кетуі мүмкін бе?! Торға шырмала қоятындай аңқау шалыс көрінбейді. Байыпты тәрізді еді. «Әй, әлгі көрген түсі тегін емес-ау, бір пәлеге ұшырап қалмаса не қылсын?!»

Одан көз жазған алғашқы кездегі сенделісімді тілмен айтып жеткізе алмаймын. Тіке жынданудың аз-ақ алдындамын. Шошымалды боп ұйқым ашылғасын дәрігерге қаралдым. Келер жылды да сенделіспен өткіздім. Бар арман-аңсарым тұйыққа тірелгенде, нан табар кәсіпті суретшілікке бейімдеуге тура келді.

Жоғалтқан ынтығымның дидарын қылқаламмен бейнелеуді қолға алдым. Біреу емес, бірнеше нұсқасын салып шықтым. Жалт етіп жоқ болған ардағымның шынайы келбетін келтіре алмай-ақ қойдым.

Бір күндері әкем жетті түтігіп. «Ауылға қайт! – деді тікесінен. – Тілімді алмасаң, көз алдыңда жарылып өлемін». Беті қатты әкенің айтқанынан шыға алмадым да, туған босағама оралдым. Шешем құшағынан босатпай ұзақ жылады. Сұлуға арбалғанымды жұмбақтап жеткізді. «Ағаң тәрізді арманда кетіп жүрме», – деп аңырағанда, қатты босаңсыдым. Шешеммен қосыла жыладым. Көкемді жоқтадым. Өзімнің талайсыз тағдырыма налыдым.

Ендігім қисынсыз еді. Әке-шешемнің ұйғаруымен өзіме туған бөле боп келетін ауылдас қызға үйлендім. Ол – мектепте мұғалім. Мен ауданға сәулетші боп орналастым. Зайыбым қақпайламай еркіме жіберді. Бір-бірімізді іштей ұғынысып, қабақпен түсіністік. Артық сөз жоқ екеумізде. Мен тұйықтауым, ол ашық керісінше. Қабағым сәл түйілсе, іренішімді сейілтуге тырысады. Асты-үстіме түсіп бәйек болады. Жанары аялы, құшағы саялы сүйкімді әйелге жар болғаным шүкіршілік қылсам да, оған аса беріле қоймадым. Өзімді салқын сабырға жеңдірдім. Әйелімді жақсы көріп алсам, жоғалтқан жамалымның тірі жүрсе, назасына қалармын, өлі болса, аруағына көлеңке түсірермін деп тартымдым.

Ардағымды іздеуді жалғастыра бердім. Жалғастырайын деп те құлшынбаймын. Ырықсыз күштің мәжбүрлеуімен жолға шығамын. Жыл сайынғы еңбек демалысымды «жоғалтқанымды» іздеуге жұмсадым. Орал мен Атырауды, Маңғыстауды шарлады. Сыр бойын адақтадым. Басылымдарға құлақтандыру беріп, радиодан сөйледім. Теледидарға шықтым. Бірінен де қайыр болмады. Өзімді-өзім қинап, сандалған жылдарда, аяулы жан күндіз көз алдымнан кетпей, түнде түсімнен шықпады. Менің осыншалықты азапқа түскен сенделісіме қойнымдағы қосағым ғана ортақтаса білді. Есімі – Мөлдір еді. Менімен қосыла мұңаяды. Түсім бір оңалсайшы. Көбінесе жылан тәріздеген балықпен арпалысамын. Жоғалтқан ғашығым арашаға ұмтылады. Әлгі тажал балық екеумізді қоса жұтпақшы болғанда, Мөлдір шырылдап ара түседі. Жан даусым шығып жатып ояна келемін де, балаша еңкілдеп жылаймын. Келіншегім де жылайды. Жыламағанда қайтеді, қойындасып жатқан қосағын шалық салса, оған оңай деймісің?! Қара жаяу емес, сезімталдық бар онда. Маған

төніп келе жатқан бір сұмдықты ет жүрегімен сезінетін тәрізді. Шіркіннің шыдамдысы-ай! «Қойсаңшы!» деп бір айтпайды-ау. Қоя салатындай менің де бірдеңені бүлдіріп жатқаным шамалы.

Ұмыттырып жіберіп, ауық-ауық арбаған қорқынышты құбыжықтан, суық елестен зәрезепп болған менің түсіме кейде көкем марқұм енеді. Мекер қатынымен қолтықтасып келе жатады. «Неге өйтесің, таста бұны» десем, «сұлу болғансын қимадым» дейді. Опасыз қатынның жетіскені де шамалы. Сорына біткен сұлулықтың салдарынан жер ауған еді. Оны Мәскеуден көргендер бар. Жүндес көкірек бір кавказдықтың құшағын жылытып жүрген көрінеді. «Бүйткен сұлулықтың!» деп өзімді-өзім жазғырайын десем, арманыма айналған асыл бейне, көз алыма кеп тұрып алады да, әлгі ойымнан қайтып қаламын.

Бәлкім, сіз мені шатасқан дерсіз. Жоғалтып алған жамалының тұлға-тұрпатын тілмен айтып жеткізе алмады деп. Сөзге шорқақпын, сәулетшімін ғой бар болғаны. Тиіп қашып сурет саламын. Өлі-тірісі белгісіз ғазиз жанды қыл қаламмен бейнелегенде, расы керек, қатты қиналамын. Кемінде жиырмаға тарта нұсқасын салған шығармын. Салған суретімнің біріне де көңілім толмайды. Оны тек көзбен көруің керек. Соның өзінде тәни сұлулығынан аса алмас едім. Сырт бітіміне ішкі дүниесінің үйлесуін келтіре алмай қиналамын. Жан түбіндегі қасиеттерін тап басуым мүмкін емес. Сырт кейпі, сұлу ажары ғана жадымда. Оның өзін уақыт ізі бұлдыратып барады. Санама орныққан дидары көмескі тарта бастағандай ма?

Асыл жанды жоғалтқаным отыз жыл өткенін өзімше атап өтпекші болдым.

Кісі далбастағанда нендей де бір ерсілікке ұрынады екен. Сурет көрмемді ұйымдастыру мақсатында, Орал қаласына бармаймын ба? Есімі елге белгісіз әуесқой суретшіні кім қошуаға алсын? Талабымнан нәтиже шығара алмадым. Мен барған қарсаңда, қалада жергілікті қылқалам шеберінің көрмесі өтіп жатты. Суретшінің сан алуан тақырыптағы туындысына, өзімше баға беріп, сын көзінен өткізіп жүргемін. Өзгеше мәнерде салынған бір суретке арбалдым да қалдым. Қол арбаға таңылған әйел шолақ қолымен сәбиге ұмсынады. Сау қолына көгершін қондырған. Жуандығы жеңді білектей тоқ бұрымы артында шұбалып жатыр. Шұбатылған бұрымға ұмсынған қолдың тырнақтары мейлінше өсіңкі. Қылқаламмен бейнеленген әйел кекселеу көрінеді. Дегенмен де дидарында жастықтың уыз табы

бар сықылды. Шатынаған шаралы көздерінен аздаған уыт байқалады. Тағдырына беріспеген қайсарлықпен алдыңғы жаққа қаймықпай тік қарайды. Сонымен қоса қабат, әлдебір бейнені назарында ұстап қалуға тырысатындай ма? Бұлыңғыр тұмантық арасында қылаң берген кескін біресе алыстап, біресе жақындап бояулар үйлесімінің құдіретімен сан құбылады. Арбаға таңылған әйел назарындағы еркек бейнесі көзіме жылы ұшырай кетті. Сәтте сан ойдың басын шалдым. Жоғалтқан аруға суретімді ұсынғаным есіме түсе кетті де: – Мынау мен ғой! – дедім өзімнен аумай қалған суретке қадалып.

Даусым қатты шығып кетсе керек, көрмеге келгендер елеңдеп маған қарады.

Инеліктей имиген жүн сақал суретші қолын ұсынды. Көзі өткір екен, өңменімнен өтіп барады.

– Ағасы, кімді танып тұрсыз? – деді менің тәрізімнен жағдайымды шамалаған ыңғайда. – Бұл кескіндеме шындықтан алынған. Өмірде бар адамның тағдыр-талайы.

– Ол қайда? – дедім алабұртып.

– Осы қалада тұрады.

Есімнің шыққаны соншалық, тұра жөнелейін. Сыртқы есікке барып қалған мені жүн сақал жігіт зорға тоқтатты. Қылқаламға іліккен мүтедектің жағдайын түсіндірді.

Абайлау керектігін қадап айтты. Сөздің расына көшіп: «Ақыл-есі өзінде емес, халі мүшкіл оның, – деп ескертті. – Сабыр сақтамасаңыз, өзіңізге де, оған да ауыр тиеді». Осы еңбекті жазғанда қатты қиналғанын жасырмады. Бірнеше нұсқасының барын есіме салды.

Қаланың шет жағындағы мүтедектер тұрағына жеткенімде, күн еңістеп ыстықтың беті қайта бастаған еді. Ақ Жайықтың буырқана бұлқынған ағысында маған деген наразылық байқалғандай ма? «Қолыңа сәтімен қонған көгершінді үркітіп алғаныңды өзіңнен көрмесең, кімнен көресің?» дейтіндей. Сонда не де болса онымен бірге еріп кетуім керек еді. Қатерге ұрынатынын көрген түсімен сездірген еді-ау. Өзімді тежесем де болар емес, көңілім алай-дүлей. Екі қабат сұрғылт үй қапелімде мұрдехана тәрізді көзіме суық шалынды. Ішке енуге бата алмай тұрғанымда, бір әйел қарсы ұшырасты. Әлгі бейтаныс мен жоғалтқан аруға ештеп ұқсайды. Содан да оны сөзге тарттым. Жоғалып табылған аяулымның есімі Шырын боп шықты. Онымен туған бөле екен мына әйел. Осыдан отыз жыл бұрын жол апатына ұшырап, ғаріп боп қалған.

– Бір суреттен айырылмаушы еді, сол сіз емес пе? – деді ол маған сұраулы жүзбен телміріп. – Көзінен таса қылғысы жоқ. Портрет қып үлкейтіп бергенбіз. Соған тесіліп қарайды да жатады.

Тұра жөнелгенімде, әйел мені бөгеп жалына бастады.

– Көзіне көрінбей-ақ қойсаңыз қайтеді?!

– Болмайды! – дедім сұмдықтай ширығып. – Оны отыз жыл бойы іздеп келемін.

Еш жағдай өзің ойлағаныңдай болмайды ғой. Шырынды көрген сәттегі жүрегімнің бұлқынысын тап басып айта алмаймын. Арбаға таңылған бейшара әйел ғұмыр бақида мен кезіктірмеген адам боп көрінді көзіме. Аянышты түрінен Шырынның өзі тұрмақ адам қалыбындағы әйелдік бейнені ажырату мүмкін емес. Алабұртқан көңілім күрт төмен түсіп кетті. Ондаған жыл бойында зарыға аңсап дидарын бір көруге зар болған ардағымның аянышты түрі маған қапелімде құбыжық боп көрінді. Бас дәрігерден бастап, мейірбикелер мен күтушілерге шейін – бәрі-бәрі мені бағып тұр. Өң-түстерінде «енді бұл қайтер екен?» деген аңтарылыс бар. Арбадағы мүскінде қозғалыс жоқ. Өлімші тірлікке мойынұсынған көнбістікпен бізге бейтарап қарайды. Баяғы асау тайдай бұлқынған бұла шағындағы сестілік пен сергектік жайына қалған. Сұлу ажардан жұрдай. Көзіндегі сәулелі нұрдан да түк қалмаған. Бәрі-бәрін қатал жазмыш түгін қалдырмай тонап алған.

Қабырғадағы портретке көзім түсті. Деген күнімдегі бейнем Шырынмен қатысым болғандығын әйгілеп тұр. Өз суретім өзімді табалап тұрғандай көрінді де, жастық шағымды есіме алдым. Ішіп жемей-ақ пейіліңді тоқтыққа жеңдіріп, көңіліңді кеңге салған, досыңа құлай беріліп, адамдарды бірін ала, бірін құла демей жанның бәрін бірдей көрген, махаббатқа мас қылған еркін де азат жастық шаққа не жетсін, шіркін?! Бірақ сол бұла кезімді, бозбалалық шағымды емін-еркін қызықтай алдым ба?! Сұлулыққа сес көрсетем деп жаратылыс заңына қарсы шығып, қателікке ұрыныпшын. Махаббат пен сұлулық егіз екеніне, бірінің бірінсіз бәсі артпайтынына енді ғана көзім жеткен жоқ па? Маған салса, махаббат – сұлулық. Махаббатсыз сұлулық, әншейін жарқыл-жұрқылы басым айнадай жалтыраған жасанды бірдеңе. Сұлулықты бағалап оның барша қасиетін тап басатын шолғыншы сірә махаббат болмасын. Сол шолғыншыңыз мені әуреге салып қойған жоқ па? Мойындамасқа амалым жоқ, мүгін әлемді мінсіз жаратқан Аллаға асықтықтың бастау көзі

де – Махаббат! Санаңды саңлақ қалыпқа түсіріп, көкірек көзіңді ашатын да сол. Адамдардың қат-қат тереңдегі жан сырын ашып көретуге септесетін дәнекер де сол боп табылады. Дүние дидарына, барша жаратылысқа ынтық қылатын да соның құдіреті, сұлуға үздіктіріп табындыратын жеңгетайымыз да сол. Құранда Алла сұлу делінеді. Және де ол сұлулықты жақсы көреді екен. Мен керісінше, сұлулыққа тіл тигізіпшім. Оны адам санасын жа-лаңаштайтын азғырынды әзәзілге балапшын.

Шағын бөлмеде үнсіздік орнады. Күтуші әйел Шырынға бір-деңе деп ымдады. Қабырғаға ілінген портретті нұсқады. Байқап қалдым, онда тіл жоқ. Оң қолы шынтақ түбінен шолақ Құлағы естімейтін тәрізді. Ақыл-есінде ауытқушылық бары байқалады. Бет әлпетінде сүрең жоқ, қатты тозып кекен. Өңі оңған шүберектей боп-боз. Өз-өзіме келе бастадым. Жыладым ба десем, керісінше безеріп тұрған сықылдымын. Күтушінің ымдағанынан нәтиже шықпаған соң, әлгіндегі әйел жақындады оған. Шырын оны таныды. Қуанып қалды. Бөлесі қабырғадағы портретті нұсқады. Назары суретке ауған ол кемсеңдеді. Әйел оны мен жаққа қаратты. Қабырғадағы портретті біреу әкеп қолыма ұстата қойды. Суретімді кеудеме басып «бұл мен ғой» дегенді ишараладым. Сонда ғана ол маған назар аударды. Тұңғыық тұнжыр көзінде от қалмапты. Кенет сол өлеусіреген отсыз жанары шарасынан шығардай шатынап бара жатты. Назарының өткірлігі соншалық, тіке өңменімнен өтіп кетті. Арбадан ауып түсердей жанталаса бұлқынған ол маған қарай еңсеріле берді де, шыңғырып жіберді.

– Н-и-и-я-з! – деді созылыңқы үнмен. Ол іле талып кетіп еді. Мүгедектер үйінің қызметшілері абыр-сабыр болды да қалды.

– Барыңыз! Шыға тұрыңыз! – деді бас дәрігер қатты бұйырып. – Сізді танып қалды.

Қайтып жүздесе алмадым онымен. Жағдайы нашарлап қалыпты. Жақындары кеп жатты. Әке-шешесі көз жұмған. Ағасы мен апасы мені көргенде тіксінді. «Шырынға қайтып көрінуші болма» деп ескерту жасады. «Оның апатқа ұшырауына себепкерсің» дегенді тұспалдады. Суретіммен дуалапшын.

Ол қамқоршыға зәру емес екен. Арнайы бөлмеде күтімге алынған. Шырынның жағдайына бола мүгедектер үйінің есепшотына туысқандары ақша аударып тұрады екен. Сенделіп жүрдім-жүрдім де елге қайттым. Әйелім жылап көрісті. Қатты жүдеп кетсем керек. «Мына бегінде мені жесір, балаларыңды жетім қалыратын түрің бар-ау!» деп сұңқылдасын. Қызғаныштан емес, мені аяғандықтан. Расында еңселеп қалған едім.

Отбасының жылуы мұздаған жүрегімді жылыта алмады. Аңсарым – Орал жақта.

Қаланың шеткергі көшесінде еңсесі түсіңкі ескілеу мекенжайдың шағын бөлмесінде кеудесінде құр шықпаған жаны ғана бар өлі мен тірінің аралығында жатқан ғазиз жанға деген аяушылығым ішімді жегідей кеудеп барады. Махаббат дейміз, достық дейміз, соның бәрінен де кісіге деген мейірімнен бастау алған аяушылыққа жететін не бар?!

Аяушылық қимастықпен қосарланғанда ықты-жарды тыңдамайды екен. Шырынды қиялымда өбектеп жүре бергенімде мұндайлық дағдарысқа киілікпейтін едім. Арманымның алтын кұсы боп жүрегімде өле-өлгенімше жүре беретін еді. Енді маған жалтарып бас амандаудың ауылы алыс. Бар еркім соның жолында. Отыз жыл шарық ұра іздеп, ақыр соңында табысқанымды қайтейін, қатал тағдыр мені тағы да сынаққа тап қылды.

Бүгінгілер махаббат жоқ деп сары уайымға салынады. Мен керісінше, соның құлақ кесті құлына айналып, мүтін ғұмырымды ғашықтыққа сарп етумен келемін. Осыған не деуге болады? Сірә осы бір киелі сезімнің негізінде шикілік болғаны ғой. Қолмен домбалдаған жасанды әлеміштей көз алдаған жұмбақ құштарлықты кие тұтуымыз сәбилік санадан арыла алмаған баландығымыз боп жүрмесін? Осы заманның озғындары сол шикілікті сезініп, күңкіл шығарып жүруі бек мүмкін.

Бүгінде қалауы бұзылмаған табиғи таза күйіндегі нәрсе – қараны таба алмайсың.

Жаныңа не керектің бәрі бола тұра, қолмен домбалдаған әсемдік сиқыршыдай арбайды. Сол жасанды әлеміш адамдардың санасына орнағанда, дымың құриды-ау! Басы жұмыр пендеңіз бара-бара қуыршаққа айналып кетпей ме өзі?! Жасандылықтан аяқ алып жүре алмайсың. Табиғи қалпындағы табиғатты да көруден қалдық. Сұлулықты қолдан жасаудың салдары сананы қарабайырлыққа душар етіп, адамдарды талғамнан айырып рухын жайдақтап тастауы кәдік. Жайдақ сана жылтыраққа әуес келеді. Саудасы жүретіндерге керегінің өзі сол. Оқитын кітабымыз, көретін киномыз, тыңдайтын әніміз, үстімізге ілетін киім мен жейтін тамағымыз. Тұтынатын затымыз – бәрі-бәрі табыс табудың есебіне құрылған. Заттық қасиеті сақталғанымен, табиғи маңызын жоғалтқан. Оған ғаламторды, электронды құралдарды қосыңыз. Өз басымен ойланбайтын, ойланғысы келмейтін масылдар адамзат баласы жасаған рухани байлықты

дайын күйінде көшіріп ала қояды. Сондай енжарлар махаббат пен сұлулықты қайтсін? Қалтасында ақша болса, сатып ала салады. Тіпті болмай бара жатса, күш көрсетеді. Осындайлық қатыгезденген заманда таза күйінде сақталған не қалды?

Өзіңізге белгілі жәйт. Адамзат баласы әлмисақтан сұлулыққа құштар. Оның өлшеусіз қасиетін бағалай білген. Бүгінгі таңдағы көзсіздікке жаның түршігеді. Сұлуды тәлкекке салып қорлайды. Ақшаның буымен сиқырлап сұрын кетіреді. Сүйкімінен айырылған сұлулық сені тартпайды. Осындай кереғарлықтан сүйіспеншілік қожырайды. Шынайы сезімге жарықшақ түсіп, көңілге сенімсіздік ұялайды. Жүрек салғыртсиды. Сөйтіп жүргенде, махаббаттың ақ құсы жыртқыштың тырнағына ілігеді. Соны шыққыр көз көреді.

Білгішсуден аулақпын. Ішіме симаған соң, айтып жатқаным ғой. Жасандылық сөзге де ауысты. Өтірік сөйлеуге, жалған көлгірсуте жеткізбейміз. Іштегі шерінді тарқатып мұңдасатын сырласқа зәрусің. Адамдарда даралық қасиет қалмай барады. Біреуді біреу тыңдаудан қалған. Сөзге тоқтамайды. Қайдан тоқтаймыз, миымызда бос орын қалмаған. Қажетсіз хабар-ошарға сықалған сана немқұрайдылық сырқауына шалдыққан. Дүние отқа оранып жатса да селт етпейді. «Өзім аман жүрсем болғаны» дейтіндер сенің жоғалтып алған махаббатыңды қайтеді?

Ұзын сөздің қысқасы, отбасыма тұрақтай алмадым. Ішімді үңгіген жегі шыдатар емес. Бұл қалпында айықпас дерт жамап алуым кәдік. Соны сезген әйелім саудадан түсірген аздаған пұлын қалтама салды да, «қайда да аман жүр» деп қош-қошын айтып қала берді. Балаларға білдірмедік. Ауыл-аймақ, туыс-туған бейхабар шарасыз шырғалаңнан. Достарыма сыр ашпаймын.

Күздің кірісі еді. Қала жаңбырдан көз ашпай тұр. Шатырды төбеме ұстап көшеге шықтым. Көзімде қара әшкей. Ептеп сақалмұрт жібергенмін. Содан да түрім суықтау, өңім солғын. Бірдеңені бүлдіріп алып соған өзімді кінәлі сезінетіндей-ақ сыншыл назардан тайсалып сырт айналамын. Ұзын құлақтан естуімше, Шырын ептеп бері қарапты. Мүтедектер үйінің қызметшілері мені алғашқыда танымай қалды. Өншейін бір қалыс адамдай өзімді бейтарап ұстадым. Шығармашылықпен айналысатын едім, соған тақырып іздеп жүрмін деп жалтардым. Шырынның бөлмесіне өте алмадым. «Туысқандарынан рұқсат керек» деп тіке алдымды бөгеді. Күтушіге, медбикеке ақша ұсынып едім, азар да безер болды. «Нансыз қаламыз, жұмыстан шығарып жібереді», – деп ол жататын бөлмені құлыптап тастады.

Мүтедектер үйінің қожайыны бұлардан өткен безер боп шықты. «Тиісті орындарға мәлімдеп ісінді қаратамыз», – деп дөң айбат көрсетті. Бірақ мен алған бетімнен қайтпадым. Қалайда бір көрінуім керек оған. Соның амалын қарастырғанда, Шырынның бөлесі түсті есіме. Содан бір жәрдем болмаса, басқалардан қайыр жоқ. Сол мақсатпен жолға шықтым.

Алыс ауданда тұратын оны арнайы іздеп бардым. Өткендегі жүздесуден соң, Шырын қатты бүлініпті. Ақыл-есінен айырылып, өзін-өзі жұмалап тіке жынданудың шегіне жеткен. Сол себептен де бөтен-бастақ адамдарды оған жіберуге тыйым салынған. Шырынның бөлесі мені түсінді. Күйеуінің қазасына қарамастан, мені ертіп Оралға келді. Бейбақпен жүздесудің бүгешігесіне шейін пысықтап шықтық. Мендегі мақсат – оны бір көру ғана. Артық-ауыс оғаштыққа бармай, өзімді тежеп ұстауым керек.

Қырынып өңімді оңап алғанмын. Бөлмеге кіріп барғанымызда, ол өзімен-өзі болып отырды. Бізді елеі қоймады. Қабырғадағы портрет өз орнында тұр. Екінші бір нұсқасы Шырынның алдында жатыр. Баяғы өзім оған ұсынған суретім көзіме жылы ұшырап барады. Сурет аздап ескіргенімен, бейнем бәз қалпында. Жиырманың ішіндегі қияпатты бозбала жастық шағымды есіме түсіріп, көзіме жас келтірді.

Шырын алдындағы суретті сау қолымен сипай түседі. Жансыз бейнемен үнсіз тілдесуді күн ұзын жалғастыратын көрінеді. Оны маған күтуші әйел құпиялап жеткізген. Сәл кідірістедік. Келісілген межеден асыңқырап бара жатқанда, дәрігер мені көзімен түйреп: «Шығайық! – деді зілді үнмен. – Танып қалса, жұмыс жаманға айналады».

– Несі жаман? – дедім қатуланып. – Өзіңде жүрек жоқ қой дәрігер басыңмен!

Шырынның бөлесі маған жапақтап қарай берді. Ендігісін өзін шеш дегенді қырпынан байқатты. Алдымен бөлесі көрінді оған. Маңдайынан сүйді. Екінші кезекте мен шықтым, оның алдына. Өзімді қатаң қалыпта ұстаған кейіпте: – Нияз! Ниязбын ғой! – деп алдындағы суретті нұсқадым. Сонда ғана ол шұғыл серпілді. Маған назар тоқтатты. «Келсеңші. Бері жақындасаңшы» деп тұрғандай еді. Алақанымды қолына жұғыстыра бергенімде, білегіме шап етіп қарысты да қалды.

Шиеленісті жағдай оңай шешілді. Сол күннен бастап кембағалдар мекенінің есігі маған кедергісіз ашылды. Шырынға күн сайын келіп тұрдым. Көрінбесем мазасы кетеді.

Қасында сағаттар бойында отырамын. Сау қолын қалам ұстауға бейімдедім. Қағазға түскен алғашқы сөзі «Сені көп күттім» делінді. Ойын анық жеткізе алмайды. Жазуы айбақ-сайбақ құр шатпақ. Қаламмен түртінү күні бойғы ермегіне айналды. «Әкем қайда? Шешем неге келмейді?» деген жолдарды оқығанда, көзіме жас аламын. Кітап оқып, теледидар көруге шамасы жоқ. Қасында болған күндерден бастап кітап оқуға дағдыландырдым. Күніге екі-үш бетті еңсереді.

Үйден хат келген. Қызым тұрмысқа шығайын деп жатқан көрінеді. Жол жүретінімді қағазға түсіріп едім, жамандай бүлінді. Безірейген салқын жанарына жас үйірілді. Білегіме жабысып жібермей қойды.

Ауылда бірәз болып келсем, Шырын нашарлап қалыпты. Менсіз оның тірлігі оңалмайтынына көзі жеткен жақындары «Осында тұрып қал. Қатын-балаңды көшіріп ал» деп үгіттеді. Содан бері бес-алтайдың жүзі ауды. Бақырана байғұс маған қатты бауыр басып алды. Денсаулығы біршама оңалып келеді. Жақында әйелім кеп кетті. «Әзірше осында бола бер» деп кеңшілік жасады. Мөлдір десе, мөлір-ау, шіркін! Ер сыйлаған әйел сондай-ақ болсын!

Шырынды бір мезгіл сыртқа шығарамын. Қоршаудың ішінде қыдыртамын. Онымен үнсіз тілдесуге төселіп алдым. Ымға ептеп түсінеді. Суретімді қолынан шығармайды. Қарсы алдына қойып алып, соған тесіледі де отырады...

Ойда жоқта ұшырасқан онымен әңгімем бір аптаға созылды.

Елуді оргалаған Нияздың қазіргі өңі мына суреттегі кейпіне үйлеспейді. Уақыт тезіне түсе-түсе суы қайтып жасыған әлпетінде жігіттік шақтан жұрнақ та қалмаған. Айтары жоқ, суреттегі дидары келісті-ақ. Дөң маңдайлы мұрынды келген бозбаланың қабағында уыт бар. Көзінен от ұшқындайды. Бұп-бұйра қою шашы дудуырап кесек тұлғасына сұс беріп тұр. Ат жақты келген бас бітімі де келісімді. Бет әлпетімен шебер үйлескен. Сұсты кейпінен еркекке тән жігер байқалады. Қандай да бір керімді бір көргеннен-ақ мәңгітше тарта жөнелетіндей ме? Суреттен көз айырғым келмейді. «Шіркін жастық-ай!» деймін өз халімнің де оңып тұрмағанын іштей мойындаған шарасыздықпен. Одан Ниязды мүсіркеймін. Арбаға таңылған кембағалға көз қиғымды тастаймын. Оған тіке қараудан тайсалып тұрмын. Шырынды мына түрімен асқан сұлу болған деп айтуға ауыз бармайды.

Жазмыштың торына шырмалған бейбақты адам аярлық еді. Қыз күніндегі суреті жақындарында сақталыпты. Өзіне әкеп көрсетсе, шыңғырып шала бүлінеді екен.

Ойсан сұлулығын Нияздың айтуы бойынша жобалауға келеді. Осы күні көріп тұрып та көрмедім дейтіндер бар. Өзімшілдік пен көре алмастықтың дертіне шалдыққан көкіректе көз болсын ба? Тек өзін әспеттейді. Керт басының «менін» ғана біледі. Табиғи түсті, шынайы өңді қабылдай қоймайды. Жасандылыққа құмар бүгінгінің адамдары.

Шырын бойшаң болған. Тоқ бұрымы балтырына жетіп жығылады екен. Өңі аршыған жұмыртқадай аппақ. Дөңгеленген зерен жүзді, толықша маңдайлы, тәмпіш мұрынды келген. Қиылған қасы шаралы қара көзімен әсем үйлескен. Еріні қаймыжықтай. Нәзік жаратылған шырайлы арудың бірегейі болған. Сөзі табиғи, жалғандықтан ада. Жанары ауық-ауық жасаурай қалады білемін. Соншалықты тартымды сұлу жан үркек те секемшіл боп көрінген жігіт көзіне. Осыны айтқанда Нияз еңкілдеп жылайды. Бөлесінен естіп біліпті. Шырынның әкесі сот болған. Шешесі мұғалім екен. Ол сұлулықты шешесінен еншілепті. Әкесі де келісті келсе керек. Бір үйде үш бала болған. Шырын әке-шешенің кенжесі, еркелікке жоқ, тұйық боп өсіпті. Әке – сұсты, шешесі мінезді әйел болса керек. Есті қыз әке мен шешенің дегенінен озбаған. Құрбыларына қосылмай, көбінесе жеке жүретін көрінеді.

Орал педагогикалық институтында оқып жүргенде әкесі алыс ауданнан апта сайын ат сабылтып кеп қызын бір көріп кетеді екен. «Соттың ақ қызы» атанған оған жігіттер батып сөз айта алмапты. Сондайлық көрікті көркем бойжеткенді нысанаға алғандарда есеп болмаған. Біріне де қайырылмаған. Бөлесіне құпиялап: «Бір жігіт көзіме толмайды. Мені сүйетін еркек заты әлі тумаған-ау, шамасы?» – дейді екен ойын-шыны аралас. Бір сұқты көз қадалып соңынан қалмай жүріпті. Қыздың апатқа ұшырауына себепші сол деген долбар бар. Екеуден екеу немере ағасының жеңіл мәшинесімен ауылға бара жатқанда, жұмбақ жағдайда жол апатына ұшыраған. Рөлдегі жігіт тіл тартпай кетіпті.

Мүгедек жанды қайтып көре алмадым. Күз қабағы түйіліп, күн суыта бастады да, аспан асты түстікке қайтқан құстардың үздік-создық керуеніне толып кетті. Келесі күнгі жолығысқа Нияз жеке келді.

– Шырын қалай? – деп сұрадым мен.

– Бір қалыпты, – деді ол тұнжырап. – Кешегі келісілген уәде бойынша жазғандарын әкелдім.

Ірі әріппен қағаз бетіне ойдақ-сойдақ түскен шатпақты бірден оқып кету мүмкін емес. Жазу іздері біресе бадырайып, біресе көмескі тартып кетеді. «Мен кеттім... сен қалдың» деп басталған. Одан әрі апатқа ұшырағанынан дерек келтірген. Анық емес, оқиғаның нобайы ғана бар. Жобалағанда былай: «Мені анау оңбаған өлтірді. Сен тірісің... мен жоқпын. Маған айтасың... тіріл деп. Тірілсем... суретіңді тастап кетіпсің. Келем дейсің де келмейсің. Анау күнде келеді. Мені өлтірмекші боп... Сен келмей қойдың. Неге келмедің? Анадан қорықтың ба? Мен оны жек көрдім. Сені жақсы көрдім»...

Мағынасы осыған жақын ойларын қайталай береді екен. Әңгіме тынысын ашатын, соны дерек, оралымды тіркес жоққа тән. «Анау оңбаған» дегенді жиі түсірген қағазға.

Көбінесе, Ниязға шағынады. «Көп күттім». «Анау өлтіріп тастады ...дедім»... «Әйтпесе келесің». «Суретіңді жібердің... өзің келмедің»...

Ниязды бір сәтке де ойынан шығармаған. Есі кірерлі-шығарлы боп жатқанда да «суреттен» айнымаған. Оның дидарын жанына медет тұтқан. Сүйген жігітінің бейнесінен бойына қуат алған, күш жиған.

Нияз жүдеп-ақ отыр. Оны бір түрлі аяймын. Аяғанмен қолымнан не келеді? Дүниеге келген әр жан өмірдің өріне тырмысып, биікке шығуды мақсат етпей ме? Ол өйтпеген, тау тұрмақ төбешікке де шығып көрмепті. Үнемі аласада, жұрт көзінен таса жерде елеусіздеу ғұмыр кешкен. Бақ пен дәулет, атақ-абырой бұдан сырт қалған. Сондағы тындырғаны не? Бір көрген аруды жоғалтып алып, соны шарқ ұра іздеп ғұмырын соның жолына арнағаннан не шықты? Онымен табысып, мұратына жеткені шамалы. Басына сор жамап, жүгін ауырлатып алған. Осындай ада-сушылықтың түпкі себебін анықтап тап басу мүмкін бе? Кімдікім ұнатпаған, өліп-өшіп ғашық болмаған? Сол да жаңалық па?

Кенет, ол селт етіп: – Қой, кетейін! – деді менен кешірім өтінген сыңайда. – Құлағым шыңылдап кетті. Шырын іздеп жатқан шығар.

Бас изедім де қала бердім. «Тоқта, сенен сұрайтын сөзім бар» деуге батылым бармады. Құрғақ сөзден не шығады. Іспен бекімеген соң, сөздің де бағасы түседі. Бағасы түспеген не қалды дей-

сін ызы-қиқы тірлікте. Бейнетқор қолмен жасалынған игіліктер тойымсыз ашқарақ ыңдығға жұтылып жатқан жоқ па?

Құлазып кеттім біртүрлі. Аз күн жүз көрісіп ой бөліскен әлгіні қимай тұрмын. Осындай ізгілікке құштар адамдар өмірде көп болса ғой, шіркін! Сонда жақсылық салтанат құрып, жарқын заманға бір табан жақындай түсер едік. Жоғымызды бірге издесіп, жоғалтқанымызды қиналмай табар едік.

Бәрінен де Шырынды айтсаңшы! Ұнатқанына деген ынтызарлығы бір сәтке де бәсеңдемей, құр шықпаған жаны жатып та, ғашығын жартыкеш жанына таяныш көрген. Бір сол деп үміт шырағын сөндірмей келген. Сонда кембағал мүсәпірді жарыққа талпындырған ненің құдіреті, ненің демесіні? Сол бір құдірет біресе жоқ деп, біресе жоғалтып алып жүрген өзімізге сыр мінез – Махаббат шығар-ау! Тегіндікпен таусыла жырламаған ақындар. Адамдарды жалғыздықтан, азап пен сордан, мейірімсіздіктен, қатыгездіктен арашалап қорғайтын «құтқарушының» нақ өзі десеңші. Сонда ғашықтықтың пәрмені жаратушы иеден бір де кем түспегені ғой. Солай болуы бек мүмкін.

Күн тыншу еді. Бақтағы орындықта тапжылмай ұзақ отырдым. Көңілде қайбір тиянақ қалғандай, құлазып сала бердім. Адам қызық, бірге жүрген досыңды көзден кетсе, ұмыта саласың. Бір көрген жүз таныстың қимасындай ыстық көрінетіні қалай? Жүйе-жүйем босап ішім есіліп бара жатты.

Қайтатын күні мүтедектер мекеніне бас сұқтым. Нияз сыртта жүр екен.

– Аға, сүйінші! – деді есі қалмай. – Шырынның тілі шықты. Көзінде жас тұрды. Таңғы шықтай мөлдір әрі таза.

2011 жыл

СОҢҒЫ ТҰЯҚ

Либіп етекке түсті. Іркінді суды түшіркеніп іше алмады. Лай боп кетіпті, кермек татиды. Қырдың қара отына да зауықсыз. Май көденің ұлпасына, изеннің құнарына не жетсін? Арқар жусанның сарайын ашқан қышқылтымына да тұшынбады. Күйістігін алудан да бұрын басқа бір аңсар билеп алған еді. Күйек айы тұғалы мазасыз боп барады. Бәрінен де бұрын жетім саулықты жалғыздық қинап жүр. Бір тауда өзі ғана. Терең шатты сағалаған үркердей аз арқарды осыдан үш жеті бұрын аспаннан төнген

«қара тажал» жайпап салған-ды. Сан қуғынды көріп әккіленген кәрі құлжа жанұшыра жалтарғанда, саулық онымен бірге кетті. Бас амандаудың амалы қос қоңырына қарайлауға мұршасын келтірмеді. Күндей күркіреген «алып тажал» албастыдай төнгенде, құлжа биіктен төменге бір-ақ қарғыды. Оның соңынан қоңыр саулық та құлдилап кете барған. Құздан секіру апатқа душар етерін шамалауға мұршасы қайсы?! Тасша домалаңдаған саулық етекке барып түсті. Есі ауып кеткен еді. Өз-өзіне келгенде барып байқады. Көзі көреді, құлағы естиді. Әйткенмен де, жарақаты ауыр ма қалай? Төрт тағаны өзінікі емес тәрізді. Денесінің езіліп, жаншылғаны соншалық, сүйек-сүйегі сырқырап сұққылап әкетіп барады.

Ауыр соққыдан қоңыр саулық көп зардап шекті. Ай түгесіліп жұлдыз жаңалана бере, жарақат іздеріне жан кіре бастады. Денесінің, о жер, бұ жері қышып, қытығы оянды. Сол қытық күйек мерзімінде өрши түскен-ді. Жүрегі тулап, қаны қызынып, жұптасын іздей бастады. Биіктен кежеуілдеп тау-тасты жалықбай шарлағанымен, аңсаулысын кезіктіре алмай жүр. Соған қарағанда еркек кіндікті тұқымдастарына зауал жеткені-ау, шамасы?! Ұрғашыға тән торығыспен аласұра дызықты. Табаны қызғаны соншалық, тұла денесі от боп кетіп еді. Шаңырақ мүйізімен аспан тіреген ересен ерек бітімді құлжаға деген тілегі сәт сайын өршіген оның көз алдынан небір елестер өтіп жатты. Едірейген тастармен қабаттасқан қараған шоғыры тұқымдастары тәрізденіп өзіне шақырағандай болады.

Қоңыр аласұра дызықты. Кеңсірігін жыбырлатқан қытықшыл иіске танауын тоса қалды. Ойда жайылып жатқан отарға аңсары ауып еді. Қойлар жалғыз қарадан үрікті. Қойшы да елеңдеді. Жетім арқар бір жүріп, бір тоқтап қойларға жақындай түсті. Өзі тәрізденген момын жануарларға іш тартты. Бірнеше күннен бергі толассыз жүгіріспен шарқұра іздеп кезіктіре алмай жүрген жұптасы алдынан шыға келетіндей-ақ ыңдыны құрыған емескі үмітпен қойлардың да еркегін көргісі кеп кетті. Күйек салтанатына кенелген қошқарлар өз қызығымен екен. Күйлеген саулықтарға ентелеген олардан бұған тиетін титімдей де пайда жоғын сезінді де жалт берді. Мәңгіріп жүрді де қойды. Көмей қытықтайтын шөптің әсиясына да тұшынбады. Ішкі қабысып жарап алған еді. Шатынаған өткір көзімен төңіректі ашқарақтана шолып, зарықтырған «ынтығына» сәлем жолдаған. «Қайда жүрсіңдер? Дер күнімде құрсағыма түйін байлай алмай, күйек

тұшымынан мақұрым қалғаным-ау! Аясаңдаршы мен бейбақты! Жетсеңдерші зарықтырмай».

Қоңырдың зар-наласы жүйрік желмен ілесіп шартарапқа таралды. Терең шатты сағалаған жаралы құлжаның құлағына еміс-еміс жетті. Арқарлардың азалы жағдайына түйсік жүгірте алмағанымен, өздеріне зауалдың анық төнгенін кәрі құлжа сезеді. Аз ғана еді, жапа-жалғыз қалған жоқ па? Күйек салтанатына елігетіндей шамасы қайсы?! Көмескі елес көз алдына келгенде, сұлу бөксе саулықтарды аңсайды. Кәнігі көкірекке қозғау түсіп, айбарлана шолар еді төңірегін. Тау іші арқарлардың думанды дүбіріне толып кеткендей ме? Кәрі шөңге нендей қызықтарды өткермеген дейсің керт басынан? Күйек ойнағына көзсіз елтіген шаңырақ мүйізділерде ес қалмайтын. Сонда ата құлжа ұрғашы арқарларға ентелеген «талапкерді» сайысқа шақырар еді. Екі мықты шайқаса бастағанда, дәмелі жас құлжалар өз шаруаларын бітіріп те қоятын. Сарт-сұрт сүзістен тау жаңғырығар еді. Үйір қожасынан өлесі боп титықтаған бәсекелесі қыр асып кете баратын. Жеңілгенді мойындау – құлжаларға тән мәрттік болатын.

Қос мүйізінен бірдей айырылып мәңгірген жаралы құлжа күйек айының салтанатына қатты зарығулы-тын. Кеудеде жан, денеде ептеген әл болған соң, тәтті тіршілікті қайтіп қисын?

Құлжа кеудесін тіктеп, салқам омырауын желге тосты. Әлдеқайдан жеткен жағымды иістен шабыты қозды. Жұптасар сыңарын аңсап шала бүлінді. Өлгінде танауына кеп ұрған етене иісті ұстап қалуға тырысты. Күздің салқын сызды жұп-жұмсақ ауасымен қосарланған аңқымаға елтіп, өрлене өректіген «кәрі сері» махаббат әуеніне басты. Көмейінен мекіреністі үнді лықсытты. Мүйізінің тұқылы қан қақсап сыздағанын да, сылти басқанда сау аяққа түскен салмақтан жаны ауырғанын да елемей, жүйрік жолмен ілесе жеткен саулықтың «жолдауына» жауапты қолма-қол қайтарды. Сүйек-сүйегінің шыдатпай сырқырағанын мәу деместен ежелгі беттілігіне басып, кеудесін өрлене тіктеді. Құлжаға тән үстемдікпен қарсы алды қоңыр саулықты. Зарығулы дене бір-бірін жатырқамай алғаусыз табысты. Ұзаққа бармады тұшыныстары. Жер дүниені күңіrentкен алып құбыжық денелері сәтке ғана үйлескен қос жұпты амалсыздан екі айырды. Оралымды саулық теректі сайға қарай қашқанда, құлжа «темір құстан» бұғынып жата қалды.

Тікұшақ жерге қонды. Сыртқа шыққан үшеу тұра жөнелген құлжаны қарауылға алып, жабыла оқ шығарды.

– Бауызда! – деп бұйырды көсемсымағы. – Жолымыз қатып кетпейтін болды.

– Аңадағы құтылып кеткен сабаздың нақ өзі, – деп маңыздан-ды екінші біреуі. – Итжемеде қолға түскені-ай?!

– Жілігі татыр-татымас екен, – деді мергенсымағы. – Уақыт оздырмай ұрғашысын іздейік.

– Кеттік онда! – деді ата дұшпанымен бетпе-бет келердей уыттанған көсем қара. – «Сарықұлжа, Қоңырқұлжа» деп несіне ауыз толтырады?! Құлжа тұрмақ саулығы да қалмаған. Таудан да қасиет қашайын дегені-ау.

Қоңыр саулық сайды құлдай қияға тырмысты. Аяғының астында қалып жатқан жалама беткей тігеруінді тұяқтан балшықша жаншылардай еді. Тұс-тұстан ереуілдеген сойдақ тастар арқар кейпіне еніп: – Беталысың оң. Алдыңнан жарылқасын! – деп демегендей еді. Мақсаты айқын екеніне қолдау білдірген табиғат ананың жанашырлығын ішкі түйсікпен қабылдаған саулық құрсағына байланған түйінді аман сақтап қалуға барын салды. Үзілуге таяған тұқым сабақтастығын келер күндерге жалғауға деген құштарлығы мықтап өршіген-ді. Ежелгі құт мекен құзқиялы кәрі тау қойынын кең ашып, момын жануарды бауырына тартты. Жансебіл бақырана саулықты көргіш көздің сұғынан жасырып, қан тілеген ашкөзден қорғап қалды.

– 2 –

Қыс жұмсақ өтті. Жұқа түскен қар наурыздың алғашқы жіпселеңінде еріп кетті. Есесіне сәуірдің көзі жасты келді. Қыр шөбі ерте жетіліп, беткейдің жусаны мен көдесі жедел бүрленді. Қысты амалдап бұғынумен өткізген қоңыр саулық соңына егіз қозықасын еріткелі тіптен сақ. Қырағы үркек жанарымен айналасына секемдене сергек қарайды. Дүние дидарына аңғалдықпен көз жіберген жас төлдер де елегізбе әдетке басты. Қорғансыз екендіктерін іштей түйсіне бастағандай еді. Шымыр тұяқтылар көздеріне түспеген соң, өзді-өзі ойын салып тастан-тасқа секіргіштейді. Ене арқар тарпынып пысқырығанда барып тыйылады жөнсіздіктен. Жарыса жүгіріп кеп қоңыр саулықтың бұтына сұғынады. Өлшеусіз тәттілігімен тәбет ашқан емшек сүтіне тоғайған қос ерке жақпар көлеңкесінде тынымдайды.

Ене арқар селтиіп тұрады да қояды. Сенетін кімі бар? Бауырынан өрбіген тұяққа бас ие болатын ата құлжаға да зар. Соны

тереңдей түйсінгенде саулықтың көкірегін мұң кернейді. Қолқа-жүрегін сығымдаған азалы сарынға түксиген құзар мен түнерген жартас қана ортақтасады. Лекіткен майда желден қурай ызындап, құрақ сыңсып, төңірегі күңіреніске толып кетердей еді. Өткенді еске түсіруге икемсіз жайдақтау санасында қалып кеткен там-тұм елес қиялын түртіп сағынышын қоздырды.

Бейбіт те берекелі күндерде отыз-қырықтан топталып жүретін еді. Ынтымақтары жарасқан алаңсыз бұйығы тіршілік қос үрей мазасыздыққа ұласып берекелерін кетірген жоқ па? Біресе екі аяқтылар қуғындап, біресе аран ауыз ұлымалар соңдарынан қалмай қатарларын селдіретіп жіберді. Әйтсе де бой жазды еркіндіктен құр емес-тін. Қоңыр күзбен ілесе келген күйек ойнағының салтанаты қандай десеңші?! Алақызба дүбір омыраулы құлжалардың сайысына ұласар еді. Сарт-сұрт сүзіден жартас жаңғырығып, тау теңселгендей болатын. Омыраулы үйір қожасына денесін жұғыстырғандағы сәттік тұшынысқа не жетеді?

Ене арқар тыпыршыды. Жағымсыз мұңкіме жетті танауына. Жан-жағына секемдене қарағыштады. Көлеңкеде бұйыққан қос қоңыр қаперсіз. Әлгіндегі жат иіс тоқталғанымен, саулық сақтығынан жаңылмады. Аңда-санда жонын көрсетіп қоятын қара құлақтан сескенеді. Арбасып та көрген аран ауыздармен. Жалғыз-жарым ұлымаға аладырмайды. Олардың әдіс-айласына сыралғы. Дала бөрісінен де төбелерінен төнетін «құбыжық» қауіпті. Солардың ойранды қуғынынан құрып бітуге жақындаған жоқ па? Қозықалары аман-есен жетілсе, ертең-ақ теңеледі. Сол үшін де жаңылмауға тиісті сергектіктен. Енелік борышын адал откерсе болғаны. Жаратқан иенің жарылқауынан үмітсіз емес. Бүтін әлемді жаратып, шебер қиыстырғанда, даланың момын төлдеріне шапағат көрсетіп оңап жіберу сөз бе екен құдіреті күшті Жаппар хаққа.

Қоңыр саулық тіршілік амалына тереңдеп бара қоймайды. Үмітсіз емес ілгергі күндерден. Санасында аздаған жылт бар. Сол болмашы сәуле мұны еліктіріп алға шақырады. Шегіншектеп бір орында шырқ айналу табиғатына жат. Тек ілгері жылжу керек. Таптаурын тар соқпақта қалып қоймай, бағыт-бағдарын айқындап, соныға бет бұрғаны жөн. Сонда ғана құтылады қуғыннан. Тар аяда ұйлығысып бүгежектеген бұқпа тіршілік арқарлар табиғатына жат қос қоңырына соны ұқтыра берсін.

Саулық тыпыршуды жиілетті. Әлгіндегі жат иіс қайта өршіді. Сол-ақ екен, үрейге ерік берді. Алаңсыз тынымдаған еркелерін

мүйізімен нұқыды. Қатерден сақтандырғаны еді. Бұл мезетте жырынды әккі көкжал жер бауырлаған бұғыныспен қос қозықаға ұрымтал кеп қалып еді. Енді ұмтылам дегенше, тайсалмай қарсы шықты өжет саулық. Бөріге керегінің өзі осы. Саулыққа атылып берген. Мүлт кеткенін шамалағанша болмады, қақ маңдайы тасқа соғылғандай тәлтіректен қалды. Көкжал кәрі еді. Қапы қалғаны содан. Саяқ жүрісті сөлбең бөрінің де тіршілігі онша емес. Еріккен аңшылар қыр соңынан қалмай жүр.

Ене арқар қос қоңырын ширата түсті. Егізектер елеңін молайтты, сергектікке ауысты. Төңірегіне секемдене қарайтын қырағылыққа ойысты. Қыбыр еткенді ежелерінен бұрын байқап тықырды тез шалады. Иіс алғыштыққа да төселе бастаған-ды.

Жаз ортасына қарай күшейді сүргін. Қуғынға себепкер екі аяқтылар. Ене арқарға жұмыр бастылардың әдіс-амалы белгілі. Олардың қарасы көрінген жерде бүліншілік басталады. Тарсыл-гүрсіл күшейеді. Аяқ басқан тұстан өрт шығады. Қоңырдан маза кетті. Екі аяқтылар қыр соңынан қалмай қойды. Ұмыттырып жіберіп ұрынады. Ара қашықтық дүйім емес олар үшін. Тым-тым алыстан сойқанды бірдеңесін бұған бағыттағаны сол екен, құлақ түбінен зың еткен зуылдақ шоқтығын жырып-ақ кеткені. Содан бері шыңнан қарауылдайтын әдеттен тыйылып, бойын көрсетпей бұғынумен жүр. Ене арқарға ежелгі қанында бар өрліктен бас тартып, бұқпандай тіршілікке бейімделу оңайға түспеді. Соңындағы тұяқтарының амандығына бола табиғатында жоқ әдетке басқаны бір есептен кешірімді. Соны түйсігінен өткізгенде қаны қызынар еді. Ішкі қарсылығы шиыршық атып, аузына арам шөп түсіп кеткендей жиіркенер еді. Өз-өзінен қуыстанар еді. Соңындағы төлдерін тек тамырдан үзілмей келе жатқан тәкәппарлықтан айырып, ойпаңға бастағаны дұрыс болмаған?! Биіктік – арқарлардың ғана еншісінде. Шыңнан көрініс беру – бұларға бек жарасады. Тау еркесі деген атақ-абыройға тегіннен-тегін ие болмаған. Бұғынып бас амандау бұларға лайық емес.

Ендеше, соңындағы қос тұяғын қияға өрлеуге, тау басынан төңіректі шолуға баулысын. Шынығып шымырланбаған болбырақ босаң төл өсе келе арқарларға тән қасиеттен жұрдай болып, қорғаншақ көрбала боп қалуы кәдік. Өлі сүйек әлжуаз тұяқ тұқым жалғастығына төтеп бере ала ма? Олай болса, не тұрыс? Қоңыр саулық қос томпақайын құзарға бастады. Биіктікті бағындыруға деген құштарлық аналық арқарды уытты ширығыспен тәуекелге итермелеген еді.

Иығымен аспан тіремесе де, Сарықұлжа, Қоңырқұлжа таулары арқарларға асқақ көрінер еді. Соны қамкөңіл ене ішкі түйсігімен қозықаларына сыр ғып шертті.

«Әр жан иесінің басқан қадамы қауіп-қатерге толы. Алдымда не бар деп байқап жүрмесең, қатерге ұрынасың. Сендердің кіндік қандарың тамған мына егіз биік біздің ежелгі мекеніміз. Осы құтты тауда өніп өстік. Біздің тұқымдасар сары және қоңыр делінеді. Сарылар бейғамдау екен. Тіршілік етуге икемсіздіктен жер бетінен жойылып кетіпті. Біз қоңыр тектестерге жатамыз. Бойкүйездік жаман әдет. Сергектік жарасады арқарларға. Марғаусыған сал бөкселік адымыңды тұсайды. Сізгір сестілік пәле-жәледен құтқарады. Сақтықтан айырылғандар құрдымға жұтылады».

Ене аңғартқан жайды қос қозықа көкіректеріне мықтап түйген-ді. Содан да құз-қиялы тау бигіне жандары құмар. Шыңнан төңірекке көз жібергенде, өздеріне қанат біткендей болады. Енесі төлдеріне қалай жүріп тұрудың әдіс-амалын үйрете бастаған. Ежелгі ескі сүрлеу «Арқар соқпаққа» бастады шымыр тұяқтарды. Соқбақ сорабы көмескі тартқанымен, нобайы өше қоймаған-ды. Тіршілікке ынтық қос шымыркешті үзілмейтін үміттей еліктіріп алға ұмтылдырды.

Алайда сол көне сорапта қауіп-қатер барын, әр бұрылыс-қалтарыстан із аңдығандар баспалайтынын түйсігі кемшін аналық қозықаларына жөндеп ұғындыра алмады. Жаратушы ие бұларға тиесілі саңлақ сананы адамдарға бұйыртқан жоқ па? Саналы деген соларыңның да жетістіргені шамалы-ау. Қан құмар қорқаудан бір де кем емес. Онсыз да азайып жер бетінен құрып бітуге айналған тау еркелерінің соңына түсіп алған. Жер қойнындағы барша байлықты керегіне жаратқаны аздай-ақ, табиғаттың момын төлін аямай қырғынға ұшыратқаны естілікке жата ма?!

Ене арқар ішкі бұлқынысына ерік берген-ді. Тыпыршыған асау жүрек кеудесін дүңк-дүңк ұрғылап жамандай бүлінді. Сірә өзіне төнген қатерді алдын ала сезінсе керек. Адамдарға деген парасыз қарсылық ет жүрегін бұлқындырып, қияс ойға бастағандай еді. Темірмен әуестенген рақымсыздар даланың момын төлдері былай тұрыпты бірі-бірін орға итереді. Атысып шабысады, жақ-жақ боп төбелеседі.

Қоңыр саулық селк етті өз-өзінен. Құлақ түбінен зың етіп өте шыққан ажал оғынан жалтарғанша болмай, тағы естіді жа-

ғымсыз шаңқыл. Екінші оқ мүйізін шытылатып кетті. Содан былайғы күндер саулықты тыныштықтан айырып, қос үрей күйге ұшыратты. Таудан тауға өтіп, тұрағын өзгерткенімен, аңдуан құтылмады.

Күздің кірісі еді. Қысқа қоң жиятын дер шақта түрткіге ұшыраған аналық арқар күндіз былай тұрыпты, түннің өзінде алаңсыз тыныға алмады. Соңына түскен екі аяқтылар далада түнеп қалатынды шығарды. Дамыл-дамыл азандап, суық қарудан от бүркеді.

– Қақпан құрайық, – деді отқа итінген ұзын тұра. – Неткен сақ өздері?! Мына қалпында алдыратын түрі жоқ.

– Тоқтысы қақпанға аяғын шаптырып алса, еңбегіміз еш кетеді ғой, – деп қаупін білдірді бітік көз сары. – Зоопарктің бастығына берген уәдеміз бар емес пе?

– Ә, онда жөн! – Қолына түкірінді сидаң қара. – Арқар соқпақтан баспалаймыз.

Аңдығандар жанды қоймады. Қорғансыз бейбақтар еңіске ылдилады. Тәсілқой саулық екінші тауға өтіп кетпекші-тін Тоқтыларына қарайлаймын деп мүлт кетті. Қарауылға іліккен ене арқарды ажал оғы адаспай тапты. Мылтықтың ащы шаңқылынан жартас тітіреніп, тау түршіккендей болып еді. Жанталасып басын соққылаған саулық пышаққа ілікті. Құрбандықтың шекарынын ақтармалап жеңілейтіп алған әккі аңшылар олжаларын қолдаса көтерген бойда ойдағы «тырылдаққа» жетті де, жөнep берді.

– 3 –

Тоқтышақтар енелерін зарыға күтті. Қайтып оралар деген емескі үмітпен күзді түгескен қос жетімекті қыстың аязы мен бораны ширатып шымырландыра бастаған. Жетімдікке шарасыз көндіккен қорғансыз тоқтышақтарды табиғат ана қамқорлығына алған-ды. Тұяқтарымен шимай салған табан астындағы ақ үлпекте де қасиет молынан екен. Су іздетпейді. Қыр шөбінің қышқылтымы және қытықтайды көмейді. Тынысты ашқан саф ауаның шарапатына жететін не бар дейсің?! Қомағайлана жұтқан сайын көкірек қуысы кеңейе түседі. Қос тоқтышақ өзді-өзін қызықтай бастаған-ды Жаратушы ие арқарларға айрықша сұлу мүсінді бұйыртыпты. Қыбыр еткенді құтқармайтын жіті жанары, дыбысты тым-тым алыстан шалатын сақтығы, иіс алғыш

сергектіктері қандай! Құзар шыңнан төңіректі шолғандағы көз суырған асқақ кейіптеріне пар келетін не бар десеңші?! Шаңырақ мүйіздеріне оратылған бұлт шудалары айбынын тіптен биктетеді Тоқтышақтар еркінсуден аулақ-тын. Тым қорғаншақ боп алған еді. Енелерінен көз жазғалы тау бигіне бір де шыққан емес. Жақпар тастарды далдалап бұғынумен жүр. Әйтсе де, балаңдықтан арыла қоймаған-ды. Бір-бірін түртпектеп ойынға тіленеді. Ақ шабдар ұрғашы тоқтышақ жұптасының шымыр да ширақ қимылына қызығады. Еркек дана Қоңырдың мүйізі әлден-ақ ірілене бастаған-ды. Көзінен уыт байқалады. Төңіректі сергек те сесті шолатын қырағылығы қандай?! Болайын деп-ақ тұр. Оған қасақылар жібере қойса жақсы-ау?! Ойындары ұзай қоймады. Жетім көкірекке шер лықсыды. Ұрғашы тоқтышақта уайым басым. Енесі көз алдында жүреді де қояды. Сөйткенше болмады, жер дүниені күніренткен «қара тажал» шыға келді. Әдістенген бұлар тас арасына жасырына қалды. Бөжекей құс ажылдап-бажылдап жүрді-жүрді де, бір тұсқа қанат бүкті. Екі аяқтыларды көргенде, қос тоқтышақ тіптен бұғынды. Енелерін «олжалап» кеткендерге ұқсайды. Жүріс-тұрыстары соларға келеді. Ұңғысынан от бүріккен темір таяқтарын шошаңдатқанда, екеуінде ес қалмады. Безіп ала жөнелді.

Әлгі тажал қайта көтерілді аспанға. Құйынша үйірген қанат суылына төтеп бере алмаған қорғансыздар бір орында ұйлығысты. Төбелерінен төнген «темір құс» өрмекшінің торындай бірде-нені көлбірете жайып жіберді. Торға шырмалған қос жетімек жанталаса бұлқынды. Нәтижесіз тыңды қарсылықтары. Ежелгі құтты мекенге қош-қошын айтуға да үлгертпеді. Құбыжыққа тиеліп кете барды.

Шымыр тұяқтарының ізі қалған көне сүрлеу «арқар соқпақ» тоқтышақтарды жоқтап шала бүлінді. Шер көкірек кәрі тау арқарлардың соңғы тұяғын қимай теңселеңдей берген-ді. Сұсты суық жартастар да қабағын қалыңдатып алып еді. Сай-сайдан бұрала аққан ерке бұлақтар күлкісінен жаңылып, көз жасын мөлт-мөлт төгілдірді.

Торға мықтап шырмалған бақырана байғұстардың ендігі күні не болар екен деп шерленді табиғат-ана. Азат тірліктен көз жазған соң, тар қамақтан нендей опа табады? Еркіндікті аңсаумен шер көкірек боп қалғаны-ау!

Қос тоқтышақ қала шетіндегі хайуанаттар мекеніне тұрақтаған еді.

БАЛТЫР

Шайды ол сылбыр ішті. Келіншегі оны үнсіз барлады. Ішін байқата бермейтін күйеуінің қабағы келіспей отыр. Соны қырпынан аңғарған ол назарын төмендете берді. Бір-бірін іштей ұғудан әріге бармайтын ерлі-зайыптылардың отбасы қашаннан тыншу еді. Құрбы-құрдастары бұларды «үнеместер» деп ілмелейді. Байыстың тіні берік, қауызы қатты. Тәйкемсоқ долылыққа жоқ Зүпіштің аздаған кінәмшіл әдеті бар. Не болса соны көңіліне алады. Болмашыға бордай үгітіледі.

Байыс сурет салуға кішкене кезінен әуестенді. Ауыл сыртындағы тақыраң айнадай жып-жылтыр болатын. Теп-тегіс және. Сол алаң мұның иелігінде. Әкесі мұғалім-тін. Аз ауылдың баласын оқытады. Бор жетіп артылады. Бормен ақ тақырды айқыш-ұйқыш сызғылайды да жатады. Содан басталған машықтан күні бүгін қол үзген емес. Сурет пәнінің мұғаліміне кескіндеме өнері қонып тұрса оның несі сөкет?

Негізгі тұрақтары ауыл еді. Қалаға кеп орнағалы да бес-алты жылдың мұғдары болды. Екі баласы мен әйелін асырап сақтаудан да бұрын – қаланың сапырылысқан ығы-жығы тірлігінен осы күндері ол мезі боп жүр. Өз басы көндігер еді, шығармашылық машығында іркіліс көп. Тоқырап дағдарғаны былай қалып, қолынан шыққан дүниелерінің өңі солғындап барады. Жүздеген картиналарының арасынан бірегей шығарма осы деп тап баса алмайды. Ізденісінде қапы жоқ. Көп ойланады, толғанысы басым келеді. Суретке отырғанда да сылбыр қимылдайды. Апырып-жапырып тастауға әсте жоқ. Содан да әр жазған картинасы бұған қымбатқа түседі. Жербауырлаған өнімсіз машықтан қырықтан асқанша құтыла алмай-ақ қойды. Тақырып таңдағаны да бір жосын. Көп әуреленеді. Әуре емей не, қайдағы бір балтырға бола көшені кезумен жүр. Көз алдынан жалт етіп өте шыққан ақ балтырлы аруды іздеп бармаған жері жоқ. Ең құрыса дидарын ұстап қалса екен. Сырт сымбатының нобайы ғана көз алдында. Тоқ бұрымы тілерсегіне жетіп жығылған сұңғақ бойлы керімнің балтыры керілген иық, қиылған бел, жұп-жұмыр бөксемен мінсіз үйлестікте тіке көзін суыра жөнелген-ді. Алды-артына қарамай автобуспен кете барған әлгіні сиқыршы ма деп те күдіктенеді. Алдамшы елес шығар деп дүдәмал ойға және беріледі. Сырт бітімімен қызықтырған сұлу тұрпат сәт сайын айқындала түседі. Күндіз былай қалып, түнде түсіне енерін

қайтерсің? Алқызыл түсті шолақ жең көйлегі қыпша белін қиылдырып жіберген. Етегі жинақы еді. Тізесін бүркеп тұр. Көйлекті ауыстыра салады. Шашының ұзындығы көңілге демеу. Бәлкім әртіс, әйтпесе биші шығар. Осындай әрі-сәрі жағдайда сән-салтанат орындарын, түнгі клуб, би алаңдарын шолған сенделісінен нәтиже шығатын түрі жоқ.

Зүпіш шай үстінде тосыннан сөз бастады.

– Сенің анауың телефонға маза бермейді. «Байыңды үйде тығып ұстап отырсың» дейді. Айтпаған сөзі жоқ. Ауылға кеткен десем нанбайды.

– Өтірігіңді біліп тұр ғой, – деді Байыс. – Сыртымнан көрген мені көшеде.

– Енді не деуім керек еді? – Зүпіш жылап жіберді. – Дарынсыз деп кекейді сені. «Қызғаншақ, іші тар. Салған дүниелерін жарыққа шығаруға жоқ. Үңгір сағалаған тағы адам тәрізді шеберханадан аттап шықпайды. Сондағы бітіргені не соныңның? Айтпаймысың ақылыңды» деп білгішсіп?..

– Бірдеңе дегің келе ме? – деді Байыс салқын томсарып. – Айтып қал айтарыңды.

– Айтсам... сенікі құр әуре, – деді ол қатуланып. – Табиғатты жырлаймын деп жиырма жыл дала кездің. Сондағы жазғаның құрық сүйреткен жылқышы, жолаушылаған шал... айғырлардың төбелесі... бұқаның сүзісі... «Жетім тал» деймісің, «Адасқан қаз» деймісің, «Жұртта қалған күшік» дейсің бе? Сенің ойыңды біліп болмайды. Қисынсыз бірдеңелерді шатпақтап...

– Жөн-ақ! – деді Байыс әйелінің жүріп-жүріп кеп бір-ақ күнде мінез шығарғанына қитығып. – Баяғыдан бері қайда қалдың? Ендігің кеш. Жазарымды жазып, айтарымды айтып болғанмын.

– Өйтсең несіне буыласың? – деді Зүпіш нәркес көзіне уыт жиып. – Мен білмейтіндей-ақ, қарай гөр өзін?! Көше кезіп сенделіп... «балтыр, балтыр» деп былдырлап ұйқысырайтын кім екен?! Баяғы бір сүйіктіңді ұмыта алмай ... содан шығар ісіңнің оңға баспай жүргені. Тауып алсаңшы жатпай-тұрмай.

Байыс тұрып кетті. Ойға түскенде мұрнымен әуреленетін әдетімен қолына ерік берді. Саусақтары парасатты ер кейпіне сұс берген көтеріңкі қыр мұрынын адаспай тапты. Жолқанмен қатар өскен-ді. Білмекке құмарлық бұларда басым еді. Содан да бір-бірінен қалыспауға тырысатын. Өлең де жазып көрген. Өнге де үйір еді. Сурет салуға қатар кірісті. Жолқан басынан-ақ алғыр еді. Неге болсын кие-жара араласып, шапшаң қимылдайды. Байыс

асықпайды. Күні бүгін сол машықтан жаңылмай келеді. Екі достың тұлға-тұрпаттары да ұқсас. Қатар келе жатқанда бұларға әйел біткеннің назары түспей қалмайтын. Студент кездері-тін. Алматының кең көшесінде әлдеқалай сымбатты бойжеткенге көздері түскен-ді. Қастарында осы мына Зүпіш бар. «Шашынай!» – деген Жолқан әсерленгіш әдетіне басып. «Шашынан да бұрын балтырын айтсаңшы», – деп Байыс және тамсансын. Сол ақ екен Зүпіш көзіне ерік берсін. Сол оқиғадан кейін Байысқа аңду түсті. Желек астындағы келіншегі бұны қия бастырмай қойды. Күні бүгін сол әдетінен жаңылмай келеді. Көңілінен шықпай қалса жылай салады. Көз жасымен жасқайды мұны. Жылауық жұбайының әуселесімен әйел затын қыл қаламға іліктіруден жалтарады. Ақ балтырға шығарма арнасам-ау деген ойын жүзеге асыруды алыстатып алғаны содан. Көз көргіш қой. Әсіресе, суретші назары жіті келеді. Әйел тартымдылығына не жетеді? Сондағы сол бір сұлудың сырт тұлғасына арбалып қалғанына таң. Күні бүгін көз алдында жүреді. Одан бері де сандаған иық пен бөксе, қиылған бел, сұңғақ бой назарынан өтті. Небір балғын да аппақ балтырлы сұлулардың талайын көрді. Кездеспей кеткен кермиық әлі күнге шейін жүрегінің басында жүр. Тағы бір «балтырға» арбалып қалғаны шындыққа жуық.

Ширықты ол барынша. Нені түсінер дейсің осы қатын? Жолқанның азғырғанына еліккені шығар. Бір есептен Зүпіштің сарындауында да қисын бар. Көрпе астында жар құшағында ашылатын сұлу дене ашқарақ тіміскі көздердің сұғына ұшырап, әйелдің бейкүнә уыз тәні жарнамаға шығып жатқанда, өзінің жүріп-жүріп кеп балтырға сұқтанғанына жол болсын?! Сұлудың шырынды еріні, мамықтай үлпек тамағы, аршын төсі мен ақ білегі тұрғанда қай еркек балтырға сұқтанар дейсің, жұп-жұмыр бөксе, балғын саннан аттап кетіп, балтырды әспеттегені қисынға жата ма? Нәпсі еркіндігіне жол ашылған алқын-жұлқын заманда балтыр құр айтарға ғана. Оған еш еркектің көзі түспейді. Мәнсізденіп біткен, күні өткен балтырдың.

Байысты сағыныш буды. Балаларын ойлап кетіп еді. Жүрегін елжіреткен әкелік сезім көңілінің құрыс-тырысын тарқатып жайландырып тастады. Өнер коллежінде студенттерге суреттен сабақ беретін-ді. Жаңа оқу жылына дейін ауылға барып аунап-қунап қайтуға мұршасы болмай тұрғаны. Сурет көрмесін өткізбекші еді. Облыстық мәдениет басқармасымен келісілген. Тек бір ың-

ғайсыз жері, Жолқан шығармаларымен біріктірілмекші мұның еңбектері. Екеуінің картиналары қатар қойылуға тиісті.

Көрмеге дейін «Балтырды» бітіріп тастауға ниет еткен ол қалыптасқан машықтан ауытқымай картинаға ынталана кірісті. Сыртымен ғана көрініс берген ақ балтырлы арудың жүзін бері қаратудың қисынын таппай-ақ қойды. Мойнын сәл бұрғаны керек оның. Онда діттеген тұсқа жете алмай қалғаны ғой. Негізгі нысана балтыр емес пе? Үш аптаны оздырғанда барып кенепке көшкен бейне өңін ашты. Бейтаныс аруды бері қаратуға шамасы жетпеді. Тақыссыған қылқалам тартыншақтай берді. Қолы жүрмеген соң, оның сырт сымбатына ойысып, есінен кетпей қойған балтырға шұқшиды. Кешкұрымның қоңырлаң сәтін, батар күннің қызғылтым нұрынан шашыраған алқызыл арайды бояулар үйлесімімен айнытпай беруге тырысты. Күннің ұяң кірпігінен шашыраған нәзік тарамдардың ақ балтырға шағылысқандағы ойнақы құбылуын кенепке дөп түсірді. Сонда ғана ол бойын жазды. Толысқан бұла бітіммен мінсіз үйлескен қос балтыр Байыстың көргендегісінен де келісті шықты. Сұлудың салалы саусақтары мытыған қайыңды мінсіз шығарудың сәті түскенімен, қайыңға өрмелеген шыбықтай жыланды иректеуге қолы бармай кідіріс жасады. Ағаш асылы қайың, адам аяулысы ару емес пе? Сонда соларға жыланды қарсы қойғаннан не шығады?! Толғанды біраз. Зұлымдыққа да зауал бар. Соның амалын қарастырғанда, кәдімгі «бәкі» делінетін көк шөп түстес жәндік ілікті қалам ұшына. Әлгі жәндік нәп-нәзік шидей аяғын сермеп қалғанда, жыланның көзі ағып түседі. Суретшілік қиялынан туындаған бұл нобай кенепке анық түсті. Жол жиегінде әлдекімді тосып тұрған ұзын шашты керім айнадай жарқырап жатқан шағын тоспаны тамашалап тұрғандай еді. Айдында емін-еркін жүзген қос сары ала қазды оның назарына тосты. «Махаббаттың мәні – жұптастықта» дегенді меңзегені-тін. Астарында жалғыздыққа қарсылық бар...

Көрме залы кең әрі еңселі-тін. Жолқан картиналарын есікке қарама-қарсы төрге орналастырды. Келіншінің назарына бірден іліккені керек. Хандар мен сұлтандар, атақты адамдар қамтылған кескіндеменің бірден көзге түскенін қалаған еді. Ол сурет көрмесін жыл сайын өткізеді. Содан да елең еткізер шығармаларын іріктеп ұсынған-ды. Таяуда ғана аяқтаған соны туындысынан үмітті. «Қарындас» делінген еңбегі «Монна Лизадан» бір де кем болмауға тиісті. Жазған туындысының кейіпкері өмірде бар

адам. Түркі елінде өткен сұлулар байқауында «Әлем аруы» атағын жеңіп алған-ды. Көрмені көрсін деп шақырған еді, келіп те қалар. Ол енді досының туындыларына көз жүгіртті. Күнгірт те қоңыр түске үйірсек Байыстың қылқаламында бояуларға тіл бітіретін ұтқырлық бар болатын. Сол шеберлігі әр картинасында аңдағайлап тұрғандай екен. Қолға алған жұмысын айдан айға созып, шабан қимылдайтын ол әр туындысына бар өнерін салып қапысыз шығарыпты. Кенепке жағылған бояулар қатпарына айтайын деген ойын сәтімен сіңіре білген. Жолқанның қапелімде жүрегі түйіртпектелді. Үлкен де, кіші де Байыстың туындыларына тесіледі. Пікірлерін ашық білдіріп, бір-бірімен дауласып та қалады. Соған қитыққан ол әріптесімен салқын ұшырасты.

– Аманшылық па? – деді Байыс оған жанаса беріп. – Көңілсіз тұрғаның қалай?!

– Мүсіркеймісің? – деді Жолқан одағай сөйлейтін әдетімен. – Сенің мақұлдауыңа ділгер емеспін.

– Бұныңмен не айтпақсың?!

– Арам екенсің!

Байыс бұрылып кетті. Кісі өз осалдығын сезінгенде, сырт көзге сырын алдырып алатыны бар. Соған жатқызды «досының» дөң айбатын.

Кенет, елең етісті көрмені тамашалағандар. Сұңғақ бойына барша әсемдікті жинақтаған бейтаныс аруға қарай-қарай қалысты. Көз біткенді сүріндірген керімнің тұла бойында бір мін жоқ келісті-ақ екен. Байыс оны сыншыл назармен шұғыл шолып өтті. Жолқан келістірген бейнеге аздап келіңкірегенімен, мына бойжеткеннің қабағында көлеңке бар тәрізді. Шаралы қой көзінен ішінің жұмсақтығы байқалады. Бет ажары аршыған жұмыртқадай аппақ. Төгілдіре китен көйлегі өзгеше ерек сымбатын көргіш көздің сұғынан көлегейлеп тұр. Ақ тамағы мен аршын төсі тіке көзге ұрады. Сүйріктей салалы саусақтары, жұп-жұмыр білегі қандай?! Байыс бойжеткенді суретшіге тән сыншыл көзбен барлады. Бейтаныс арудың сұлу ажарына арбалған ол бейтаныс бойжеткеннің балтырына жетем дегенше, Жолқан киікті көлденеңнен.

– Күттіріп қойдың ғой, қарындас? – деді ол қатқыл үнмен. – Еңбегімді еш кетірейін дегенің бе?!

– Кәне оныңыз? – деді ол сәл шытынып. – Жалғыз сіз емес шығарсыз менің бейнемді салуға жүгіргіштеген.

Залда кісі қара көбіректеу еді. Бәрінің назары бейтаныс сұлуға ауды. Арудың қабағы сәтте қалыңдап сала берді. Кенепке түс-

кен өз бейнесіне тесіліп аз тұрды да: – Мынауыңыз кім?! – деді кекесінді пішінде, – Қозғалыс жоқ. Мелшиіп тұр.

– Дұрыстап қарасаңшы! – деді Жолқан жалынғандай болып. – Өзіңді айнытпай дәлме-дәл бейнелегенім бе жазығым!?

– Әншейін бір қарадүрсін көшірме, өлі нобай, – деді қыз Жолқанға аяушылық білдіріп, – Менің де, өзіңіздің де уақытыңызды кетіріп... бостан-бос әуреге түскеніңіз-ай!?

Көрме залында шырт тыныштық орнады. Өзінен де сөзі өткір, сөзінен де көзі жіті уытты бойжеткеннің қатуланған сәттегі ширығысынан Байыс оның ішін танып қалып еді. Сырт сұлулығынан да жан сұлулығы басым ба қалай? Және өзінде биік талғам бар сияқты. Көркем өнердің қыр-сырына жетікпеген жан мұншалықты шұғыл байлам жасамаса керек еді. Жолқан қаламының шалағайлығын дөп басқанында қапы жоқ. Оның мына дүниесі шындығында сәтсіз шыққан. Нұр дидарлы періштедей асыл жанды кенепке көңілсіз көшіре салу – сұлулыққа қиянат емес пе? Байыс досының мұлт кеткенін салғаннан-ақ байқаған еді. Талант қарымының тапшылығы ойламаған жерде ашылып қалған ол Байысқа дүрсе қоя берді.

– Жаның кіріп тұр ғой, ә-ә?! – деді сұмдықтай буылып. – «Жыланның үш кессе де шегіртке құрлы қауқары бар». Сенің шимай-шатпағыңа кім тұшынар дейсің?

Үлкен-кіші елеңдесті. Байыс қашанғы көтерімділігіне бағып, одан сырт берді. Дызақтаған Жолқанды жақтастары сабырға шақырды. Елдік пен ерлікті бейнелеген туындыларын жамырса мақтай жөнелді. Беті жылтыр бикешті келістіре алмағанына бола, мүтін еңбектерін жоққа шығаруға болмайды ғой десті.

Ілікке себепкер өзі болғанына қолайсызданған қыз Байыс туындыларына көз тоқтатты. Табиғатты бейнелеген еңбектерін шолып өтті. Әр картинасының астарында салмақты ой жатқандай ма? Шұбырынды соқпақтан аулақтап, соныға із салуға тырысқаны атойлап тұр.

Бейтаныс ару көмірлі қаланың қонағы-тын. Портретін нанымсыз шығарған Жолқанға деген реніші Байыс дүниелеріне ойысқанда сәл бәсеңсігендей болды. Бұл суретшінің де елең еткізер бірегей туындысын көре алмай тұр. Мәскеуде сурет академиясында білімін жетілдіріп жүрген қыздың көркем суретке деген талғамы жоғары болатын. Табиғат сыйлаған көркінің арқасында Түркияда өткен байқауда «Әлем аруы» атағын жеңіп алған еді. Мұнда келген себебі – осында әпкесі тұратын. Көшеден өзін

көріп қалып «портретіңді салайыншы» деп өтінген соң, үлкен кісінің тілегінен аса алмай Жолқанға келісім берген-ді. Ол кісінің туындыларына да зер салды. Портрет жанрында біршама табысқа жеткенімен, шығармалары ізбасты қасаң қалыптан аса алмаған. Кісіні тартпайды. Фото көшірмедей сіресіп қалған.

Көрме залы кісіге толып кетті. Бойжеткенді баққан көздер оның әр қимылын қалт жібермеді. Қабырғаға ілінген суреттерді асықпай көріп шыққан ол Байыстың балтырды әспеттеген картинасына қатты тесілді. Жол жиегінде көлік тосқан бойжеткен көзіне жылы ұшырап барады. Кескіндемеші мына туындыға барын салып, өзі сомдаған бейненің барша бітімін айқындауға тырысқан сыңайлы. Суреттегі арудың оқтаудай тоқ бұрымы балтырына жетіп жығылған. Сыптығыр сидаң қайыңды мытыған саусақтары мейлінше салалы көрінді. Қайыңға оратыла өрмелеген түймебастан шошып кеткен ол картинаға ұмсынған қолын тезбе-тез тартып ала қойды. Жыланға айбат шеккен жәндікті түстей алмады. Топ-толық, жұп-жұмыр аппақ сұлу балтыр жанарын суырып барады. Жай бір сәйкестік шығар деп мән бермейін десе де, ішкі бір қозғалысы ырқына көнер емес. Ту сыртымен-ақ өзіне тартқан бейнеге арбалған ол картинадан көзін айырмады. Суреттегі арудың көйлегі, шашына таққан салпыншағы, құлағындағы сырғасына шейін өзінікінен аумайды. Бәрінен де балтырын айтсаңшы?! Ол қатты аңырды. Бұл неткен сәйкестік?! Нақ өзінің сыңары десе болады. Айнытпай тастаған. Әсіресе, балтырын.

Көрме залында тыныштық орнады. Бейтаныс аруды баққан көздерде таңданыс бар. Бір кәптің боларын іштей сезінген күдікпен қос суретшіге алма кезек қарасады. Байыстың үлкен көздері жасаурай қалыпты. Жолқан тұнжырап төмен қарайды.

Осы сәтте күтпеген жағдай болды. Көз біткенді өзіне қаратқан бейтаныс бойжеткен ашық үнмен қатты дауыстап жіберді.

– Мынау мен ғой! Менен аумай қалған! Әсіресе, балтырым сәйкеседі, – деді нық сеніммен.

Суретте мүсінделген «балтырды» салалы сұлу саусақтарымен аялай сипағыштап: – Ға-жа-ап! Ғажа-а-ап! – деп және тебіренді. Байысқа бұрылып: – Сонда сіз емес пе мені сыртымнан бақылаған? – деді сұраулы кескінде, – Дудыраған шашыңызды, қауға сақалыңызды ұстап қалғамын. «Фотобейнеші ме?» деп бір ойлап... өзіңізден бір түрлі сескеніп... автобуска қол көтеріп тезбе-тез мініп кеткенмін. Көлігіңіз велосипед еді ғой?

– Иә, иә, нақ солай! – деді Байыс қатты толқып. – Жалғыз түп қайыңға сүйеніп тұрғансың.

– Сүйенгенде былай ғой, ағасы. Менің де сурет салуға талабым бар. Жетім қайыңды аяп... – деді қыз аялы көзіне жас үйіріп. – Жақсы салыпсыз. Әсіресе, балтырды. Сәтті шыққан. Таңын жарқыратқан, тәнін ашқан бейпілдерге сабақ болуға тиісті. Жалаңаштанып алдық шетімізен. Масқара ғой, масқара!? Балтырдың киесі жібермес-ау!

Байыс толқынысын сабырға жеңдірді. Қыз боталап жылап тұрды.

ТАҒДЫР

Манараның тұрағы зәулім үйдің үшінші қабатында. Екі бөлмелі пәтер қазақы тәртіппен ыңғайласқан. Еденге сырмақ, текемет төселген. Төр қабырғаға неше қилы оюмен әдептелген тұскііз құрылған. Үйдің төсек жабдығы да өз қолынан шыққан. Келесі бөлмені оқуын бітіргелі жүрген қызына арнап жасаулаған-ды.

Үйдегі әр мүлік пен тұтынатын заттар Манараның жағдайына орайластырылған еді. Екі аяғы тізеден жоқ оған қол ұшын беріп қарайласатын немере әпкесі-тін. Ол мұның тіккен ісін базарға шығарып, қолөнер бұйымдарына керек-жарақты сіңлісіне жеткізіп тұрады. Кітапханадан керекті кітап жаздырып әкеп береді, дүкеннен сатып та әпереді. Күн сайынғы басылымдарды бұған ізін суытпай жеткізетін сол әпкесі. Манараны қол арбаға отырғызып алып көше аралатуды және бұлжытпайды. Балашағалы апасының да күйбеңі бір басына жетерлік. Соған қарамастан немере сіңлісін назардан тыс қалдырып көрген емес.

Манара төсектен шаршап тұрды. Басы зеңіп сүйек-сүйегі сырқырай берген соң, азанғы шайды баса ішті. Шекесінен шыпшып тер шығып, арқа-басы жазылғандай болды да, қызын күтіп алуға қам жасады. Біртүрлі боп алаңыта берді. Жүрегі өрекіпп және мазаланды. Қалта телефонды қосты іске.

– Ау, Сәнім, қайдасың?

– Міне жолға шықтық.

– Немен?

– Жеңіл көлікпен.

Манара біртүрлі болып кетті. Қызына пойызға отыр, сақтанып жүр деп айтпағанына өкінді.

Байланысқа қайта шықты.

– Нешеуіңдер?

– Екеуміз.

– Құрбың ба?

– Жігітім ғой...

Телефон қолынан түсіп кетті. Қатты дағдарған оның көз алдына өткен күндердің елесі ойқастады. Арада қаншама жыл өтсе де, санасынан өшпей қойған қасірет-нала жұқарған сәтінде есіне сап ете қалатыны бар. Жазмыштың жаңылтпашынан әбден зәрезеп болған пақыр үрпе-сүрпе келте шашына қос қолымен жармасып: «Менің сорлағаным аз ба еді?! – деп жұлынды. Тартпайтын пештей түтіндеп бықсыған қасақы тағдырдың ащы қоңырсығына жанарын жегізе-жегізе әбден пісіп қатқан оның көзінен жас шықпады. Жылап-сықтаудан оңалып кетсе, ендігі қатарға қосылып кетпей ме? Қарға адым жер мұң болғаны аздай-ақ өткеннің өкініші көкірегін үңгіп кеміреді де жатады. Қасірет шеңгелі сығымдаған жырым-жырым жүрегіне бізше қадалып, денесіне у боп жайылған тағдыр наласынан өліп-ақ қалсам-ау деп қиястанатыны бар. Сондай торығыста құлағына тым-тым алыстан жалғыз жұбанышы қызының үні талмаурап жетер еді. «Мен тұрғанда өлмейсің, анашым!» Сөйткен жалғыз... жаман айтпай жақсы жоқ... сорлы анасының жүріп өткен жолына түсіп кетіп... бір пәлеге ұрынып қап...

Манараның пешенесіне ауыр да азапты жол бұйырған еді-ау. Жоғарғы оқу орынын қызыл дипломмен бітіріп, туған ауылына алып ұшып жетем дегенде, орта жолда қапылыста торға шырмалып қалған жоқ па? Ата-ананың жалғыз-тын. Көркем де келісті боп торалған оның дидарынан шалқыған нұр қараңғы үйді жарық қып жіберердей еді. Тұла бойы тұнған өнер болатын. Өлең де жазатын, ән де салатын. Үні ашық, сөйлегенде күміс қоңыраудай сыңғырлап кетеді. Керек десе, спортқа да бейім еді. Нәзік жандылығына қарамастан, шығыс жекпе-жегін меңгерді. Бәрінен де бұрын бетті болатын. Соншалықты нұр жайнаған ажары ниеті бұзық бұзатармен шарпысқанда сұрланып суық тартып кетер еді. Жұп-жұмсақ сөзінің тігісі ыдырап сала беретін де, үстемсіген әумесерді отты көзінің сұғымен түйреп тастар еді. Сондай бір үстемсіген өр кеуде соңынан қалмай қойғаны. Спорт сарайында күреске жаттығып жүргенде ұшырасып еді. Зілтемір көтеретін студенттің тұлға-тұрпаты келісті-ақ. Бірақ сол сом бітіміне мінезі үйлеспей дөрекі сөйлеп кісіні ығыр қылатыны бар.

– Саған қызығып жүргенім, – дейді ол шүңет көзімен Манараға суық тесіліп. – Сенің әне бір сүмелегіңе қарағанда мен деген жігіттің сұлтанымын ғой.

– Оның өнерін қайда қоясың? – дейді Манара қасақана қиыс тартып. – Гитараға даусын қосқанда, тамам студент соңында жүреді. Қыз беткен сырттай ғашық оған.

– Сен де ғашықпысың?

– Ауылдасым ол. Бірге өстік, бір мектепте оқыдық.

– Сол да сөз боп па?! – деп зілтемірші бұған қолын жүгірте бастайды. – Сыртым салқын болғанмен, ішім жылы. Ұрғашы керектісін менен молынан табады. Сенің анау сарайыңда дауыс болғанмен, жігер жоққа тән. Қауқиған қауақ ол. Мен деген зілтеміршімін.

– Содан екен ғой сөзіңнің зілді келетіні, – дейді Манара оған беріспей. – Дөрекі тұрпайы адамды мейлі туғаным болсын жек көремін.

Бұлардың ерегісіне гитарашы жігіт ара түспеді. Маған қыз табылады, өзінді ойла деп Манараға жүре жауап берді. Елең-селеңге үйір әуейі жазған қайтып бұған қайырылмады. Менің ығымда жүрмедің, көзге түстің деп жазғырды. Зілтеміршінің құдайы жарылқап еді. Кел деді, құшағыма ен деді. Болмайды деп тұлданды асаусыған өр қыз. Сенің суық құшағыңа кіргенімше тасқа айналсам қайтеді? Тас тұрмақ мұзға айналсаң да ерітпей қойман деп сұстанды зілтемірші студент. Ерегістің соңы на-сырға шабатынын онда ойнақтаған бойжеткен қайдан білсін? Сол бір сұсты еркектен өлердей сескеніп бітетін. Бір қызға жар болтындай қатарласына тал бойын тастаудан қашқақтап, өзін соның еркіне бағырудан қатты тартынатын. Тартынғаны былай тұрыпты, әлгіні көргенде жерге кіріп кете жазайды. Оның алдында арылып та көрген. Бота борым боп жылайтын еді. «Қорқамын, сенен. Жоламышы маған!» деп жалынар еді. Анау одан бетер үдеп салатын да, тұла бойын суыққа алдырғандай дірдектеген мұны құшағына тартатын-ды. Суық құшақтан бұлқынып шығып зытып бергенде, зілтемірші қарық боп күліп қала беретін-ді. Оның сол арсыз күлкісі күні бойы құлағынан кетпей қоятын да, қай жағымнан сап етер екен дегендей-ақ қос үрей боп күнді ба-тырған ол түнгі тыныштықтан да береке таппай жайы кетеді. Түсінде әлгіден қашып-пысып жүргені. Қыр соңынан қалмаған жігіттің есімі – Тасан еді. Ұрағашыға жұлдызды жазған қыздарды қарташа сапырып және дәуірлейді. Сөйте тұра, бұған қасақа-

на қадалатынын қайтерсің? Соңғы бір жолығыста: «Сені алып қашам, соған дайындала бер», – деп төтесінен бір-ақ қайырды. Айтқаны расқа шықты. Оқуын бітіріп ауылға кеткелі жүргенде, бет-ауыздарын тұмшалап алған содырлар Манараны еркіне қоймай иномаркаға отырғызып алып жөнөп берген-ді.

– Сендер кімсіңдер? – деді жүрегін тоқтата бере.

– Біз дегендер асаусыған қыздарды жуасытатын, аптығын басатын арнайы жасақшылармыз..

– Тасан қайда?

– Оның кім еді?!

Манара қайтып жақ ашпады. Сол сұмның әрекеті бұл. Бір іркілісте машинадан түсе қашқан еді, зулап келе жатқан ұшқыр көлік іліп әкетті де, ауруханада жиды есін. Екі аяқты тізеден кестіріп томар боп қалған бұған әке-шешесімен көрші тұратын сыныптасы қарайласты. Жуастау момын жігіттің көзінің ақауы бар-тын. Екі жарты бір бүтін боп жалғастырды тіршілікті. Жалғыз Сәнімді содан тапты. Он жыл отасты онымен. Балаша арқалап жүретін Оқан мұны. Қараңғыда терең орға құлап кетіп, мезгілсіз озды дүниеден. Ол кемтар келіншегін арқалап алатын да тойға тартатын. Манараның қолына домбырасын ұстатып жырла дейтін жұмсақ жымыспен. Сондағы өзінің айтатын өлеңінің сарыны былай: «Біздің ауыл айтына қошқар сойған, ақсақалдар жиналып майға тойған, ақсақалдың батасы қабыл болмай, ортан жілік жамбасым қоса сынды-ай, ой, Алла-ай, аяғым-ай!» Ерте бір кезеңдерде бір байдың еркешора қызының аттан жығылып ғаріп боп қалғандағы шығарған өлеңі екен.

*Он бес жаста сорладым бесік көрмей,
Күйеу шіркін қалды ғой есік көрмей.
Бұлғақтаған біреудің еркесі едім,
Өте шықты қыз ғұмыр ескен желдей.
Ой, Алла-ай, аяғым-ай! –*

деген зарлы сарынға Манара өз басының мұңын қосарлайды.

*Мың бұралған мезгілсіз биден қалдым,
Тікенекке тұтылып гүлден қалдым.
Қасарысқан қасақы жолды бөгеп,
Қарға адым жер мұң болған ғаріп жанмын.
Ой, Алла-ай, аяғым ай!..*

Одан әрі жалғастыра берсе, Оқанның жүрегіне қаяу салып алармын деп тартылатын еді. Оны да көп көрді бұған қасақы тағдыр. Кісі нені болсын пиғылынан табатын шығар деген күдікпен сұңқылдаған зарлы үнін саф тыйып, іс тігуге алданған еді. Екі қолында дамылдық жоқ әйтеуір. Жүрегіне байланып шор болып қалған қасіретті епті саусақтарының шалымды қимылымен жұмсартуға тырысады, жалғыздық азабына беріспеудің амалына жатқызады өнімсіз тырбанысын. Жаман ырымға басам тағы бір қатерге ұрынып жүрермін деп және тартынады. Ұйқысы тынышсыз. Содан да басы жастыққа тигенше қолында дамылдық болмайды. Немере әпкесі жеткізіп беретін түбіттен, мәліштің жүнінен жіп иіреді. Көлгемедей шәліні үш күнде тоқып бітіреді. Бір пар шұлық жарты күннің еншісінде. Ара-арасында құрақ құрап, көрпеше жасайды. Киізден сырмақ ояды. Қазақы шапан үлгілеріне де ынта қояды. Камзол мен бешпентті де сүмірейтіп шығарады. Қолынан шыққан бұйымдары өтімді – бір жақсы жері. «Мен алам, мен аламын» деп есік қағады көрші-қолаң. Алыстан келетіндер де бар. Пайда тапқаннан да бұрын, қолынан шыққан өнімдерінің өтімділігіне жұбанады. Қуанады деуге ауыз бармайды. Жұбанғанына шүкір десін.

Күні бойғы түртіністен титықтаған шаршау сананың дамылдық алар сәті оған ауыр тиеді. Көзі іліне бере, біреу түртіп оятқандай болады да, санасында сапырылыс басталады. Өзін түртіп жіберген әлгі бір қасақы құбыжық бас жағына кеп тұрып алып мұны адамша арбайды. Кәдімгі зілтемірші қасақының суық сыбыры жетеді құлағына. «Менен өлгеніңше құтылмайсың. Қыр соңыңнан қалмай елес боп езіп жанши беремін, жанши беремін. Тағдырыңа тас атқан өзіңнен көр. Бұл саған әлі аз, көрешегің алда».

Енді бір кезекте, әлгі суық елесті басқа сұлба алмастырады. Кәдімгі гитарашы ұзынтұра сөзге тартады мұны. «Сен тым кесірлі едің. Өзіңді бұлдаймын деп құртып алдың. Ағысқа қарсы жүзуге жаның құмар-тын. Тағдырмен тайталасқаныңды кімнен көресің?»

Өң мен түстің аралығындағы шатасуға еті үйреніп алғаннан ба, кейде бұған кәдімгі тағдыр делінетін суық елес адамша тіл қатады. «Сен мені бекерден бекер жазғырма. Біле білсең, саған мен тілекшімін. Бәрі-бәрі өздеріңнен. Құранда бар ғой, Алла айтпай ма, «Сақтансаң ғана сақтаймын» деп. Көретін көзің бар, естигін құлағың бар, басыңда ми, ақылың бар. Барша қасиет

жинақталған бір басыңа. Сөйте тұра бар кінәні маған аударып, сүттен ақ, судан таза боп шыға келесіңдер».

Бір жақсысы – аз ұйқыға жұбанады. Түндегі көргені түс пе, елес пе; соны ажырата алмай басы қатады. Түсі болуға тиісті. Кәдімгі құныкер зілтемірші қолтықтайды. «Саған тимеймін, қорықпа менен», – деп маңдайына жұғыстырады ерінін. Өңінде жылылық бар өзінің. Келісті кесек пішіні көзіне ап-айқын шалынып, оны біртүрлі іш тартқандай болады. Бұрын қалай байқамағанмын, сұлу жігіт екен-ау» деп таңырқайды. Расында, бұған көзі түскен оның ер бітімі кісі қызығарлықтай еді. Тұлға-тұрпаты мінезіндегі ірілікпен жарасымды үйлесіп, былайғыларды ығыстырып жіберетіндей көрінетін сыншыл көзге. «Әй, бикеш! – деген бір жолы. – Мойныңды бұрсаңшы, біз де тірі жанбыз ғой». Манара естімегенсіп жылыстай бергенде, Тасан кеп мұны ымқырулады. Иліге қоятын бұл ма, қолын шұғыл тартып алды да, теректей серейген жігітті қос қолымен итеріп кеп қалды. Ол теңселіп барып оңалды. «Тым кесірлі екенсің, – деді шәлкестенген бұған суық тесіліп. – Аптығыңды басармын әлі». Жазған хатына бір ауыз өлеңмен жауап та қайтарған еді. «Еркіңе көнбеймін, құсадан өлмеймін, талайын көргенмін опасыз сендейдің». Өлеңі ащылау шығып еді, соған намыстанып өшіксе керек. Үш жігітті соңына салып қойып, өзі артқы машинада келе жатыпты. Менің апатқа ұшырауыма себепші сол деген шағымы аяқсыз қалған. Жол ережесін бұзған басқалар емес өзі боп шыққан еді. Куәші шықпады да, Тасан тарапынан жасалынған қастандық дәлденбей аяқсыз қалды. Оқу-тоқуы көп еді-ау, кітапханадан шықпайтын, бәрі зая кетті. Бар қолынан келері тағдырға деген наза. Өзекті пенде аз ғұмырда өзіне тиесілі тағдыр талайынан ұзап кете алмай, соның аясында тырбанады білемін. Тағдыр сыбағасынан артықты дәмәтуден еш пайда жоқ. Осы күніне шүкір десін. Бұған бұйыршақ тағдыр тым шамшыл ма қалай? Оны қитықтырып алудан не мұрат табады?

Әпкесі келді торламасы жер сызып. Үйреншікті әдетімен айналып-толғанып жатыр. Манараның тоқ бұрымын тарқатып қайта өріп шықты, үстіне жөндем киім кигізіп, бетіне опа-далап жақты.

– Неге көңілсізсің? – деді әпкесі оны балаша аялаған машығынан қолын айырмай. – Жалғыздықтан құтыласың әлі. Бұ да болса жаратқанның есіркегені. Үйің бала-шағаға толады. Сәнімің қосағын тауыпты. Менің де тынысым ашылатын шығар-ау. Бір

сен деп жүгіргіштеумен табанымнан таусылатын едім. – Әпкесі жылап жіберді. – Құдай-ай, ұзағынан сүйдіре көр!

Манараның көзі шарасынан шығып кетті.

– Не дедіңіз, әпке?!

– Сәнімің күйеу баланы саған көрсеткелі ертіп келе жатқан көрінеді.

– Қай жақтікі? Кім ол өзі?!

– Каспий жағалауының жігіті болса керек, – деп кексе әйел байыппен сөйледі. – Жігіттің әке-шешесі осыдан оншақты жыл бұрын теңізде серуендеп жүргенде, қайық аударылып суға кетіп қалыпты. Жетімдеу өскен бала көрінеді. Сәніммен бірге оқыпты.

– Ә-ә, онда жөн! – деді Манара не қуанарын, не жыларын білмей. – Соған сеніңкіремей, біртүрлі боп... Жолда бірдеңеге ұшырап жүрмесе деп...

– Тек, өйдеме! – Әпкесі тіксінді. – Балқаштың тұсынан бері өтіпті. Сәнімжан маманды жайландыра бер деп тапсырды. Бір сағаттың мұғдарында төбе көрсетіп қалар.

Манара кемсеңдеді. Көзінен жас шықпады. Тұлыпқа мөңіреген сиырдай шаралы көздері шатынайды да жүреді. Өзінің алғашқы махаббаты ұзын тұра гитарашыны ойлап кетіп еді. Сәнім бір жолы оның баласы да студент деген еді. «Жолама оның күшігіне! – деп қатты тыйып тастаған-тын. Мынасы кім болды екен? Атыраудың жігіті деді ме? Өзінің құныкері де сол жақтан-тын. Тасан мұнымен тиіп-қашып сөйлескенде: «Уылдырық сорып, бекіре балықтың жаясына кенеліп, теңізде қайықпен алаңсыз серуендегің келсе, менен айырылма, ұста түп етегімнен», – дейтін үстемсіп.

Көп кешікпей олар да келіп жеткен. Алдымен Сәнім көрінді. Оның соңын ала құрбысы бой көрсетті. Шешесі мен қызы шұрқырай табысты. Анасы аңырап-аңырап алды. Сәнім өзін тежеп ұстады. Бірге келген құрбысына ымдап жөніңді білдір дегенді ишаралады.

– Тәтетай, мені танымадыңыз ба? – деді ол ашық үнмен.

– Білем ғой, – деді Манара өңін жылытып. – Екеуің ғана ма?

– Үшеуіміз, – деді қыз қыстыға қызарып. – Осы үйге бала болам деп жүрген бір досымызды ерте келіп... Сіздің ризалығыңызды алғалы...

– Кірсің, – деді Манараның әпкесі Сәнімге иек қағып. – Бар, ертіп кел қонақ баланы!

Сөйткенше ол да көрінді.

– Қарағым, із-жолың құтты болсын! – деп Манараның әпкесі оң пейіл көрсетті оған. – Анаң тағызым жаса!

Ұзын бойлы кесек жігіт сәл иілді. Екі қолын кеудесіне апарып ескі ғұрыппен амандасу ишарасын жасады.

Іште үнсіздік орнады. Бәрі-бәрі үй иесінің қабағын бағулы. Артық-ауыс сөзден тыйылып, тым-тырыс бола қалған.

Манара аңырды. Сараң жасқа шыланған үлкен көздерін бейтаныс жігіттен айырмай, қадалып қатты да қалды. Заматта басына келген ойдың ұзын-ырғасы мынау еді. Соның өзі ме, көзі ме? Тасаннан аумамай қалған біреу тұр қарсы алдында. Тағдырдың суық сұлбасындай тағы да алдынан шыққанын қарай гөр?!

Бақырана пақырды бір түпсіз тұңғиық иіріміне тартып бара жатты.

ДӘУ ШАЛ

Шал булығы ұзақ жөтелді. Шылым орап шықты да, ашуылымның ащы түтінін құныға сорғыштады. Есіктен бас сұққан келіні: – Аташка, абромен ішіңіз, – деп дәрі қорабын алдына тастай берді.

– Өй, аброменіңмен қосып! – деп күркіреді ол. – Одан да май ертіп бермеймісің?

Келіні қайтып көрінбеді. Баласымен де онша емес. Сырықтай бойымен шыбықтай қатын алғанына наразы. Кезінде ананың қызын ал, мынаның қызын ал деп қанша үгіттесе де, құлағына ілді ме ол немесі? Қоянға шүйліккен бүркітше көжектей мынасын іліп түсті.

Бір сәт ол өткенін есіне алды. Өзінің де жетістіргені шамалы. Алғашқы үйлескені қоян жүректеу боп шықты. Не болса соған секемдене берген соң, жөніне жібере салған. Елу жыл жолдас болған Сырбазды нұсқаған әкесі еді. «Сенің мінезің ойқы-шойқы, және өзің қара күштің адамысың. Саған бұл қалпында әйел құтаймайды. Тілімді алсаң, Байсалдың ақ қызына құрық сал. Жанары таза биязы бала, сенің ысқырық-ызбарыңа шыдас беріп қалар», – деп ұзын оймен тұспалдаған-ды.

Айтқаны айдай келді әкесінің. Көнбіс еді-ау Сырбаз марқұм. Мұны өз атымен атамай «Біздің кісі» дейтін. Сөйткен қосағы жазылмайтын науқасқа шалдығып, ажал жастығына бас қойғанда, жан жарының суынған денесіне жабысып алып айырылмай қойғанын әркім әр саққа жүгірткен еді. Сырбазды оң

жаққа қойған бәйбішелер: «Япыр-ай, мұншалықты өлерменді кім көрген?! Марқұмның жансыз омырауына бетін басып алып тас қып құшақтап жібермей қойғаны-ай!» – деп таң-тамаша болғаны бар-тын.

Бұрқанның сырты суық көрінгенімен, іші есілме болатын. Сырбазбен бірге өткерген күндерінің шуағы мол еді-ау, шіркін! Бір-бірін жүрекпен ұғынысып, іштей түсініскен бұлардың отының басы тыншу өтті. Сырт көзге арсы-гүрсі көрінетін отағасы үйішілік күңкіл-шүңкілде бәйбішесінің дегенінен шықпаушы еді. Сырбаздың ақылына сүйенетін. «Біздің кісі-ау сенің не ойлағаның бар? – деп келетін сөзінің астарында көп салмақ жататын. Ұзақ жылғы жұбайлық тірлікте тым төске өрлеп өзеурең кететіні есіне түскенде, аздап қолайсызданатыны бар. Өзімсінуден туындаған қаталдықтан Сырбаз марқұм жүрегіне дерт жамап алды ма екен деп ойға кеткенде, ащы махорканың түтініне кеудесін жегізе түседі. Сондай торығыста үстепкеге қол созатыны бар. Келіні жалауыздың нақ өзі. Атасы бір күн іпсе, ол жазған қырық күн жырлайды.

Келін мен балаға көңілі толмайды-ау, толмайды. Баласы да босаң боп шықты. Спорттан басқамен жұмысы жоқ. Ертеңнен қар кешке дейін жүгіргіштеп жаттығумен жан тері шығып жүргені. Өзінен қалған машық емес пе? Аса бап талғамайтын Бұрқан боз кілемге дайындықсыз-ақ шыға беретін. Ұстаса кеткен бетте, қарсыласын демге жеткізбей алып ұратын еді. Еркін күрестен республика чемпиондығын бес жыл ұстап тұрды. Бір мәрте одақтық жарыста топ жарып, алтын медальға ие болды. Өкіреңдеу өзімшіл бапкермен ұстасып қалып, күрестен ерте-ректеу қол үзді. Өркөкірек ұстазын жағадан алып жазықсыз сілкілегені үшін жазасын қара жұмыспен өтеуге тура келген-ді. Отыз жыл тас қашады. Үш қыз, бір ұлды оқытып жеткізіп еді; қыздары күйеулерінің шылауында, жалғыз ұлдың сиқы мынау, қуыршақ келіншегінің қабағынан аспайды. «Әкей, саушылығың қалай? – деп көңіл аулаудың орнына: «Шылымыңды бұрқырата берме, арақ ішпе, бейітке беймезгіл барғанды қой, мешітке жұма намазға қатысып, жайнамазға жығыл, ауырсаң, дәрігерге көрін», – деп сызданатынын қайтерсің?

Шал қыжылын асқындырып жіберді. Әкенің күшін, ананың сүтін өтейтін кім сонда?! Кешегісі анау – бейітке беймезгіл бара бересің деп жағасынан алуға шақ қалды. Әрі-беріден соң шеше сонікі емес пе? Ел күледі саған дейді. Өздеріне күлмей ме?

Шеттерінен ашық-шашық жүреді. Үлкенді сыйлау, ата-ананы тыңдау дегенді қаперіне алмайды. Қыздан қылық, ұлдан ұят кеткен. Өздерінің ерсіліктеріне есеп беріп жатқан олар жоқ. Сөйтеді де кәріні көз түрткі қылады.

Жайы болмады. Жөтел ұйқысын бөліп мазасы кетті. Ішке кірген Бағай: – Көке, жайсыз ұйықтадыңыз ба? – деді ұзын бойын сәл иіп. – Дәрігер шақырсақ қайтеді?

– Дәрігерің өзіңе! – деп гүр ете қалды шал. – Қатының анау, өзің мынау, менен қарадай жеркеніп... сені таптырған менмін, білдің бе?

– Енді ол белгілі жағдай ғой. – Бағай қабағын шытынды, – Бізден де басқа балаларыңыз бар емес пе? Үлкен әпкейдің келіні ұл тауыпты. Барып қайтпаймысыз құтты болсын айтып.

– Тапқан екенсің қыдырғыш шалды?! – Бұрқан жойдасыз өсіп кеткен сакалын тұтамдады. – Мені далада өлтірмек ойың бар-ау сенің. Жасым болса жетпістен асты. Бір дем әріде, бір дем берідемін. Денем ауыр, оншадан мұншада жол үстінде рәсуа боп жүрсем мені кім жеткізеді мұнда? Шешеннің қасында қалсам деймін. Сол ғой мені жіпсіз шырмайтын.

Бұрқан қолайсызданды. Баласының мысы жеңіп, өзін бітүрлі қораш сезінді. Кесек келген нар тұлғалы баласына қарауға жүзі шыдамай, назарын төмендете берді. Төбесінен төнген ірепейсіз ірі жігіт бұған қапелімде жат көрініп кетті. Өзінен айнымай қалған мына жас адамды қасақы демеске лажы қайсы? Тұлға-тұрпаты мен кескін-кейпін, бұлқынған бұла күшін, бойындағы бар қуатын еншілеп алған мына жазғанды тонаушыдан бетер жек көріп, қарадай шытынаған қиқар шал қапелімде қиястықпен қиыс тартты. Ау, бұ неме көктен түсті ме сонша? Біреудікі біреуге ауысып жатса, қайтарымын талап етпей ме? Жай дүние болса бір сәрі, мына неменің бойындағы барша қасиеті өзінен ауысқан жоқ па? Қол созымға қолы жетпейтін қортық боп туса екен. Шыбықтай шидиген бір тірі жан болса қайтер еді? Бұл болса міне, достың мысын басатын, дұшпанның құтын қашыратын жігіттің сұлтаны нағыз. Ұстасқанды алып ұрады, жағаласқанды ұрып жығады. Керімдердің де көзінің құрты, көңілінің дерті. Осындайлық тартымдылықты әкеден еншілеп алғанын бір сәтке ойына алмағаны ма?! Жарайды, әке өзімдікі деп еркелейтін шығар. Қанша дегенмен туған аты бар. Осының әне бір қоян көз қатпа қара әйелінің басынғанына жол болсын?! Түйсіксіз жазған бір сәт ақылға келсе қайтер еді? Қойындасқан байын ол

балшықтан домбалдап алған жоқ қой. Бұла ғып өсірген баласын қайдағы бір қылымсы иеленіп алғанымен қоймай, түйедей өзін түймедей көрмей көз түрткіге ұшыратқанына жыны қозады.

Кәрі адамның ойына не келмейді дейсің? Адам пақырды құдай тағала несіне жаратты екен деп те қиястанады. Жаратушы иені жазғырғаннан не шығады, жарық дүниеге келмесе қайтер еді? Бар кілтипан адамның өзінде, ішсе қандым демейді, жесе тойдым демейді. Сонда адам да хайуан нәсілді болғаны ғой. Қу құлқынға бола нендей озбырлыққа бармады дейсің? Тойымсыз нәпсі желігіне беріліп, есіріктенгенін кімнен жасырады? Сыраны бөшкелеп ішіп, жәшік-жәшік арақты сыңғытқанын, табақтап ет жеп білем-білем құйрықты шайнамай қылғытқанын есіне алғанда қарадай құсқысы келеді-ау. Одан дүние-дүние деп өзеуреді. Өз қатарында «көкқасқаны» көсілткеннің бірегейі еді.

Шал қарадай қиықтанды. Қайтарымыз тірлік кешкені ме сонда? Бала, бала деп бір солардың жолына арнамады ма бар ғұмырын? Заман өзгеріске ұшырап өз күніңді өзің көрдің күні туғанда, көк «Волганы» ұзын жолға салып көсілтіп берген-ді. Саудаға білек түріне кіріскен Бұрқан құлашты кең тастап алыс ауылдарға сапарлаған. Он шыны араққа бір қой келеді, бір қап ұн бір сиырдың құны. Алыпсатарлықтан байып кете алмаған. Есесіне тапқанын балаларының үстіне жапсырды. Осы мына еңселі үй сауданың арқасында тұрғызылған-ды. Жалғыз ұлы үйленгенде, елден асырып той жасағанына мүтін кеніш жұртшылығы куә. Сауданы он жыл қыздырды. Кәнігі «көкқасқасын» айдау жолда ызғытып келе жатқанда, жол сақшылары ала таяқпен демесіндеп: «Дәу шал ғой біздің» деп тоқтатпай жібере салатын еді. Жойдасыз ірі болғандықтан үлкен-кішінің назарында жүрді. Соған дәс алған Бұрқан тапқан табысын шашып-төгіп асыра шашпа мырза да атанды. Енді міне зейнет ақысына да иелігі жоқ. Сумақай келіні есебін табады, алмай қоймайды.

Төсекте отырды да қойды. Жаңағы не деп кетті? Дәрігерге апармақшы ма? Тапқан ғой жаны тәтті әйеншекті. Немересі кірді ішке. Он екі жасар бала бұған салқынсып тұрады.

– Аташка, маған ақша берші, ә? – деді ол өзімсінген сыңайда.

– Саған ақша жоқ, – деді атасы ауыр демігіп. – Қасыма жатпайсың, арқамды қасып беруге де ерінесің. Қашасың менен, сөйтесің де ақша сұрайсың.

– Қорқамын сенен, – деді бала бұртиып. – Тый слишком страшно!

Шал күңірене ухледі. Немересінің сөзі тіке жүрегін мытып жібергендей болып еді. Еденде жайма төсекте жататын еді, қолымен жер тіреп зорға тұрды орнынан. Таяққа сүйеніп көрген емес, теңселеңдей басып ауыз бөлмеге барды. Жуынып жатқанда байқады, бет-аузын түк басып кетіпті. Сақалы жойдасыз ұзарып, шашы жабағыдай ұйысып қалған. Шаштаразға бармасам болмас деп түйді іштей.

...Шаштараз жинақы. Бөлмеде үш орындық тұрады. Екеуі ер кісілерге арналған, үшіншісі әйелерге тиемел. Келгіншілер әр қалай бас сұғады мұнда. Кейде кезегін тосқандарда есеп болмайды. Бәз бірде тып-тынып бола қалады. Сондай тыныста шаш алатындар өзді-өзі күңкілдеседі. Ешкінің асығындай бәкене келіншек: – Осы сенің бір әдетіңді жақтырмаймын, – деді бойшаң әдеміше әріптесіне ерінін шүйіріп. – Байға өтпей жүргенің де содан ғой. Өлмелі шалдарға бейілсің. Қайтесің соларды мұнда үйір қылып? Ардагермін деп сылтауратып қол ақымызды да жөндеп бермейді. Біздің үйде де біреуі бар. Күйеуімнің әкесін айтам. Өз әкемнің жоғын білесің ғой. Прост, не возможно! Түнімен күркілдеп шығады. Күндізгі тірлігі де оңып тұрған жоқ. Шылымын бүркыратып үйді ыстап бітіреді. Ішіп алғанда бар ма, аюша ақырады. Одан кемпірін жоқтап өкіріп жылайтынын қайтерсің? Өзі және түпсіз сараң. Зейнет ақысын ұстатпайды маған. Бөтен балаларға ақша үлестіргенде сондай, немересіне бір де шешіліп көрген емес. Аузынан боқтық сөз шығады ылғи. Дөрекі барып тұрған.

– Намаз оқи ма?

– Қайдағы?!

– Кезінде болған дейді ғой ол кісіні?

– Өйтіп болғаны бар болсын!

– Баласы ше?

– Менің байым ба? Ол деген адам ғой нағыз.

– Баласы жақсы да, әкесі жаман, ә? – деді Мәнеш шыдамай кетіп.

– Онда сенің жұмысың болмасын! – деді кішкене келіншек көзін ойнақшытып. – Осында жұмысқа алдырғаным есінде ме? Еште, өзі ақыл айтады-ей маған!

Мәнеш жым болды. Мамандығы кітапханашылық еді, қысқартуға ілігіп жұмыссыз қалған соң, қолын қайшыға жатықтырды. Өзіне аздап демесін көрсеткенін бұлдап, үстемси беретін ұрысқақ келіншекті суқаны сүймейді-ақ. Қисынсыз жерде ілік

іздеп, тілін бізше сұққанына шыдамай кетіп, әріптесінің бетін қайтарып тастайтыны бар.

Пәрзана өз ісіне жетік, мамандығы осы. Түсімді оның қолы. Көбінесе тәуірлерге ыңғай беріп, қалталыларға мінсіз қызмет көретеді. Шаш алдырған мықтының қыбын табуға тырысады. Қолының жұмсақтығына тәнті болғандар оған ақысын артығымен беріп кетеді. Соған дәсерсіген келіншек кеудесін шалқақ ұстайды. Өзінде сондайлық сүйкім де жоқ, сөйте тұра жолы болғыш осындай сүйреңдердің.

Мәнеш мұнайды. Көңілінің жұқалығы осындайда сыр беріп қояды. Бір емес екі байға тиді. Алғашқы қосағы кісі қолынан қаза тапты. Одан соңғы қосылғаны бейдауа науқасқа шалдығып, мұны жер соқтырып кетті. Екі күйеуден де бала қалды. Үш баласын жеткізудің қамында аядай бөлмеге қамалып саусақтарын қайшыға жегізгеннен тапқан нәпақасы күнкөріске зорға жетеді. Ойға түскендегі әдетімен күрсіне берген оны кішкене келіншек зілді үнмен қағытты.

– Ухiley бергенше, байға тиіп алмаймысың.

– Ақылдымсуын қарашы өзінің! – Мәнеш шырт етті. – Шіпшикі үш баламен мені кім алар дейсің?

– Онда жалғыз басты бір шалды қолыңа кіргізіп ал, – деді Пәрзана қасақана қыңырттап. – Қойынды жылытпаса да, қолыңды құр тастамайды.

– Оның да жөн екен, – деді Мәнеш қасақана сайқалсып. – Қанша дегенмен әйел затының жүрегі жұмсақ келеді ғой, сенің қамқорлығыңа әрдайым тәнтімін. Мені алсын да байың. Сен бәйбіше, мен тоқал дегендей сыйласып жүреміз.

– Қарай гөр өзін! – Пәрзананың даусы қатты шықты. – Сендей салдаманы қайтеді ол?

Сөйткенше ішке бір дөкей ақсақал кірді.

– Бұ не бассыздық?! – деді ол қарлығыңқы тосаң үнмен. – Үйде де сүйрең, түзде де сүйрең.

– Аташка, мұнда не бар саған? – деді келіні шыжбалақтап. – Көпшілік орында үйшілік шаруаның іреті келмейді.

– Ақылдымсуын мұның! – деді дәу шал добалдай қолымен томардай мұрнын бұралап. – Қырынғалы келдім. Бір жағына кетпесем болмас.

– Сізді кім қуады? – деді келіні қарадай қуыстанып. – Үй өзіңдікі, бала өзіңдікі.

– Сен қуасың! – деді дөңбектей дөңкиген жуан шал. – Жылуарың жоқ бітеусің байың екеуің. Қарадай жеркеніп... ең құ-

рыса шашымды алып, мұртымды басуға да жоқсың. Қалтамды қаққаннан басқа білерің бар ма? Ождансыз, түте!

– Келіңіз, отырыңыз, – деп шыржабақтады беті ұяттан өртеуге шақ қалған келіні. – Үлкен адамның шашын әйелдің алғаны күнә болады дегенге тартынып... сақал-шашыңызға сұғынудан бой тартқаным ба жазығым?

– Сұңғыла ғой мынауың! – деді шал ұртын қомпаңдатып. – Білмейтіні жоқ-ей өзінің, сылтауын көрдің бе аяқ астынан тауып алған.

– Жарайды мен-ақ кінәлі болайың, – деді Пәрзана долылығы ұстап тұрса да өзін қатты тежеп. – Отырыңыз мында. Демде сыпырып шығам.

– Саған шашымды алдырғанша үйтіліп кетсем қайтеді? – деді шал Мәнешке ыңғай беріп. – Байың мен балаңды жарылқап ал, мені қайтесің?

Пәрзана капелімде шыңғырып жіберді. Аузына келгенін айтып-айтып тастады да, тыпыраңдап тұра жөнелді.

– Мында келіңіз, – деді Мәнеш дәу шалдың мысынан қорынып тұрса да көңілін кеңге салып. – Мен-ақ ала салайын.

– Жарайды, қарағым! – деді шал сабасына түсіп. – Кемпірім кеткелі жағдайым жоқ. Үш қыз, бір ұл өсірдім. Құдайға тәуба, немере-жиендерден құр емеспін. Қыздарыма өкпем жоқ. Ата-енелері бар. Оларға масыл болғым келмейді. Білетін шығарсың, балам спорттың адамы. Келіннің ысқырық-ызбарын одан жасырамын. Қолы қатты, түйіп жіберсе, шатақ шығып кетіп жүрсе...

– Сонда келініңіз сізге не деп кінә тағады?

– Шылым тартасың, арақ ішесің дейді. Үйден шықпайтынды, қыдырмайтындымды бетіме басады. Күркілдеп жөтеле бересің, ұйықтатпайсың дейді. Қыздарыңа кет деп ілік шығарады. Сыртта жүргенде сүрініп кетсем, мені кім демейді? Салмағым екі жүз келіге тарта. Шарапқа шама қайсы, дәрігерлер анда-санда қызыл ішіп қойыңыз дегенсін, зейнет ақымды алғанда бір жартылыққа салығымды салатыным бар. Келіннің ілігі сол. Жөтел – ескі серігім. Жер астында, шахтадан тауып алған үйреншікті сырқау. Осыларды жеткізсем деп тас қашаумен өтті ғұмырым. Оң қолым жөндеп жұмыс істемейді. Шахтадан тапқан пайдам. Қырынудың өзі бір қиямет маған. Жүрек бұлықна береді, түнде өліп тірілдім.

Мәнеш шошып кетті. Расында шалдың жағдайы онша емес екен. Демікпесі бар және. Кезінде түйе балуан атанып ұстасқан

ды тымақша лақтырған жойқын күш иесіне аяушылық білдірген Мәнеш: – Күрестен алған медальдарыңыз сақтаулы ма? – деп сұрады.

– Ескі әбдіренің түбінде жатушы еді. – Шал ауыр демікті. – Соның бірі де қалмапты. Оны айтасыз, кеншіліктен алған орден-медальдарым да жоқ боп кетіпті.

– Сатқан шығар?

– Онысын білмедім, – деді ол күңіреністі үнмен. – Бүгінгілер ескіге қырын қарап тұр ғой, не қылса да? Заман да жаңарған, адамдар да жаңаша. Біздер, кәрілер, көшке ілесе алмай қалыппыз. Жаңа тірлікке үйлеспейтін икемсіз жандар көрінеміз. Жастардың емін-еркін өмір сүруіне кедергі келтіреді екенбіз. Бөгет жасайды екенбіз.

Мәнеш күрсінді. Жетім өсіп еді, соған жұқарады. Әке мен шешенің шуағынан мақұрым қалған оның қартаң адамдарға жаны ашып тұрады. Шаш алдыруға келетін қарияларға ыңғай беретіні содан.

Келіншек қартты асықпай аялады. Шашын сыпырып шыққан соң, оның сақал-мұртын басуға кірісті. Қария аздап тыншыды.

– Солай деңіз, ата, – деді Мәнеш оны сөзбен алдаусыратып. – Ұйқыңыз тыныш ба?

– Е-е, қарағым-ай, қайбір ұйықтап жарытады дейсің? Ыңқыл-сыңқыл бір жағынан, өткен-кеткен еске түсіп және қинайды. Дүниеге неге келдім екен деп қиялданамын. Түк емес – жалған тірлік! Жетпіс бес жыл өмір сүрдім, жетпіс күндей болмай өте шықты.

– Дәріге сүйеніңіз, ата, – деді Мәнеш бір түрлі босаңсып. – Сіздей атам не әкем болса ғұмырымды солардың жолына сарп етер едім. Келініңіз сізді атам қиқар өз айтқаны болмаса кісіге илікпейді. Дәрі ішіңіз десек соған да пәлеге қаламыз деп ақталады.

– Қисықты көр ғана түзейді. – Шал басыңқы үнмен сөйледі. – Мінезім – Жаратқанның сыйы. Қалай жаратылдым, солай жүремін. Ғұмыр бойы ішкенім ащы запыран. Енді оған дәріні қосарлағаннан не шығады? Одан да ол, келінімді айтам, бір ауық қабағын сындырып тағамын дәмдеп берсе қайтеді?

– Бүйтіп қиналғанша, қыздарыңызға неге бармайсыз? – деді Мәнеш шыдамай кетіп. – Отқа қарап отырған жоқ шығар, бір сіздік болар.

– Оның да жөн бір есептен. – Қарт сыбырға жақын үнмен жай-жай сөйледі. – Біз – қазақпыз, ұлтпыз ғой, балам-ау. Қазақ

ғұрпында әке мен шеше о дүниеге ұлдың қолынан аттануға тиісті. Қыздарға не деп барам? Қарным аш, иығым жалаңаш дейім бе? Мені сорлатып жүрген басқа нәрсе.

Мәнеш қарттың қазандай басына май сылау жасап, жұлын тұтасын ысқылады. Көйлегін көтеріп жіберіп, арқасын тырнақ батырмай жай-жай қасыды. Одан ақшулан мұртын мәпеледі. Құлағын бітеп тастаған қыл-қыбырдан арылтып, шүйделі желкесіне ып-ыстық алақанын басты. Мейірімге сусаған қарт қалғи бастады. Тыныштық алғысы келген сарсаң сана жайлана берді де, қария қор етіп ұйықтап кетті..

Ол терең ұйқыға шомып кетіп еді.

2012 жыл

МЕЙРАМ СУЫ

Тұқат оянғанда сағат тілі тоғызды көрсетіп тұрған. Салқын түскелі арқа-басы құрысып, мазасы кетіп жүр. Шаршаңқы санасы сергіп, бойы жеңілденіп қалыпты. Ол төсекте бұйығып ұзақ жатты. Сәл қимылдаса, жанға жайлы тыныштығын үркітіп алатындай қыбырсыз. Тек кәрі кеуденің болмашы сырылы ғана тыныштық шырқын бұзғандай еді.

Кенет, есік қоңырауы безілдеді. Шал түрегелді.

– Кімсің-әй? – деді қарлығыңқы дауыспен.

– Мен ғой.

– Менің кім?

– Бір тығыл-таяң шаруамен... Туысқанымыз қайтыс болып... Соған сізді шақыра келдім. Жаназасы ертеңгі сағат онда шығарылады.

– Дұрыс. Жас мөлшері қаншада?

– Жетпістен асқан.

– Тұлға-тұрпаты қандай?

– Түсінбедім ғой.

– Түсінбейтін түгі жоқ. Кебін пішуге керек. Киімінің бойға қонымын сұрағаным ғой.

– А, кешіріңіз. Елу сегізден кем емес. Толымы алтыға барады.

Әлгі бұған «ертең аздаң дайын отырыңыз» деп шегелей тапсырып, есік сыртынан қайтып кетті. «Біреумен бітсе жақсы-ау, тағы да келетін шығар», – деп күбірледі Тұқат газ пешке шай қойып жатып.

Ол осы күндері сүйекшіліктен ығыр боп жүр. Мәйітті көп жуғандықтан ба, иығы қақсайтынды шығарған. Жүрегі де сыр беріп қояды. Бес уақытылы намазын құр жібермейтін діндар емес, сүйекшілікке кездейсоқ жағдаймен ұрынған.

Зейнетке шыққан соң, үйде қол қусырып отыра алмай іргедегі құрылыс бөлімшесіне күзетшілікке тұрған еді. Темір пешпен жылынатын күркешік бұлардың бой жылытып, аяқ суытатын баспанасы еді. Қыс ортасында сол күркешік күзетші Иван шалмен қоса өртеніп кетті. Үлкен-кішіге жұғымды қуақы сөзді, бала мінезді орыс шалын Тұқат айрықша жақсы көретін. Пиғылынан тапты дейтіндей қара жүрек болса бір сәрі, жан баласына жазығы жоқ байғұсқа ақ өлім бұйырса керек еді.

Отқа шыжғырылып үйітіліп қалған мәйітке қол тигізу тұрмақ, жақындаудың өзі мүмкін емес. Прокуратурадан келген тергеуші, апатқа басымен жауап беретіндер мен марқұмның жақындары да беттей алмаған. Жедел жеткен экспертиза өздеріне керектісін алды да тайып тұрды.

Бар салмақ Тұқатқа түсті. Марқұмды табытқа салып, жер қойнына өз қолымен тапсырған. Содан былай оны жұрт айсыз қараңғыда іздеп табатын болды. «Бір бейбақ неген өліммен көз жұмды. Денесі бүлініп кеткен. Маңына ешкім бара алмайды. Соған құдай үшін жәрдемдесіңіз!» – деп жалынады.

Тұқат алғашқыда тартыншақтады. Келе-келе жаназаға барып, сүйек жуу бұған бұлжымайтын міндетке айналды. Өз бетімен килікпейді. Шақыра келгендердің меселін қайтаруға жоқ. Қолы бірденеге тисе соны тиянақтап жеріне жеткізетін қашанғы әдеті еді. Жүрдім-бардым шалағайлықтан аулақ ол сүйекке түскенде, өлікті ақ жуып аруаудың қалыптасқан рәсімін қалт жібермей мүлтіксіз атқарады.

Шал ертеңгілік шайдан соң іске отырды. Сүмірейтіп тон пішіп сырт киімге жан бітіретін ісмерлігі кебін тіккенде кәдеге асады. Тіршілігінде тыраштанып сән қуып, киім таңдап, сұлудың көзіне түспекке тырысатын сәнқойға да, киместі киіп, ішпесті ішкен дегдарға да, өлгенде тиесі кебін ғана. Малынып киініп тойға бармайды. Ендігі тұрағы – суық қара жердің қойны.

Кезінде үріп ішіп, шайқап төккен пенде су ішкілігі таусылып, көз жұмғанда, марқұмның жалаңаш тәніне жапсыратын ыңғайлы киім таппай жүгіргіштейсің. Тойға барғандағы киетін, қызметте иығына ілетін неше түрлі киім түрлерінің бірі де үйлеспейді өлі денеге. Ендеше, жаңаша үлгідегі кебін пішудің не қиындығы

бар? Тұқаттың қолынан шыққан кебінді жаратпай «мынауыңды әрі әкет» деп ешкім де айтпайды. Қайта ыңғайлы қарапайым ақірет үлгісін ұнатып, бұл бастамасын қоштайтындардың қатары көбейіп келеді.

Тұқат күрсінді. Түкке тұрмайтын жұмыспен айналасып, кәрі жүрегіне салмақ түсіргені несі? Тірілерді жарылқап тастағандай, өлгендерді мүсіркегеніне жол болсын?! Бейбіт заманда кім көмусіз қалар дейсің? Мұнсыз да көз жұмғандар жерленеді. «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы, боқтан сасық боласың өлсең тағы», – деп Абай айтқандай, мәйітті он жерден қалампырлап жуғанымен, бәрібір сасық дене жер қойнына барады.

Шал кереғар ойымен ұзақ арпалысты. Елде-күнде жоқ кебін тігу дегенді тауып алғанына жыны келеді. Кеуде тұсы шанышқылап қолы дірілдей берген соң, қалтасынан шақшасын суырды. Көк буырыл насыбайды ерінге молырақтау тастап еді, құрғырдың ашуы аздау ма қалай, аузы қи татып кетті. «Осы күнтінің темекісінде де мән жоқ» деп күңк етті. Қожыраған темекі емес езі екенін біле тұра, күңкілге басқан шал екінші қабаттан сыртқа көз жіберді.

Зәулім үйлердің қоршауындағы аула жазғы сән-салтанатынан айырылып қалғандай еді. Дуылдасып асыр салған балалар мен екі-үштен бас қосып әңгіме-дүкен құрысқан шал-шауқанның, домино ойнап даурығысқан көрші-қолаңның базары тарқап кетіпті.

Жұртта қалғандай құлазып қоңылтақсыған көңілін мұң иектеген ол торыға күрсінді. Тұқатты қинайтын жалғыздық азабы еді. Қайғыға беріспей қаша ұрыс салғанымен, андыған жау алмай қоймайды. Шаншудай сап етеді де, іші-бауырын жыланша аралап, көпке дейін шықпай қояды. Сартап мұң, сарғайған сағыныштан да көңіл жұбанады ғой. Өткенді ойлап тәтті арманға елтігенде, құр атқа мінгендей сергудің орнына тас арқалағандай азапқа түсетіні несі екен?

Заманында Тұқат та өмірдің тұнығын бір кісідей шайқаған-ды. Ата-ана бауырындағы қамсыз күндердің қызығы неге тұрады? Ол бір үйде жалғыз өсті. Шешесі оймақтының істісі, әкесі ел-жұртқа беделді азамат еді. Балалықтың базарын емін-еркін қызықтаған Тұқат жігіттік дәуреннің де жәрмеңкесін құр жібермей, тойда білек түрініп күреске түсіп, әуелетіп ән салып, жүрген жерін думанға толтырды. Жора-жолдасқа жұғымды, қыз-келіншекке өгімді-тін. Жар құшқанда да қапы кетпеген.

Бозбала атаулының көзінің құрты, көңілінің дертіне айналған Күлшән сұлуды таңдаған. Ауылдан ұзап оқи алмағанымен, ұғымтал зерек жігіт шешесінен киім пішуді үйреніп, ісмерлікке бір табан жақындаса, ұстағанына тұтқыр шаруақорлығымен де жұрт назарына ертерек ілікті. Әкесі ауылдық кеңестің төрағасы боп жүргенде ұсталып кеткен. Көп кешікпей шешесі өлген. Әке мен шешеден бірдей айырылған ол «сенімсіздің сілімтігі» деген қаңқу сөзден құтылмады. Қара жұмысқа апат еді, еңбекке алданды. Әрі шешесінің жолын қуып, ісмерлікпен айналысқан. Сөйтіп жүргенде, фин шырғалаңы басталды да, ол әскерге алынды. Екі бірдей майданды басынан өткеріп, қырық үшінші жылдың күзінде сылти басып елге оралған. Есесіне омырауы орден, медальға толып мәртебесі биіктеген. Қан қасап қырғыннан қансырап оралған Тұқат қорғасындай салмақты мінезден көз жазып қалғандай еді. Көтерімді де көнтерлі азамат ашушаң әдет шығарып, сағындырған жарына да ыңғай бере қоймады. Жамандық жағдай талғай ма, ерге сын, езге мін ереуілді күндерде де күншілдіктің күңкілі, өсекшілдің сыпсың-сыбыры тоқталмаған. Қайта өрши түсіп, жақсының жанына, момынның малына жармасып; өз пайдасын түгендеген сұғанақтар Тұқаттың абырой-атағын көре алмай, отының басына іріткі салған. «Сен жоқта сұлу қатының көрінгенмен күліп-ойнады. Көңілін желік буған ол балаларына жөндеп қарамай обалына қалды», – деп көпірді.

Тұқат соғысқа аттанғанда, ұлы үш жаста, қызы аяғын әпіл-тәпіл басып жүрген. Жер томпайтқан қос құлыншағының азасы жаралы солдатты жапырағын жұлдырған ағаштай жүдетіп-ақ тастады. Айналасы жеті-сегіз жылдың мұғдарында басынан небір арпалысты да жанталасты күндерді өткізіп, қияметтің қыл көпіріндей зұлмат соғыстың қанды өзеніне сан түсіп, сан шығып ажалмен бетпе-бет келген ол еркінсі бастады. Бұрынғы сабырлы Тұқат өрістегі малға көріне шабатын көкжалдай құтырып кетіп еді. Бүтін бір колхозда қатары селдіреген еркек кіндіктіде оның алдына шығатыны жоқ. Соған дәс алған ол іштегі құмарлық сезімі оқыс тұтанып, суық жүріске салынды. Күлшәннің құшағынан да оған басқаның базарын қызықтау ыстық көрінді. Араны ашылып, құмарлық жолына мықтап түсіп, өз үйі өлең төсегінен безініп, көрінген көңілдесінің үйіне түнеп жүрді.

Соғыстан алған жарақатын елемей, ауырлыққа кимелей иық тосып, қиындықты жұртпен бірге бөліскенімен, ұя бұзған

аусарлығы үшін мүтін ауыл оны иттің қара тұмсығындай көрді. Бұрын палуан, әнші, сері, ісмер атанса; енді оны жұрт «Ақсақ азбан» деп кекетті.

Ұзын арқан, кең тұсауға салып, әліптің артын баққан Күлшән бір күндері шикі жұмыртқадай пырс етіп бір-ақ жарылған. «Өз обалың өзіңе. Сенен кем байға тисем, жер жұтсын мені!» – деп бір түнде кетті де қалды.

Былапыт жүрістің салдарынан ба, сол тұста Тұқат тосын сырқатқа душар болып еді. Ішпеген дәрісі, қолданбаған ем-домы, көрінбеген дәрігері қалмаған. Аты жаман дерттен қаранудың күшімен зорға деп айыққанымен, ада-күде жазылып кетпеген еді. Содан былайғы жылдарда оның өмірінде тұрақсыздық басталған. Аяқ жетер жерде Тұқат ұрынбаған жесір әйел жоқтың қасы. Бірін алып, бірін тастап, ұрғашы атаулыны шөпше жапырғанымен, біреуінен де бала көрмеді. Қырсыққан тағдыр оған қасақана қырын қарады ма, әйтпесе әлгі бір тосын науқастың салдарынан ба, ұрпақсыз қалған. Соңғы отасқан кемпірі осыдан үш жыл бұрын көз жұмған. Ет жақын туыстан шола, ағайын-жекжаттан ертерек қол үзген Тұқаттың ендігі ермегі – сүйекшілік, серігі – жалғыздық еді. Ұзын құлақтан естуінше, бұрынғы әйелі қалаға іргелес кеңшарда тұратын көрінеді. Кейін қаладағы баласының қолына келді деп естіген.

Шалдың жәйі кетті. Жалғыздық азабы жанын жеп шыдатпай бара жатқан соң, радионы бұрап еді, дарақы даңғаза әуен құлағын жеп қойды да, өшіріп тастады. Елеңдеп есікті аңдыған. Онысы біреу-міреу келіп қалар деген емескі үміт. Үстіңгі қабаттағы көрші шалдың көрінбеуін қарашы. Тұрғыласын жазғыра күңк етті. «Сонымен уайымы азайып ғұмыры ұзаратындай отырған шығар қадалып әлгі немесіне... Темірге телміртіп қойған құдай шебер-ай!»

Көрші шал мұнда күніге бір бас сұғады. Бір баласы қалада, қызы ауылда тұратын оның өрісі кең. «Әліне қарамай қыдырымпаз-ақ. Бір жағына ауа жайылып кеткен-ау шамасы? Жиендерімді сағындым деп сарындауы жаман еді».

Сөйткенше, көрші шал да келе қалғаны.

– Ау, бозбала, қайда жүрсің?

– Қайда барушы едім, үйдемін. Түсіме кемпірім кіріп, ұйқым ашылып...

– Кемпірің не дейді?

– Не деуші еді?.. Өтті-кетті елес те санадан шықпай жүрген.

– Сонда да?

– Баяғы күніміз екен деймін. Шәмшен маған ұрсады кеп. «Көлденең табысқа жоқсың, елдің еркегін қарашы, ойды орып, қырды сыдырады. Сен болсаң, кеңсе мен үйдің арасын таптап, менің бетіме қарауменен-ақ күнің өтеді. Қатыныңды біреу жеп қояр деймісің? Шықпаймысың сыртқа? Ең құрыса жылына бір алатын демалысыңды да жөндеп пайдаланбайсың. Курортқа да бармайсың» дейді.

– Қайттің?

– Үндемей құтылатын әдетім бар-тын. Тілімді тістедім де қалдым.

– Қызғаншақ болғаның-ау шамасы?

– Елтеген... Несін жасырайын, оны көзімнен таса қылғым келмейтін.

– Жігітшілікке беріліп дегендей. Ондайың ше?

– Оны атама! – Ол саусақтарын тарбайтты.

– Сірә, мылтығың жөндеп оталмайтын шығар? Ең құрығанда жесір қатындардың сауабын алмағаның естір құлаққа ұят екен.

– Мейлі, не десең де... Шәмшенімнен басқа әйел керсем, көзім шықсын. Бөгденің отына жылынуға қашаннан үйірлігім жоқ. Шәмшеннен басқа ұрғашыға аңсарым ауды ма, жеме-жемге келгенде, алпыс екі тамырым байланып қалатын.

– Әншейін, мені күлдірмекке айтасың ғой?

Ол жатып кеп қарғанды.

– Олда-білде! Сөзімде зәредей жалғандық болса, мен өлгенде сүйегіме түспей-ақ қой.

– Қызықсың! Менен бұрын өлетініңді қайдан білесің?

– Енді қайтейін? – Ол көзіне жас алды. – Көріміздің аузы ашылып тұр ғой, құрдас. Кітаптан оқығаным бар. Адам баласының бүтін ғұмырының мәні бір ғана өлім сөтіне дайындық деген. «Шәмшеннің қасында қалсам» деп далбастаймын. Әйтпесе, қызыма кетер едім. Бірақ ауылдан да шошып қалдым. Қадірлес қатарластар сиреген, тіпті жоқтың қасы.

– Сондағы ойың не?

– Өлгенде денемді дұрыстап ұстайтын адам керек қой сен сия-ты. Тірлікте дұшпанның табанына түсіп көрмеп едім, әлде бір жеркеншекке тап қылып, сүйегімді қорламаса екен деген уайым ғой менікі. Өлдің, қалдың – қу сүйексің. Иман іздеп не қылайын?..

Көрші шал келіп кеткен соң, Тұқат манағыдан бетер жайсызданды. Басына әрқилы ой келіп сұмдықтай бұзылды. Артына

қарайлайтын кімі бар? Сасық денесін салық қылып, тірілерге міндетін артқанша, теңізге батып өлсе қайтеді? Ешкім қабірін қазып, денесін кебіндеп жерлейміз деп әуреленбейді. Бірақ бұл шешіміне табан тірей алмады. Атылатын жолбарыстай жер бауырлап жақындап қалған ажалға қарсы жүруге жүрегі дауалар ма?

Тұқатқа өткен түн жайлы келді. Ұйқысы қанып сергіп тұрды төсектен. Сыртқа шыққаны сол еді, көк «Волгалы» кешегі жігіт келе қалды.

Қаланың шеткі көшесіндегі кішірек шатырлы үйдің маңы абыр-сабыр. Қаптаған адам мен машинадан көз тұнады. Жаназашылар Тұқатқа екі жарылып жол берді. Ол марқұмның жақындарына көңіл айтты. Ауыз бөлмеде әйелдердің қоршауында отырған үй иесіне сабырлық тіледі. Алпысты еңсеріп қалса да ажары тоза қоймаған сүйекті бойшаң келген ақ сұр бәйбіше көзіне оттай басылған. Ол бұны елең қылмады.

Баласы:

– Тәте, әлгі мәйітші осы кісі, – дегенде барып, басын көтерді де, шалының өсиетін айтты.

– Марқұм сүйегімді дұрыстап жуатын біреуге ұстат деп еді. Бізден қайтпаса, құдайдан қайтар, қадамыңызды сауапқа жазсын.

«Танымалды, – деп ойлады Тұқат. – Шіркін желдей ескен уақытай! Содан бері де қырық жылдың өте шыққаны ма?»

Ол қапелімде тері алынбаған жүйріктей жайылып қалды. Тұла бойы босаңсып жылағысы кеп кетті. Озінің мұнда не үшін келгенін ұмытқандай халде есеңгіреген ол қалтасынан шақшасын суырған.

– Ау, қария, бұл не тұрыс? Насыбайды кейін атасыз, жүріңіз! – деді біреу қолтықтап.

Жағы түсіп алжып өлмесе де, жетпісті молынан еңсерген марқұм заманында болғанға ұқсайды. Мәңгілік ұйқыдағы жансыз суық жүзінен сұсты қаталдық байқалғандай. Жебелі сұйқылдау ақ шулан мұрты едірейіп, сес көрсеткен тәріздене ме? Биік жар қабаққа жасырынған жұмулы көзі де көп сырды мәлімдегендей.

Тұқат қашанғы әдетімен баппен қимылдады. Сүйекшілер бұл не бұйырса соны орындайды. Шәйнек ұстаған қара шалға: – Суды шорылдата бермей жаңбырша себезгілеп пашырата құй! – деп бұйырды. Ондағысы, мәйітке көрсетілер құрметтің бағасын асыра түсу еді.

Жарық дүниеге келгенде денесіне алғаш рет тиген шілде суынан бастап, қырық қасық су құйып, қырқынан шығарғаннан кейінгі ұзақ ғұмырында марқұм өзенге де түсіп, көлге де шомылып, моншаның ыстық буына арқасын төсеп, жұпар сабын езініп талай-талай жуынған шығар-ау. Ендігі баратын жағы көл емес, көр ғой. Қара жердің қойыны суық. Сасық дене құрт-құмырысқаға жем. Ендеше, бұл пақырдың пәниеден соңғы алатын үлесі осы мына денесіне тиген «мейрам суы» шығар? Оған жүрдім-бардым қарауға ешкімнің хақысы жоқ. Күнәсін сумен шайып кетіре алмайсың. Мәңгілік ұйқыға кеткен марқұмның суық тәніне пашыраған мөлдір тамшылар жарық жалғаннан ең ақырғы көрген рақаты демеске лажың қайсы? Енді бұның өлі денесін кім осындайлық аялар дейсің? Өмірде нендей қуанышқа кенелмеген? Қызықтаған шығар-ау жастық жәрмеңкесін. Думанды ғұмыр-тіршіліктің той-томалағының да, ұлан-асыр шаттығының да саба түбі сарқындысы – осы тәніне тиіп жатқан мөлдір тамшылар, мейрам суы екенін сезінбейді ғой марқұм. Өлді деген осы.

– Тездетіңдер! Жұрт күтіп қалды, – деді біреу есіктен бас көрсетіп. Тұқат әлгіге қолын сілтеді.

– Шыдамаса кете берсін. О, несі екен-ей!? – деп кейістік білдірді мәйітшілердің бірі.

Тұқат сонда да асықпады. Мәйітті сырбаздап жуып шықты да, өзі тіккен кебінге орап, белін бір-ақ жазды.

Марқұммен қоштасу рәсімі одан әрі жалғасқан. Туған-туыс, бала-шағасы өлікті қоршалап суретке түсті. Жылап сықтау үдеген. Кенет әлгі бей-берекет көп жыласты азалы жоқтау басып кетті. Саналы үнмен дауыс айтқан қаралы бәйбіше сай-сүйекті сарқырата зар төккенде, жыламаған адам қалмады. «Қырық жыл отасқанда бетіме алара қарамаған, жан жолдасым-ау!» – деп басталған жоқтау о дүниелік марқұмның барша кісілік қасиетін паш етті.

Заманында керік қабақ Күлшән, әнші Күлшән атанған оның баяғы құлаққа жағымды қоңыр даусы баурағыш әсерімен Тұқаттың өне бойын ерітіп жіберді. Естияр оймен өрілген жан азасы ғұмыр-тіршіліктің қас қағымда өте шығатынын, қамшының сабындай қысқа ғұмырда итше ырылдаспай, тату-тәтті өмір сүру керектігін жаназаға жиналған көпшілікке мықтап ұқтырғандай еді.

Тұқат қаралы әйел дауыс айта бастағанда, жылысып кетпекке оқталған. Бірақ ішкі түйсігі ырыққа көнбеді. Күлшәннің зарлы үні қол-аяғын жіпсіз матағандай бір орнынан тапжылтпады. Бұрын-соңды басынан кешпеген, кешсе де ұмыт болуға айналған шағымшыл назалы сезімде жүрегі езіле жылап еді. Қайғыдан қажала-қажала қасаң тартқан көкірегі өксік ата иығы селк-селк етіп егілгенде, көз жасы омырауын жуып кетті. Әу баста өз арнасымен болашаққа түзу бағыт алған өмір өзенін тұйыққа тіреп, енді қайтып түзелместей қателікке ұрынғанына, бақыт құсын қолдан шығарып алғанына жылап еді ол.

Оқыстан өршіп безгекше бұған қысастық Тұқатты жай соққандай есеңгіретіп тастады. Жан-дәрменде қаралы жиыннан жылыстай бергенде, соңынан жеткен кешегі жігіт:

– Ақсақал, сауап ақыңызды алыңыз, – деп тігулі пүліш шапанға қоса ақша ұсынды. Тұқат «алмаймын» деп азар да безер болды. Бірақ анау алмас еркіне қоймады. Қаралы шеру зиратқа бет алғанда ол аялдамаға жетіп қалған-ды. Жолын кескестеп көлденеңдей тоқтаған ақ москвичтен атып шыққан денелі мұртты жігіт: – Қария, сізге шешей жолықсын деді. Маған алып кел деп тапсырды. Отырыңыз! – деді өзімсіген ажарда.

Тұқат одан көз айырмады. Мына қарсы алдында тұрған кесек пішінді жігітті өзіне ұқсатқандай алдамшы сезімде: – Сен әкең мен шешенің тұңғышымысың? – деді.

– Менен үлкені ертеректе суға кетіп өлген.

– Сонда қай жылғысың?

– Қырық алтыншы...

Көңілінде жылт еткен үміт сәулесі демде өшті де, Тұқат ауыр қиналыспен торыға жауап қатты.

– Ықыластарыңа мың да бір рақмет! Шешені айта бар. Жақсы ит өлімтігін көрсетпес деген.

Сөз осымен бітті де, Тұқат өз жайына кетті. Тегін кетсе бір сәрі – санаулы күндеріне жетерлік қап-қап қайғы арқалап кетіп еді жаназадан.

Ол қыс бойында үйден ұзап шықпаған. Жаназаға шақыра келгендерге сырқатпын деп сылтауратты. Көрші шалмен де сирек жүздесіп, бейсауат есік қаққандарды сырттан жіберді. Дүкенге де сирек шығып, жұрт көзіне түсуден қашқақтайтынды шығарған.

Шал жалғыздық тұтқынында арпаласып-ақ баққан. Алайда шікәтті жүрегі әлсіреп, қуаты азайған дене қорғасындай ауыр-

лап, төсектен зорға тұратын халге жетті. Ол сөйтсе де емханаға бармады. Жағдайын арнайы білуге келген дәрігерге «жақсымын» дей салды. Дәрі де ішпеген. Сырқатының сабағы бесенеден белгілі, өзгенің басын ауыртып не қылсын? Барша тіршілік иелерін мол шуаққа кенелдіріп, адам жанын түлетіп, өскін атаулыға жан бітірген көктем қызуы да қасірет жаныштаған кеудені жылыта алмады. Жарық дүниеден ол елеусіз аттанған. Ажал оған аяушылық білдіргендей жанын қинамай алды. Ауру жүрек ақырындап барып кілт тоқтаған.

Бірақ жалғыздық Тұқатты өлген соң да шеңгелінен шығармады. Денесі иістеніп кеткенде барып білген көрші-қолаң ішке есікті бұзып кірді. Қатты бүлінген мүрдеге жақындауға ешкімнің де жүрегі дауалмады. Үлкендік көрсетеді деген көрші шал жолаушылап кеткен еді.

Оларды дағдарыстан бір жапырақ қағаз құтқарды. Марқұм жаназама бұрынғы әйелімді шақырындар деп өсиет етіп, олардың тұрағын толық көрсетіпті.

Хабар тиісімен суыт жеткен Күлшән өлік жөнелтудің бар ауыртпалығын өз мойнына алып, балаларын жан-жаққа шапқылатып марқұмның туыс-туғандарына телеграмма бергізді. Бүлінген мүрдені асықпай жууға мүмкіндік жоқ-тын. Ырымы жасалынды. Тұқатты босағасынан шығарарда жалғыз Күлшән ғана жылады. Өз шалы өлгендегідей ұзақ сонар жоқтауға баспай: – Беу, алтын сүйек замандасым-ай! Осындайға лайық па едің?! Ең құрыса денеңе жөндеп мейрам суы да тимеді-ау? Өмірден түк қызық көрмей арманда кеттің-ау! – деп қысқа ғана қайырған.

Мәйітті машинаға жайғастырып жатқанда жаңбыр жауған. Мейрам суына бергісіз ірі тамшылар мүрдені келегейлеген жамылғыға тырс-тырс тамып еді.

1989 жыл

ТҮС

– «Біссіміллә» деп бастайыншы. Мен сізге түс туралы айтпақшымын, – деді ол. – Кәдімгі көрген түсім. Соның себебінен туындаған салдар. Болған жайды тым қарадүрсін, әйтпесе көңілісздеу өрбітсем, өтірікке балап жүрмеңіз. Өтірік – кісінің өңіндегі амалы. Түске амал үйлеспейді. Ұйқы құшағында жатқанда пенде бейтарап жағдайда. Не өмірде, не өлімде емес, тең орталықтасың.

Жаратылыс құпиясының құндағына бөленген сәби тәріздіміз. Құдіретті күшті ие тым мазасыз пендесіне жаны ашып тыншу сәтті бұйыртқан. Ғылым тілімен айтқанда, мидың дем алуы, менің түсінігімде үшінші дүние. Жә, аздап шегініс жасап көрейін. Өзімді көріп отырсыз, от басымнан да хабардар етейін. Хабардар еткенде, дәл қазір... Ә, айтпақшы, түсімді! Ой, өстіп, кейде шатасып қалатыным бар. Ғапу етіңіз, ағасы. Әзірше ақыл-есім бүтін. Дегенмен кім-кімде де аздаған ауытқушылық болмай қоймайды. Жантану ғылымына ден қойғалы сауатым ашылып қалды. Тотықсыз таза сана сәбилерде ғана. Үлкендердің көбісі бүлінген. Миғұламыз шетімізден. Соның бірі – өзім. Нанбасаңыз жақсылап тыңдаңыз. Онда да шыдамыңыз жетсе. Мазасыздығыма ғапу өтінемін. Ұстамды сабырлы-ақ едім, кейінгі кездері тым қазымыр боп барамын. Өзен өртеніп жатса мыңқ демеуші едім, бүгінде жора-жолдастарым мені көргенде сырт айналатынды шығарды. Мінез-құлқымдағы жүре пайда болған өзгерістен сескенеді білемін, шалық ұрғанға жатқыза ма, қайдам?! Көзіме айтпаса да, сыртымнан күңкілдейтіні анық. Оған себепкер өзім, түнде бір түс көрдімнен басталады әңгімемнің біссімілләсі. Онсыз да кісіні жынды атандыруға бейім пендеңіз менен ат тонын ала қашпағанда қайтеді? Күнделікті күйбеңі мен мүтін күнкөрісін «ақылды темірдің» құзырына тапсырып, соның құлақ кесті құлына айналғандар «түс көрдімге» өлсе иланар ма? Кезінде велосипед жарысында алдыма жан салмай, қатарынан үш рет республика жүлдегері, бір мәрте Кеңестер одағының чемпионы атанған мені қара жаяу деп ешкім де айта алмас. Педучилищеде оқытушымын. Қызметте абыройсыз емеспін. Жасым қырыққа келсе де жиырмадағы жігіттеймін әлі. Дене сымбатым келісті-ақ. Жора-жолдас қатарластарымның арасында қой бастаған серкедей әлі де оқшау тұрамын. Жаратылысым қылаусыз. Түр-тұлғама көз тояды. Жұмыс орныма сыйлы, достарыма жұғымды, ортама сыйымды екендігім адамға да, Аллаға да аян. Қыл-аяғы киген киіміме шейін бойыма қонып сүйкімді арттырады. Жүріс-тұрыс сөз саптасымда оғаштық байқалмайтын. Тағам ішісімде де сыпалық бар. Арақты татып алмаймын. Шылымды суқаным сүймейді. Ішкіштерден қашып жүремін. Осы қасиеттер тегімде бар еді, ата-анамнан жұқты, достарымнан, ұстаздардан ауысты деп көбейтер жайым жоқ. Адамды заман билейтіні белгілі. Жақсы әдет, сүйкімді қылық, қоңыр мінез тыншу ортада қалыптасады. Дегенмен жазмышқа бой ұсынып, тағдырға тоқтап, Алланың

бірлігін мойындау – бәрінен де мәнді екендігін өз басым ертерек сезіндім. Материалистік іліммен уланған санам: «Екі дүние болмақшы емес, құдай жоқ» дегенді қасарыса қайталағанымен, көкейім: «Бір күш бар ғой, әйтеуір», – деп босаңдайтын. Енді қайтеміз, бүтін бір мемлекет, оның идеологиясы құдайсыздықты насихаттап құзғынша сұңқылдағанда менің бұра тартуыма жол қайда? Дінсіздер қоғамында өмір сүре тұрып, ептеп Алланың жолына қиыстауыма, бірден бір себеп – түс көруім еді. Онда тура он бестемін. Қыс ортасында атам дүние салды. Әке-шешем алас-күлес ауылға аттанды. Мен іні-қарындасыма ие болып үйде қалдым. Содан түс көрейін. Атам кеп тұр. «Жансері, сені әкеткелі келдім, жүр менімен ілесіп, – деді де еңкейіп маңдайымнан иіскеп, – Жарайды қала қой, тоқсанға келгенше жүре тұр», – деді де, үйден шығып кетті. Ояна келсем, таң аппақ атқан екен. Екі бауырым терең ұйқыда. Інімді жұлқылап оятып: «Атам енді түсіме!» – дей беріппін. Әкеме айтқанымда, аса мән бермей, аруақ қой дей салды. Шешем жұқа пісіріп, көрші шалды шақырып, атама аят бағыштады. Сонымен біраз жүрдім. Атамның аруағы қайтып мені мазаламады. Ол кісі түсіме енсе екен, аян берсе екен деп тілеймін-ақ. Оныншыны бітіріп институтқа түскенімде тағы бір елестеді атам. Қолыма қамшысын ұстатып: «Алды-артыңа қарамай шаба бер, қайткенде озасың», – деді. Бірақ мен атқа үйір болмадым. Қалалықпын ғой қанша дегенмен. Іргедегі көкше көлге жиі-жиі түсіп, қайық есумен әуестендім. Желдіаяқпен ұшыртқанда алдыма жан салмадым. Жүгіру, биіктікке секіру, шаңғы тебуден облыстық деңгейде топ жардым. Сонда ылғи атамның ескі қамшысы қолымда жүреді. Соңғы көрген түсімнен кейін әкейдің ауылдағы ағасы үлкен көкемнен қалап алғанмын. Кәдімгі тобылғы сапты отыз екі өрім қасиетті айдауышты ұйықтағанда бас жағыма қойып жатамын. Атамның аруағына қатты сиынатынымды осыдан-ақ білерсіз.

Бірақ түсті тәжірибе қыла алмадым. Ырым-жырым, діни нанымды ескіліктің сарқыншағы санайтын қоғамда өмір сүруім, сондай ортада тірлік кешуім өзге тұрмақ өзіме де жұмбақ шырамытымды, сезімталдығымды ұштауға мүмкіндік бермеді. Расы керек, құлқым да жоқ-тын. Бой-басымды былғанышқа ұрындырмай таза жүргендіктен бе, әлде спортпен айналысуым әсер етті ме, ұйқым тәтті еді, қатты ұйықтайтынмын. Мүлде түс көрмеймін десем де болады. Есімде қалғаны өңімдегі елестің қайталанған жаңғырығы сияқты көрінеді.

Несін жасырайын, бұла өстім. Әкем беделді қызметте, нағашыларым да әйдік. Осының бәрінен де қосағымның дұрыс кездескені көңілімді көншігіп, шексіз бақытқа бөледі. Зипамен спорт додасында жүріп таныстым. Бір жылдары екеуіміз бірдей бас жүлдені иемдендік: мен желдіаяқтан, ол суға секіру мен мәнерлеп жүзуден. Одақтық жарыста суға секіруден бір алтын, екі күміс медаль тағынды ол. Онымен тұрмыс құрып жұбайлық өмірдің қызығына кенелгенім күні кешегідей. Былайғы көздер екеуімізге қызығып та, қызғанып та қарайтын. Оны әсіресе, Зипа қатты сезінеді. Әдемі киінбей-ақ қояйыншы дейтін ол. Екеуіміз де спорттық киімдерді ұнататынбыз. Бойшаң адамға не кесе де жарасады. Жүріс-тұрысымыздағы жинақылық, кейпіміздегі тартымдылық бағамызды асырып өзгелерден оқшаулап тұрады. Үнемі дене шынықтырумен айналысып, жазда көлге шомылып, қыста шаңғы, коньки теуіп, шымырланған тұрқымыз сымбатты-ақ. Сырт адамдар бізге еріксіз сұқтанады. Айтпасқа болмайды, бір-бірімізді аялап зауықтасуымыз өзгеше қызулы еді. Келіншегім көзімнен сәл тасаланса, қашан көргенше дегбірім қалмайды. Сағынып өле жаздаймын. Одан көркем әйел жоқтай көрінеді маған. Шыны сол, иланыңыз маған. Әсіресе оның дене бітімі келістітін. Кәдімгі ақ сазан бар ма, тура сондай. Ақындар жырлайтын аршын төс, алма мойын, керме иықтың өзі. Денесінде артық ет жоқ. Судағы балық та бір, ол да бір, құлын мүшесі мінсіз үйлесіп тұтаса сомданған. Жалаңаш тән кей жағдайда кісіні қызықтырудың орнына жиіркеніш сезімін тудыратыны болады. Оны тек суда көрсең ғой. Кәдімгі қолға үйретілген дельфинше айдында шоршығаны, неше қилы мәнермен су бетінде билегені, биіктіктен шеңбер жасап тұңғиыққа секірігені тәнті етеді. Өзгені қайдам, онымен бір көрпе астында жатып шықсам да, суға шомылғандағы жалаңаш тәніне сұқтануымда, қызықтауымда шек болмайтын. Құшағымдағы Зипа бір басқа да, айдында аққуша сыланған Зипа бір басқа. Оның дене бітімінің сондайлық тартымдылығына ертегідегі алтын балықтай көз жауын алған сұлу мүшесіне менің беретін бағам осы. Басқалар оны қандай көзбен көреді, куәлік бере алмаймын. Біреудікі біреуге таңсық көрінеді деп жатады ғой, оған да қызығып сырттан таңырқап құмартатындар бар шығар. Мейманасы тасыған өзімшіл көңіл келіншегімді қызғанудан да қызықтауға бейім еді. Ұзын сөздің қысқасы, әйелдің шолпаны Зипадай-ақ болар. Сүйегінің асылдығын, келісімді кейпін біраз сипаттадым, енді оның жан

мәддірлігіне тоқталайын. Байқаған шығарсыз, қалалық бола тұра өз ана тілімде жап-жақсы сөйлеймін. Атасының алдына отырған, қазақы отбасында тәрбиеленген менің туған тілімнен қол үзуім қиынсыз. Сөздік қорымның молығуына, сөйлеу машығымның қалыптасуына ықпал еткен әйелім тағы. Облыстық кітапханада бөлім меңгерушісі боп жүрді де, директорлыққа көтерілді. Оқымпаз кереметтей. Бала тәрбиесі мен үй шаруасынан қолы қалт еткенде кітапқа тесіледі. Ұққанын міндетті түрде маған әңгімелейді. Ойын қисынды өрбітіп, таза әдеби тілде сөйлейді. Құлағым қанығып санама сіңген сөз оралымы ойымда мықтап орнығып, миымда шегеленіп қалатын еді. Қысқасы, ол маған ұстаз есепті. Сүрінсем – демейді, қиыс кетсем – түзу жолға салады. Қылаяғы бой-басымның тазалығына шейін қадағалайтын сол. Қоңқақтау мұрнымның астындағы тықыр мұртымды басып мәнерлейтін өзі. Сәл жалқауланып бойкүйездікке салындым ба, есебін тауып сілкілеп алады. Сесті сергек жүргенімді қалайды. Қолға түсе қоймайтын сирек кітаптарды басыма жастап, оқы деп үгіттейді. Бірақ мен кітапқа аса құмар болмадым. Мамандығыма сәйкес оқулықтарды парақтадым. Тарихи танымдық зерттеулерді, салт-дәстүрге байланысты еңбектерді, діни сарындағы үгіт-насихаттық аңыздарды, түбейледім. Студенттерге дәріс оқып, оларды спортқа баулитын ұстаздығымды қорғағаным ба, анайы шығармаларға зауқым соқпайды. Зорлық-зомбылықты көрсететін кино туындыларына күні бүгін жиіркене қараймын. Осындай талғампаздығыма, жан дүниемді кірлетпей таза ұстауыма ептеген ырымшылдығым, діндарлығым септескенін жасырмаймын. Бұған және де ертеректе атамның аян беруі ықпал еткенін қосыңыз. Тым беріліп кетпесем де Алланың бірлігін танып, аруаққа табынуға бейімдігім мені қомағайлықтан қашқақтатты. Мен де біреуге қызығып, маған да біреулер іш тартып, жүрегі түскір құр аттай көлденеңдеп зықымды шығарғанда, атамның аруағы көмекке келіп: «Балам, былғанышқа ұрынбасаңшы» дегендей болады. Мені бақылайтын екінші көз тағы бар, ол – Зипа. Ұзын сөздің қысқасы, құлқыныма қатты тыйым салып, күнәлі істен аяғымды тарта бастым. Атамның аян беріп тоқсан жасқа келесің дегені – аусар көңілімді жаман жердің қиырынан қақпайлап түзу жолға бұруға септесті. «Көп жасағың келсе, көп асағанды азайтқын», – деп өзімді және қайраймын.

Өмірден түйген аздаған тәжірибеме сүйенсем – ойыма Алланың бірлігі оралады. Жұмыр басты пендені Алла тағала

тегін жаратпаған. Білуімше, әр адамның иесі бар. Құдіреті күшті ие соған бізді бақтырып қойған. Әлгі бақташыны періште дейміз бе, аруақ дейміз бе, әйтпесе космос адамы дейміз бе – әйтеуір бір күштің ықпалындамыз. Сол күш мына біздерді қауіп-қатерден қақпайлап, түзу жолға салуға тырысады. Оған біз көне қоямыз ба, амалы таусылған әлгі иеміз енді бізді бір-бірімізге бақтырады. Бірақ өзімізді көкірек біреудің ақылына бой ұсынып оңайлықпен иліге қойсын ба?! Әлгі иеміз адамдардың жуасыған тыншу сәтін тосады екен. Құбыжық боп елестесе шошытып алармын деп кәдімгі адам кейпінде түске енеді. Жақсылықтан алдын ала хабардар етіп, қауіп-қатерден сақтандырады. Бірақ ондайды адамдар тәжірибе қылмайды. Елемейді. Содан әлгі бағымшымен арада кереқарлық туындамай ма? Менің аздаған пәлсапам осыған саяды. Бірді айтып бірге кеткенімнің себебін әңгіме соңында ұғынасыз. Сұмдықтың көкесі алда. Тікесінен қойып қалуға жүрегім дауаламай, орағыта бергеніме кешірім өтінемін. Айттым ғой жаңа, кейінгі кездері тым сөзуар боп кеттім деп. Өмір өзгертеді адамды. Бір қалыпта ешкім де жүре алмайды. Сырды ішке бүтуге менен өткен тас түйміш табылмас. Қазір ше, екінші біріне мұң шағуға бейіммін. Солай ағасы. Жарайды, негізгі айтарыма оралайын.

Осыдан үш жыл бұрын жаңа жылдың қарсаңында қорқынышты түс көрейін. Аттың үлкендігіңдей қара қасқырмен айқасып жеңісе алмаймын. Ауызды енді салам дегенше ояна келдім. Түршіккендігім соншалық – жүрегім тулап аузыма тығылды. Тұла бойымды алған үрейден денем ұйып жон арқам шымырлады, маңдайымнан сұп-суық тер шыпшыды. Біразға дейін ұйқым келмеді, дөңбекшітім де жаттым төсекте. Ертеңгі жоспарымнан еріксіз бас тарттым. Уәделескен шаңғы жорығына бармадым. Айдында коньки тебуге де зауқым бармады. Үйде сенделіп жүрдім де қойдым. Түндегі елестің айқындығы сондай – көз алдыма елестеп жүргізбейді. Жарайды, қасқыр еңсін-ақ түсіме. Сондайлық үлкендігі, қаралығы несі?! Бұл нендей гәп?! Келесі күні қала шетіндегі нағашымның үйіне бардым. Үлкен баласы оймышты әсем кәшауаға ат жегіп, жаңажылдық шеруге дайындалып жатыр екен. Бастықпаған ба, сүліктей қара арғымақ тулағысы келгендей шәлкестеніп жүре қоймады. Сулығынан ұстап тартқаным сол еді, ат атқығанда шалқамнан түстім. Тұяғы бегімді сызып өтті. Шанаға кептелдім-ау дегенімше, аздап кідіріс болды да, жетектің астынан еңбектей тырбанып сытылып шыға

бердім. Сөйткенше, сатыр-сұтыр тепкіден құлақ тұнды. Шананың быт-шыты шықты. Нағашымның баласы әуіріммен аман қалды.

Іле тағы бір түс көрейін. Дәу қара шұбар жылан денеме оратылып сығымдап әкетіп барады. Қатты шошысам керек, Зипа ұшып тұрып шам жақты. Кешікпей әлгі түсім өңімде қайталанды. Жол торушылар айсыз қараңғыда ұрынды маған. Беріспей көріп едім, пышақ жұмсады. Қалтамдағы мың сом әлгілердің олжасына айналды. Ауруханада табаны күректей үш ай жатып шықтым. Содан былай мінезімде ептеген өзгеріс байқалды. Сесті сергектіктен жаңылып, жасқаншақ тарттым. Түс көру құпиясын зерттеуге кірістім. Ғылыми еңбектерді ақтарғыштап, түске байланысты аңыз бен ақиқатты салғастырдым. Түс жорудың әдіс-тәсілдеріне үңіліп, халық санасындағы сан қилы жорамалға талдау жасадым. Құпияның ұшығына жете алмай діңкелеп біттім.

Ойларсыз бәлкім, жүйке ауруына шалдыққан шығар деп. Ондайдан аулақпын әзірше. Ұйқым тыныш. Түнде сирек оянамын. Көбінесе жанға жайлы түс көремін. Мәселен, мына сарында: биік тауға шыққан екенмін деймін. Жер дүние көгілдір түске малынып тұр. Мұншалықты биікке шыққаным таңданамын. Аяғымда шаңғы, сырғып етекке түсіп келе жатырмын. Қасымда Зипа бар екен. Ол құлап тұрып, құлап тұрып, кейіндей береді.

Түс көрумен бас қатырып жүргенімді келіншегіме сездірмеймін. Онда ол түгімді қоймай, балаша ұрсып итімді шығарады. Зипаға байланысты көрген екі түсімді айтайын. Әйелімнің қол сағатына бейтаныс біреу таласады. Мен бермеймін деймін, ол аламын дейді. Өзгелерге тән қызғаныш менде де бар. Өзімді өзге еркектерден артық санайтын менмендігім ондай осалдыққа ырық бермейді. Әйелдің еркектен алар үлесі мол. Соның бастысы – төсек ләззаты, одан соңғы жарасымды татулық. Бұл талаптардан сүрінбей келе жатқаным өзіме аян. Зипаға тағар қылаудай кінәм және жоқ. Жылтыраққа үйір емес. Көйлек таңдап шала бүлінбейді. Үстінен спорт киімдерін тастамайды. Дүниеге қызығушылық онда пәс. Ішіп-жемге де аса ентелемей, орта құрсақ жүргенді ұнатады. Тамақсау мешкей адамдарды екеуміз де жақтырмаймыз. Ондай адаммен қонақта қатар отыру – біз үшін қорлықтай көрінеді. Несін айтасыз, әйелдік міндетіне адалдығы басқаларға үлгі еді оның. Аусарсып өзіне қол жүгірткен еркекті жағынан тартып жіберіп қарап отыратын. Жора-жолдас: «Сенің қатыныңа таянуға болмайды, шақар мысықтай

тырнауық», – деп әзілдейді. Шындығы сол еді. Тек бір ғана әдеті оғаштау көрінеді. Айдында сағаттар бойында балықша жүзуге жаны құмар. Мүтін көз оны ішіп-жеп сұқтанғанда, расы керек, кәдімгідей шытынаймын. Менің жақтырмағанымды сезді ме, кейін ол көлге оңаша шомылуға ұсыныс жасады. Көл жиегінен қолайлы орын тауып алаңсыз қыздырындық күнге.

Сүйген жарға адалдық, қызуы басылмас құштарлық екеуімізде де молынан жетерлік-тін. Әлгіндегі оған байланысты көрген түсімнің әсерінен сейіле бере, тағы бір сұмдық түс көрейін. Суға түсіп жүр екенбіз. Балық тәрізденген жылан Зипаның мойнына оратылып алып жібермей қояды. Анау суға бір батып, бір шығып тұншыға жанталасады. Оны құтқарайын десем жылан балық оқталады маған. Бұл түсімді Зипаға тұспалдап жеткіздім. Бірақ ол мені жүре тыңдап аса мән бермеді. «Кісі жақсы лепеске үйір келмей ме?» – деп қайта өзімді жазғырды. Бірақ көңілі түскір орнықтады, қос үрей болдым да жүрдім. Етжүрегім бір қатерді сезетін тәрізді. Қатар өсіп келе жатқан екі ұлымның анасы, қойнымды жылытқан қосағымнан айырылып қалам ба деген қауіп – жатсам-тұрсам ойымнан кетпейді. Зипа әйел болғанда қандай дейсің?! Сырт сымбатына көзің тоймайды. Төсек ойынына берілгенде тым қызулы. Етіңнен өтіп, сүйегіңді еріткен ләззат шарпуына кенеліп, лапылдаған от құшақта балқып бір жатқаның. Болмастан ілік шығарып; қисынсыз бұртыңдайтын қылт етпе кінәмшілдікке мүлде жоқ. Дүниеде бала мен жар қызығынан өткен сүйкімді не бар дейсің?! Қабағы – ай, жанары – күн жақсы әйелдің ері болудың өзі бір ғанибет қой. Тек саған ғана берілген, тек сен ғана сүйіп, жүрегінің жылуын саған басы бүтін арнаған опалы ұрғашыны сипаттауға тіл жете ме? Зипаның барша қасиетін түгелдеп шығу мүмкін емес. Онда менің әңгімем мың бір түн хикаясынан да асып кетеді. Оны шексіз сүйгендігім бе, әйтпесе көрген түсімнің дәл келуіне қатты иланғандық па, әйелімді көзімнен таса қылмауға тырыстым. Әсіресе көлге бармауын қатты қадағаладым. «Суды қояйық, егде тартып келеміз, анда-санда болмаса» деп, жақауратып көрсем, қабағы түсіп түйіле қалады. «Менің жарты жаным суда» дегенді шегелегендей етіп нықтап айтады. Сосын тая соғамын да сыртынан бақылаймын. Айдын қызығын онымен бірге бөлісемін. Лажсыздан. Тұңғыық мені бұрынғыдай қызықтырудан қалған. Су түбінде бізді жұтатын жайын бұғып жатқандай-ақ көлге түскенде денем қатты тітіркенеді. Зипаның ойына түк кіріп

шықпайды. Көгілдір айдында емін-еркін құлаштап рақатқа батады. Жағалаудан ұзап аралға бет қойғанда: «Қайт, қайт!» деп жан дауысым шығады.

Арал демекші, оның хикаясы біраз жыр. Ерте-ертеде осы мына Көкше көлді мекендеген қалың елдің бетке ұстаған абызы Ерқұтты шешеннің жалғыз қызы болыпты. Ай десе аузы, күн десе көзі бар еркекшора бойжеткен жиырмаға келгенше оң жақтан ұзамаған көрінеді.

Небір сен тұр, мен атайын жігіттер оған ғашық болып қол созғанымен, арудың қатал сынынан өте алмай жолда қалады. Сұлулығы ересен Ақшабаққа ғашық болмаған еркек қалмапты. Түбіт мұрт бозбаладан бастап жетпістегі жел сақал шалға дейін бағын сынап алдынан өтіпті. Жақын жеңгелеріне: «Көңілімді аударған еркек көрсем көзім шықсын!» – деп кекірейетін көрінеді. Сол ай қабақ ару бір күндері көлде шомылып жүріп жеңгелерінен арттағы елге сәлем айтыпты. Кімде-кім менің соңымнан аралға жүзіп келсе, сондықпын дейді ғой. Тез құлақтанған қалың ел дүрлігісіп жағалауды басып кетіпті. Дәмелі жігіттер бақтарын сынап көргенімен, жүрегі дауаламай орта жолдан қайтыпты. Кейбір жанкешті есерсоқтары суға кетіп, сүйегі балыққа жем болыпты. Содан бір талапкердің бағы жанса керек. Сөйтсе, әлгі жігіт бидің есігіндегі жалшысы екен дейді. Ақшабақ сөзінде тұрып соған қосылыпты. Осындай оқиғаға куәгер киелі жер содан былай «Махаббат аралы» атанып кетіпті. Мүмкін естіген аңызыңыз шығар. Мен бұл хикаяны білгіштігім ұстағандықтан еске түсіріп отырған жоқпын, Зипаға байланысты болғандықтан сөз арасына қыстырдым.

Қызықты қараңыз, оның да аңсары аралда, бір жүзіп барсам-ау деп тамсанады да жүреді. Көрген де шығарсыз. Кемі жиектен екі шақырым жайымен бар. Өзіміз орын тепкен тұсты біз де «махаббат жағалауы» атандырдық. Сондайлық көз тартпаса да, жүрекке жақын, ең бір ләззатқа толы қызулы күндеріміз сол тұста өтті. Тастақты жиекті көмкере суға сұғынған нар қамыс ит тұмсығы өтпестей қою. Қамыстың нақ ортасында тасты жарып жалғаз тал өскен. Діңіне құшақ жетпейді. Тоғыз тармақты алып ағаштың саясы көлеңкелі. Жеңіл-желпі төсек орын, ыдыс-аяқ бәрі бар. Біз мұнда тек қана велосипедпен келеміз. Екеуіміздің екі желдіаяғымыз бар. Бұл тұсқа қыдырмалардың көзі түспейтіні содан. Шыбын да саябыр мұнда. Осы маңның балығы ашқарақ әрі ірі келеді. Алма кезек құлаштай лақтырғанда, ке-

сімділігі сондай, қамысты жапырады. Балық асып жеп, әйдай кенелеміз. Сосын тырайып ұйқы соғамыз. Айдыннан ескен салқын леп жанға рақат. Жарым құшағымда, көкше көл көз алдымда. Менен бақытты кім бар дейсің? Бірақ әлгі бір қорқынышты түстер есіме түскенде, жүрегім май ішкендей айнып берекем кетеді. Тоқтыққа мәз көңіл аштыққа ұрынардай қоңылтақсып, қараптан қарап берекем кетеді.

Тәңірге жалбарынамын. Атамды еске алып дұға оқыттырамын. Зипа ондайға бейім. Жұма күндері міндетті түрде шелпек пісіреді. Көрші ақсақалды шақырып, аруақтарға аят оқытамыз.

Сезімшіл жүрек тыпыршығанын қоймады бірақ. Отбасымызға бір қатер жақындап қалғандай көрінеді де тұрады. Несін айтасыз, тағы да түс көрейін. Суық қабақ біреу Зипаны құшағымнан жұлып әкетіп түпсіз шыңырауға итере салды. Ояна келсем, жұбайым қаннен қаперсіз ұйқы құшағында. «Жаным-ай, өлтірдің-ау!» – дейді ыңырсып. Тіксінейін кәдімгідей. Көңілімді ұры күдік түртіп, дүдәмал сезімге берілдім. Қорқынышты елеске шырмалған сорлы басым әйелімнен айырылып қалмайын деген сақтықпен оны сырттай бақылайтынмын. Сонда оның менен жасырған «тығындысы» барын ептеп сезгендей болатынмын. Кейде ол маған көрпе астының құпиясын тарататын кітап ұсынады. «Оқы, шабыттың оянады», – дейді түк шімірікпестен. Парақтаймын да лақтыра саламын. Ол кітапты құтқармайды. Қалайда уақыт табады оқып шығуға. Кітап құмарлығына сыйдырамын да, кешіріммен қараймын оған. Алған мағлұматынан мені де хабардар етіп «сауатымды» ашып тастайды. Құмар қандырудың он бес түрлі тәсілі бар екендігін ежектейді. Қуатты бойда ұстаудың әдісін, төсек рақатына кенелудің түрлі құпияларын санамалайды. Гауһар балғаны шынықтырудың жолдарын түбейлейді. Әйелдердің лағыл өзегі қайтсе тұшынады – оған шейін жасырмайды. Осы жазған мені олқысынар деген күдікпен бірер қимасымды жағалап ем, олар бір ауыздан зар күйіндесің деп қуәлік берді. Сөйткеннен бұрын, аңсар бәсеңдеп жұбайыма салқын тарта бастадым. Ол керісінше ынталы маған. Бойына тың қуат қосылғандай өліп-өшіп алғаусыз беріледі. Бой жазып жүр ме деп те күдіктенемін. Расында солай тәрізді. Көңілін суыққа салса мені осыншалықты өбектер ме? Бірақ ол топшылауыма да табан тіреп қала алмайын. Қатерге ұрынып, ғұмыры тұйықталатын адам қайткенде сыр алдыруы керек. Сөйлеген сөзі немесе жүріс-тұрысы, әйтпесе

пиғыл-ниетінен бір шикілік байқатары сөзсіз. Келіншегімнің ағы – ақ, қызылы – қызыл керісінше. Қызметтен көбінесе көңілді оралады. Қыздармен барып көлге шомылдым деп келеді. Нұры тасыған дидарынан мұң тармақ болмашы кірбің де сезілмейді. Өмір қызығына кенелген тоқ көңілі барынша көтеріңкі. Сөйткен адамды жаманатқа қалай бейімдерсің? Соқыр елеске шырмалып, ырым-жырымға алданған мен-ақ болайыншы деймін де, желдіаяғымды өкпеге тепкілеп көшеге шығамын. Толқыны көбік пашқан айдыңға аңсарым ауса да, жүрегім тартпайды. Зипаны алған бетінен қайтара алмаған соң, өзіме тыйым салып, ол жаққа қия баспайтынды шығардым. Әйелім жүр десе лажсыз ілесемін. Ол суға келе-ақ қойып кетеді. Жағалаудан ұзама, саған бір қатер бар десем, ерегісе түседі.

Мен – жай ғана орта оқу орнының қарапайым оқытушысымын, ол – облыстық кітапхананың директоры. Автоклуб машинасына ие. Шопыры неміс шалы қауқалақтаған оңды адам. Кейінгі бір жылда әлгі шалды да, машинаны да көре алмадым. Зипадан сұрағанымда бұзылып тұр дей салған. Және оның бір әдегі – машинаны көше арасына мінбейді. Қызметке желді аяғымен барады.

Неңдей түрткінің итермелегеніне тағым бар, оның қызмет орнына бас сұқпайтын мен сол күні қолды-аяққа тұрмадым. Көңіліме алаң кіріп, жүрегім әлденеден секемдеген сыңайда. Келсем Зипа орнында жоқ. Дәлізде ұшырасқан қалың қабақты етженді әйел:

- Көлге кеткен шығар? – деп жүре жауап берді.
- Немен? – деппін түлен түртіп.
- Машинамен де, бастық адам жаяу жүруші ме еді? – деді ол.
- Шопыры әлгі шал ма? – дедім күдігімді жасыра алмай.
- Басқа біреу! – деді әйел кекесінмен.

Педальды бастым. Барынша ұштырттым кеп. Күн екіндіге құласа да, ыстықтың беті қайтпаған еді. Жағалауға іліге бере бетімді салқын леп шарпыды. Бірақ ішім алаулап жанып келеді, асқынған күдік қызғанышымды үрлеп өртенудің аз-ақ алдындамын. Бәсе-бәсе деймін, тым құбылып құлпырып кетіп еді. Шопырымен суға түсіп жүрсе қайтпекпін?! Қасында біреулер бар шығар, ондайға бара қоймас деп өзімді және жұбатамын. Түсім дәл келіп, қатерге ұрынбаса деңіз?

Ойым ойпаң-тойпаң. Өмірімде мұншалықты жан алқым үрейлі күдікті бастан кешпеген едім. Күдігім сәт сайын қоюлана

түсті. Сасық қара тұманша басып, көз алдымды көрсетпей жіберді. Түпсіз орға құлдилап келе жатқандаймын. «Әй, осыдан қолыма аман-есен түссең, көрешекті көрсетермін-ау, сен қатынға! Бетінен қақпағанға даңдайсыған әбден». Астаң-кестең ойдың бір ұшығы – осы. Екінші ұшығы – шиеленген күдік. Шиесін тарқата алмай әлекпін. Жаңағы әйел бірдеңені сезгенсін астарлады-ау сөзін. Шопырын ауыстырғанын жасырғаны қалай?! Бұл енді бұлтартпас айғақ деймін кіжініп. Көңілім жұқарып өзімді дәрменсіз сезіндім. Ерлі-зайыптылардың бір-бірін қызғанып, әлекке түскенін ақымақшылық деп жете түсінбеуші едім. Ондай ауытқушылық ақыл жұтаңдығы мен мінез кедейлігінен деп білетінмін. Жұбайлық шырғалаңға тап болып, от бастарынан береке кеткен кейбіреулердің қисынсыз ертегісін салғыртсып жүре тыңдайтын едім. Оным бір жағы: «Өз от басым тыныш, өзгеде нем бар?» деген немкеттілік болса, екіншіден, біреудің талайсыз тағдырына араласуды артық санағандығым. Егер нақ сүйерім ашынасымен айналасып жатса, қайтпекпін?! Отыз шақырымдық қашықтықты жүріп өткендегі санамнан шықпай келе жатқан ой осындай.

Үйреншікті мекен көзіме оттай басылды. Бұйра толқын жағалауға келіп қайтып, келіп қайтып бейбіт ереуілдейді. Құстар да бәсең. Тек шағалалар ғана мазасыз. Күннің өткір сәулесінен ығысқан балықтар тереңде жосылады. Төбемнен қос сарыала қаз ұшып өтті. Мұңлы сыңқылы алаң көңілімді түртіп жіберді де, жан-жағыма тінтіне қарадым. Қамыс арасынан ақ сауыр автоклубтың жоны шалынды көзіме. Онан кейінгі оқиғаға ырқымнан тыс өрбіді десем де болады. Өң мен түстің аралығындағы елес санама кеп соққанда – есеңгіреп әрі абдырап қалдым. Түсім шығар деп өзімді алдаусыратқандай боламын. Ырықсыз күш мені қамыс арасына итермеледі. Ту сырттарынан кеп килігіппін. Есімнің шыққандығын мынадан-ақ білерсіз: – Әй, не істеп жатсыңдар?! – деппін. Шыққыр көзім бәріне куә. Бура саң, жүндес көкірек төртбақ қара атып тұрғанда, шашылып жатқан әйелді бірден танымадым. Зипа емес, бөтен біреу тәрізді. Бұл алдануым сірә нақсүйерімді жаманатқа қимағандығым шығар. Сол екенін көре тұра жорта жалтаруымда сұмдық құпия барын кейінірек сезіп топшылады. Қос күнәқарға салған бетте ұрынғанымда – екеуінің біреуі немесе мен мерт болуым кәдік еді. Алдамшы сәттен тез айықтым. Зинақор қатын арам бөксесін толқынға жасырып үлгерді, соңынан ашынасы да секірді суға.

Шешінгенімше жігіт бой тасалап үлгерді. Анау құлаштай жүзіп жағалаудан алыстап кетті.

Дәрменсіз едім сонда мен. Ашу да, ыза да, намыс та қалмады бойымда. Қауқиған құр сұлдермін. Көзім көріп тұрса да мына сұмдыққа иланғым келмейді. Бәрінен де түсімнің дәл келгенін айтсаңшы! Аралға жетіп жығылған Зипа әбүйірін жасырған лыпадан ширатып жіп есіп, талға асылып қапты.

Ол осылай деді де, бетін қос алақанымен басып еңіреп қоя берді. Жайшылықта сиыр азынаса да көзім шықтанатын мен сазарып отырдым да қойдым. «Түсің түс-ақ екен!» – деппін бар болғаны.

КЕШІГІП ТУҒАН АЙ

Ақын інім Жаңабай Төлеуұлының рухына арнадым

Өзді-өзі ғана еді. Мектеп қабырғасынан кеткелі кездескендері осы.

– Бес жылдың көз ілеспей өте шыққаны-ай! – деді Жантай.

– Мен үшін небәрі бес-ақ күндей ғана, – деді қыз.

– Керісінше маған ұзақ сияқты көрінеді, – деді Жантай қашанғы ойлы сөйлейтін әдетімен.

– Жоғары оқуды бітірдің. Үйлендің, балаға әке болдың. Мағыналы өмір ұзақ көрінбегенде қайтеді? – деп Балайым сөзін терең күрсініспен тиянақтады.

Жігіт қызды өзіне икемдеді.

– Неге күрсінесің сонша?

– Сенен айырылып қалғаным, – деді қыз.

– Менен?!

– Дәл өзіңнен!

– Ұнатушы ма едің?

– Енді қалай?

Қыпша белге ойысқан қолы сылқ түсіп, жігіт қалт тұрып қалды. Іңір қараңғылығы сетінеп бара жатқандай көрінді оған.

– Қайтсем екен енді?

– Келіншегіңді тастайсың да аласың мені.

– Қойшы?

– Рас айтамын.

Балайым оған жабыса түсті. Алақаны білегін қарып барады. Демі бетіне қытық боп тиді. Сүйіп алатындай ентелеп барып оқыс тартынды.

Жантай бір ысып, бір суынды. Лап еткен сезімді ұяты жеңіп кете берген. Қапелімде оны күдік жеңді. Жүріске салынып кеткен ғой шамасы? Салғаннан жабысуы солай.

– Есімде ме? – деді Балайым жігіттің ойын бөліп. – Мектеп бітіру кешінде билегеніміз.

– Иә, биледік.

– Сонда мен саған не дедім? – Жантай иығын қисандатты. Есімде жоқ дегендегісі.

– Оқуға бірге кетейікші дегенім қайда?

– Ол сөзде тұрған не бар?

– Түсінбедің. Ұнататынымды аңғартқаным ғой.

– Сені түсініп болмайтын. Қасыңа таяп кетсек, тістеп жұлып алатынсың.

– Саған өйте қоймаған шығармын.

– Өйтпегенің сол ма, бір жолы жағымнан тартып та жібергенсің.

– Өзің ғой төсімнен мытып.

– Енді қайтуім керек еді?

– Басқаша, әдеппен.

– Ерке-шораға еп жүре ме?

– Солай ма едім?

– Асаулығыңды жаңа біліп жүрмісің?

Қыз сыздықтата жұтты салқын лепті. Анаған білдірмеуге тырысты күрсінісін.

– Мінез ғой, әншейін, – деді ол торығыңқы үнмен. – Әлі күнге солаймын.

– Тосқан біреуің бар ма сонда? – Жантай оған оқыс қойды сауалды.

– Ешкімді де...

– Жүрегің темір боп кеткені ме?

– Табалаймысың?

– Таңырқағаным емес пе?

– Таң қалатын түгі жоқ, осы күні жігіт бар ма өзі, қызға көз салатындай?

– Олай деме.

– Енді не дейін?

– Бұйрықтысы ұшыраспай жүрген шығар.

– Кездесті талайы, – деді Балайым түк зілсіз. – Көкейін тескендері бір ғана әрекет.

– Енді онсыз болмайды ғой.

– Онда махаббат деп зар қақсап, ғашықтық әндерін несіне шығарасың әуреленіп?

– Сазгерлік өнердің жолына шындап түскен соң, ән шығармағанда қайтемін?

– Шыли махаббатты жырлап кеткеніңе таңмын?!

– Одан саған не зиян?

– Сорлатып қойдың мен бейбақты.

– Қызықсың! Қайта жұбанбаймысың сырлы әуезге?

– Жұбанғандағы түрім осы. Бір сен деп әлі жүрмін.

– Ойының ба десем, шындап барамысың? Біреуден мықтап алданғаның ғой шамасы?

– Алданбаймын деп қой әлі күнге жалқы жүргенім.

– Мұндай жағдай жалғыз сенің басыңда емес, баршаға ортақ.

– Неге олай?

– Ғасыр толғатып жатыр. Содан ауыртпалық түсулі баршаға, әсіресе жастарға. Заманға жеңілдік келе ме деп, әуен қуалаймын.

– Сен сонда заманды зармен түземекпісің?

– Өнер өгейсіген жерде, тірлік мәнсізденеді. Мен мәнсіздікке қарсы күресемін.

Қыз қолын сілтеді.

– Пәлсапаң өзіңе! Махаббатымды тауып берсеңші одан да?

Анау тосылды. Қыз сұрағы нәш келді. Бұның да ішінде құйын ойнай бастады. Жатырқаудың ауылы алыстап, жан тарту сезімі ояңғандай ма? Қолқа-жүрегін шарпыған жылы сезім қызға жігітті жақындата түсті.

Бұлар күтімсіздіктен әбден тозып біткен бақтың тоқал орындығына кеп отырған-ды. Жантай қыз иығын қаусырмалап, оған ернін жұғыстырды. Балайым икемделді кәдімгідей. Тұтанған сезім өршіп барып баяулады. Ол зорға басты өзін.

– Сонда мен не істеуім керек? – деді Жантай дағдарысын жасыра алмай.

– Айттым ғой, сүйіктіңнен суисың. Қимасаң, қатын үстіне тоқалдыққа ал мені.

– Шының ба?

– Өтірігімді қашан естіп едің?

– Қыз күнгі қитарлығың қалмапты әлі.

– Өлө, сен мені әйел ғып қойдың ғой?!

– Бала күнгі дегенім де.

Балайым мұңайды. Сағыныш қармады қапелімде оны. Тәтті мұң аралас аңсаулы арман жүйткіді өзегінде. Құмыға теткіп ба-

рып тыншыды. Тыншығаны ұзаққа бармады. Қиқар ой қиыс-татты. Не де болса, бет ашысып алсын. Қасақана қырбайласып көрсе қайтеді? Қисық сөйлеп қытығына тисе, сырын алдырар бәлкім. Сосынғысы белгілі, көрместей боп қол сермеседі. Бір-бірінен түңіледі ада-күде.

– Балаң нешеу? – деді ол тым шұғыл кетпей.
– Біреу, әзірше. Келіншегімнің аяғы ауыр.
– Не нәрсеге жерік?
– Білмедім соны.
– Өтірік аңқаусуын қарашы! Қойындасып бірге жатсаң да, көңілінің неге соғатынын білмейсің, ә?

– Оны өбектеп өліп-өше бергенде, әнді кім шығарады?
– Тым сақсың, қақпан басқың келмейді.
– Түсінбедім ойыңды, мұнымен не айтпақсың?
– Кім еді есімі келіншегіңнің? Алмагүлді сүйемісің?
– Сүймесем жар етем бе оны?
– Мені ше?

– Сен бе, сен енді көңілдесім есебіндегі ескі доссың.
Балайым оның оралымсыз сөзіне шамданбады. Өтірікке жоқ ол басынан. Сол әдетінен жаңылмаған.

– Ендеше не тұрыс бар, баста, кәне!
– Нені?
– Көңілdestікті.
– Сұмдық қой, мынауың?!
– Шет жағасын шығарған өзің емес пе?
– Қалжыңда тұрған не бар?
– Бәрібір құтылмайсың менен, еркекше сөйле одан да.
– Көңілдесім боласың дедім ғой.
– Басқаша мәнерде.
– Онда ма, онда келіншегімді тастаймын да өзіңді аламын біржолата.

– Міне, жігіт! Маған керегі сол.
– Аямайсың ба біреудің жазықсыз жарын тастатуға.
– Айналышқы жегенбісің? Қайта бастың ғой жылауық сарынға.
– Келіншегімнен де бұрын өзіңді аяймын, – деді Жантай бұл-қынған аңсарын зорға тежеп.

– Есіркемей-ақ қой! – деді Балайым түк іркіліссіз. – Кетер қызды көріп қал деген.

– Сірә, тұрмысқа шығасың-ау? – деді Жантай сәл іркіліп барып.

– Тұрмысқа емес тұтқынға.
– Қайдағы жоқты айтпа! – деді ол шытынып. – Аузыңнан жөні түзу сөз шықпайтыны несі?

– Тұтқынға түсетін адам тұлданбағанда қайтеді? – деді қыз түк шімірікпей.

– Жарайды, – деді Жантай шарасыз кейіпте. – Менен сонда нендей көмек күтесің?

Балайым ойланды. Маған арнап бір ән шығар десе қайтеді? Бірақ оның бұған ән арнайтындай несі өтті? Қызығы түгілі қылығын да бұлдапты. Шапалақ жегізген асау қызды қайтсін? Өз көңілі өзіне аян. Жантайды жек көрмейтінін кейін білді емес пе? Бәлкім, дәнекерлік еткен оның сұлу саздары ма екен? Ендеше сол туындысының бірін он жыл мектепте бір сыныпта оқыған бұған арнадым десін. Айтайын деді де, тартынды. Өнге татитындай нендей қылығы бар еді? Тайлақша тарпынып, ұлдарға жұмырығын ала жүгіргеннен басқа.

– Құдайшылығыңды айтшы, Жантай, мектепте жүргенде қандай едім? – деді ол әлден уақытта.

– Бойжеткендердің көсемі болатынсың, – деді құйтырқысыз ақ сөйлеп. – Мектептегі тамам қыз құпиясын сенен жасыруға тырысушы еді.

– Бәрі емес шығар.

– Әрине. Дегенмен бетті едің-ау! Сенің көзіңше бойжеткендерге ұрынудан қаймығатынбыз кәдімгідей. Көріп қалсаң, білегінді сыбанып шыға келетінсің. Тілің де ащы, аямай сұғып-сұғып аласың.

– Бақытсыз боларыма көрінген ғой шамасы, – деді Балайым мұңая жүдеп.

– Қой, олай деме!

– Тағдыр қасақы, – деді Балайым қитығып. – Мендейлердің ғұмырында жолы болмас, сірә.

– Түңілме. Қызығың алда әлі.

– Сол қызығымды бұлдап өткізе алмай жүргеніме налимын. Өзімде де бар. Тым ақ жүрексіп. Ашылып-шашылғандардың айы оңынан туғыш. Соған қарағанда, әу бастан жазмыш маған қырын қараған. Жолын қырсық шалғанның нақ өзімін!

– Бүркемей түсіндірсеңші анығын.

– Байға тиемін. Сол ма керегі?

– Уа, жаса, Балайым! – деді жігіт оқыс әңгүдіктеніп.

– Айқайлама. Біреу басқаға жорыр, – деді қыз оның білегінен мытып.

– Бірақ соныңнан қорқамын. Зәрем ұшады.
– Шетелдік пе? Негр ғой шамасы.
– Өз қандасым. Осы заманның байшыкеші, – деді ол құмығыңқы сыбырмен. – Соңымнан қалар емес. «Сенің жолыңа бар мүкәм малымды шашамын» дейді. Айттым ғой, үрейім ұшады өзінен.

– Тым ұсқынсыз ба?
– Одан емес.
– Егделеу шығар?
– Қырықтағы қырқылжың.
– Түк те қылмайды! – деді Жантай қолын сермеп. – Кексе еркек қайта қадіріңді біледі. Өзің айтқандай, жастарда не береке қалды дейсің? Шылым мен шарапқа өзегін жегізген өңшең қауақ!

– Дегенмен өз катарыңа не жетсін?
– Ойыңда біреу бар ма?
– Жоқ боп тұр ғой. Әйтпесе...
– Енді қайтпексің?
– Білмеймін. Басым қатты әбден.

Ендігі бұлқыныс жігітке ауды. Қолынан жетектеп ала жөнелсе қайтеді? Болмайды. Алмағұлді өксітіп... Бір жасар Шынарын әкесіз тастап...

Үнсіздік бұларды бір-біріне икемдеп жақындата түсті. Қыз күрсіністі күшейтіп жіберді. Мұның да аңсарында ауытқу сезіліп, тұтануға бет алды.

Жұлдыз жыпыр-жыпыр. Жерге ентелеп алған. Үзіліп түскелі тұр. Айдан хабар жоқ. Сірә кешеуілдеп туатын шығар. Шағын кент өзінше тыныс алады. Әр тұстан ит үрді. Кенет пойыз азынады. Қоймай-қоймай өкірді келіп. Оған екіншісі қосылды.

Балайым шіміркеңді. Көгалға созылып жата кетті. Сызға бауырын төседі. Ыстығым басыла ма дегендегі далбасасы. Денесі от боп жатыр еді, сәл бәсеңдеді. Әлгіні есіне алған. Ізін аңдып жүрмесін. Бірақ ол бұл жаққа қайдан келеді? Қолы ұзын, жүрмейтін жері жоқ. Бүгін Астанада болса, ертеңінде Анкараға тірейді ат басын. Әр қалада бір-бір үйі бар. «Сен де бір шаңырағымды ұстайсың» деген-ді. Дүкенге қоймақшы мұны. Ар жағы белгілі. Көп әйелінің бірі болады да шығады. Сонда сүймеген біреуге телініп, ғұмыры өксумен өтпек пе? Одан да жалғыз басты тірлігі қайырлы. Десе де, қажытайын деді саяқ тірлік. Өз теңімен қол ұстасуға батылы жетпейді. Тәуекелі. Құлқынынан артылмайтын бос белбеу жазғандар қатын тұрмақ, қара басын сақтай алмай

сенделіп бос жүр. Заманнан ба, адамнан ба бір сұмдық басталды, әйтеуір. Жау қашырады деген қолақпандай азаматтар наша мен арақтың құлақ кесті құлына айналғанда, жолы жіңішке ұрғашыда қайбір сын қалсын!?

Балайым үнсіздікті бөліп:

– Мен әлгіге өзімді қимаймын, – деді.

– Әлгің кім?

– Қожайыным, тиетін байым ше?

– Мен қуандым керісінше. Бағың ашылатын болды деп.

Балайым мұңайды. Сонша жерден бір осы деп келгендегі берген кеңесі осы ма? Жұбатуға да жарамады-ау. Сызға бетін төсеген бойында етпеттеп қыбырсыз жатыр. Демі білінер-білінбес. Құлағына таныс әуен шалынды. Жақын маңдағы үйлердің бірінің ашық терезесінен шалқиды. Құмығып баяу шығады.

*«Ақ айдында сыланған аққу едің,
Арманым боп алыстап кете бардың»...*

Оны қапелімде шер қысты. Сонда мұның алыстап кеткен арманы кім? Босқа алданған. Өтірік болса да көңілін аулап, сені сүйіп едім, өзіңе ән арнағанмын десе, төбесі көкке жетпей ме? Жабысып айырылмай қалады деп сақсынғаны ма? Түрме етек босанды тапқан екен?!

– Балайым! – деді кенет Жантай оны арқасынан нұқып. – Шалынды ма құлағыңа?

– Немене?

– Ән ше? Менің сәтті туындым. Сендерге, бір сыныптағы он бес қызға тарту.

– Өтірік! – деді Балайым маңдайын білегіне төсеген бойында. – Сүйіп ұнатсаң, біреумізге жіп тақпайтын ба едің?

– Сендер онда мені менсіндіңдер ме?

– Өнерпаз болатыныңды білмедік қой. Осы жуастан не шығар дейсің деп қомсынғынымыз рас.

– Ә, бәлем, мойындарсың!

– Мойындағаным осы емес пе, әйтпесе сені жер түбінен іздеп келем бе?

– Ақысына бетіңнен бір сүйемін.

– Сол да жетеді маған, – деді Балайым аунап түсіп. – Боса да әйеліңді тастап алатын түрің жоқ. Ана гүлбанға қор қылғанша, алдымды ашып бер.

Үні құйтырқысыз сенімді шықты. Жантайды оқыстан толқын ұрған тәрізденді. Орындықтан тезбе-тез сырғып, қыз қасына жантайды. Қарсылық байқалмады қыздан. Ымқырулады. Бетінен сүйді. Жауап жоқ әлі. Екінші қайтара төнді. Сонда да былқ етпеді қызы құрғыр. Қолма-қол шиеленіп алған сыңайлы. Денесі сапсалқын. Үшінші кезекте ерніне ернін жұғыстырды. Тоңазыған денесінде аздап діріл байқалғанымен, құрғырдың оты тұтана қоймады.

Жантай секемденді де, тартынды. Ұрғашыдан қулық артылған ба, мұны сынамақшы-ау, сірә? Қайыра ұмсынуға батылы жетпей, бейбіт ыңғайда қимылсыз жатты да қойды.

– Осы-ақ па? – деді қыз әлден уақытта. – Еркек пе десем, езсің ғой өзің!

Жігіттің күткені осы еді. Қауға тиген оттай лапылдап жана жөнелгені. Қарпуға түсіп көрмеген қыз денесін жалындай шарпып, билеп-төстеп әкетіп бара жатты.

Балайымды тәтті үрей буған. Жеме-жемде тәуір-ақ қарсыласты.

– Жантай! Жантай деймін! Масқара боламыз ғой, ойбай! Ендігі бұлқынысы нәтиже бермеді. Кемеліндегі ұлы мүше дегеніне жетпей тынбады. Құнарлы қорысқа қазықша бойлап бара жатты. «Өлдім-ау! — деді қыз ыңырсисыңсып. – Ауырды! Ауыртың!»

Алқын-жұлқын тез тынды. Жігіт демігін зорға басты. Қыз шашылған қалпында талмаурап жатты да қойды. Біразға дейін жия алмады денесін.

– Енді қорықпаймын, – деді әлден уақытта. – Сондайлық түгі де жоқ.

– Солай ма екен? – деді жігіт үстем сезімде. – Неден қорықпайтын болдың?

– Әйел болудан. Әлгіден...

Жантай түбейлемеді. Тым-тырыс қалған. Екеуінде де үн жоқ. Кемінде бір жарты сағат жатқан шығар. Жігіт ата-ата оғын таусып алған аңшыдай сезінулі өзін. Балайымда қолайсыздық басым. Көңілінде болмашы өкініш бардай. Қымбат бірдеңесін жоғалтып алған тәрізді ме? Әлгі бір санасында қылаң берген болмашы өкініш сәт сайын ұлғайып, тереңдеп бара жатқандай. Ендігі ғұмырында сол өкінішті арына талшық етіп, өз ұятына өзі өртенумен өтерін нақ сол сәтте ол біле қоймады. Әйел болудың азабы мен мазағы әлі алда екенін терең сезінуге шамасы қайсы?

Ләззатқа тұшынған апаш-құпаш сәт қана демеу көңіліне. Оның өзі де тым келтелеу екен. Қанттай ерітіп тұшындырар сәті алда ма, әлде?

Кешеуілдеп туған ай баяу көтеріліп келе жатты.

СҰЛУ ЖІГІТ

Сұлу екенінде дау жоқ. Көзім бір тоймайды, қарай бергім келеді. Бойжеткендердің не жаны жүр десейші, жігіт басыммен менің өзім сұқтанамын оған. Әттең-ай деп, өкініп те қоямын. Неге қыз боп тумасы екен? Бозбала атаулы жүргені ғой соңында. Бәрібір ол маған бұйырмас еді. Добалмын ғой мен деген. Бетімнің күйесі бір кетпейді. Жуған сайын қоюлана түсетіндей. Шарқы денеме шақтап бас берсе, оған да шүкір дер едім. Кішігірім қазандай. Ат жақтылау болсам ғой, басым доп-домалақ. Сол домалақ басқа бақырайтып көз берген де, мұрнымды кетітіп қойған. Сасқан адам ұстайтындай ғана болымсыз нобай, әншейін. Есесіне ернім көнтіңкі. Шашым қайратты-ақ. Қанша жатқызып тарасам да жатпайды. Соған қарағанда, ішкі қуатым бар болуға тиісті. Бозбалашылық аңсарым да қырағы. Әттең, бағым жанбай жүр. Бойымның тәпелдігі қинайды бәрінен. Жаман әліме қарамастан сұлуға ынтықпын. Өңсіз қыздарға көз салғым келмейді. Несін жасырайын, сөз жағына бармын. Шатып-бұтып өлең қиыстырамын. Мәселен, біреу жай ғана бұлт десе, мен ақша бұлт деп күшейткім кеп тұрады. Әсірелеуге әуестігім, қыз алдына барғанда сап тыйылады. Абдырап берекем кетеді. Бірінші кезекте, келте мұрным сыр береді, пысқырынамын да қаламын. Одан көзім жасаурап, кірпігім жыпылықтап... Мыртық саусақтарым желкемде қыдырыстап және сасқалақтаймын. Қыз қасынан кеткенше асығамын. Былай шыға бере, ал кеп сөгемін өзімді. Жасың жиырманың төртеуінде, қу тізенді құшақтаумен өтемісің? Өзімді қанша қайрап салғаныммен, құрбыларыма қисынсыз ұрынуға тәуекелім жетпейді. Бірдеңені бүлдіріп алатындай қуыстанып бітемін. Қысқасы, қызға сөз айту – қылмысқа баратындай үрейлі маған. Біреудің көзінің ағы мен қарасындай әлпештеген баласын арам оймен құшағыңа тарту – қылмысқа пара-пар емес пе? Бір әбүйірі, мен ондай бассыздыққа әлі бара қойған жоқпын. Менің көршім, сұлу жігіт атанып кеткен Базар да аусарлыққа жоқ. Бұлар басқа жақтан көшіп келген-

ді. Орныққандарына екі-ақ ай. Біздің үймен іргелес. Көрші тұрамыз. Базардың әке-шешесі тоқтасқан адамдар. Бес қыздың ортасындағы жалғыз ұлы Базарды бетінен қақпай өсірген. Киімнің тәуірі – Базардың үстінде, тәтті-дәмді – аузында. Ол бірақ кереметтей сыпа. Қыздай сызылған әдепті жан. Шылым шегіп, арақ ішу дегенді ойына да алмайды. Ол жағынан екеуіміз қарайлас боп шықтық. Ол менен екі-үш жас кіші. Сызылмай «сен» деп сөйлеседі, атымды атайды. Көбінесе велосипед тебеді, спорттық түрі. Жұтынып тұр, әншейін! Көзіне қоңыр көзілдірік киіп алып, желдіаяқпен сырғытып жөнелгенде, көрші қыздар үйлерінен жүгіре шыққанын сан көрдім. Мен одан қалмай ілесуге тырысамын. Қыздардың көзінің құртына айналған әсем бозбаламен бірге жүру – маған үлкен мәртебе. Ескілеу желді аяғымды өкпеге тепкілеп, онымен қапталдасып бара жатамын. Сонда мүтін қыз атаулы екеуімізге телміре қарап тұрғандай көрінеді де, көкірегімді мақтаныш кернейді. Сол бетінде кенттің шетіндегі қырға тартамыз. Ол қыр басында ұзақ отырады. Көшіп келген жағына, көгілдір тау сілеміне көз талдырады. Ауық-ауық күрсінеді. Шықтанған жанарын орамалымен сүртеді. Қысас жас бой бермей кеткенде теріс айналады. Иығы бүлк-бүлк етіп құмыға өксиді. Неге жылайсың деуге аузым бармайды. Себебін түсіндіріп жатқан ол жоқ. Ауылын аңсайтын шығар. Туған жерін сағынады ғой. Құрбы-құрдастарын іздейтін болар. Сосын да босаңсиды, онда тұрған не бар.

– Шапық, – деді ол. – Өміріңде жылап көрдің бе?
– Неге жыламайын, таяуда бір досымның шешесі өліп.
– Жылаған соң шындап тұрып көзге ерік берсе. Сенікі әншейін көңіл қостық.

– Өзің де сүйтіп тұрсың емес пе, дәл қазір?
– Көзімнен де жүрегім жылайды менің.
– Неген?
– Сағыныштан.
– Білем, ауылыңды аңсайсың.
– Ол да бар. Менікі басқа.
– Құрбыларыңды. Сүйген қызыңды дегендей.
– Екеуі де болмай тұрған жоқ па соның?
– Қызықсың?! Итім сене ме соның?
– Өзіңде ше?
– Мен икемсіздеуім дос-жаранға. Өсіресе қыздарға.
– Олай деме. Қыз болсам тек сені ғана таңдар едім.

– Сондайлық тартымды болғаным ба?
– Жігіттің жаманы жоқ.
– Мақтауға тұрарлық сендейлер, – деп жалтардым. – Мен томаршамын әншейін. Қайта сен кеп...
– Биге барайық. Дайындал онда.
– Қайтіп?
– Жігіт құсап.
– Қалтама ақша сап па?
– Ол да керек. Батылданып дегендей.
– Қалайша?
– Өзеуреген тентектерді шалып түсіруге.
– Түсінбеймін? – дедім қасақана.
– Не сонда, қыздармен билеп көрмегенсің бе?
– Қорынамын бойымнан.
– Мәселе бойда емес, санада. Тартыншақтамай талабыңды сынап көрсенші былай!
– Өзің ше?
– Мен деген сан түскенмін додаға. Соның кесірінен оқудан да шығып қалдым.

Мен естімеген сыры оның. Кейін айтты жыр қып. Биге барғанда қыз атаулы бұған үйірілетін көрінеді. Айтуынша, биге кәп болса керек. Содан жігіттер бұған іштарлық көрсетіп жүргізбейтінді шығарған. Биге барғанда бірер мәрте жұқалап та алған. Содан ол студенттік серіліктен мезгілсіз қол үзген. Ендігі жүрісі мынау. Аузы күйген. Бөгделерге жұғыспайтыны содан, менімен ғана әмпей. Маған да сондайлық ашыла бермейді. Қысқа қайырым-мен тынады.

Сонымен, биге бардық. Ол тараныпты аздап. Онсыз да сұлуша кескіні әдеміленіп киінгенде ашыла түседі екен. Сәл-пәл боянып жасанды кейіпке түскені – тіптен ашып жіберді өңін. Қырбық мұртты, қою қасты сылқым бозбаланың өзі болды да шықты. Келе-ақ кие жарды ол. Бидің неше атасын келістіргенде, қыздарда ес қалмады. Бәрі-бәрі Базарды қоршалады. Мені де ымқырулап алқын-жұлқын биге итермеледі. Аяқ-қолымды ербелеңдетіп, келсін-келмесін әуен ырағына берілген сыңайда барымды салдым. Соным сәтті шықты ма деймін. Екі-үш бойжеткенмен билеп те үлгердім. Алқын-жұлқын басталғанда Базар суырылып берді. Бойшаң да келісті тұлғасы би ырағына берілгенде, тіптен құлпырды. Сылқым да биші бозбаланы қыздар бір-бірінен қызғанысып шала бүлінді. Би үшін туған бір жан десем артық болмас еді. Біресе сәмбі талдай ырғалады, біресе көк

шыбықша бұратылады. Енді бір кезекте жыланша ирелеңдеп мың бұралады. Тағы бір ауық асаудай бұлқынып шиыршық ата шалт қимылға басады. Маған ол сыртқы сұлбасымен емес, ішкі бұлқыныс ыңғайымен билеп жүргендей көрінді. Жайшылықта өзін тым салқын, бейтарап ұстайтын оның биге берілгендегі ширыққан асау бұлқынысынан қолға көндікпеген өжет тағының тарпаңдығын аңғарғандай боласың.

«Еркіндікке жібер, босат мені, ығысыңдар былай жолымнан» дейтіндей. Соны әр қимылынан байқатып, адуын тепсінгенде, дүрегейдей дүрдиген бозбалалар ығыса ықтап, қыздарға еріксіз жол ашып еді.

Өз әліме қарамай бүгінгінің бойжеткендерін сынағышпын. Не төгілген шашы, не тартымды түрі жоқ, бөксесі қушыып, сирақтары сидиып ашық-шашық жүретіні жирендіреді. Өздерін бұлды қыламын деп, керісінше жиіркеніш тудыратынын қайдан білсін? Тәні ашық-шашық қуыршақ қыздар ермекке демесең, жар болып жарыта ма? Осы ой басымнан кетпеуші еді, түнгі ойнақта соның кереметін көрдім. Кенет, жарық көмескіленіп, неше түсті жарқыл күшейе берді де, киім ауыстырған бір топ қылымсы жарқыл-жұрқылға араласып билей жөнелді. Жартылай ашық денелер алың-бұлыңда ағараңдай ереуілдеп, жігіттерді ашық сайысқа шақырды. Құтырынған би бір сәтке толастап, баяу ырғақ дендегенде, екеу-екеуден жұптасқандар бір-біріне жабыса, ерінге ерінді жұғыстырды. Сол-ақ екен, шөп-шөп сүйіс басталды. Әккі әуен сағат сыртылын әнге қосқансып, көңілдің құртын қоздыра: «Ай-ай, си-си-си сок коре, сомари», – деп сыбырлай үздігеді. Құмарлық мастығына елтігендер есалаңдана елірді. Алқын-жұлқын тағы үдеді.

Жеке тұрғанмын, Базар келді қасыма. «Құрысын! Жүр, кетейік!» – деді. Үнінде абыржубар сияқты. Сөйткенше болмай: «Әй, биші жігіт! Тоқта! Бірме-бірге шық!» – деген адыраң дауыс шықты. Зытып бердік. Іңір қараңғылығы екеумізді жасыра алмады. Әр тұстан жылтыраған жетім жарық тап бізді нұсқағандай-ақ жамырап қоя берді. Бойымызды жасыруға мүмкіндік бермеді. «Не істейміз? Таяқ жеп қалмаймыз ба?!» – деп қатты абдырады серігім. «Қорықпа! Бір-екеуіңдігім бар!» – дедім сенімді үнмен. Аса төбелесқор еместігім өзіме аян. Сөйте тұрып, «қорықпаны» сенімді айтқаныма қапелімде ой жібере алмадым. Теміржол жағалаған жолшының бұлшық еті ойнап тұрады. Қара жұмысқа шыныққан шымырлығыма сендім ғой деймін. Бір жақсы жері,

бізді өкшелегендер бозымдар болып шықты. Бесеуін бес жаққа лақтырдым. Базар мені қалтарыста тосып алды. «Оларға сол керек!» – деді де, қайтып үндемеді. Білегімнен мытып ризалық танытса да, аса қолпаштай қоймады. Оның жасанды көлгірлікке бармағанын іштей құптадым. Өз бағасын төмендеткісі келмегені және сүйсіндірді. Кереметтей бишілігімен жастардың аузын аштырып, көзін жұмдырғаны неге тұрады? Бойжеткен атаулы құрақша жапырылып, аяқ астында қалғандай еді. Бозбала біткеннің қызғанышын қоздырғаны – нағыз серіге тән серпінділігін айғақтап тұрған жоқ па?! Төбелестен де қашпайтын шығар. Бірақ сәл нәзіктеу. Мендей шомбал емес.

Кезекті еңбек демалысындамын. Ертесінде онымен тағы шықтым серуенге. Жүдеңкі шалынды көзіме. Қабағы – қату, жанары – пәс. Дидарындағы мұң табы қоюлана түскендей ме? Күрсіністі жиілетіп жіберді. Сөзіміз үйлесе қоймады.

– Газетке өлеңің шығыпты ғой, – деді ол зорлана жымыып. – Ұнады маған.

– Сенің бишілігіңе қарағанда менің шатпағым түк емес, – деп салдым.

– Олай деме. Би – сымбат өнері, өлең – жан сөзі.

– Сондайлық әкетіп бара жатқан талантым жоқ. Қыздарға өкпеледім де, қиялымды қағазға түсіруге дағдыландым, – дедім шындығымды жасырмай.

– Жігіт қызға өкпелемес болар, – деп ол тағы мүдіртті.

– Енді қайтейін? Менсінбейді, түте! – деп қосарладым.

– Сен шығарсың менсінбейтін оларды. Түндегі ойнақты көрдің ғой. Шыпасы біткен бәрінің де, қыз емес, қуыршақ шетінен, – деді Базар торыға күрсініп.

– Зәушайтан сен де қыз болып тусаң қайтер едің? – дедім ойыншыны аралас.

– Онда мен өзімді ұнатып, бірінші сөз айтқан жігіттен жабысып айрылмас едім.

– Мен тәрізді кеспірсіз боп шықса қайтпексің?

– Бола берсін. Әумесердің мазағына ұшырағанша, бір момынның қойнында жатқаны қайырлы, қыз бейбақтың.

– Тәрізі, беті жылтыр ұрғашыға жолағың келмейді-ау, шамасы?

– Солай! Әдемілік – азап. Сорға біткен сұлулықтан, ажарсыздың алаңсыз тірлігі көп қайырлы.

– Мен қайтемін енді? – дедім шын мұңайып. – Монды бастардың өзі алмайды теңдігіне.

– Менің көрген түсім рас болса, сен ең әдемі қызға үйленесің, – деді Базар иығыма қолын артып. Риза болғаным ғой, оны құшақтай алдым. Базар тартынды.

Жылы қабағының әсерінен бе, әйтеуір, ол маған біртүрлі ыстық көріне бастады. Ол тарапынан өзіме бір жақындықты сезінетіндеймін. Жұмсақ жымып, жүзіне назарын жүгірткені жүрегіме жайлы тиеді. Әлгі өзі айтқан ең сұлу қызға оны ойша ұқсатамын да, дидарияна ұрлана қараймын. Сонда мені құпиялы аңсар билеп «Шіркін-ай, неге қыз болмады екен?» деп іштей өкінемін кәдімгідей. Ойымды қырпымнан біліп қала ма деп, қарадай қуыстанамын да, сөзге айналдырып, бір айтқанымды қайта-қайта мәнерлеп, езбалдақтап кетемін.

– Сұлу жігіт екеніңе мақтанбайсың ба? – деймін үйренішті жадағай пікірімді оған қисынсыз таңып.

– Керісінше, өкінемін, – дейді ол мұңдана күрсініп. – Шіркін, маған сенің ер кейіпті, қарапайым кескініңді берсе ғой!

– Неге олай дейсің?

– Бозбаланың әдемісі әлсіз келеді. Анада көрдің емес пе, бұзақылардан қалай қашқанымды. Жігітке күштілік жарасады.

– Бөтен жер болғансын бой тартқаның да, – деп жаймашуақтадым. Базар басын шайқады.

– Әлжуаздық бозбалаға жараспайды. Қыз болсам деп жүрмін, – деп зорлана жымыды ол.

– Енді ол жаратылыстың қолында ғой, – деп өзімше білгішсідім.

– Менің қолымда болса қайтер едің? – деп ол тағы жұмбақтады.

– Жарайды. Сондағы ойың не? – дедім таңданыспен.

– Оны сен білесің.

– Қалайша?

Сұрағым жауапсыз қалды. Осымен біраз күн жүрдік. Мен көбінесе жұмыстамын. Ол ауладан ұзамайды. Анадағы төбелестен кейін биге барғанды қойғанбыз. Ол менен де бойын аулақ салатынды шығарды. Үйіне әлдеқалай бара қалсам, шешесі ала көзімен атып, есіктен оздырмайды. Қызық адам. Ұлды ұлдан қызғанғаны несі? Бәлкім, арақ іштіріп қояды дейтін шығар.

Сонымен, тағы да біраз күн өтті. Сағындырып жеткен жаз да орталанды. Жылыстап күз келеді. Одан қыс қырланады. Адам

өмірі де жылдың төрт мезгілі іспетті. Сыңарымды тапқаным жөн. Қашанғы бойдақ жүре беремін. Осы ой мені өлеңге сүйрейді.

*Әйбат қыздар, әсем қыздар, пәк қыздар,
Бозбалаға баяндайтын бақсыңдар.
Қыран жігіт өр шаңқылға басқанда,
Қалай ғана білмегенсің жатсыңдар?*

Осы өлеңімді көшенің бас жағында тұратын сыныптасыма жөнелткен едім, іле хат алдым. Кездесейік депті. Жеме-жемде тайқыдым. Әлгі қыз суық тартып сала берді. Біртүрлі жат көрінетіндей. Сондайда мені біреу арбағандай сезіледі. Көзіме көрінбей, бойжеткенді менен қолма-қол алыстатып жіберетін тәрізденеді. Ойлаймын, әлгі ту сыртымнан баққан арбауыш көрші жігітке ұқсайды. Қыздарға сәл жұғыстым ба, уылжыған сұлу бейне тұрады дәл қасымда. Кәдімгі Базар. Құдды бір көлеңкемдей. Қапталдасып қалмайды жанымнан. Бірақ одан не қайыр маған. Өз бағымды сынап көрейін деп, көршімнен көңілімді алыстатуға тырысамын. Бірақ оған көнер емес ішкі түйсігім. Керісінше, қиыстата түседі оған қарай. Оны күніге бір көрмесем, алаңдап жүре алмаймын. Сыртынан көз тойдырамын. Соның өзі маған үлкен демеу. «Сиқыры бар» деп те ойлаймын көршімнің. Одан алыстағанның орнына – жақындай түсуге құзырмын. Сонда Базардан маған не пайда? Апалары ұзатылған. Өзі болса оқуын үзіп алыпты. Нан тауып жеу қиындаған заманда құрғақ өнер кімге дәркер? Бишілігін қайтеді оның? Сұлулығы да бір көрмеге. «Еркектің сұлуынан без, әйелдің қызылынан без» деп тегін айтылмаған.

Көңілімді одан сырттатудың амалын ойластырғандағы долбарым осыған саяды. Базар, керісінше, менен қашатын сыңайлы. Ептеп сыр тартқанымда: «Саған елде-күнде жоқ, әйбат қыз іздеп жүрмін», – деді. Ойыны ма, шыны ма, біле алмадым. Кекеткені шығар.

Әке-шешесі қыдырып кеткен-ді. Үйде өзі ғана оның. Көрініс берсем, сырт айналады. Сосын еріксіз сырғақсымын. Тартынамын. Онымен бетпе-бет келуге тәуекелім жетпейтіндей көрінеді де тұрады. Бүгежектеп берекем кетеді. Қалай екенін қайдам, жүрексіну басым менде. Ызам келеді өзіме. «Қыздан

ықтағаныңмен қоймай, енді бөріктіден де ыққаның ба?». Өзімді іштей сөгіп бірталай жерге апарып тастаймын. «Жігіт емес, ынжықпын-ау нағыз! О заман да, бұ заман, еркектен еркек қаша ма? Қатарлассың. Ол биге икемді келсе, сен жыр төкпе ақынсың. Он екі мүшең сау, қол-аяғың балғадай. Оның әдемілігі өзіне, келісті келгенде бітіргені қайсы? Бір жолғы төбелестен бұғынып, үйден ұзай алмай жүр емес пе? Сол жолы мен кіріспегенде, есерсоқтар оны тепкілеп тастаудан тайынбайтын еді. Сол жақсылығымды неге білмейді? Қияпатын дәсерлегені ме, түкірдім сұлулығына!» Осылай деп өзімді одан алыстатуға тырысамын. Қапелімде, ол ту сыртымнан кеп: «Әй, не деп тұрсың?» – дейтіндей, қарадай қуыстанып, берекем кетеді. Мына қызықты қараңыз, түсімде ылғи онымен бірге жүремін. Өңімдегі жолығыс екіұштылау. Бір-бірімізді түсінудің орнына суықсып, сырдаңсып алғандаймыз. Қой, болмас, өзімен ауызба-ауыз сөйлесіп көрейін. Осы оймен сыртқы қақпаға бардым. Дыбыс беріп едім, Базар көрінбеді. Байлаудағы итті қоя беріпті. Мені танып құйрығын бұлғаңдатты. Үндемей кеп қабатыны бар-тын. Онысын маған жасамады. Үйге батылсыздау ендім. Жөткірініп едім, жауап болмады. Базар жататын төргі бөлменің жартылай ашық есігінен сығаладым. Бөтен біреу шалынды көзіме. Қыз сияқты. Санамда сумаң ой жүгіріп өтті. «Ә, бұл бозбалашылығын маған сездірмейді екен ғой. Жүріп жүргені шығар мынасы». Қорланғаным ба, әлде жастыққа тән өзімшілдікке бой алдырдым ба, жүрегімді бірдеңе мытыған тәрізденеді. Сырт көзге ақ жүрек болғансыған жігіттің мына әрекеті намысымды түртті қолма-қол. «Жігіттің қоры, шіркінсің-ау, жазған! Көшіп келгеніне екі ай болмай жатып Ақадырдың қыздарын шетінен жайғай бастады. Жүр сол, құрғақ шатпаққа малданып. Өлең қыз бола ма саған? Темір жол жағалаған қара жұмысшыдан ақын шығады дегенге, итім сене ме?!» Бет-албаты қазымырландым кеп. Бейтаныс бойжеткен айнаға қаранып жөнделе бастады. Өзі де бір көз суырған пәтшағар екен! Олай-бұлай бұралып, сырт сымбатын қызықтағаны маған сөлекеттеу көрінді. Айна алдынан кетер емес, тіпті. Дидарына ерек сұқтанып, өзін жаңа көргендей боп, бой-басын сынақтан өткізіп тұрғандай ма?!

Есіктің тар саңылауынан оның барша тұлғасын емін-еркін бақылап байыптауға мұршам қайсы? Базарға көрінбей, келген

ізіммен шығып кетуге шақ қалдым. Біреудің құпиясына қисынсыз ортақтасу – қасиет емес. Кейін өзі айтар. Үйлену тойында күйеу жолдастыққа отырғызса, маған сол жетеді.

Сөйткенше болмай, құмыққан өксік шықты. Құлағымды тоса қалдым есік жапсарына. Өлгі бейтаныс ару екен жылап тұрған. Көзінен домалаған ірі жас тамшылары айнаның ернеуіне тырс-тырс тамды. Тықырымды шалып қалған ол есікке жалт қарағанда, дидары көзіме оттай басылды. Есімнің шыққаны соншалық – шалқалап барып, зорға оңалдым. Аузым ашылып, көзім бақырайып, шалық ұрғандай бағжиган мені құлағыма таныс жұмсақ үн селт еткізді.

– Ә, Шапықпысың? Кел мұнда!

Өз-өзіме сенбеген дүдәмал көңілмен қарсы алдымда тұрған ажарлы қызға: – Се-се-сен, Базармысың? – дедім кекештеніп.

Ол басын шайқады. Жас жуған нәркес жанарын өңменімнен өткізе: – Базаркүлмін ғой, – деді қатты іш тартқан ажарда.

Мен оған, ол маған, мен оған, ол маған магнитше тартылып бара жаттық.

Сыртта ақ жауын төпеп тұрған-ды.

ҚИЯНАТ

Қоймай-қоймай жылады. Көзінен төгілген жастан жастығы шылқылдап кетті.

– Не болды-ей?! – деді шешесі түкпір бөлмеде жатып алған қызына. – Шайыңды іш. Сабағыңнан қаласың.

Мамық зорға тұрды төсектен. Жүрісінде аздаған кібіртік бар. Шешесінің байқағыш назарынан қорынып, төменшіктей берген ол бірдеңесін ұрлатып алғандай сезінді өзін. Қапелімде бойын суыққа алдырғандай қалтырап тоңған тәрізденіп еді.

– Кім тиді саған? – деді шешесі оған шай құйып беріп жатып. – Тым секеңдеп кетіп едің.

– Әнебір оңбаған жағымнан тартып жіберіп... желкемнен түйіп қалғанда, етпетімнен түсіп...

– Өтірікті соқпа! – деді шешесі ызбарланып. – «Ойнақтаған бота от басардың» кері ғой сенікі.

Өшкере болудан жалтарған ол: – Өтірікші өзің шығарсың нағыз! – деді қиықтанып. – Көкемді алдағаныңды білмейді дей-місің?

Шешесі тосылды. Қызының өжеттігіне сүйсінетін еді. Он бес-тегі ойын баласын жаманатқа қиғысы келмей үнсіз қалды. Мамық бұлардың кенжесі-тін. Бес ұлдан кейін көрген көзайымын әке мен шеше бетінен қақпай өсірген еді. Әйтсе де ана көңілі секемшіл келмей ме, бұған бір гәптің болғанын шешесі сезіп қалған еді.

Байғұс баланың жағдайы онша болмай қалған-ды. Шешесінен жалтарғанымен, сырт көздің сұғы бұған қиынға соқты. Көрші-қол-аңның сыбыр-жыбырынан қорынғанда, кірерге тесік таппайды. Мектепке беттей алмай бетінен басты. Өлгі оңбағанмен бір сыныпта оқитын. Екеуінің жолы амалсыздан түйісті. Мұны жәбір-леген тентектің бойы еңкіш тартып еңсесі түсіп кетіпті. Аясы та-за жігі жанарында үркек секем бар. Бірдеңені бүлдіріп қойғаны-на өкінетін сыңайлы.

Жанас есімді балақан өзі қиянат көрсеткен қызбен бірге өсті. Үйлерінің есігі қарама-қарсы еді. Сыртқа шыққан бетінде бір-бірімен түрткілесіп, ойынға тіленетін-ді. Қыста қармен ат-қыласады. Жазда су шашысып ойнайды. Тығылыспаққа да уақыт табатын. Шекісіп те қалатын. Мұның қолы батыңқырап кеткен-де, Мамық шешесіне барып шағынар еді. Сондайда тұлымшағы желкілдеген жас қыз көршінің тентегінен көрместей боп сырт айналып, біразға шейін қабағын ашпай қоятын.

Ойынға тіленетін өзі оның. Түртпектен жалтаратын Жанас па, жауапты қолма-қол қайтарады. Қыз қашады, ол қуады. Сол бір күнәсіз балаң ойындарын күні кешеге дейін жалғастырып келген еді. Ойыннан от шығып, бүлініп тынды ақырында.

Мамық жасып қалып еді. Ол оңбағанды бүйтеді деп ойлап па?! Балаңдықтың соңы арамдыққа ұласарын қайдан білсін? Кішке-не күндерінен қалыптасқан дағдыдан дер кезінде тыйылмаған өзінде де бар. Неге екенін қайдам, Мамық оны ылғи да көргісі кеп тұратын. Көзінен сәл тасаланса, алаңдай бастайтын еді. Неге өйтеді, соны көңілінде пысықтап көрмепті. Ендігі гәп мынау – әшкереге ұшырап, жұрт бетіне қарағысыз болғаны аздай-ақ, тәніне түскен жарақаттан мүгін жан дүниесі қан қақсайды. Бой-басы өзінікі емес тәрізді. Былғанышқа ұрынған денесінен қара-дай жеркеніп бітті.

Ол мектепте мүлде көңілсіз жүрді. Сыныптас құрбылары-ның бетіне қарай алмай, назарын төмендете берді. Көзінен жасы бырт-бырт үзіліп және ығырын шығарды.

– Неге бүйтесің?! Бір жерің ауыра ма? – деп сұрады парталас құрбысы.

– Шешем ұрды, – деді кемсеңдеп.

– Олай емес қой, – деп жымыды құрбысы. – Ұлдар тиіскен шығар?

Мамық үндей алмады. Өзінен басқалардың бәрі шетінен сұң-ғыла. Сонда мұның басынан кешірген қиянаты әншейін бір түкке тұрғысыз елеусіз жағдай болғаны-ау. Болмай қоймайтын заңды құбылысқа жатқызған күнде де, біреудің біреуге көрсеткен өкім-зорлығынан несі кем?! Ардан безгенді заңға берсе қайтеді?

– Кешіріші! – деп жалынды Жанас мектептен қайтып келе жат-қанда. – Байқамай қалдым. Енді өйтпеймін.

– Кет әрмен! Көрінбе көзіме! – бода-бода боп жылады қыз. – Бүлдіріп алып мүләйімсуін көрдің бе өзінің? Бұзатар бұзық неме! Өлден озбырсың. Өскенде кімді оңдырасың мына түріңмен?

Жанас түк айта алмады. Еңсесі түсіп езіліп барады. Қолайын-дағы бір асыл дүниесін бүлдіріп алғандай-ақ өкініштен іші удай ашыды. Құлын-тайдай ойнақ салған алаңсыз шақ сәтте ғайып болып, көршінің қызына деген ыстық ықыласын жоғалтып тын-ғаны ма расымен-ақ?!

Мамық сәл көзінен тасаланса, алаңдай бастайтын-ды. Қыз-дың назарына іліккенде, жүрегі тулап кетер еді. Дүниедегі барша әдемілік пен сүйкімділікті тал бойына жинақтаған көршінің қы-зы бұған қапелімде жат көрінді.

Екеуара дұрдараздық айларға созылды. Қиянатқа құрық бер-ген жүгермек сазайын мықтап тартты. Көршінің қызына деген қимастықтан көңілінде түк те қалмады. Оның көзіне түсу бұған аса ауыр соқты. Директорға өтініш беріп басқа сыныпқа ауысып алса да, Мамықтың назарынан құтыла алмады. Әлдеқалай ұшы-расқанда қыздың жәудіреген күнәсіз көзі сәтте суықсып, іші-бауырын мұздатып жібереді. Сонда ол күні кеше ғана алаңсыз ашына-жай жарасқан көршінің сүйкімді қызын ойлап кетер еді. Қанша ойласа да оны өзіне жақындата алмайды? Бұдан тым-тым алыстап кеткендей ме? Оның орнын басқа біреу алмастырғандай-ау. Тырнауық мысықтай көзінен ызбар шашқан мына бір суық та жат кескіннен қайтсе құтылар екен?

Тұрмыстағы апалары мұны қалада оқы деп үгіттейтін еді. Әкесі де солардың жағында. Шешесі «өзің біл» дейтін-ді. Қалада оқығым келеді деп білдірді ойын шешесіне. Анасы келіспеушілігін үнсіз байқатты. Көршінің қызымен шекісіп қалғанын жақсы біледі. Неңдей себептен аралары ашылғанын түбейлеп не қылсын? Жас адамның қылтың-сылтыңына жатқызған-ды.

– Құрбы-құрдас, достарыңды қайтесің?! – деді шешесі.

– Ол жақтан да табылады ғой, – деді Жанас ішкі пікірін сездіргісі келмей.

– Мамықты ше?

– Ол өзі бір өкпеші барып тұрған.

– Өкпелетіп алған өзің боларсың, сірә?

Жанас сыртқа ата жөнелді. Қарсы ұшырасқан қызға жұғысуға ыңғай беріп еді, ол қолын қағып жіберді.

– Көргім келмейді сен оңбағанды!

– Расың ба?! – деді Жанас оның жолын бөгеп. – Кетемін бұл жақтан. Екінші тоқсанды қалада жалғастырамын. Біржолата сонда оқимын. Сол ма саған керегі?

– Маған десең шетел асып кет! – деді де, ол үйіне кіріп кетті.

Қыздың көзінен үзіліп түскен сараң жасты байқап қалған Жанас біртүрлі боп кетті. Одан уақытша алыстаған жөн. Сонда, бәлкім, оның бұған деген өкпесі тарқап, кешірімі молығар. Күнәсіз балаң шақтарына араласқан арамдықты кімнен көреді. Бәрін бүлдірген өзі. Ұятын аусарлығы жеңген. Кіршіксіз қыз тәніне сұғынып, тіке талқандап тастаған. Өнебір сұмпайының сөзіне елігіп... «Он алтыға келгенше қызға жұғыспаған сені кім десе болады?! Қызтекемісің?» – деп қайраған-ды. Кәдімгі көше бұзатары Жапай ше? Бұдан екі жас үлкендігі бар. Оқуды тастап кеткен. Жанасқа кездесе кеткен ол: «Сен әне бір шошақайды ептеп жіберіпсің, – деді мағынасыз ыржалақтап. – Жігіт деген сөйтеді ғой. Қайтпа алған беттен! Кіріс енді. Жолың ашылды.»

Екеуі тарбайысты. Шымыр да шапшаң Жанас инелікше имиген ұзынтұраны сұлатып салды. Өзінен кіші бозымнан таяқ жегеніне қорланған ол байбаламдап көшені басына көтерді.

Бұл оқиға бірден-бірге таралып, ауылды кернеп кетті. Сафуанның бес қыздан кейін құдайдан тілеп алған жалғыз төбелесқор бұзық көрінеді десті. Мектеп оқушыларының өзара шекіскенін де осыдан көрді. Сынып жетекшісі: – Сенің

мұндайың жоқ еді ғой? Қабағың ашылмайды. Ашуқор болма, айналайын! – деп майдалады.

– Қалада оқығым келеді, апай, – деді Жанас мұңайыңқы кейіпте, – әпкелерім шақырып жатыр.

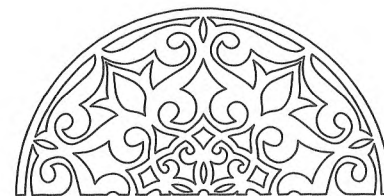
– Біз сені қимаймыз, – деді мұғалім апай. – Оқуда үздіксің. Спортта үнемі топ жарасың. Сыныпты былай қойғанда, мүтін мектептің мақтанышысың. Ойланып көрсеңші, өз мектебіңе не жетсін.

Жанас содан бері әрі-сәрі. Дөңбекши береді төсегінде. Облыс орталығы сондайлық алыс емес. Үш сағаттық жол. Пойыз әрлі-бері ағылып жатады. Ол жолға жиналды. Шешесі ақша ұсынды. Әкесі түк айтпады. Үйден шығарда бірдеңесі ұмыт қалғандай бүгежектей берді. Сыртта ешкім көзіне түспеді.

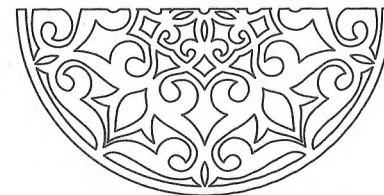
Күн бұлыңғыр, ауада салқындық бар еді. Кеше түскен қырбық жіпселеңдей бастапты. Жолаушы бекеті бұларға ұрымтал-тын. Жүрісі өнбей келеді. Жол қапшығын иыққа асып алған ол көлденең көзден ығысып, елеусіздеу түспен жүрді. «Қайда бара жатырсың» дегендерге, қалаға базарлап қайтамын дей салды. Шындығында, ол туған ауылынан қуылып бар жатқан жоқ па? Жасына жетпей қағынып, қызға қол салғанын кім құптағандай? Мамықты өзімсінген күнде де, оған қисынсыз ұрынғаны ождансыздық барып тұрған. Сөйте қояйын деп ойлады деймісің? Бойында жасырынған дүлей күштің жетегінде кетіп... өзін ұстай алмай... Бұдан да ұрлық қылып, кісі тонағаны жөн еді. Жақсы көретін қимас жан қатар өскен құрбысын шарай көзге жоғалтып тынған жоқ па?! Онсыз бұған қиын соғатын түрі бар. Күлкісі қандай десеңші? Жанарының жарқылы іші-бауырын жылытып тұратын еді. Оны бір күн көрмей қалса, іздей бастайтын-ды. Жақсы көретінін көңілінде бұқтырып ұстағаны ма жазығы?! «Мен бар ғой, сені сүйем» деуге талай-талай оқталғаны бар. Мамықты өкпелетіп алармын деп бата алмаған еді. Сөйтіп жүргенде, бүлдіріп тынғанын кімнен көреді? Қыздың бұған деген тілегі оянып кетсе бір сәрі. Күшке салып жіберген өзі. Оңашада үнсіз езіліп жылайды-ай келіп. Мамықтан айырылып қаламын ба деген күдікке бой алдырғанда, тіке өлгісі келеді. Сырттай иемденіп жанына балаған сүйкімді қыз бүгінде бұған тым салқын. Онымен иық түйістіріп қатар жүргені, мектепке бірге барғаны, балаша алысып ойнағаны қазірде көрген түстей. Бір үміттенетін

жері, екеуінің шешелері апалы-сіңлілі, бұлар – бір-бірімен бөле. Сырт көз екеуін бір үйдің баласындай көретін.

Адымы қысқара берді. Бір жүреді, бір тоқтайды. Жүргінші бетіне таяна бере, кенет құлағына «Тоқта!» деген дыбыс шалынды да, елеңдеп жан-жағына қарады. Мамық елестеп кетті көзіне. Сол ақ екен, әр тұстан «кетпе-кетпелеген» дауыс шықты. Жаңғырыға жамыраған дыбыстан құлағы тұнды. Жиырма мың тұрғыны бар кенттің үлкен-кішісі «кетпе, кетпе» деп даурығысқанда, не болғанын біле алмай есі шығып кетті. Адамдар былай қалып, үлкенді-кішілі үйлерге шейін «кетпе-кетпе» деп теңселеңдеп тұрғандай көрінді. Алдамшы елеске шырмалған ол тұрды-тұрды да жалт бұрылды. Үйге жеткенше жүгіріп еді.

БАЛАЛАРҒА БАЗАРЛЫҚ

БАҚТАШЫ МЕН БАЛА

Апасы бұған салқынси береді. Соған қиықтанған Назар ертеңгілік шайды көңілсіз ішті.

– Сені мен шақырған жоқпын, – деді апасы ызбарланып. – Шешеңе еріп келмейсің бе жөнімен? Жеке жүретіндей жігіт пе едің? Әлі кішкентайсың, он бірде ғанасың.

Ол тіптен буылды. Киіз үйдің жарма есігін жылдамдата ашып сыртқа шықты. Төңіректі шолып аз тұрды да, қарсыдағы ірепейсіз биік тауға көз жіберді. Тау жақтан лекіткен желде аздаған салқындық бар. Қаланың тынысқа ауыр тымырсық ауасына дағдыланған баланың көкірегі ашылып, өзін біртүрлі жеңіл сезінді. Енді-енді көтеріле бастаған күннің өткір тарамдары құзардың қолтық-қойнауына тұнған көгілдір мұнарды ығыстыра бастапты. Шыңның ұшар басына үйірілген бұлт түйдегі әлде қайда маңып барады. «Тау да ұйықтайды екен-ау, – деп ойлады Назар. – Ұйқысынан оянып алып, шекесін күнге төсеп тұр. Күнді таулар да жақсы көреді екен. Мені мүсіркеп басымнан сипайтын бір адам жоқ. Мұғалім тәтенің де қабағы салқын. Сен тым тұйықсың деп ескертеді ылғи. Мамам да онша емес, өзімен-өзі болып мені еркелеткісі келмейді. Көзінен жас кетпейді. Жылауық барып тұрған. Шешесіне тартпапты».

Қасына бір бала келді. Желдіаяқ теуіп жүр.

– Кімсің? – деді ол салғаннан үстемсіп. – Кел күресейік.

– Мен күресе алмаймын, – деді Назар біртүрлі батылсызданып. – Суретші болсам деймін. Мұғалім апай жазғы демалыста ауылға барып табиғатты бақылаңдар деп тапсырған. Біз қалада тұрамыз. Бұрындары менің шешем осында бала оқытыпты.

Назар одан жасқанып тұр. Өзі ересектеу тәрізді. Қабағында реніш бар, көңілсіз біртүрлі. Мына баладан ол осында не мақ-

сатпен келгендігін жасырды. Суретпен айналысып табиғатты бақылаймын деп жалтарды. Апасына да сездірген емес ішіндегі қияс ойларын. Суретке деген ынтасын өмірде бар-жоғы белгісіз әкемді тапсам деген қиялы жеңіп кете береді.

– Менің атым – Қажымұқан, – деді әлгі бала мұның ойын бөліп. – Кейін сөйлесерміз. Бүгін бұзау бағатын күнім. Апаң әлі саған да жұмыс тауып береді. Ол кісіні ауылдың бар адамы Айқай-Апа деп айтады. Тәртіпсіздік жасағандарды айқайымен бұқтырып тастайды. Үлкен кісілер апаңның алдында тік тұрады. Дөкей бастыққа да сөзін өткізеді.

Әлгі бала кеткен соң, Назар үйге енді. Апасы бір самауыр шайды еңсеріп тастапты. Қатпар-қатпар маңдайы тершіп, қабағы ашылған сыңайда.

Сөйткенмен де, бет жүзінен салқын сұс байқалады. Шаршаңқы үлкен көздерімен бұған жақтырмай қарап: – Саған бұзау бақтырамын, – деді зілсіз үнмен, – Ертеңгі кезек біздікі. Шешен екеуің дәндегенсің ғой тегін ақшаға. Бастарыңдағы екі бөлмелі үйді сатып әперген мына менмін. Қолыма түскен тиын-тебенді жіберіп тұрамын. Шешен саған айтпайтын шығар. Жиған пісі ас құрт, ірімшігімді де ай сайын сендерге жөнелтемін.

– Біз ондайды жемейміз, – деді Назар апасына жақтырмай қарап. – Дүкендегі дайынын әкеп тұрады мамам.

– Жетіскен екенсің?! – Апасы оған жаман көзімен қарады. – Бір жақсысы ана тілінде шығыпты тілің. Сақауланбай өз тілінде сөйлейді екенсің. Қанша дегенмен шешен мұғалім ғой. Сені қазақы ғұрыпта тәрбиелепті.

– Оны жамандама! – деді Назар бұртиып. – Саған бөтен бе ол?

– Қызым ғой, – деді кейуана жыламсырап, – айтқан тілді алмады. Жесір жүр. Сенде әке жоқ, шешенде күйеу жоқ.

Назар шыдамай кетті. Көзіне келген жасын апасына байқатпаудың амалымен есікке жылыстады.

– Ешқайда кетпе, – деді апасы өңін жылытып. – Не аласың таудан? Адасып кетесің. Бұзау бақпасаң, балалармен ойна. Тоғаннан балық аула, қармақ сал.

– Мен өскенде суретші боламын, апа, – деді Назар. – Таудың бейнесін қағазға түсіруім керек.

– Тау сенің қарындашыңа ілікпейді. Қаладан көргенінді түсіре бер дәптеріңе, – деді апасы оны қағытып. – Даланы, ауылды қайтесіңдер, түге?! Бар қызық қалада. Тауда не сын қалды дейсің? Аздаған арқарын да қоймады еріккендер. Даланың сәні еді, ақ-

бөкендер де таусылып бітуге жақын. Сахараның еркін де ерке төлі емес пе, жарықтықтар? Қойша иіріп жайғанына көндікпей, сасып кеткен судан уланып жыл сайын қырылады. Беу, қара қонысым-ай! Ендігі күнің не болар екен?!

Назар апасының сарындауына ептеп түсінді. Ұғымына ауыр сөздің мәніне ой жібере қоймағанымен, өзінше қынжылды. «Обал болған екен. Киіктерді еркіне жіберсе жаппай өлмес еді. Арқарды көрем десем, оларды да жоқ қылған ба?»

Ол қулыққа басты.

– Апа десе, мен таудан гүл теремін. Әрі кетпеймін. Бер жақта жүремін.

Сөйткенше тырылдақпен үй сыртына біреу кеп тоқтады. Үш аяқты мотоциклден аяғының сылтмасы бар кісі түсіп жатты.

– Апайдың айранын аңсап, – деді ол ішке кірген бойда, – Шешей марқұмның ұйытқан қатығына қасық тік тұратын. Ішкенінде тіл үйіріп, көмей суырушы еді-ау.

– Е, осы күнгінің адамдары қолдан шыққан дәмді қайтсін?! – деді апасы келген кісінің сөзін бірден қоштап. – Үлкен де, кіші де шеттен келген су-суанға үйір боп алған жоқ па? Қазақы ұлттық тағамның қасиетін ауылдағы сен ғана білесің. Мына балаға ішкізе алмай қойдым сен аңсаған қатықты. Дәмін де татып көрмейді, қарадай жеркенетінін қайтерсің?

– Бұл қонағыңыз кім? – деді бақташы баланы жылы қабағымен аялап. – Өзі бір өскенде ірі жігіт болайын деп тұр екен. Шашын қараңызшы, бұп-бұйра. Мұрынды екен. Түр-тұлғасында тектілік бар тәрізді. Сірә әкесіне тартқан-ау?

– Менің шалымнан аумайды. Нағашы атасына, тартқан, – деді кейуана жайып-шуып. – Ұшқалақ. Не болса соған ұрынады. Баламысың деген, тауға шығам деп мазамды алып...

– Онда бұл жігітті маған қосып беріңіз, – деді бақташы, – Таутас, жер-суды көрсетіп мауқын бастырайын.

– Сүйтші, Шойқыш қарағым! – деді апасы бірден келісе кетіп. – Саған сенем ғой. Шешесі келгенше екі жақтап алдандыра тұрайық. Біртүрлі қызық бала өзі. Не болса соған жүгіргіштейді. Өліне қармай суретші болмақ.

Бір тостаған айранды нанға шылап ішіп алған бақташы: – Онда кеттік, – деді Назарға жылы қарап. – Қалай, келісемісің? Әлде мені жатырқап тұрмысың?!

Назар жымиды. Кеттік дегенді бас изеумен ишаралады.

– 2 –

Бала тау бауырындағы оңашалыққа бірден үйрене қоймады. Қостағы бұйығы үнсіздік қиялын түрткілей береді. Бақташы бұған ұнады. Оның ертегіге бергісіз әңгімелерін беріле тыңдап жатып ұйықтап кетеді. Шым-шытырық түс көреді. Анасымен өңіндегідей сөйлеседі. «Әкемді таба алмай жүрмін», – деп шағынады. «Дұрыстап іздесең табасың оны», – дейді шешесі. Ұйқысы сергек еді, қоста түнегелі тіптен құс ұйқылы болып алды. Қыбыр еткен дыбыстан оянып кетеді де. Бақташыға жабыса түседі. Оның күн сіңді жағымды иісіне тұшынып жаны жай табады. «Әкем осы кісі болса ғой» деп қиялға берілгенде, бақташыны тіптен жақсы көріп кетеді.

Үш аяқты мотоциклдің тырылынан ояна келген ол далаға шықты.

– Назаржан-ау, әлі ерте, ұйықтай тұрмадың ба? – деді бақташы. – Уәделескен күннен асырып жібердік, апаң екеуімізге ұрсатын болды ғой.

– Одан қорықпаймын, – деді бала ұйқысы қанбағанын бақташыға сездіргісі келмей ширақ сөйлеп. – Апамның бұзауы емес-пін арқандап ұстайтын.

– Тапқырсың, тауып сөйлейсің. – Шойқыш оны бауырына тартты. – Маған серіктесуге жарағаның, жігіт болғаның. Мосыдағы шәйнектің астына тезек тастай сал. Сиырларды өргізіп келген соң, жақсылап бір шай ішейік.

Назар отқа тезекті біртіндеп тастай отырып, ойға берілді. Қаладағы достарын есіне алды. Ұстаз тәтені де көз алдынан өткізді. Төртінші тоқсанның соңғы аптасының бірінде мұғалім оқушыларға: «Үйде әкелерің туралы шығарма жазып келіңдер», – деп тапсырма берді. Төртінші сыныптағы отыз баланың бәрінің де әкелері бар екен. Бір баланың ғана әкесі өліп қалыпты. Тек мұның әкесі жоқ. Белгісіз кім екені. Шешесінен сұрағанда: «Әкең жоқ сенің. Оны қайдан табамын?» – деп тіке бетін қайтарып тастады. Назар ал жыласын кеп. Шешесі сонда да жібімеді. Безерген қалпынан танбады.

Шығармадан ілік шықты. Өзімен шекісіп қала беретін бір бала әкесіздігін тіке бетіне басты. Көп балалардың ортасында тұрғанда айтып салды. Бұрын естімеген сөзі еді. «Шатыр-бұтырсың», – деді әлгі танауын тыржитып. Балалар оның сөзін іліп әкетіп, ойынға айналдырды. «Шатырақ-бұтырақ, Назар барып тұрған осырақ».

Іле оқу жылы аяқталып, балалар жазғы демалысқа тарап кетті. Назар бұрынғыдан бетер тұйық. Аулаға сирек шығады. Әкесі жоқтығы есіне түскенде, біртүрлі болып кетеді. Шешесін түрткілейді.

– Мама, айтсаңшы! Әкем қайда?

– Жоқ дедім ғой саған!

– Баланың әкесі болмай қалуы мүмкін емес. – Назар ойын дәлелдей түседі. – Құстар да жұптасып жүреді. Сен құс құрлы жоқпысың. Мен сонда балапандардан өткен белгісіз біреуім бе? Мені қалай тапқансың?

– Онда тұрған түк те жоқ, – дейді шешесі мұны алдаусыратып. – Мен тәрбиеші болып істейтін балалар үйіндегі үш жүз баланың түгелге жуығы жетім.

– Жетім деген не сөз?

– Әке-шешесіз қалған балаларды солай дейді.

– Мен де солардың қатарына жатам ба?

– Сен бе, сен жетім емессің! – дейді мамасы сасқалақтап. – Мен тұрғанда жетімдік қайда саған?

– Әкесі бар, шешесі жоқ болса ше?

– Жетімек дейді ондай баланы, – деп жалтарады мамасы. –

Шер көкірек деп те мүсіркейді.

– Шер көкірегі несі?

– Анасын жоқтап жылай бергесін, солай дейді ондай баланы.

– Мен неге жыламаймын?

– Сен неге жылайсың? – дейді анасы мұны жас балаша өбектеп. – Мен бармын.

– Әкенің керегі жоқ па сонда балаға?

– Керек қой, – дейді ол қынжылып. – Жоқ әкені қайдан тауып берем саған?!

– Табасың! – деген Назар шешесіне бұртия қарап. – Таппайды екенсің, үкіметке айтып жетімдер үйіне кетіп қаламын. Әйтпесе, басқа жаққа... Баласы жоқ біреуге бала болып...

– Онда өгей, асыранды бала атанасың.

– Шатырақ-бұтырақтан да солайы жақсы.

– Тағы нені көңірсіттің? Шамаңа қарамай білмейтінің жоқ.

– Мен емес балалар айтқан. – Назар кемсеңдеді. – «Шатасың», – дейді. Өмірімде естімеген сөзім.

Шешесі жылап жіберді. Ол міз бақпады. Саған сол керекті ішінен бірнеше қайталады.

– Мама десе, сен маған өкпелеме. – Назар тісін шықыратты. – Әкемді тауып бермесең, қаңғып кетемін, білдің бе?

Шешесі жылауды үдетіп жіберді. Назар сонда да шешілмеді. Қабағын түйілдіріп одан көзін айырмады.

– Айтасың ба, жоқ па? – деді ол балкон жақты иегімен нұсқап, – Секіріп кетейін бе осы?!

– Айтам, айтам! – деді ол сасқалақтап. – Әкең бе, әкең... ауылда! Өзіміз көшіп кеткен жақта.

Басынан өткерген қиыншылықтың бәрін айтып салмағанымен, анасы бұған дұрыс бағыт сілтеген еді. Ертесінде ол шешесінің жақын ағасына ілесіп қияндағы ауылға тартты. Содан бері де жарты айға жуықтады. «Әкең анау» деп бұған ешкім нұсқап бере алмады. Оның есесіне бақташыға бауыр басып алды.

Мосыға ілген шайнек қақпағынан бу ата бастады. Өз ойымен болып кеткен Назар шұғыл сергіп, төңіректі жіті шолды. Күн көтеріліп келеді. Кеше жаңбыр жауған. Көз жасындай мөлдір шық күн көзіне шағылысып жылт-жылт етеді. Шөп арасына шашылып түскен моншақтай жылтырағаны бұған қызық көрінді. Әлгі жылтыраққа қолын апарып еді, саусақтары суланып шыға келді де, болмашы дымды бетіне жақты.

Ол таудан назарын тайдырмады. Қарсыдағы құзар ұйқысын енді-енді ашыпты. Піл сауырлы беткейі күн көзіне шағылысып жалтырап көрінеді. Сойдақ тасты шоқылары бір-бірінен иық асырғысы келгендей, әр тұстан бой созады. Бітімі әрқилы тас мүсіндер неше қилы нобайда. Біресе аю бейнесіне ұқсайды. Енді бірі түйеден айнымайды. Қасқырша баспалап, арыстанша түксиген алып жартастар қаншама? Қанаты керіліп, тұмсығы иілген құс нобайлары оның көзінен сырт қалмады.

– 3 –

– Ой, батырекесі, шайың қайнап кетіпті ғой! – деді тырылдақтан түсіп жатқан бақташы. – Таудан көз алмайсың, табиғат көрінісі саған ұнаған-ау, шамасы?

– Өскенде суретші болсам-ау деп ойлай беремін! – деді ол сөзіне екпін түсіріп. – Сурет салуға икемім бар. Тауға қарай беретінім сол себептен. Әкем болғанда ғой, келешегімді болжап айтып беретін еді.

– Біреу нұсқап бағыт сілтегеннен кісінің өмірдегі орны айқындала қоймайды, – деді Шойқыш баламен тең дәрежеде сөй-

лесетін әдетімен. – Әкем мені өзі істеп жүрген кәсібіне, мамандығына бейімдеп, кірпіш қалап үй салатын құрылысшы бол деп үгіттейтін.

– Содан ба, аяғыңызды ауыртып алғаныңыз? – Назар өзінше жорамал жасады. – Биіктен құлап кетіп, әйтпесе тас түсіп кетіп...

– Жоқ, одан емес! – деді бақташы бір жері ауырғандай қабағын шытынып. – Аң қуам деп... Мотоцикл жарға соғылып... Осындай болып қалдым.

– Ол не аң?

– Киік ше? Кәдімгі даланың ақбөкені.

– Танауы дәу ме? – деді бала. – Мен оларды қаладағы хайуанаттар мекенінен көргем. Суретін салайын деп едім, ұқсата алмадым. Бар ма өздері мында?

– Қайдан?! – деді бақташы қынжылыспен. – Қырып жіберді емес пе, жабыла аулап?!

– Атқандардың арасында сен де бармысың? – деді бала бақташының түйілген қабағынан дұдамаланып. – Аяғыңды ақсатып тастағансың, киіктерге өшіккен шығарсың?

– Дәдемді мықтап алған соң, аң аулағанды мүлде қойып кеттім, – деп ақталды бақташы.

– Аяғыңды ақсатып алғанда, әкең аяған шығар сені?

– Аяғаны былай тұрыпты, өз басын өзі қойғыштап жылағаны есімнен кетпейді.

– Басын неге қойғыштаған?

– Жалғыз баласы кемтар болып қалғанын сөйткені, – деп жайып шуды бақташы. – Менің шойнаңдаған жүрісімді көргенде, кемсеңдеп теріс айналып кететін.

– Әкең тірі ме?

– Жер астына кеткен.

– Өліп қалған екен ғой. Шешеніз ше?

– Ол да жоқ. Үлкен боп кетсем де әке-шешем есіме түскенде, жылап-жылап аламын.

– Нешедесің?

– Отыздамын.

– Менің шешем де отызда.

– Онымен құрдас екенмін. Әкең бар ма?

– Әкем бе? – Назар мүдірді. – Мамамнан сұрағынымда осы жақта деген.

Бақташы баланың сөзін қоштай қоймады. Назар одан көзін айырмады. Шойқышты өзімен салғастырып көрді. Оған ептеп ұқсайтын тәрізді.

– Мен басқа ауылдан келгенмін, – деді бақташы баланың ойын көзінен ұғып. – Шешенді көргенмін. Мұғалім болды осында. Аз ауылдың баласын оқытады екен. Әдемі-ақ! Шашы ұзын келісті, көркем болатын.

- Сонда онымен сөйлеспедің бе?
- Сөйлескенде не дейтін едім?
- Аламын деп...
- Болмайды ғой.

Назардың жылағысы кеп кетті. Әкем осы шығар деп үміттенетін еді. Тау қойнауындағы оншақты үйдің адамдарын әлі жете біле қойған жоқ. Оларды жатырқай береді. Өзі құралпы балаларға да таянбайды. Әлгі бір Қажымұқан есімді бала болмаса. Үлкен кісілерді сыртынан көріп жүр. Бір өңкей момын адамдар. Өдеріне тапсырылған жұмыстармен айналысады. Бірі трактор жүргізіп шөп шабады, екінші біреулері мал бағып жүр. Олардың үстінен қарайтын дөкей кісінің қабағы суық тәрізді. Қарамағындағы адамдарға ұрса береді екен. Сосынғы бір мазасыз кісі өзінің апасы болып шықты. Ол кісінің көрмейтіні жоқ. Маяға қиыстаған сиырға да айқайлайды. Енесіне жамырап кеткен бұзауды көрсе ауылды басына көтереді. Балалар шекісіп, иттер таласып жатса да ара түсіп, жүгіргіштеп жүргені. Ішіп алғандар апасынан жамандай жасқанады. Ауыл қожасы да оның бетіне келмейді. «Керемет кісі! – деп шаттанды ол. – Апам менің күшті адам».

Назар ертеңгілік шайды құлықсыз ішті. Бақташы пора-пора боп терледі кәдімгідей. Кеше кешкілік бұлар балық пісіріп жеген. Өзенге барып қармаққа іліктірген олжалары-тын. Соған тоғайған бақташы шөлдеп қалыпты.

Тамақ жетерлік қоста. Жылқының сүрі еті ауыздарынан кетпейді. Құрт пен ірімшік те бар. Осы қазірде бақташы сықпа құрттан тістеп қойып рақаттана шай ішіп отыр.

- Сенің бағып жүрген өгіздерің кімдікі? – деді Назар бақташыға.
- Шаруа қожасынікі.
- Отар-отар қойлар, көп-көп жылқылар да сонікі ме?
- Бәріне ие сол кісі.
- Көп малды қайдан ала берген?

– Бейнеттенген. Өсіріп көбейткен, – деді бақташы сонау қырдан бері түскен иномаркаға мойын соза қарап. – Әне, өзі де келе жатыр.

– Қайдан келеді? Саған ұрысқалы ма?! – деді бала сасқалақтап. – Тығылып қалайын ба?

– Қорықпа. Балаларға тимейді, – деді бақташы өзінің жүрек-сінген сәтін серігіне сездіргісі келмей. – Дәу де болса жылқы күзетінен келе жатқан шығар?

– Бастық адам жылқы күзете ме? – деді бала сескенісін сөзбен бұркемелеп.

– Ұрыларды аңдиды. Өткен айда бір үйір жылқыны айдай қашқандарды қолға түсірді.

- Мықты екен, ә?
- Еңбек үшін жартылған адам.
- Балалары бар ма?

– Бар ғой. Бәрі есейіп кеткен. Қыздары тұрмыста, ұлдарын үйлендірген, – деді Шойқыш дастарқанды апыл-ғұпыл жинап жатып. – Екі баласы ауылда тұрады. Фермерлікпен айналысады. Егін салып шөп дайындайды. Асыл тұқымды жылқы өсіреді. Бие саудырып қымыз дайындайды.

– Оларды еңбекке үйреткен әкесі шығар? – деді Назар жүрегі тарс-тарс етіп тұрса да, өзін нық ұстағысы келіп. – Шешелері де жақсы адам ба?

– Шешенің жаманы болмайды, – деді бақташы. – Мұғалім екен. Тірі кезінде көрмедім. Өте сұлу әйел болған дейді. Күйеуі біздің бастық та келісті кісі. Сен өскенде керемет сұлу жігіт болайын деп тұрсың.

- Оны қайдан білдің?
- Тұр-тұлағаннан.
- Әкем жоқ болса да ма?

Бақташы үндемей қалды. Назар оны сөйлемес еркіне қоймады.

- Дөкей кісі мұғалім әйелі өлгенсін біреуді алды ма?
- Алған. Бір емес екеуімен үйлесіп. Келісе алмай ажырасып кетті.

Назар ойланып қалды. Жүрегі тыпыршып аузына тығылды. Үмітін күдік жеңіп кете берген. Шешесі түсті есіне. Оны жалғыз тастап кеткеніне өкініп отыр. Жайшылықта да көзі жастан құрғамайтын еді, әкемді тауып бер деп қиғылық салғалы ол

жылауды тіптен үдетіп жіберді. Көбінесе ол жұмыс істейтін балалар үйінен көңілсіз келеді. Оның жылай-жылай көзі бұлаудай боп ісіп кеткенін бұл біліп қояды. «Неге жыладың, мама? – деп қадалады оған. – Бастығың ұрысты ма?» «Жай бірдеңеге, – деп жалтарады мамасы. – Жетімектерді аяп. Ересектері әке-шешелерін іздеп мазамызды алады. Кішкенелері «мамалап» жылғанда шыдамай кетесің».

Шешесінің өзінен жасырған құпиясын Назар көрші тәтемен екеуара сөйлескенде біліп алады. Сөйтсе, мұның мамасы тегіндікпен жыламайды екен. Жетімдер үйінен күн сайын бір баланы бөтен бір адамдар асырап алуға әкетіп жататын көрінеді. Сонда әлгі жетімектер тәрбиеші ұстаздарын қимай бақырып жылағанда, бұлар да қосыла күңіреніп балалар үйін бастарына көтеріп жібереді екен. Назар жақсы біледі, мамасының жылағаны өте аянышты. Еңкілдегенде иықтары селк-селк етіп тұла денесіне ие бола алмай қалады.

Назар сәтте айныды. Өзінің осы жүрісін біртүрлі сөкет көріп, капелімде жүрегін сағыныш қысты. Анасының дидары келді көз алдына. «Кетемін, мамамды сағындым, – деді іштей. – Әкесіз де өмір сүруге болады. Анамнан айырылып қалмасам болды. Оны жылата бермегенім жөн. Ол тұрғанда мен де жыламаймын».

Дәу мәшине екпіндеп келіп қалғанда, Назар жып етіп қосқа кіріп кетті. Су жаңа әдемі «джиптен» ұзын бойлы дәй бастық түсіп жатты. Қоңырқай кескінді, толқынды бұйра шашты, дөң мұрын ірі адам үлкен көздерімен бақташыға алара қарап: «Әй, жігітім, саған да жел біткені ме?! – деді сұсты ызбармен. – «Жаны ашымағанның басы ауырмайдының» кері ғой сендердікі! Малдың қысқы азығы емес пе, екпе шөпті жапырып жатыр баққан табының. Жайбарақат отырысың мынау? Баламен бала болғанша, үй болудың қамын қарастырмайсың ба? Жаман әліңе қарамай бойжеткеннің сұлуын іздейсің. Сұлу құшқан мендей-ақ болар. Жер ортасына келгенде жүрмін ғой жапа-жалғыз сопайып. Келіндерге сыймай, уақытша үйлескендермен сыйыспай».

Шойқыш ұялып қалды. Мына кісінің бұған қамқорлығы өзгеше. Өткен жолы көрші ауылдағы басы бос бір жас келіншекке апарып таныстырған. Кісінің бетіне тура қарамайтын ибалы екен өзі. Бұған «кет әрі» дей қоймаса да, бақташы оның өңсіздігін мін көрді. «Есік көрмегенді аламын, күйеуден шыққан әйелдің керегі

жоқ», – деп міңгірлегенде, қожасы оған төніп-төніп барып, өзін зордың күнімен ұстап қалған еді. «Әй, ынжығым-ай! – деген қабағына суық сұс үйіріп. – Бес баланың анасы менің өлген әйелім күйеуінен ажырасқан жесір келіншек еді». «Сіз оның сұлулығына қызығып ғашық болған шығарсыз. Мына келіншекке несіне қызығамын? Көзінің қылилығына ма?!»

Содан бері ауыл қожасы бұған қырын қабақ. Қоластында істейтін жұмыскерлерге қатты қарайласатын оның бұған ықыласы өзгеше еді. Тамақтарының тоқ болғанына, үсті-бастарының таза болып жүдеңсімей жүргеніне бейіл. Көп жыл басшылық қызметте болып, көпшілікпен біте қайнасып кеткенін жеке шаруа қожалығын басқарғанда да есінен шығарып көрген емес. Бақташы соған ырза. Еңбек ақыларына мал атайды. Мұның да меншік сиырлары бар. Жұмсағысы келсе өзінің еркінде.

– Ал мына сыбағанды! – деп ол мәшиненің артқы қоржындығындағы орта қап азықты бақташының алдына сылқ еткізіп тастай салды. – Қарныңды ашырма. Сонда малды жақсы бағасың. Қыз-келіншектерге сүйкімді көрінесің. Екеуміз әйелге жарымаған мұңдаспыз. Мен мінезімнен жақпаймын керік қастарға. Табиғат заңы ғой әрі қартайып барамын. Сен жассың. Келешегің алдыңда.

– Оқитын бірдеңе тапсырым едім ғой сізге?

– Оның да бар. – Бір бума газет пен кітаптарды шығарды. – Қарайып қаласың, уақыт оздырасың әрі. Айтпақшы, қасыңдағы бала кім?

– Айқай – апаның немересі, – деді бақташы қожайын жақтырмай қала ма деп жасқаншақтап. – Қаладан келген. Қызының баласы дей ме?

– Ол саған не деп жабысады?

– Апасы шешесі келгенше алдандыра тұр деп...

– Ім-ім, бөтен болмады бұл бала.

– Сізден айнымайды өзі. Тіке аузыңыздан түсіп қалғандай.

– Тек, өйдеме! – Тіксінді үлкен кісі. – Өскенде түсінеді әлі. Апасының баласы болып жүре берсін.

Назар бұлардың сөзін тыңдап жатты. Келген кісіні анықтап көріп алған оның жүрегі жай-жай соға бастады. Тынысы кеңіп сала берді де, үлкен адамды әуестікпен бақылады. Сыртынан байқағанда суықтау сияқты еді. Олай емес тәрізді.

Өңі жылы кескінді адам екен. Шашының бұйралығына қызықты. «Менің де шашым сондай емес пе? – деп ойлады. – Көзі неткен өткір, алайып тұрады екен. Мені кейде мамам «ала көз» деуші еді. Қабағы қоп-қою. Құтты қара бояу жағып алғандай. Мұрны дөңкіген. Менің мұрным да көтеріңкі, – Кенет ол өз ойынан айнып қалды. – Мұғалім айтқан «адам адамға ұқсай береді» деп. Шешемнің әкесіне тартқан шығармын. Апам өткенде «Сен менің шалыма ұқсайсың» демеді ме? Ол тым жас бола тұрып, шешемді айтам, үп-үлкен адамға жақындауға тиісті емес. Оқыған кісі өзі. Әкем басқа біреу боп шықса, мына кісіге жабысқанымды балалар біліп қойып... сосын жүргенім ғой тағы мазаққа ұшырап...»

Дөкей кісі мәшинесіне от берді де, тартып кетті. Бақташы мен Назар біразға дейін үнсіз отырды.

– Менің қамқоршым осы кісі, – деді Шойқыш. – Үйлен деп қыр соңымнан қалмай жүр. «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деген ғой ата-бабаларымыз.

– Ол не сөз? – деп сұрады Назар. – Басы несі? Малы қалай?

– Бастың екеу болғаны қыз бен жігіттің қосылғаны. Қосылған соң, ерлі-зайыптылар дүние құрастырады. Мал өсіріп, егін салып, пайдалы кәсіппен айналысады.

– Неге үйленбей жүрсің онда?

– Нағыз сүйетінім кезікпей, дымым құрып...

– Осылай жүре беріп... шал болып қалмайсың ба?!

– Соны айтамын да, – Бақташы қолайсызданды. – Ақыл берші маған.

– Менің шешемді ал онда, – деді Назар, – екеуің құрдас екенсіңдер.

– Жарайды, – деді бақташы оның көңілін қимай. – Өзі осында келмей жүр. Анаңды айтам. Туған ауылын, шешесін сағынбай ма?

– Шешесіне өкпелейді ғой деймін.

– Не үшін?

– Қайдан білейін? – деді ол төмен қарап тұқырайып. – Бар қолынан келетіні жылай береді.

– Не үшін жылайды ол байғұс? – деді бақташы қынжылып. – Біреуді іздеп сағынатын шығар? Апаңнан сұрамадың ба?

Назар мүдірді. Осында келгендегі түпкі мақсатын апасына айта алмай жүр. Бақташы да жарытып ештеңе демеді. Жаңағы ұзын кісіні әкем деуге сенбей отыр.

– Апам бірдеңе дейін десем сөйлетпей тастайды, – деп шағынды ол бақташыға. – Шешең сенің кескір. Өз дегені болмаса, кісі ақылына илікпейді деп қызына кінә тағады.

– Сенің апаңнан мүтін ауыл ықтайды, – деді бақташы. – Жаңағы кісіден соңғы мықтымыз сол. Бүгін өзіңді апаңның қолына табыстайтын күнім еді-ау, айтпақшы! Уәдеде тұрмасам, айран бермей қояды.

– Сонда бәрің бір бақырауық ападан қорқасыңдар ма?

– Олай емес, балақан! – деді бақташы ойлы пішінде. – Үлкендік қалмай барады осы күнгінің адамдарында. Жас та, кәрі де өзімен өзі. Бір-біріне суық қарайды. Салқынсып алған, түте! Бейнетпен нан тапқысы келмейді. Аспаннан тегін байлық жауа берсе екен дейді. Ол болмайды ғой, батырекесі! Адамға Алла тағала екі қол, екі аяқты неге берді дейсің? Бейнетпен өз ырықсын теріп жесін дегені емес пе? Маңдайыңнан тер шығарып, екі қарың талғанша жұмыс істегеннің өзі бақыт қой, шіркін! Бүгінгі адамдар әйеншек бойкүйез шетінен. Темірдің ығында қалып қойған. Темірге сенеді, өздеріне сенбейді. Жалқаусып алған. Міндетсиді үкіметке. Сондай жалқауларға Айқай-Апа ыза болады. Жетпіске келген шығар-ау жайымен. Әлі сиыр сауады. Өзімен өзі тырбанады. Қыздарына міндетсімейді. Қайта оларға қамқоршы. Тапқан-таянғанын солардың аузына тосады.

– Апамның сонда ұлы жоқ па?

– Сен бар емессің бе?

Назар ойланып қалды. Мамасы бұған неге айтпаған? «Ештеңе етпейді, – деді іштей. – Осы күні үлкен адамдар еркек баладан да қыз жақсы, олардың жүрегі жұмсақ, ата-анасына мейірімі түсіп тұрса дейді. Бірақ менің шешем жақындарына ондай емес. Апам оны сол үшін жек көретін шығар? Бақташы ағатай ол кісіні бекер мақтайды. Еңбекқор болғандағы жетіскені қайсы? Үйі ескіріп кетіпті. Бұлардың үстінен қарайтын дөкей кісі екі қабат үйде тұрады».

– Немене үндемей қалдың? – деді бақташы оның ойын бөліп. – Көп ойлана берсең, миың ашып кетеді.

– Қайта шираймын, ағатай! – деді ол іркілместен. – Осында келгелі қиялшыл боп барамын. Қалада ойлана алмайсың. Компьютер дегенді білесіз ғой. Сонымен боламын. Неше түрліні көресің. Бірақ есінде бірі де қалмайды. Мұнда келгелі нағыз тауды көріп, қуанып жүрмін. Суретін салсам ғой! Қалаға барғанда достарыма көрсетіп мақтанатын.

Назар әлгіндегі ойымен болып кетті. Бақташы тықырши бастады.

– Сен кішкене болғаныңмен, маған қонақсың, – деді Шойқыш оның тып-тығыз бұйра шашынан сипап. – Жағдайың келмесе, ауылға апарып тастайын. Көңілсіз тартып кеттің білемін.

– Апамның ұлы жоқтығын ойлап отырмын, – деді Назар үлкен адамша маңызданып, – Үйі ескіріп қалыпты. Өскенде оған үй салып берсем деп... Бірақ оған дейін апам өліп қалатын шығар.

– Өлмейді, – деді бақташы нық сеніммен, – Өзінен де өзгенің қамын көбірек ойлайтын, жүрегі кең, мейірімді адамдар көп жасайды. Ол кісінің асығы түгел, жер үйі ескірсе де, қазақтың киіз үйін бау-шуын жаңартып құлпыртып ұстап отыр. Бұрынғы өткен аталарымыз киіз үйде туып, қара шаңырақта ер жеткен. Киіз үй – олардың көзіндей ыстық ұрпақтарына. Біздер Алладан соң бабаларымыздың аруағына сиынамыз.

– Аруақ деген не?

– Бұрынғы өткен аталарымыздың рухы ғой, – деді бақташы нық сеніммен. – Рухымен желеп-жебейді біздерді. Өздері өлсе де, рухы өлмейді.

– Құдай ше?

– Құдай тіршілікті жаратқан, – деді бақташы оған біртүрлі сынай қарап, – Мүтін дүниені, жер мен көкті, қаптаған жұлдыздарды, күн мен айды, жер бетіндегі жанды-жансызды – бәрі-бәрін жаратып, жансызға жан берген Алланың құдіреті шексіз.

– Бізді де жаратқан сол ма?

– Әрине ол болмаса, адамдар да жоқ. Құдайды жоқ дегендер өздерін жоққа шығарады.

– Шешем екеуміз мешітке барғанда имам айтқан, – деді ол артықтау сөйлеп қалғанына өзін кінәлі сезініп. – Құдайдың құдіреті шексіз деп. Мейірімді және өзі деп.

– Соған қоса Алла бай, – деді бақташы маңызданып. – Құранда айтылған, Жаратушы ие теңдесі жоқ мырза! Жер мен көктегі

байлық көздері – ауаны, суды, күн мен айдың жарығын, сансыз жеміс-жидекті, шөпті, адамдар мен жан-жануарларға тегін беріп қойған. Әсіресе жер бетінің ең ақылы иелеріне, адамдарға рақымы мол. Ауа жетпей қалса өліп қаламыз. Су ішпесек, шөлден қаталап үніміз шықпай қалады. Тамақ жемесек, аштан қатамыз. Күннің нұрын айтсаңшы бәрінен. Күн сөнсе, тіршілік тоқтайды.

Назар қорқып кетті біртүрлі. Бақташы оған қапелімде құдіретті адам сияқтанып зорайып бара жатқандай көрінді. Оның алдында ол өзін әлжуаз сезінді.

– «Әңгіме бұзау емізеді, бұзау таяқ жегізеді», – деді де бақташы тырылдағына от беруге кірісті. – Табынның бетін аударып жіберейін. Шабындықты жапырып тастар. Сен үшін ғой мәтасекілмен жүргенім. Негізі малды атпен бағамын.

– Атың көрінбейді. Жоғалып кетпей ме?

– Тұсаулы. Ұзамайды бұл маңнан. Талдың арасында көлеңкелеп тұра береді.

– Ағатай, маған гүлді беткейді қашан көрсетесің? – деп дауыстады Назар, Қызғалдақтарды көрмей кетпеймін қостан.

– Мақұл онда! – деп қоштады ол. – Табынды өрістетіп келген соң, мінетті түрде апарамын. Оған дейін қоста бола түр.

– 4 –

Табынды қырға қарай бейімдеп, іле қайтқан Шойқыш баланы тау бауырына бастады. Тырылдақты етекке қалдырып биікке тырмысқан екеудің сөзден ауыздары босамады.

– Ағатай, мына бір қоңыр шөп не?

– Е-е, ол жусан ғой. Шөптің қайсары делінеді. Ыстық пен суыққа мейлінше төзімді. Әсіресе шөлге шыдамды. Жаңбырсыз жазда да өсуін тоқтатпайды. Қар астында жатып та мұрты сынбайды.

– Мал жей ме өзін?

– Жегенде қандай! Әсіресе жылқы мен қой мейлінше құмар. Сүйсініп жейді. Қыста аяғымен қар астынан аршып шығарады. Тау сағалаған арқарлардың да құмартып қоректенетін шөбі осы. Біздің жерімізде бұл шөптің сандаған түрі бар. Арқар жусан тау беткейінде бүрленеді. Қой жейтін жусан тақыраңда өседі. Күлтеленген ұзыны сиыр жусан делінеді. Жарлауыт жиек-

тегі шашақтыларын түйелер шалып жейді. Қасиетті шөп қой, жарықтық! Бұдан жанға шипа дәрі жасалынады. Бұл шөп маңызына қарай, шағыр жусан, боз жусан, қара жусан делінеді. Шағыр жусан өте ащы келеді.

Назар ынталы жүріп келеді. Шойқыштың адымы қысқара берді де, сандықша тасқа отыра кетті. «Сенің аяғың сау, мен ақсақпын», – деп шағынды ол. «Олай деме, ағатай, – деді бала. – Сіз жусан тәрізді қайсарсыз».

– Қайсар мен емес, сен боласың түбінде! – Бақташы бүрленіп кемеліне келген жусанның шөкімін балаға искетті. – Көкірегіңді ашып тынысыңды кеңітеді.

– Бұл қай жусан?

– Арқар жусан осы.

– Әдемі-ақ екен. – деді бала. – Шап-шағыр. Ашқылтым болатыны несі? Танауымды жарып жіберді.

– Жусандарға Жер-Ана емшегіндегі бар құнарын иіп берген. Уытты әрі ащы келетіні содан.

– Басқа өскіндер өкпелеп қалмай ма?

– Қайта Жер-Ана өзге шөптерге өкпелеген. – Бақташы сөзін ұзарта түсті. – Ерте-ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде жер бетінде құрғақшылық болып, аспан көкбеттеніп алған дейді. Бұлттар басқа жаққа ауып, жаңбыр тамбай қойған. Шөліркеп қаталаған шөптер тірі қалудың амалымен, өздері көктеп өскен қасиетті мекендерін, туған даласын тастай қашып бас амандапты. Сонда мына садағасы кетейін жусандар тыбыр етпей: «Үйреншікті даламызды, өсіп, бүр жарған топырағымызды қиып кете алмаймыз», – деп, өз мекенінде қалып қойыпты. Сол қайсарлығына бола Жер-Ана бойындағы бар нәрін бірінші кезекте жусандарға сіңірген. Басқа өскіндерге бұлардан артылған аздаған маңызын там-тұмдап үлестірген. Жусандардың шап-шағыр боп уытты келетіні, ашқылтым болатыны содан. Шөлге шыдамдылығы мен суыққа төзімділігі туған топырағынан ауысқан.

Назар жусан жөніндегі аңыздың мәніне тереңдей алмады. «Мен қайтуім керек?! – деп өзіне сұрақ берді. – Қазіргі адамдардың тұрағы қала. Мен де қаланың баласымын». Осы ойын бақташыға білдіруге батылы жетпей, өзін кінәлі сезініп отыр.

– Ауылда сенің қасыңда жүре берсем қайтеді? – деді ол оқыс пирығып. – Сен оған қарсы болмайтын шығарсың?

– Өсіп жігіт болғанда келесің ғой ауылға. Білім ал. Жоғарғы оқуды бітір. Мамандық таңда.

– Бәрібір мен жусандай қайсар бола алмаймын! – деді ол бет-аузын тыржитып. – Бірдеңе үйретіп баулитын әкем де жоқ. Анам жылауық. Апам қартайып қалыпты. Бірақ ол жұмыс істегенді жақсы көреді екен.

– Жусаннан, даладан қуат алады апаң сенің, – деді бақташы оның зеректігіне мағұрланып. – Мен де жусанға сүйенем. Біреуге іренжіп қалғанда, ашқылтым исіне мұрнымды төсеп жатам да қоям. Сонда ашуым тарқап кетеді. Шылым тартпайтыным сол себептен.

– Арақ та ішпейсің бе?

– Не деп ішем? У ғой ол пәле! «Жынды суға» басынан жоқпын.

– Неге «жынды су» дейсің?

– Көп ішкенде кісі жынданады.

Назар бақташының сөзіне иланды. Әдемі шыныларға сол пәлені несіне құяды екен?

– Жарайды, жүре сөйлесейік, – деді бақташы. – Қызғалдақтар сені күтіп қалды. Суретімізді салады деп әдеміленіп алған шығар.

– Олар жусандар сияқты уытты ма?

– Нәп-нәзік әлжуаз келеді. Сүйкімімен көзді тартып тұрады. Ғұмыры ұзақ болмайды өздерінің. Мал да, адам да қызығады гүлдің бұл түріне. – Ол тағы бір аңызға ойыса бастады. – Жер-Ана қызғалдақтарды сұқтының көзінен, сумақайдың қолынан қорғаштап, өзіне жақындатып оңашалап ұстайды. Оның өзіндік себебі бар. Ерте замандарда бір қатыгез патша сұлу қыздарға қырғидай тиіпті дейді. Қай елде көркімен қараңғы үйді жарық қылатындай сұлу болса, сол жұрттарды шауып алып әдемі бойжеткендерді өзінің сарайына жөнелте берген. Қыздар жыласа да тұтқыннан босатпапты. Оларды күң есебінде ұстапты.

– Сосын қайткен олар?

– Қайтуші еді, тұтқын қыздар туған елін, ата-анасын сағынған. Сүйген жігіттерін ойлаған. Жылай берген, жылай берген! Сөйтіп жүргенде амалын тауып әміршінің сарайынан қашып шығып тауға жасырынады. Қаптатып жіберген озбыр билеуші қыздарды қоршауға алады. Сонда жанталасқан қыздар Жаратқанға жалбарынып: «Бізді қатыгез әміршінің қолына қайта түсірмей, тасқа айналдыра көрші! – деп ұлардай шулапты дейді. Жаратқан ие әмірімен ай дидарлы аруларды құсқа айналдырып жіберген.

– Ол нендей құс?

– Ұлар делінеді.

– Қазір бар ма олар?

– Бар деп те, жоқ деп те айта алмайсың, – деп маңызданды бақташы. – Үлкен кісілер айтады. Жаратушының әмірімен ұларға айналған қыздар күні бүгін жан баласына көрінбей тау арасында бұғып жүреді дейді. Адамдардың тұзағына түсіп қалғанда, аянышты дауыс шығарып шулап қоя береді дейді.

– Қызық екен?! – деді ол қызғалдақты беткейге қызыға көз жіберіп. – Мына гүлдер ше?

– Әлгінде айттым емес пе? Озбырдың қолына қайта түсуді өлім көрген мұңлықтар зар еңірегінде, көз жастарынан сай-сала шылқылдап суға толып кетіпті. Кейінде солардың көз жастары тамған беткейге қызғалдақтар өсіп шығыпты. Қыздардың көз жасына өсіп шыққан гүлдер «қыр қызғалдағы» делінеді. Қызғалдақтардың ең әдемісі тауда өсетіндері.

Назар бақташы айтқан аңызға иланды. Қисыны келеді деп жұбатты өзін. Шешесі жұмыс істеп ақша тауып жүрген жетімдер үйіндегі әке-шешесі жоқ панасыз балалар тауға барып жыласа, көздерінің жасынан нендей шөп өсіп шығар екен деп ойлап кетіп еді. «Жылаудың керегі жоқ, – деді ол ішінен, – Жасық болып өсем. Қыз емес, ұлмын.»

– Сен неменеге үндемей қалдың? – деді бақташы оған сынап қарап. – Әлде мен қисындырған аңызға нанғың келмей ме?

– Жетім балаларды ойлап тұрмын, – деді ол мұңайып. – Менің шешем соларды тәрбиелейді. Сабақ береді. Көбінесе олар әкешелерін іздеп бақырып жылайтын көрінеді. Тәрбиеші апайлар оларды уата алмай, жетім балалармен қосыла жылайды екен. Жетімдер үйінің қожасы балаларды шет елден келген ақшасы көп адамдарға сататын болыпты. Сосын олар жыламағанда қайтеді? Есіме түскенде, менің де жылағым келеді

– Білем бәрін. Газетке жазып жатады, – деді бақташы алға қарай жүре түсіп. – Осы күні сатылмайтын не қалды дейсің, балақан? Ақша үшін кейбіреулер ар-ұятын саудалайды.

Тау беткейін құлпыртып алаулаған мың сан қызғалдақты көргенде, баланың есі шығып кетті. Гүлге ұмсына берді де, қолын кілт тартып алды.

– Аяп кеттім! – деді ол бақташыға қарап. – Бұлар да жылайтын шығар?

– Жылағанда осылар жыласын! – деді бақташы. – Әке-шешем шөпті жұлма, гүлді жапырма деп құлағыма құйып кеткен. Есінде жүрсін, жазықсыз жұлғанды шөптер де елейді. Әсіресе гүлдерге обал. Гүлдер өсіп тұрғанда әдемі. Жұлса, бейшара боп қалады. Қызығы – гүлдерді өсіп тұрғанда тамашалаған. Үзілген гүлді сыйға тарту, менің ойымша, дөрекілік.

Таудан бұлар сергіп қайтты. Етекке түсіп тырылдаққа отырып жатқанда, бала қимас нәрсесін қалдырып бара жатқандай қызғалдақты беткейге жалтақ-жалтақ қарай берді. Әсем де көркем қызғалдақтар оған жақсы көретін нәрседей көрінді. Еңкейе беріп жерден шөп үзді. Шөп бүртігін мұрнына апарғанда, өткір де уытты жусан иіс көкірегіне құйылып, ол өзін сергек сезінді.

Сол бетінде Назарды бақташы ауылға апарып салды. Айқай-Апа бақташыны: «уәдеде тұрады екенсің», – деп қолпаштады. Жиенін апасының қолына тапсырып көңілі жайланған Шойқыш бабымен ұйытылған қатықтан қанып ішіп, қосқа тоғайып оралды.

– 5 –

Апасы кешкі сауынға кетті. Үйде жалғыз қалған Назар киіз үйдің бау-шуын, уықтары мен шаңырағын, төрге тұтылған тұскиізді, жерге төселген текемет пен сырмақты қызықтай бастады. Осының бәрі апасының қолынан шыққанына таңырқап тұр. «Қазіргі адамдар киіз үйде тұрмайды, – деп ойлады ол. – Тігуге ерінеді ғой деймін. Бұрынғы өткен бабаларымыз бізге ескерткішке қалдырыпты. Шойқыш ағатайым сөйдемеді ме? Мен оны әкем болмаған күнде де жақсы көремін. Өзінің білмейтіні жоқ. Арақ ішпейді, шылым тартпайды. Өтірік айтпайды. Кісіні алдамайды. Осындай адамдар көп болса ғой, шіркін! Онда балалар жетімсіремес еді. Менің анам сияқтылар жыламас еді».

Ол әр қилы қиялдан зорға айықты. Неге екенін қайдам, бақташыны ойлай береді. Сыртқа шықты да, үй көлеңкесіне жайғасып сурет салуға кірісті. Ауылға төніп тұрған құз жартасты ойдақ-сойдақ тау бітімін дәптерге түсіргенде, кәдімгідей қиналды. Беткейдің қиқы-жиқы, ретсіз қиюласқан нобайы қарындаш ұшына ілікпей діңкесін құрытты. Өркеш-өркеш ит азу шоқылар да әлжуаз саусақтарына көндігетін ыңғайда емес. Тым асқақ та, паң кейіпте мұны мүсіркеп әрі табалап тұрғандай ма?

Күн еңкейіп барады. Қарсыдағы жақпар-жақпар дәу таудың көлеңкесі ұзара бастады. Аспанда үзік-үзік бұлттар қалқып жүр. Тау аңғарынан қоңыр жел лекітті. Ауыл жаққа қараған терең сай қоңырайып көрінеді. Қалың өскен ағаштар қою жапырақтардан бөрік киіп алған сияқты. Сайдың екі жақ қапталы жақпар-жақпар тастармен көмкерілген. Тауды айнытпай салу мүмкін емес еді. Әйтсе де, ол суретке барын салды. Әлжуаз саусақтарында діріл байқалады. Сонда да қолын айырмады бастаған істен. Қарындаш іздері айқындалып, дәптерге түскен нобай ептеп өңін аша бастағанда, көңіліне мақтаныш кірді. «Менің мына салған суретімді бақташы ағай көрсе, қуанар еді-ау, – деді ол іштей. – Алған бетімнен қайтпауым керек. Сала берем, сала берем суретті. Мамам суретші болғанымды қалайды. Әкем тіптен қолдайтын еді. Осы ауылда жүр дейді өзін. Әнебір кісі деп сарындайды бақташы ағай. Үп-үлкен адаммен мамамның қол ұстасып жүруі мүмкін емес».

Ол ойдан шұғыл сергіді. Анадағы таныс бала кеп тұр.

– Белесепетің қайда? – деп сұрады одан.

– Бұзылып қалды, – деді әлгі міңгірлеп.

– Әкеңе жөндетіп алмадың ба?

– Әкем кетіп қалған, – деді Қажымұқан есімді бала біртүрлі мұнайып. – Іше береді арақты. Іше береді. Тәтем сосын оны үйге кіргізбей қойды.

– Қазір қайда ол? Іздемейсің бе әкеңді?

– Ондай әкенің керегі жоқ, – деді ол жыламсырап. – Мас болса, тәтемді ылғи ұрады.

– Саған тиіспей ме?

– Тәтеме тиіскенсін әкемді жек көріп кеттім. Ішіп алғанда оның түрі бұзылып кетеді. Көзі алаяды. Аузынан дөрекі сөз шығады. Үлкен кісінің өзіне ұмтылады. Бастық адамға бағыну керек емес пе? Жұмыссыз қалғанда қоластына алып қамқорлық жасағаны ма жазығы?

Назар оны аяды. Жасықтау тәрізді ме? Жылап тұр өзі.

– Өткен жолы әкемді аудан орталығынан көрдім, – деді ол көзі жасқа толып. – Бір әйелмен құшақтасып жүр. Екеуі де мас.

Назар босаңсиын деді. Қажымұқан есімді баланың мұңы мұның да шерін қозғап жіберді.

– Менің әкем мүлде жоқ! – деді ол қатқыл үнмен. – Балалар «жетім-жетім» деп мазақтаған соң, осы жаққа кетіп қалдым.

– Апаңа ма?

– Иә апама! – деді Назар түйіліп. – Сонда сен де жетімбісің?

– Жетім болмай қайтемін?! – деді Қажымұқан есімді бала кемсеңдеп. – Балалар мені де мазақтайды. «Ұят-ай, әкең ішкіш, қаңғыбас!» деп тілін шығарады. «Тірі жетімсің», – дейді ересектері.

– Тірі жетімі қалай?! – деді Назар басын шайқап. – Мен ондай сөзді естіген емеспін.

– Сен естімесең, мен естіп жүрмін, – деді Қажымұқан есімді бала үлкен адамша маңызданып. – Әке-шешесі бар болғанымен, мен сияқтыны «тірі жетімге» жатқызады.

– «Тастанды» деген не сөз?

– Әке-шешесі асырағысы келмей далаға тастап кеткен баланы сөйдейі ғой деймін.

– Неге өйтеді, обал емес пе?

– Қайдан білейін? – деді Қажымұқан есімді бала. – Біз әлі жаспыз ғой. «Көк жетім» дегенді айтып бере аламын. Ата-анасы жоқ баланы солай дейді. Сен екеуіміз оған жатпаймыз. Шешеміз бар. Тәтем бұрындары кеңшар тарамай тұрғанда бас есепші болған. Қазір сенің апаңмен бірге сиыр сауады. Тәтем бір сиыр сауғанша, сенің апаң екі сиыр сауып шығады.

Назар алдындағы сурет дәптерін мынаған көрсеткісі келмей қалқалай берді.

Тауды қатырып салып отырмын деп көңілін кеңге салғанымен, қағазға түскен сурет іздері сондайлық анық емес еді. Құзардың бұлдырлау нобайы ғана бар.

– Сен сурет салады екенсің ғой, – деді Қажымұқан есімді бала оны сөзбен демеп. – Мен шымыркеш болсам деп жүрмін. Әкем есі түзу жүргенде айта беретін. Біздің бұрынғы өткен бабаларымыз жау түсіргіш батыр болыпты. Бертіндегі аталарымыз шетінен алып кісілер дейді. Күреске түскенде жан шақ келтірмеген. Сыққанда тобылғыдан май шығарған. Әкемнің әкесі менің атам да дәу кісі. Жігіт кезінде түйе балуан атаныпты. Кейін қой баққан. Мен туғанда ырымдап аталарымызға тартып мықты болсын деп атымды Қажымұқан қойыпты.

– Өз әкең де дәу ме? – деп сұрады Назар. – Әкеңе тартқан шығарсың?

– Дәулігін қайтем оның? – деді Қажымұқан есімді бала жұмырығын бір-біріне түйгіштеп. Арақты іше-іше божырайып

кеткен. Жей береді, іше береді. Трактор жүргізетін еді. Каби-
насына сыймаған соң, сыртқы қорабын алып тастаған. Ішіп алып
жарға соғып, меншігіміздегі тракторды майып қылды.

– Айта бермеші! – деді Назар жыларман болып. – Керек емес
ондай әкенің. Шешеміз аман болсын.

Екеуінің сөзі осымен бітті. Назар суретке шұқшиды. Күн
таудан әрі түсіп, батуға бет алғанда тоқтатты жұмысын.

– 6 –

Сауыннан апасы ренжіп келді. Жас бұзаулаған сиырлар жөн-
деп саудырмапты. Соған қиқтанған оның қабағы қалыңдап алған
еді. Назар бұл кісінің мінезіне ептеп үйренісіп келеді. Қызық
деп ойлайды. Бір шаруаға бет алғанда оның қазандағы қайнап
жатқан құрттай бұрқылдап ашу шақыратынына таңғалады.

– Апа десе, сүтінді төгіп алған жоқпысың? – деді ол өзінше
білгішсіп.

– Сиырды жаңа сауып жүр деймісің? – деді ол. – Сенің шешен
құсаған әйеншектер жыныма тиіп... Малдан қашады осы күн-
гінің адамдары. Сиырдың емшегі емес пе бізді асырап отырған.

– Апа, сен қызықсың! – деді Назар шыртып. – Ылғи да
мамамды аузыңа алып сөйлейсің. Ол кісінің жазығы не? Одан
басқа менің кімім бар? Әкем де жоқ.

– Әкенің керегі не саған?! – деп зекіді апасы бұған. – Нағашы
атаңның атындасың. Сен ендігі жерде бізге тәнсің. Кімнің баласы
деп біреу сұрағанда, шешеннің әкесі менің шалымды айтасың.
Сол кісіден туғанмын дейсің.

– Ол кісі қайда?

– Өліп қалды.

– Неге өледі? – деді Назар апасының сарындауына келіскісі
келмеген қиястықпен. – Айқалай беріп... содан жүрегін ауыр-
тып... өлтіріп алғансың ба?

Назар бұрыстау айтылған сөзіне бола, мына кісі шамданап
деп ойлаған. Керісінше болып шықты. Апасы шай ішіп отырып
ағыл-тегіл жыласын-ай кеп!

– Менің шешем, мамамды айтам, жылауық болып саған
тартқан ба? – деп салды ол. – Көзінен жас кетпейді.

– Жесір ғой ол. Содан да қамығады.

– Сен неменеге жыладың? – деді бала апасының шала бү-
лінгенін ерсі көріп. – Біреу ұрса ма саған?

– Мен біреуге айқайламасам, маған кім соқтықсын?

– Анау әлгі... дөй бастық тиіспей ме?

– Ол қарағым ғой! – деді апасы жылаудан кілт тыйылып. –
Қалаға жете алмай қалған жалқауларға жұмыс тауып беріп,
ауылдың ажарын кіргізіп отырған. Үлкен қызымның күйеуі трак-
тор айдайды. Келіншегі, менің қызым – сауыншы. Өзіммен бірге
сиыр сауады. Балаларын оқытып жатыр. Қала-қала деп шұбай
бергеннен не шығады? Радио сөйлеп тұр, ұзын құлақ зыңғырлап
тұр. Көгілдір айнаның көрсетпейтіні жоқ. Дүкенде не керектің
бәрі бар. Қалада бір жерде ұйлыға бермей, даланы сағалағандар
озады түптің-түбінде.

Дала – қазақтың өніп-өскен жері, құтты ұясы, балам. Есің бар
екен сенің. Тіл-аузым тасқа, жаман жігіт болмассың! Шешенді
айта беретінім, бәлен жылдан бері өзінің шыр етіп туған топыра-
ғына, кіндік қаны тамған ауылға бір келуге жарамады. Ішімнен
шықты емес пе, менен неге қашады? Шешене өкпелейтінім сол
себептен. Сен менің жүрегімнің бөлшегісің, білдің бе? Ботақаным
сол, құлыншағым сол!

Апасы жылауды тағы бастады. Кәрі адамның жылағаны ая-
нышты болады екен.

– Жыламашы, апа! – деді ол жалынғандай болып. – Саған
бүйткен жараспайды.

– Ішім толып кетеді.

– Неменеге?

– Шер-шерменге, – деп кемсеңдеді ол. – Өткен-кеткен еске
түседі. Шалымды ойлай беремін. Сендер мені ауылдың күлді-
көмеш бір жаман кемпірі деп білетін шығарсыңдар. Нағашы
шешен кезінде асау тайдай бұлқынған қыз болған. Алматыда
жоғарғы оқу орнының үшінші курсында оқып жүргенімде, сенің
нағашы атаңа кездесіп қалып... Сақа жігіт екен отыздың ішіндегі.
Көзі ботаның көзіндей қап-қара. Мұрты ұзын-ақ, құлағына же-
теді. Даусы зор, ән салғанда үй теңселеді. Бір тойда сөз байласып
қосылып тындық.

– Оқуыңды ше?

– Оқу жайына қалды. Қосылған жігітім жылқышы болып шықты. Білекті түріп тастап бие саудым. Қымыз баптадым. Жылқышы Тоқпанның ақ келіншегі атандым. Небір жақсылар менің қолымнан дәм татты. Шалым көкпаршы еді, тақымына басқан серкені ешкім одан ала алмайтын. Қыста жүйрік атпен қасқыр соғады, жазда сәйгүлік баптап бәйгіге ат қосады. Жігіттің сұлтаны еді-ау жарықтығым! Бір еркек кіндіктіге зар болып өтті. Балпанақтай екі ұл тауып едім, көрер жарығы аз болды. Сәби шақтарында жер томпайтып, күйеуім екеумізді ботасы өлген іңгендей боздатып кетті. Қолымдағы үлкен қызда да ұл жоқ. Үш қызы бар. Сен ғанасың біздің әулеттегі еркек кіндікті. Менің шалымның жалғасы, тұяқ жалғарысың білдің бе?

Назар ішкі пікірін іркіп қалды. Апасын біртүрлі аяды. Бірден ұйықтап кетпей төсекте дөңбекши берді. «Мен қалай бұлардың жалғасы болуым керек? – деп сұрақ қойды өзіне. – Әкем басқа ғой. Шешеме тән болғаныммен, бөтен бір адамнан жаратылғанмын. Жиенмін мен бұларға. Осында келгендегі ойым сол емес пе? Әкемді қалай да табуым керек. Өне бір кісі болуға тиісті. Өлгі бір Қажымұқан есімді баланың ішкіш те болса әкесі бар, ал менің...»

Өз ойымен әуреленіп жатып ұйықтап кеткен. Түс көрген еді Туған әкесі кәдімгі Шойқыш бақташы болып шығады. Әкелі-балалы екеуі бір-біріне жабысып жылап жатып ояна келсе, апасы бас жағында отыр.

– Жайсыз түс көрдің бе, жыладың ғой, – деді апасы. – Кешегі кемшін сүттің орны толды. Сиырлар жақсы иіді. Бүгінге шейін бес қарын май жидым. Соны кемінде онға толтыруым керек. Меншік үш сиырым бар. Оған қоса фермердің жеті сиырын сауамын. Еңбекақыма бір шелек сүтті және олжалаймын. Керексінген адамдар менің жиған майымды қаладан іздеп келеді. Таласатармаса алады. Оған қоса құрт-ірімшік, сыр дайындаймын.

– Шаршамайсың ба?

– Қайта қуаттанып, шираймын. Сені көргелі тіптен күшейдім.

– Күшейгенің сол ма? – деді Назар киініп жатып. – Жылай бересіңдер. Үйде мамам, мыңда сен.

– Қартайдым ғой, жарығым-ау! – Апасы кемсеңдеді. – Құдай ұлға зар ғып қойды. Соған жұқарамын. Шалымның рухы мазалай береді. Түсіме енеді. Қашан ұлды боламыз дейді тірі күндегісін-

дей. Тұяқ жалғары сенің түрің мынау. Бар-жоғы белгісіз әкеңді ізеп.

– Сен бір айтқан сөзіңді қайталай береді екенсің. – Назар танауын тыржитты. – «Тұяқ жалғар» деген не сөз?

– Мал төлден өседі. Тұяқ малдың кішкенесіне жатады. – Апасы сөзін ширата бастады. – Адамзат нәсілі де баладан көбейеді. Баласы жоқ адамның аты өшіп қалады.

– Қыз балаға жатпай ма сонда? – деді Назар шұғыл ширығып. – Менің шешемді жек көретінің содан екен ғой.

– Олай емес! – деді апасы сасқалақтап. – Қыз жат жұрттық делінеді. Үйде отыра алмайды. Табиғат заңы ғой, бір жігітті ұнатып күйеуге шығып кетеді. Басқа бір адамдардың қарамағында болады. Солардың ұрпағын көбейтіп бала табады.

– Мамам да сөйтті ғой, – деді Назар апасын тығырыққа тіреп. – Мені тауып...

– Жоқ, ол өйтпеді! – деді апасы қынжылыспен. – Біреуге қосылып кіріптар болғысы келмей... Содан жеке жүр.

– Мені қалай тапқан?!

– Сен бе сен... бізге тәнсің ғой, – деді апасы сасқалақтап. – Нағашыларың тұрғанда кімнен кемсің?

– Әке керек маған, әке! – деді Назар қос жұдырығымен басын ұрғыштап. – Өтірікшісің сен кемпір! Саған мен өлуім бар, бала болмаймын! Жиен де болмаймын!

– Тауыпсың ғой әкеңді, – деді апасы шарасыз дағдарып. – Айырылма Шорықтан! Шешенді қос соған.

– Онда кеттім соған! – деді Назар кемсеңдеп. – Шеттеріңнен суайтсыңдар! Бір-біріңді алдап. Сенде сондайсың! Мамам да өтірікші.

Ол далаға атып шықты. Жылайын деп еді, көзінен жас шықпады. Иттерден сақтанып қолына таяқ ұстаған бойда, кешегі келген жағына қарай дедектеп бара жатты.

– 7 –

Назар бағытынан жаңылмады. Өзін іздеп шыққандардан бұғынамын деп орта жолда көбірек кідірістеді. Сақтық ойлаған ол қосқа бірден бармай, екі орталықта жайылып жатқан табынға

қиыстады. Атын тұсап жіберіп жаяу жүрген бақташы алдынан шықты.

– Ой, батырекесі, келіп қалдың ба? – деді ол жұмсақ жымып.
– Сені қалада өскен деп кім айтады? Қасқырдың бөлтірігіндей жеке жортқан жүрісіңе болайын-ау!

– Қасқыр не жаман ба? – деді ол бақташының сөзіне бірден түсіне алмай. – Бөлтірігі неменесі?

– Иттің кішкенесі «күшік» делінеді. Қасқырдың баласын «бөлтірік» деп атайды.

– Олардың әкесі бола ма?

– Арландары солай делінеді.

Назар орта жолда иттердің қоршауында қалып біраз бөгелген еді. Арсылдақтар өзін қаппақшы болып ырылдағанда, зәресі ұшып қорыққанынан жылап жібергенін бақташыдан жасырды.

– Мен итті жек көрем, – деді ол Шойқышқа жасқанбай тура қарап. – Үре береді беталды. Өздері көп-ақ. Қаладағы иттер иелерімен бірге тұрады. Балконға шығып алып ұлығанын сан көрдім. Қорқып кетем сонда. Көшедегі қаңғыбастары кішкене балаларды, бізді искелеп жүргізбейді. Мені бірде қолымнан тістеп алды. Дүкеннен әкеле жатқан нанымды ала қашты.

– Азғын иттердің әдеті солай. Иелері бетімен жіберген. Тәрбие көрмей өскен бала да сондай әдетке үйір болады, – деді бақташы сөзін ауырлатып. – Малды қасқырға тістетпейтін, ауыл маңына ұрыны жолатпайтын, иесін жол торушыдан қорғайтын айбаттыларын «иттің сырттаны» дейді.

– Қасқырдың да күштісі бола ма?

– Болғанда қандай! – деді бақташы ынталана сөйлеп. – Азуымен тас шайнайтын көкжалдарына ешбір аң шақ келмейді. Аю мен жолбарыс та тайсалады. Ондай бөрілер адамға алдырмайды. Қарсы атылып соңына түскен қуғыншыны аттан аударып кетеді.

– Біз ше? – деді Назар қашанғы ойлы сөйлейтін әдетіне бағып. – Адамдар, өзіміз ше?

– Өзіміз кәдімгі қазақпыз, – деді бақташы маңызданып. – Ата-бабаларымыз бізге ұлан байтақ даланы мұраға қалдырып кеткен. Шеттерінен сырттандай өжет, көкжалдай азулы болған. Туған жерімізге көз алартқан жауларын қасқырша шайнап, сырттанша қуып тастаған. Содан біздер кең байтақ мекенде еркін

өмір сүріп жатырмыз. Жер де өзіміздікі, ел де өзіміздікі. Жердің асты-үсті толған байлық. Сол байлықты игеріп молықтырып сыртқа шашпай пайдалану үшін көбеюміз керек.

– Қалай көбейеміз?! – деді Назар үлкен адамша маңызанып.

Бақташы үндемей қалды. Өзіне тиетін сөзді байқамай айтып жібергеніне қолайсызданып отыр. Үйленетін кезі жеткен жоқ па? Көрші ауылдағы бір қызға көзі түсіп жүр еді. Соны дәй бастығының есіне салған жөн болар. Мына бала да шешемді ал деп қоймайды. Шойқыш кішкене серігінің жадау түріне аяушылықпен қарады. Балада қиял бар. Әкесін іздейді.

– Бағана Айқай–Апа күйеу баласының мәшинесімен сені іздеп келген, – деді бақташы әңгіме ауанын басқа жаққа бұрып. – Өзіңді сыртыңнан көріп, маған қасыңнан қалдырма деп тапсырып кетті.

– Немене, мен сендерге бөжекеймін бе?! – деді Назар жыламсырап. – Алдайсыңдар бәрің! Жетім болғым келмейді. Әкемді тапсам деп...

– Апаңнан сұрамадың ба? – деді бақташы тура жауаптан жалтарып. – Ол бәрін біледі.

– Сұрасам сені айтады.

– Өзің қалай ойлайсың? – деді бақташы. – Менің саған ешқандай жақындығым жоқ. Айқай–Апа немеремді алдандыра тұр деп тапсырған жоқ па? Содан қасыма ертіп... өзіңді жақсы көріп кеттім.

– Жақсы көретінің рас болса, маған әке бол. – Назар ойын ашық білдірді. – Мамам сенен қашпайды. Ол өте мейірімді кісі. Көшеде оған еріп келе жатқанымда, қайыр сұраған мүсәпірге ақшаны молынан тастайды. Бірге жұмыс істейтін тәтелермен ауылдан келген апамның сәлемдемесін бөлісіп жейді. Шешесінің беріп жіберген құрт-майын балалары көп көршілерге үлестіріп жүргені ылғи.

– Анаң жақсы-ақ екен-ау өзі!

– Сіз де жақсысыз! – деп іліп әкетті ол. – Дөкей кісіге ұнайсыз. Апам сені жек көрмейді. Шешеңе сол жігіт лайықты деп айтты. Сен келісіп жарайды десең, апам екеуміз мамамды саған көндіреміз.

– Қисыны келмейді, – деді бақташы қабағын түйілдіріп. – Шешеңе қосылған күнде де, мен сенің нағыз әкең бола алмаймын.

– Нағыз әкем жоқ болса қайтем?

– Бар ғой ол.

– Дөкей кісіні айтамысың?

– Ие, сол! Аунымайсың сол адамнан, – деді бақташы баланы еліктіріп. – Болашақ әкең сенің шешеңе қосылғалы жүргенде екеуі бір нәрсеге келіспей қалыпты. Содан сен туып қалғансың.

– Біліп жүрмін оның әкем екенін, – деді Назар мұңайыңқы кейіпте. – Апамды аяймын бірақ! Мені ешкімге қиғысы келмейді. Нағашыларыңа тәнсің дейді. «Өлген шалымның тұяқ жалғарысың», – деп айта береді.

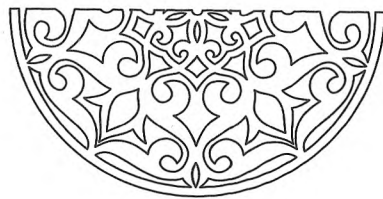
– Өзің біл, – деді бақташы оның естілігіне мағұрланып. – Қалай болғанда да туған әкеге не жетсін?!

Назар қиялында жүрген әкесінің табылғанына аса қуана қоймады. Әйткенмен де көңілінде байыздаған тоқмейілдік бар еді. Тентектермен шекісіп қалғанда, жетім емеспін, туған әкем бар дегенінің өзі неге тұрады? Бір жағынан, бақташының әкесі бола алмай қалғанына өкінетін сыңайлы.

14. 10. 2013

ТӘМСІЛДЕР

САРЫМСАҚТЫ САЙ

Топ-толық боп томпиып сайда өседі,
Сайда өспесе, сарымсақ қайда өседі?
Шабындықты аңғардың табаны бүк,
Кешқұрымғы қоңыр жел майда еседі.
Тәбет ашар қышқылтым емге дәру,
Сарымсақтан дәметіп келген ару.
Елең етіп сай жаққа қарай қалды,
Қыз бейбаққа оңай ма сөзге қалу?
Желе жортып ентелеп келді жігіт,
Шыдас бермес мұндайда тең құрбылық.
Әлі жасаң сарымсақ қыз да балаң,
Күзге шейін сәл шыда мерзімді күт.
Дегендей-ақ алда тұр тойлар әлі,
Құйындайын үйіріп айналаны.
Желік құмар желемік мейлі біліп,
Ақ балтырын арудың аймалады.
Жасаң әлі сарымсақ піспегені-ай,
Обал-ақ қой, басарсың тіске қалай?
Жігіт сәтте құрбысын аяп кетті,
Жолығысар күн туар әлі талай.
Сасқаны ма бойжеткен күле берді,
Бір жасырын оянып тілегі енді.
Тәңір сыйын қалайша тәрік қылсын,
Бозбаланың бұлқынды жүрегі енді
Күле берді, құрғыр қыз күле берді,
Жігіт бастап кетердей бір өнерді.

Қатар жүрген кешегі қимастарға
Бәсірелеп ұсындым бұл өлеңді.

31. 12. 2012

ҚАРАША ҚАЗ

Моп-момақан сүйкімді қараша қаз,
Сені көріп болушы ем балаша мәз.
Керуен тартып түстікке кете бардың,
Айдын көлден сән кетіп өткенсін жаз.
Сыбызғы үнің, қаңқылың құлағымда,
Ұяң қалды белгі боп құрағымда.
Көргіш көздің сұғынан сақтай көрсін,
Оғы тиіп жүрмесін сыңарыңа.
Жазым өтіп жабырқау күз келгелі,
Өлең шықпай қиналдым бір демдегі.
Қанатыңмен ілесіп кете барды-ау,
Шат-шадыман қызықты күндер легі.
Қоңыр құсым сүйкімді қоңыр үнді,
Қанатыңда кие бар, жолың ізгі.
Алдағы жыл аман-сау көлге оралып,
Түйістіргей тәңірім, жолымызды.

02.01.2013

ШЫРҒАЙ

(Ақселеуге)

Тастақты беткей шырғайың қайда асылың,
Жалыны шарпып оғы тиді ме жасынның.
Тау-тасты кезіп қамшылық шырғай таба алмай,
Тоналып қалған жолаушыдай боп отырмын.
Тастан да қатты қайсары едің өскіннің,
Телісі едің, тентегі едің тектімнің.
Тауыңды тастап, беткейді тұл қалдырып,
Беймезгіл шақта келмеске неге бет бұрдың?!

Тасқа ұрса да шытынамайтын шымырым,
Сабаласқанның қақ бөліп түсер құрығын.
Қарыспа қайсар мінезің бар ед бірбеткей.
Содан да сірә шектелді ме екен ғұмырың?
Жансебіл еді тастан да қорек алатын,
Қия беткейде торалып бүршік жаратын.
Жалғаннан сірә түңіліп кеткен шығар-ау,
Жөн білместер түсіргенсін де бағасын.
Сұлу өрім қамшының көркі сәні едің.
Қарттарға таяқ демесін едің, әл едің.
Жалғандыққа қасарып қарсы тұратын,
Таяныш етер баршаға демеу сен едің.
Кімдер келіп кетпеген дейсің жалғанға,
Не жетсін шіркін арайлап атар таңдарға.
Қайсар да бекем шырғайды еске алғайсың,
Теректі сайға сарымсақ қаза барғанда.

04. 01. 2013

ҚАМШЫ

Ауыл отыр Ақсудың сағасында,
Мал осында, адам да бәрі осында.
Кешке қарай отарды қайырмалау,
Міндет еді қойшының баласына.

Өрнені ойлап жас бала қиялдайтын,
Әдеті оның ойланбай жүре алмайтын.
Аңсақ көңіл тазыдай елеңдейтін,
Тәтті қиял түлкідей бұлаңдайтын.

Ұйқастырып өлеңмен бірдеңені,
Әлсін-әлсін көкейге жыр келеді.
Сөйтіп жүріп қамшысын түсіріп ап,
Таппай қойды шарқ ұра іздеп еді.

Аяулы еді қамшы да бір қаралық,
Жазықты боп бала тұр құнға қалып.
Бейғамдығын ынжықтың кешіре алмай,
Әке сүспен ұлына тұрды аларып.

Ара түсіп шешесі баласына,
Қиқар шалды түсірді сабасына.
– Ердің құны емес қой сол бір қамшы,
Менің құлыным сондайлық санасыз ба?

– Араласпа бәйбіше, бұл егеске, –
деді әке, – үміт күтер ұл емес пе?
Әлден босаң, босбелбеу бұл шірігің,
Құр қол қалған жігітке мін емес пе?

– Тыңда балам, – деді әке тебіреніп,
Салмақ сала шымырлап сөзіне нық.–
Айбары бұл қазақтың қамшы деген.
Ұғып алғын тұрғанда кезі келіп.

Қол қаруың болмаса атың да әлі.
Ұзақ жолда құтыңды қашырады.
Қамшы ұстамай жүретін жігерсізді,
Қойнындағы қатын да басынады.

Бойға қуат қамшымен сес келеді,
Саңдақтанып санаға ес келеді.
Шәуілдектің қарадай құты қашып,
Көре алмастар қайбартып сескенеді.

Қамшың барда жігіт жоқ сенен асқан,
Жолбасар да қаймығып белең асқан.
Қамшы ұстаған адамның құдайы жақ,
Азғырынды шайтан да безе қашқан.

Атқа мінген жігіттің нарқы қандай?
Қолындағы шырғай сап қамшы қандай?
Сұлу өрім қамшыға көзі түсіп,
Қыз дидары болады-ау балқығандай.

Осылай деп қара шал шалқыды бір,
Еске түсіп жастық шақ, жарқын ғұмыр.
Дегені естен кетпес сол әкенің,
Қадірін біл қамшының, салтыңды біл!

15. 01. 2013

ШЕШЕЛЕР-АЙ

Сыңғырлап күліп аққан бұлақ қандай!
Көкмайса сусылдаған құрақ қандай!
Иыққа қос шелекті қондырып ап,
Келеді су алуға бір ақ маңдай.

Қашаннан дала қамқор жарасымға,
Дәнекерші жастардың арасына.
Жолығысқа асыққан бозбаланы,
Жасырды көк құрақтың арасына.

Нелер сәтті өткізген бір басынан,
Небір қат-қат көкірек сырға тұнған.
Күндіз тұрмақ түнде де көз ілмейтін,
Қарауылдап шеше тұр қыр басынан.

Жігітке бұл бір мезет сынақ еді,
Тыншып көңіл мұндайда тұра ма енді?
Мені көрші дегендей аусар жазған,
Құрақтың арасынан шыға келді.

Адамның орындалған арманы қай,
Салмақты иығына салғанын-ай.
Көкейі ұзын ұрғашы сыңғыр етіп,
Деп қалды: «Ақымағым, аңғалым-ай!»

Сұңқардай қапы кетіп торға түскен,
Ұшырап әшкереге жігіт қалды.
Мақсаты орындалмай көптен күткен,
Жастық желік десек те өтеді оңай.

Бүгін басқа тіршілік, кеше қалай,
Сұқты көзден талшынын қорғаштаған.
Қызды ауылдың сақшысы шешелер-ай!
Заман басқа бүгінде, кеше қалай?

Өмір сынақ емес пе десе де оңай.
Шекарашы, сақшыдай тым қырағы,
Қамкөңіл қайран асыл шешелер-ай!
Шешелер-ай!

10. 01. 2013

ШӨМІШ

Үй ішінде дау шығып болмашыдан,
Асып түскен өзендей арнасынан.
Сабасына түсе алмай ащұлы ана,
Қысастықпен бел шешпей таңды атырған.

Көз ілмей неден сонша бүлінді екен?
Сыртқа жайып іштегі сырын бекем.
Момақансып жүретін келіні оның,
Сумаң қол, сумақайлау жырынды екен.

Келіннің көзжұмбайға басқаны анық,
Жіберіпті шөмішті отқа жағып.
– Қайтесіз, – деп баласы басу айтты, –
Қалқашты ренжітпе босқа налып.

– Дегенім бекер екен жайсаңым ба,
Ырысын шөміш оның шайқады ма?
Ескіге есі кеткен өш келеді,
Одан да ұқтыр соны сайқалыңа, –

Деп ана шылбырдайын ширатылды,
– Сендерсіз де сақтаймын бір басымды,
Бөлек кет осы бастан жөніңді тап,
Үйден шық қолтықта да қимасыңды.

Байғұс ана жұқарды көзі жасты,
Келіннің білместігі жанға батты.
Қашанда жаңа ескіні ығыстырған,
Шөміштің темір ожау орнын басты.

13. 01. 2013

КҮМІС БҰЛАҚ

Есімдесің ескі жұрт, ескі тұрақ,
Жағдайыңды ұмытпай жүрдім сұрап.
Жалпақ қора-қалашық сияқты еді,
Сайдан ағып жататын күміс бұлақ.

Күміс бұлақ сыңғырлап күліп аққан,
Таусылмайтын бір таңға сыры дастан.
Ат суарған жігітке сылтау еді,
Суға жиі келгенді қыз ұнатқан.

Құс та келер, басына аң да келер,
Арқар, киік баспалап таңда келер.
Айна көзін қызықтап қайту үшін,
Мамық жүні бүрқырап қаз да келер.

Таңғы шықтай мөп-мөлдір суы балдай,
Қыз күлкілі қытықшыл үні қандай?!
Сарқып берген бойдағы бар асылың,
Қысы-жазы бұлқынған тыным алмай.

Көп жыл өтті арада жүрдім жырақ,
Мұрша бермес дегенге өмір сынақ.
Қысылғанда қол ұшын бере алмадым,
Кешір мені, кешіргін, Күміс бұлақ!

Сол бұлақтың орнында тұма қалған,
Ақ шаңдаққа тұншығып жыра қалған.
Жел тербеген көк құрақ ырымға жоқ,
Өлең шөп те безіпті су ағардан.

Атың шықты дәуірлеп заманыңда,
Суың мөлдір, ашық ед қабағың да,
Ғашықтардың жүрдің сен жүрегінде,
Арулардың ұялап жанарында.

Жалпылдайды жапалақ самғары жоқ,
Құдық бұлақ бола алмас бал дәмі жоқ.

Бойындағы құнарын сарқып кеткен,
Күміс бұлақ – сенің де арманың жоқ.

Жүгіргіштеп ентелеп бас қамына,
Болмыстың үңілмейміз астарына.
Қайнар шағың қапысыз бұла өтті,
Шүкір ана, тұма боп жатқаныңа!

22. 01. 2013

ТАСҚА АЙНАЛҒАН

(аңыз)

Егіз тау Сарықұлжа, Қоңырқұлжа,
Дегендей-ақ түнеріп мені тыңда.
Аңғарынан аң кетіп аңырап тұр,
Шым-шымдап батырады терең сырға.

Ерте бір мамыражай замандарда,
Аң біткен жақын жүрген адамдарға.
Бір тұқымы арқардың қоңыр жағал,
Сарысы ерек сұсты болған арда.

Момын аң мекендеген арқа төсін,
Елемей қыста боран, желдің өтін.
Бір жылы қыс күшіне енген дейді,
Ақ сіреу қармен қымтап жердің бетін.

Арқардың дағдарыпты көсемдері,
Ертерек қамданбады, кешеңдеді.
Ауа босып түстікке жете алмайды,
Тым қашықта шалдығып жетер жері.

Тебіндеп арши алмай қалың қарды,
Арқарлардан әл кетті, өзек талды.
Қырылуға бет алған қалың табын,
Можа-можа құлжаға салмақ салды.

Баба арқар ойға шомып баяулады,
Шығуға өзінің де таяу жаны.
Өлгеннің де жөні бар, ығыты бар,
Кәрі кеуде демігіп соны ойлады.

Өлім хақ өзектіге кез болады,
Жалғанның сен қонағы, мен қонағы.
Шашылып, ақ сүйек боп қалғаннан да,
Тасқа айналсақ, сонымыз жөн болады.

Дегенді мекіреніп айтып құлжа,
Бір жүріп бір тоқтаумен шықты қырға.
Заматта қалың арқар тасқа айналып,
Биіктеп зорайыпты жылдан-жылға.

Сарықұлжа, Қоңырқұлжа егіз биік,
Төбесі мұнартады бұлтқа тиіп.
Арқар жон белеңдер мен белестері
Құлжадай асқақтайды құзар биік.

Осы аңыз ызыңдаған желмен жеткен,
Абыздар шер көкірек айтып кеткен.
Қағазға сәтіменен түсті міне,
Түртпектеп мені жаз деп жүрген көптен.

Көп іздедім, шарқ ұрып көп сенделдім,
Арқар соқпақ ізімен кеткендердің.
Сүйек жатыр шашылып, мүйіз қалған,
Тасқа айналмай жөн бе еді текке өлгенің?

Бұл не гәп аң біткенге зауал болған,
Құба жон сұры қашып қараң қалған.
Тас мүсіні құлжаның томсарады,
Түңіліп рақымсыз адамдардан.

26.01 2013

ЖЕҢГЕЛЕРІМ

Дүние шыр айналды дөңгелендің,
Өткінші өмір сағым мен не дермін?
Ақ әжелер қатарын толықтырды,
Кешегі керім-кербез жеңгелерім.

Өлеңге шабытымды құлшындырып,
Дегені естен кетпес жыршы жігіт.
Өз атымен атамай қайындарын,
Дейтіні тағы да бар сылқым жігіт.

Жанашыр жеңгең болса түспес бағаң,
Шын тілекші анаңдай қамқор саған.
Шаңырақтың ұйытқысы, берекесі,
Ақ пейіл жаны таза аңқылдаған.

Мап-майда жұмсақ жүрек, жылы сөзді.
Жақамас қыбыр-жыбыр артық сөзді.
Қыз күнгі мінезінен жаңылмаған,
Қалайша жырламасын ескі көзді?

Ескі көз – жеңгелерім, асылдарым,
Бар болсаң шүкірлік деп тасынбадың.
Есімде қойыныма қалаш сұғып,
Еріңнен сараңсыған жасырғаның.

Жеңгелер-ай, даланың кеңдігіндей,
Желпіндірген көңілді желді күндей.
Жеңге қайда дариға енді сіздей,
Қайын қайда өзіңе енді біздей?

Ұйтқы болған қазақтың елдігіне,
Пейілдің дәнекерші кеңдігіне.
Кешегі өткендерге зар болдық-ау,
Жеңге деп еркелейміз енді кімге?

15. 02. 2013

БІЛЕЗІКТІ ЖЕҢЕШЕМ

Жеңешем қоймай-қоймай жылайды кеп,
Балаша көзін жаспен бұлайды кеп.
Бір медет күтетіндей қайнысынан,
Шатақтың түп себебін сұрайды деп.

Қайнысы мәз-майрам боп күліп отыр,
Күнәсін жеңгесінің білім отыр.
Жайлауға мал дәрігер келіп кеткен,
Содан да ұрыс-керіс шығып отыр.

Дәрігер ақсақ-тоқсақ қой емдейді,
Ол шіркін мал емдемей нені емдейді?
Қолғабыс дәрігерге көрсетем деп,
Жеңгіміз әрлі-берлі көлеңдейді.

Қой баққан ағай біздің қырағы еді,
Қырағылық – серігі, сыңары еді.
Дүрбімен ауыл жақты шолған кезде,
Қос бейне ереуілдеп шыға келді.

Дәрігер дейді жеңгем мал емдеді,
Мал емдеген емес қой бала ермегі.
Ағай сонда қырланып мырс етті бір,
– Мал емес ол пәлекет сені емдеді.

Жеңгімнің ақша жүзі күреңітті,
(Арты қайыр жақсылық тілелікші.)
Алдына күйеуінің тастай берді,
Қолынан ағытып ап білезікті.

– Бұл білезік енемнен қалған еді,
Ырымдап білегіме салған еді.
Ақ жолдан жазатайым бұрыс кетсем,
Киесі атсын білезіктің онда мені.

Сенбісің деді сосын сенер қайным,
Енді ағанның зіліне көне алмаймын.

Аума-төкпе мінезі жетіп жатыр,
Күндізгі жаласына төзе алмаймын.

Ағай күліп жіберді, мен де күлдім,
Екі жаққа бірдей боп тең бөліндім.
Қазан қайнап, әп-сәтте тамақ пісіп,
Ықыласына кенелдім жеңгеміздің.

28. 03. 2013

ҰСТАХАНАҒА БАРҒАНДА

Жұмсады шешем ұстаға,
Кездік соғып берсін деп.
Ұнады маған бұл шара,
Жетіп-ақ бардым елпілдеп.

Көзінің еті қызарып,
Қалыңдап алған қабағы.
Сұстанып ұста қырланып,
Алара маған қарады.

Шешеңе деді сол керек,
Тап болған өтпес кездікке.
Әкеңнен тартып алар ем,
Айта бар өзі мендік пе?

Дуылдап кетті бет-жүзім,
Қызғаныш шарпып ішімді.
Әкеме сәтте жеткіздім,
Дегендей көрсет күшіңді.

Ұста ол, – деді, – адал жан,
Қалжың сөзге шеп-шебер.
Қалмайды түк те бағаңнан,
Сұйылып сөзің кетсе егер.

Ұзартар адам әзілмен,
Жалғанды мына бес күндік.

Кездіктен бұрын жігітке,
Өткірлік керек, өткірлік.

Кездіктей кейде мұқалып,
Жігерім жасып торықсам.
«Ухілеген» көріктің,
Сарыны жетер алыстан.

1.04. 2013

МАЗМҰНЫ

Аңыз әңгімелер

Асан шерлі	7
Түйе баққан Жиренше.....	28
Шүленгер	43
Атамекенін аңсаған Қожанасыр	51
Көсенің ханды алдағаны	57

Хикаяттар

Саятшы	67
Қоңыр сарын	109
Қыз қайырған	127
Даланың аусар серісі	153

Байырғы әңгімелер

Алашеке.....	185
Жетім бұрым.....	199
Айтөбел һәм Гүлзейнеп.....	212
Ақ періште.....	223
Бір нәзік сезім.....	230
К и е.....	238
Жұптастар.....	242
Дуал.....	247
Жоғалып табылған махаббат.....	251
Соңғы тұяқ.....	269
Балтыр.....	278
Тағдыр.....	285
Дәу шал.....	292
Мейрам суы.....	300
Түс.....	309
Кешігіп туған ай	321
Сұлу жігіт.....	329
Қиянат.....	337

Балаларға базарлық

Бақташы мен бала.....	345
-----------------------	-----

Тәмсілдер

Сарымсақты сай	375
Қараша қаз.....	376
Шырғай.....	376
Қамшы	377
Шешелер-ай	379
Шөміш	380
Күміс бұлақ	381
Тасқа айналған.....	382
Жеңгелерім	384
Білезікті жеңешем.....	385
Ұстаханаға барғанда.....	386

Сарыарқа кітапханасы

Өмір КӘРІПҰЛЫ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

ҚОҢЫР САРЫН

Редакторы *Венера Ғайнуллина*
Техникалық редакторы *Эльмира Заманбек*
Көркемдеуші редакторы *Жеңіс Қазанқатов*
Корректоры *Назгүл Бимағанбетова*
Компьютерде беттеген *Ақерке Сқақова*

Басуға 05.04.14 қол қойылды.
Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 24,5.
Тапсырыс №57. Таралымы 800 дана.

ISBN 978-601-292-832-7

«Фолиант» баспасы
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов к., 13